

*Mən Hüseyn Cavid istedadında,
Hüseyn Cavid qabiliyyətində ikinci bir
şair tanımıram.*

Seyid Şuşinski

İsgəndər Atilla

ƏSRİN ŞAİRİ

Doqquzuncu kitab

Hüseyn Cavidin lirikası

**“Müəllim” nəşriyyatı
Bakı – 2018**

İsgəndər Əhməd oğlu Atilla (Orucəliyev). ƏSRİN ŞAİRİ.
Doqquzuncu kitab. Hüseyn Cavidin lirikası. – Bakı:
“Müəllim” nəşriyyatı, 2018. – 432 s.

Kitab müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında az araşdırılan bir mövzuya həsr edilmişdir. Müəllif kitabda Cavid lirikasının mövzu və ideya istiqamətini, əsas problematikası müəyyənləşdirir. Şairin şeirlərini mövzusuna görə qruplaşdırır, məlum 68 şeirini təhlil edir. Diqqəti Cavid lirikasının fəlsəfi mahiyyətinə, təkrarolunmazlığına, orijinallığına, elmlə bədiliyin sintezinə yönəldir. Oxucuda Cavid lirikası haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa çalışır.

Müəlliflik hüququ qorunur. Müəllifin icazəsi olmadan bu nəşri, yaxud onun başqa əsərlərini yenidən çap etdirmək, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

A 042901–2018
9952–435

© İsgəndər Əhməd oğlu Atilla (Orucəliyev), 2018

“Hüseyn Cavid. Vətənə qayıdış” müsabiqəsinin nəticələri açıqlandı

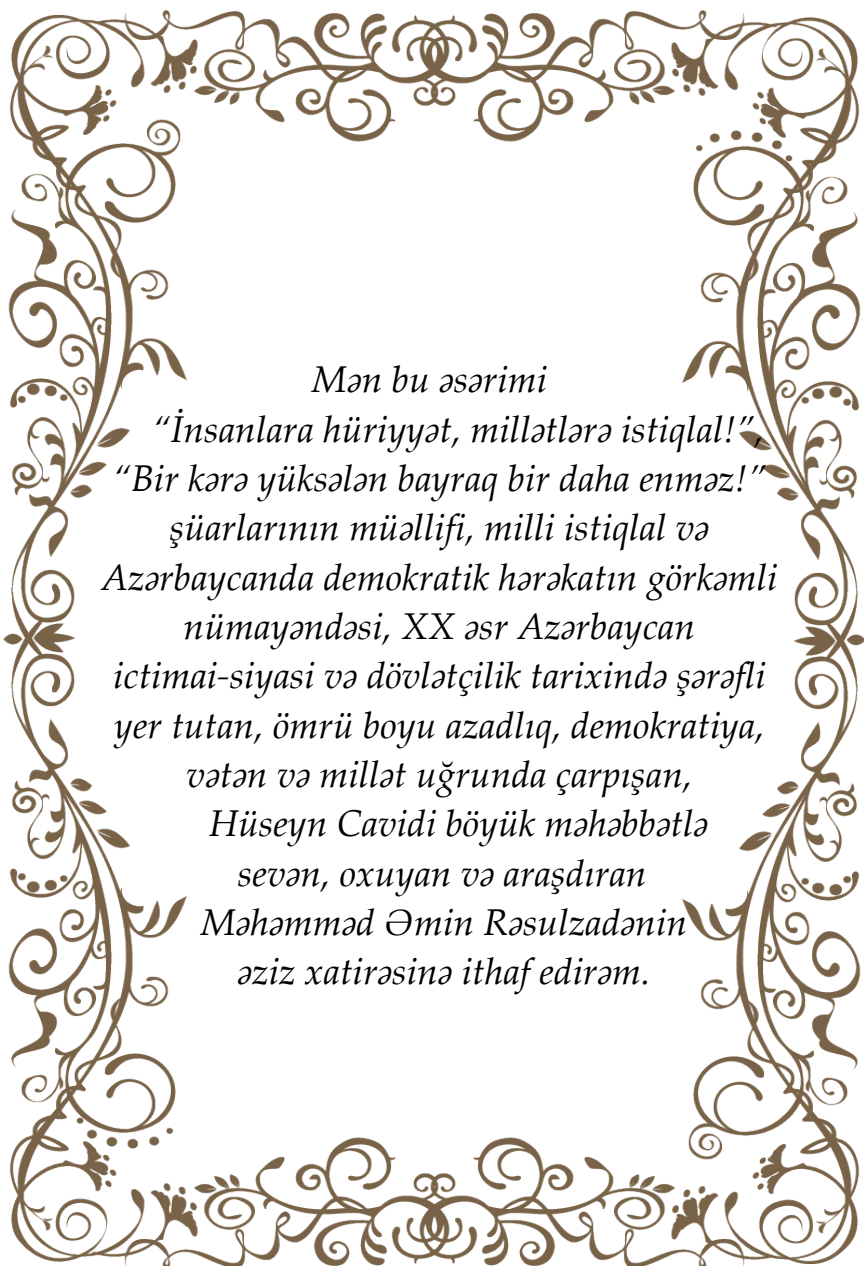
“Kaspi” Təhsil Şirkətinin və
“Kaspi” qəzetinin birgə layihəsi
çərçivəsində nəşr olunmuş
kitab və fotoalbom təqdim edildi

Tədbirdə müsabiqənin qalibləri də elan olundu. Belə ki, “Hüseyn Cavid romantizmi rənglərin işığında” yazısına görə Ziyadxan Əliyev (I yer), “Cavid yaradıcılığı: zamana baxış kontekstində” yazısına görə Elnarə Akimova (II yer), “Cavidə nə qədər” məqaləsinə görə Gülnarə Səma (III yer) mükafatlandırıldı.

Bundan əlavə, “Hüseyn Cavidin görkəmli şəxsiyyətlərə həsr etdiyi şeirlər haqqında bir neçə söz” yazısına görə Günəl Orucaliyeva, “Hüseyn Cavidin “İblis” və Joze Saramaqonun “İsanın incili” əsərlərində İblis sürətləri” yazısının müəllifi Nərgiz İsmayılova və “Dünya filosoflarının nəzəriyyə və konsepsiyaları kontekstində Cavidin fəlsəfi fikri və düşüncələrinə bir nəzər” yazısına görə İsgəndər Atilla həvəsləndirici mükafat la ya q g ö r ü n d ü r ü l ü r.

“Kaspi” mükafatı isə Hüseyn Cavidin cənazəsini uzaq Sibirədən vətənə qaytaran nümayəndə heyətinin sədri olan, əhəmiyyətli materialları, sənədləri qoruyub günümüze çatdıran Həmid Cəfərova təqdim olundu. Həmid Cəfərova həmçinin Mətbuat Şurasının diplomu təqdim edildi.

Tərənə Məhərrəmov

Mən bu əsərimi

“İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!”

“Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”

*şüarlarının müəllifi, milli istiqlal və
Azərbaycanda demokratik hərəkatın görkəmli
nümayəndəsi, XX əsr Azərbaycan
ictimai-siyasi və dövlətçilik tarixində şərəfli
yer tutan, ömrü boyu azadlıq, demokratiya,
vətən və millət uğrunda çarpışan,
Hüseyn Cavid böyük məhəbbətlə
sevən, oxuyan və araşdıran
Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

*Kommunizm nə yapırsa yapsın, Rusiya
imperializm hankı rəngə girirsə girsin, meydanda bir
həqiqət var: Millətlər kəndilərini tanımışlar. Kommu-
nizm rejimi süqut etmək məcburiyyətindədir.*

M.Ə.Rəsulzadə

**Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin
130-illik yubileyinin keçirilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
SƏRƏNCAMI**

2014-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Xalq Cümhu-riyyətinin banilərindən biri, Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 130 illiyi tamam olur.

Xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azər-baycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazir-liyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respub-likasının Təhsil Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərən-camdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 22 noyabr 2013-cü il

Hüseyn Cavid təmiz və kamil bir üsluba malikdir.

Mehmet Fuad Köprülü

Ön söz

Cavidin 2005-ci ildə nəşr edilmiş kitablarının birinci cildində 68 şeiri çap edilmişdir. Mən bu kitabda həmin şeirlərin hər biri haqqında müəyyən mülahizə yürütməyə çalışmışam.

Şeirlər müxtəlif zamanlarda və məkanlarda – Naxçıvanda, Təbrizdə, Urmiyada, İstanbulda, Tiflisdə və Bakıda yazılmışdır. Cavid dil və üslub baxımından hər bir şeirinə möhürünü vurmuşdu. Şeirlərin mövzusunu daha çox həyatdan almışdır. Şair onlarda səmimi olduğu qədər də təbiidir. Şeirlərinin böyük bir qisminin lirik qəhrəmanı şairin özüdür. Bir qisminin qəhrəmanı həyatda gördüyü, müşahidə etdiyi insanlardır. Bir qismi isə türk dünyasının və Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinə ithaf edilmişdir.

Onun şeirlərinin əksəriyyəti (Bir sıra şeirlərini farsca yazmışdır.) dil və üslub baxımından mürəkkəb, ərəb və fars sözləri və tərkibləri ilə zəngin və qəlizdir. Müasir oxucu üçün qismən anlaşıqlıdır. Bu, onun aldığı ədəbi təhsil və tərbiyədən irəli gəlir. Cavidin şeirlərini daha yaxşı və daha düzgün oxumaq, anlamaq, dərk və təhlil etmək üçün ərəb və fars dillərinin incəliklərini bilmək zəruridir. O ki qaldı mənə, etiraf edirəm ki, şairin şeirlərini başa düşməkdə və təhlil etməkdə çətinlik çəkmişəm. Bu çətinlik, bir tərəfdən, onun şeirlərində ifadə etdiyi bədii fikrin dərinliyindən, digər bir tərəfdən, dil və üslubundan irəli gəlir. Şeirlərindəki dərin mənaları anlamağa cəhd etmişəm. Bu cəhdim bəzən uğurlu, bəzən uğursuz olub. Bəzən saatlarla şairin bir şeiri üzərində düşünmüşəm, baş sındırmışam. Heyhat!..

Cavidin şeirlərini təhlil edərkən ərəb və fars lüğətlərindən istifadə etmişəm. Ancaq deməliyəm ki, o, nəinki şeirlərində, publisistik məqalələrində və dramatik əsərlərində ərəb və fars dillərindən elə söz və ifadələr işlətməşdir ki, bəzilərini mən heç lüğətdə tapa bilməmişəm. Bu səbəbdən mən Cavidin şeirlərinin daha mükəmməl təhlilini ərəb və fars dillərinin incəliklərini dərinədən bilən və şairi daha yaxşı duyan ədəbiyyatçılardan gözləyirəm.

Cavidin şeirləri daha çox məsnəvi formasında yazılmışdır. Onun lirikasından və “Azər” epik-dramatik poemasından Hafiz və Nizami poeziyasının ətri duyulur. Şairin həm şeirlərində, həm də mənzum dramalarında elə şah beytlər (aforizmlər) var ki, bəzi sovet şairlərinin yaradıcılığını kölgədə buraxa bilər...

Mən çoxcildlik kitabımı ulu Hüseyn Cavidə böyük sevgi və məhəbbətimin, mənəvi övladlıq borcumun kiçik bir ifadəsi hesab edirəm. Ulu şairin pak və müqəddəs ruhu qarşısında baş əyirəm. Düşünürəm ki, heç bir böyük və dahi sənətkarı olduğu kimi başa düşmək, anlamaq və dərk etmək mümkün deyildir. Ulu Cavidə eləcə! Xətələri üçün onun ruhu məni bağışlar.

“Əsrin şairi” silsiləsindən çap etdirdiyim kitablarımda gədən texniki və s. qüsurlara görə oxuculardan üzr istəyirəm.

İsgəndər Atilla

Məni yalnız və yalnız yaradıcılıq məsələləri düşündürür. Yaratmaq, yaratmaq, yenə də yaratmaq istəyirəm. Bu sönməz eşq və həvəs həyatda çekdiyim bütün çətinliklərə qarşı məndə qüvvət yaradır.

H.Cavid

BİRİNCİ FƏSİL

Şairin müxtəlif zamanlarda və məkanlarda yazdığı, müxtəlif mənbələrdəki şeirlərinə ümumi bir baxış

1.1. Şeir və sənətə gəlişi

Hacı Molla Abdullanın ailəsində dünyaya göz açan Hüseyn Cavid ağılı kəsəndən özünü şeir-sənət ocağında görmüşdür. Fitri istedad bu nəslə irsən babası Məşədi Quludan Abdullaya, Abdulladan oğulları Məhəmmədə, Cavidə və başqalarına keçmişdir. Şahtaxtı və Naxçıvanın ədəbi mühiti, Məhəmməd Tağı Sidqinin tərbiyə məktəbi onun bir şair kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır.

Şairin ata babası Məşədi Qulu Şahtaxtıda və Naxçıvan mahalında sayılıb-seçilən adamlardan biri idi. Məşədi Qulu aşıq şeirlərini və klassik şairlərin əsərlərini sevir, həvəslə əzbərləyir, məclislərdə muğamat üstündə oxuyardı. Bəzən özü də bədahətən şeirlər deyərdi. Balaca Hüseyn ona maraqla qulaq asar, bəzi misraları yadında saxlamağa çalışardı. Yeri düşəndə babasının aşağıdakı misralarını ucadan və həvəslə deyərdi:

- Ay bala, mənə çay gətir.

Mən ki şair deyiləm şeir yazam.

Mənə bir toxmaq ilə yay gətir.

Molla Abdulla atası nə tökmüşdürsə, onu yığıb-yığışdırmış, hafizəsində saxlamışdı. O, ruhani silkinə mənsub rövzəxan və

molla olsa da, atası kimi, daha çox şeirə, musiqiyə və muğamata həvəs göstərirdi. Mələhətli səsi və qəzəli yaxşı bilməsi onu Naxçıvanda, Cənubi Azərbaycanda, İranda və Şirvanda adlı-sanlı bir xanəndə kimi tanınmasına səbəb olmuş, tez-tez məclislərə dəvət edilmişdi. Cavid yeri düşəndə deyərdi:

- Atamın mələhətli səsi vardı. Çox sevərdim ki, o, oxusun, mən qulaq asım. Həmişə də təəssüflə deyərdim ki, ata, nə olardı o səsinə bir balaca da mənə verəydin. O, gülümsəyərək deyərdi: "Ay bala, səsimi böyük qardaşın Əhmədə vermişəm. Sənə deyəsən məndən heç nə düşmədi."

Dünyagörmüş qoca yanılırdı. Babasından və atasından Cavidə çox şey düşmüşdü, şairlik ona irsən keçmişdi...

Cavid mollaxana təhsilindən sonra Məhəmməd Tağı Sidqinin Naxçıvan şəhərində açdığı Məktəbi-tərbiyəyə ayaq basdı. O, bu məktəbdə anadan sanki yenidən doğuldu. Gözləri qarşısında dünyaya yeni pəncərə açıldı. Hüseynin ilk müəllimi atası idisə, ikinci bəlkə də birinci ən böyük müəllimi görkəmli pedaqoq və şair Sidqi oldu. Sidqinin köməyi və təhrikilə onun təhsilə, biliyə, şeirə və sənətə marağı daha da artdı. Hüseyn fədakar müəllim olan və şairlik sənətini ürəkdən sevən Sidqinin çalışqan şagirdlərindən biri oldu. Biliklərə yiyələndikcə dünya onun gözlərində daha da böyüdü, daha da genişləndi.

Haşiyyə. Cavid mollaxanada oxuyarkən zəngin bir ailədən çıxmış sırtıq bir uşaqla onunku düz gətirmirdi. O, hərdən Hüseyni sancır, ona sataşırdı. İnadkar Hüseyn ondan "qisas" almaq üçün fürsət gözləyirdi. Nəhayət, bir gün əlinə belə bir fürsət düşür. O, xoşu gəlməyən uşağı məsciddə babasının yanında görür və bədahətən bu misraları söyləyir:

- Getdim, gördüm məsciddə bir kişi,
Kürkü yırtılıb xarəbdır işi.
Saqqalı ağarıb yovşana bənzər,
Sırtıq nəvəsi dovşana bənzər.

Cavid Sidqinin məktəbində oxumasaydı, kim bilir onun həyatı və taleyi necə olacaqdı? 13-14 yaşlarında Sidqinin məktəbində oxumağa başlayan uşaq burada başqa cür tərbiyə aldı. Bir şəxsiyyət və şair kimi formalaşmağa başladı. İlk şeirlərini “Gülçin” təxəllüsü ilə dini mövzularda və Racinin təsiri altında yazdı. Lakin sonralar Sidqinin təsiri və tərbiyəsi altında dəyişdi, inkişaf etdi. Sidqi şagirdində şairlik istedadını görüb onunla ayrıca məşğul oldu. Onu sənətdə və bədii yaradıcılıqda yeni yol tutmağa həvəsləndirdi. Gülçin müəlliminin təsiri ilə dini mövzularda deyil, farsca və türkcə klassik şeir üslubunda şeirlər yazmağa başladı. Sonra şeirlərini müəlliminə verdi. Sidqi gənc şairin şeirlərini diqqətlə oxudu, səhvlərini düzəltdi, ona məsləhətlər verdi. Azərbaycan və Şərq klassiklərinin əsərlərini oxumağı tövsiyə etdi. Ona şeir yazmaqda, şeirin texnologiyasına yiyələnməkdə müəllimlik etdi. Bunlar öz gözəl bəhrəsini verdi. “Gülçin” təxəllüsü “Salik” təxəllüsü ilə əvəz edildi.*

Nə üçün “Gülçin” və nə üçün “Salik”? (Sonralar “Arif”^{*} təxəllüsü də şeirlər yazacaq.) Şair uşaqlıqdan gülləri, xüsusilə qızılgülü çox sevirdi. “Qızılgül güllərin şahıdır” deyirdi. Yaşa dolduqca qızılgülə qarşı sevgi və məhəbbəti artır, hətta ona pərəstiş edirdi. Bir gün belə bir əhvalat baş verir. Molla Abdullanın (O zamanlar Ordubadda və Naxçıvanda həyətlərdə qızılgül əkmək geniş yayılmışdı.) həyatını qızılgül ətri bürümüşdü. Hamı evdə oturmuşdu, şirin söhbət edirdi. Bu zaman Hüseyn qucağı qırmızı güllərlə dolu otağa girdi və böyük bacısı Fatiməyə dedi: “Bacı, bunlardan mənə mürəbbə bişir.” Hamı onun sözünə güldü. Fatimə dedi: “Qardaş, bu güllərdən mürəbbə bişirməzlər.”

Şair qızılgülü və ətirşahı çox sevirdi. Onların xoş iyyindən

* Gülçin – gül dəstəsi bağlayan. Salik – bir yol ilə gedən, bir yolu təqib edən, bir yol izləyən.

* Arif – bilən, bilik sahibi...

zövq alırdı. Qızılgül mürəbbəsilə çay içməyi xoşlayırdı. Qonaqlığa gedərkən qızılgül ətrilə ətirələnirdi. Hədiyyənin üzərinə qızılgül ətri qoyardı.

Salik – düz və bir yol ilə gedən, bir yol izləyən, Arif – bilən, çox bilən adam, bilik sahibi və s. mənalarını bildirir. Həmin təxəllüslərin hər biri ayrılıqda Cavidə yaraşır, onun bədii yaradıcılıqda izlədiyi yola, tutduğu mövqeyə uyğun idi. O, Urmiyadan Sidqiyyə göndərdiyi bir məktubda “Düzgün yolu izləyənlərə, Sizə və Sizinlə olanlara salam göndərirəm.” sözlərini təsadüfən yazmamışdı.

Bir gün Hüseyn “Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə gönlümü, // Saldı nigar o zülfdə zindanə gönlümü” beytilə başlayan qəzəlini yoldaşlarının yanında Sidqiyyə oxuyur. Sidqi gənc şairi diqqətlə dinlədikdən sonra deyir:

- Mən atan Molla Abdullanın yerinə olsaydım və Gülçin kimi bir şair oğlum olsaydı, rövzəxanlığı buraxıb, xanəndəlik edərdim. Racini yox, öz oğlumun şeirlərini oxuyardım.

Bu zaman şagirdlərdən biri deyir: “Müəllim, bu günlərdə Hüseynin atasının səsi batmışdı. Mərsiyə oxuya bilmirdi.”

Sidqi onun replikasına yarıciddi-yarızarafat cavab verir:

- Bəlkə elə oğlunun səsi atasının səsinə batırır.

Hüseyn utana-utana, – mənim heç yaxşı səsim yoxdur, – deyir.

Sidqi, – var, sənin çox yaxşı səsin var! Amma öz aramızdı, rövzəxanların səsinə batıran səse oxşayır, – deyə qəti şəkildə bildirir və əlavə edir: “Özünü gözlə, bu iki səs bir-birini batıran səslərdir!..”

Bu, gerçəkdən belə idi və gələcəkdə də belə olacaq. Cavid öz şeirləri və sənəti ilə aləmə səs salacaq. Onu molla olmağa sövq edən atasının deyil, Sidqinin proqramı ilə oxuyacaq. Çağdaş Azərbaycan poeziyasına orijinal və heç bir sənətkara bənzəməyən dil və üslub gətirəcək. Ulu tanrının ona bəxş etdiyi fitri istedad, ilham və əməyinin sayəsində XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının

məşhur və qüdrətli şair və dramaturqu olacaq. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yeni və parlaq səhifələr yazacaq. Heç bir qüvvə, heç bir tənqidçi onu öz mövqeyindən döndərə bilməyəcək...

Bir neçə söz Firidun bəy Köçərli və Cavid haqqında. Cavid Firidun bəylə 1912-1913-cü illərdə Tiflisdə tanış olur. O zamanlar Qori Müəllimlər Seminariyasında çalışan Firidun bəy Tiflisdə işsiz qalmış şairin bir məktəbdə işə düzəlməsinə kömək edir.

O zamanlar mətbuatda iki şair "Salik" imzası ilə çıxış edirdi. Onlardan biri naxçıvanlı şair Cavid, digəri qazaxlı şair Kazım ağa Salik idi. Cavid 1906-cı ildə "İrşad" qəzetinin 18 yanvar tarixli nömrəsində "xeyirxahi-vətən: H.Rasizadə" qeydi ilə "Gönlüm quşu geyib genə matəm libasını" misrası ilə başlayan "Növhə" şeirini çap etdirir. Şeirin hansı "Salik"ə məxsus olmasını öyrənmək üçün Muxtar bəy Nəsirbəyov qəzetə müraciət edir. Beləliklə, ədəbi mübahisə yaranır. "A.F." imzalı bir şəxsin etirazı mübahisəni qızıqdırır. Firidun bəy işə qarışır. Sübut edir ki, həmin şeir qazaxlı şairə deyil, naxçıvanlı şair Rasizadə Salikə məxsusdur...¹

1.2. İlk şeirləri

Cavid ilk şeirlərini farsca yazmışdır. 10-12 yaşlarında şeir yazmağa başlayan Hüseyn mollaxanadan Məşədi Tağı Sidqinin məktəbinə keçdikdən sonra şeirə daha çox maraq göstərmiş və farsca bir neçə qəzəl qələmə almışdır. Onun ilk qələm təcrübələrini görkəmli cavidşünas Məmməd Cəfər Cəfərov ilk dəfə tədqiqata cəlb etmişdir. Qəzəllərini Sidqinin arxivində aşkara çıxaran cavidşünas alim bu haqda yazır: "...Bu ilk qələm təcrübələrindən ikisi azərbaycanca və ikisi farsca yazılmış dörd qəzəl hazırda Məhəmmədtəğı Sidqinin arxivindədir. Bunlardan

¹ Ətraflı bax: Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 1978, s. 22-23; "İrşad", 9 fevral və 21 fevral 1908.

farsca yazılmış qəzəldə şairin lirik qəhrəmanı gözəlliyə pərəstiş edən, xəyalpərəst, sentimental bir gənkdir. O, Sənan kimi bir xristian qızına aşiq olub, uğursuz məhəbbəti üçün izzəti keçirir, özünü intihəsiz qəmlər əlində həlak olan, qəfəsə salınmış, qanadı yanımış bir bülbülə bənzədir.”¹

Sidqinin arxivində mühafizə olunan şeirlərin üzərində onun belə bir qeydi var: “Hüseyn Rasizadənin şeirlərindən.” Məmməd Cəfər monoqrafiyada həmin şeirlərin farsca orijinalını, rus qrafikasında translitrasiyasını, türkcə sətri tərcüməsini vermişdir. Şeirləri Azərbaycan türkcəsinə kim tərcümə etmişdir? Bax, bu, məlum olmur.

Sonralar Cavid əsərlərini tərtib edən və çapa hazırlayan Turan Cavid həmin qəzəlləri müəllifin sovet dönməsində və müstəqillik illərində nəşr etdirdiyi kitablara daxil etmişdir. Qəzəllərin farscadan bədii tərcüməsi M.Soltan və İ.Cəfərpura aiddir. Mən bədii və sətri tərcümələrlə bağlı bəzi paralellər aparmaq istəyirəm.

Cavidin farsca “Dilimən bürd bəsəd eşvə Məsiha nəfəsi, // Çə künəm nist dərin şərh məra dadrəsi!” beytini M.Soltan bu cür tərcümə etmişdir:

Qəlbimi çaldı yarın nazla Məsiha nəfəsi,
Nə edim, yoxdu yazıq aşiqinin dadrəsi.*

M.Cəfər türkcə sətri tərcüməsini bu cür verir: “İsa nəfəsli bir gözəl min işvə ilə mənim qəlbimi fəth etmişdir. Nə edim ki, bu şəhərdə mənim bir dadərəsim yoxdur.”

Həmin gəzəlin sətri və bədii tərcüməsinin son beytinə nəzər salaq.

M.Cəfər: “Başı bəlalı Gülçinə deyın ki, Məcnun olmaq

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, s. 40.

* Dadrəs – dada çatan, fəryada yetişən; arxa, kömək.

fikrinə düşmə, Sənin Leylanın kəcavəsindən zəng səsi gəlməz.”

M.Soltan:

- De yazıq Gülçinə, məcnunluğunu tərk etsin,
Çünki Leyli dəvəsindən kəsilib zəng səsi.

Hüseyn Rasizadənin farsca yazdığı ikinci qəzələ nəzər salaq.

M.Cəfər:

Bəzm həvaye eşq ruxə yar dər sərəst,
Dər surətəş çu surate Yusif müsəvvərəst.

M.Soltan:

Ruhumda yar üçün yeni sevda cəlalı var,
Hüsnündə gör onun necə Yusif cəmalı var.

M.Cəfər: “Yenə də yarın gözəl simasının sevdası başımdadır. Onun üzü Yusifin üzündən gözəldir.”

Hər iki müəllifdə son beytlər belə tərcümə edilmişdir.

M.Cəfər: “Gülçin” üçün yarın visalı yanında behişt bir heçdir. Bizim sevgilimiz behiştəki hurilərdən qat-qat gözəldir.”

M.Soltan:

Gülçinə yar vəsli behiştədən də yaxşıdır,
Çox söyləmə ki, orada pərilər visalı var.

Tərcümələrdəki uğurlu və uğursuz cəhətlər göz önündədir. Məncə, həmin qəzəllərin yenidən mükəmməl tərcüməsinə ehtiyac var.

Şairin farsca yazdığı və “Olubdu qəlbimə hakim mənim mələli-vətən” misrası ilə başlayan qəzəlinin orijinalı olmadığından mən İ.Cəfərpurun bədii tərcüməsi haqqında bir söz deyə bilmərəm.

1.3. İlk oxucuların şairin şeirləri haqqında fikir və təəssüratları

Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərif Hüseyn Cavidə aid (1912-1914-cü illər) gündəliyini otuz yeddinci ilin od-alovlarından, repressiyalardan, amansız sovet rejimindən qoruyub saxlamaqla, həm öz dostu qarşısında vicdani və vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmiş, həm də böyük bir qəhrəmanlıq etmişdi. Atasının arxivində Cavidə aid məktubları qoruyub saxlaması və 1977-ci ildə oxucu və araşdırıcıların ixtiyarına verməsi Əziz bəyin Cavidin ruhu qarşısında ehtiram və xidmətinin parlaq nümunəsi sayılmalıdır. O, Cavidin İstanbul həyatından danışarkən, yeri gəldikcə, şeirləri, dil və üslubu haqqında fikir söyləmiş, bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmiş və demişdir: *“İstər “Ana” kitabındakı mülahizə, istərsə də “Keçmiş günlər”dəki qeyd Hüseyn Cavidin Azərbaycan şeirinə bir yenilik, özünəməxsus bir üslub gətirdiyini göstərir ki, bütün yaradıcılığı boyu bu üslub əsərdən-əsərə inkişaf edərək, “Hüseyn Cavid” üslubuna çevrilmişdir”*.

Ə.Şərif Cavidə uşaqlıq illərindən tanıyırdı. 1912-1914-cü illərdə Tiflisdə gimnaziyada oxuyarkən şairlə daha yaxın münasibətdə olur. Onun yaradıcılığının Tiflis mərhələsini “İlk yüksəlmə dövrü” hesab edir və yazırdı: “...[Cavid] yazdığı lirik şeirlərlə ədəbi ictimaiyyətin və oxucuların diqqətini cəlb edir, ona geniş şöhrət qazandırmış əsərlərini, xüsusilə “Şeyx Sənan” dramını hazırlayırdı.”¹

Cavid şeirlərinin ilk oxucularından biri olan Qulam Məmmədlinin təəssüratları da maraqlıdır. O yazır: “Onun şeirlərini oxuyurduq. Lakin bu şeirlərin əsl mənasını başa düşmürdük. Açıq deyək, dili, dərin məzmunu, fəlsəfəsi bizim kimi kəmsəvad, məktəb və müəllim görməmiş gənclərin şüuruna çatacaq şeirlər

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 32.

deyildi...”¹

Ə.Şərifin, Q.Məmmədlinin, bir qədər sonra söz açacağım Q.Şərifovun fikirləri həm o dövr, həm də bu gün üçün çox əhəmiyyətlidir. Onların fikirləri bir daha təsdiq edir ki, şeirə, sənətə qədəm basan şair ilk günlərdən oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Şairin dərin və fəlsəfi məzmunlu şeirlərinin məktəb, müəllim və təhsil görməmiş oxucular tərəfindən çətin başa düşülməsi təbii idi.

Ə.Şərif gündəliyində daha çox şairin “Salik” təxəllüsü ilə qələmə aldığı şeirlərinə münasibət bildirmişdir. Məhəmməd Tağı Sidqinin vəfatı münasibətilə farsca yazdığı və “Şərqi-Rus” qəzetində çap etdirdiyi şeirin ilk beytini türkcəyə tərcümə etmiş və yazmışdır:

- Hüseynin Salik təxəllüsü ilə yazılmış şeirləri bu günə kimi toplanmamışdır, bəlkə bu gündən sonra da toplanmağı asan olmaya, ancaq bu şeirlərdən birinin ilk iki beyti hələ uşaq vaxtlarından mənim yadımda qalmışdır.

Müəllif şairin “Gönlüm quşu geyib yenə matəm libasını” misrası ilə başlayan “Növhə” şeirini nəzərdə tutmuş və onun dörd misrasını oxucuların diqqətinə çatdıraraq yazmışdır: «Şeir Hüseyn Salik təxəllüsü ilə [Orucov qardaşlarının təqvimində] çap edilmişdir. Yadımdadır ki, sonralar bir dəfə mən həmin şeiri Hüseyn Cavidə əzbərdən oxuyub Hüseyn Salikin kim olduğunu soruşanda, dostum nədənsə utana-utana “mənəm” deyər cavab vermişdi.»

Onun fikrincə, şairin gəncliyində qələmə aldığı bu kimi şeirləri o qədər əhəmiyyətli olmasa da, böyük şairin hansı yol, hansı təcrübə, hansı axtarış və tapıntılarla tərəqqi və inkişaf etdiyini göstərən amillərdən biridir. O, sözünə davam edərək yazır: “Həmin şeir geniş şöhrət tapmışdı. Qrammafon valına

¹ Qulam Məmmədli. Cavidlə tanışlığım. Cavidə xatırlarkən kitabında. (Tərtibçi İ.Atilla), Bakı, 2012, s. 528.

yazılmış, hansısa xanındənin oxuduğu muğam üçün şeirin beytləri seçilmişdi. Orucov qardaşlarının Bakıda hər il nəşr etdikləri təqvimlərdən birində çap edilmişdi.”

Kim ola bilərdi həmin müğənni? Mən onun ya Cabbar Qaryağdıoğlu, yaxud da Seyid Şuşinski olduğunu ehtimal edirəm. Çünki bu görkəmli muğam ustalarının hər ikisi Cavidin şeirlərini çox sevirdi...

1912-ci ildə Tiflisdə şeytanbazar məhəlləsində Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü ilə Azərbaycan mədəniyyəti ocağı açılmışdı. Orada musiqi, şeir, sənət məclisləri təşkil edilirdi. Məclislərdə Üzeyir Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Ərəblinski, Seyid Şuşinski, Mustafa Mərdanov və b. görkəmli Azərbaycan ziyalıları, musiqiçiləri və xanəndələri iştirak edirdilər. Çox güman ki, Cavid də həmin məclislərdə iştirak etmişdi. Onun həmin sənətkarla tanışlığı 1912-1913-cü illərə təsadüf edir. Onlar şairin yaradıcılıq və şəxsiyyətinə xüsusi hörmətlə yanaşır, şeirlərini çox sevirdilər. S.Şuşinski şairin qəzəllərini muğamat üstündə oxumaqdan böyük zövq alırdı.

Şairin “Salik” təxəllüsü ilə yazdığı şeirləri axtarıb tapmaq gerçəkdən dünən də, bu gün də müşkül məsələ olaraq qalır. Ə.Şərifdən sonra bu işlə Qulam Məmmədli, Abbas Zamanov, o cümlədən mən məşğul olmuşuq. Şairin xüsusilə İran mətbuatında çap etdirdiyi şeirlər oxuculara bu gün də naməlum olaraq qalır. Bir gün Abbas müəllimə dedim: “Sizin Cənubi Azərbaycanla yaxşı əlaqələriniz var. Xahiş edirəm ki, Cavidin şeirlərinin axtarılıb tapılmasına kömək edəsiniz.” O dedi: “Maraqlanmışam, heç bir şey əldə edə bilməmişəm. Həmid Məmmədzadədən* xahiş etmişəm ki, o da maraqlansın.”

Cavid İstanbulda təhsil alarkən 14-15 şeir yazmışdır. Onların

*H.Məmmədzadə əslən təbrizli idi. Bakıda yaşayırdı. Fars dilini gözəl bilirdi. Mənim hazırladığım “Cavidi xatırlarkən...” kitabının redaktorlarından biri idi. 1977-ci il İran inqilabının qələbəsidən sonra Təbrizə köçdü.

bir neçəsini İstanbul, bir neçəsini Bakı və Tiflis mətbuatında çap etdirmişdir. Həmin şeirlərdən biri farsca “Salik” təxəllüs ilə yazdığı və “Olubdu qəlbimə hakim mənim mələli-vətən” misrası ilə başlayan qəzəlidir. Şair həmin qəzəli Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktublarından birinə əlavə etmişdir. Əziz Şərifin yazdığına görə, atası həmin şeiri məktubdan qayçı ilə kəsib saxlamış, məktubu isə məhv etmişdir. Səbəbi məlum deyildir. Görünür, şairin özü məktubu ondan məhv etməsini xahiş etmişdir. Bu mülahizəni irəli sürməyimə əsasım var. Çünki şairin sonrakı məktublarından birində belə bir qeydi var: “Yalnız özünüz oxuyacaqsınız.” O illərdə böyük mənəvi və maddi sıxıntı və çətinliklərlə üzləşən şair, çox ehtimal ki, məktubda yazdıqlarının gizli qalmasını istəmişdi.

Ə.Şərif fars dilində yazılmış şeirin tərcüməsini “Keçmiş günlərdən” kitabında vermişdir. Şeiri Azərbaycan türkcəsinə İ.Cəfərpur tərcümə etmişdir. O yazmışdır: “Cavid Nəsimidən tutmuş Seyid Əzim Şirvani və Sabirə qədər, farsca şeir yazmaqdan çəkinməmişdir. Bir şair olaraq, klassik formada və əruzla şeirlər qələmə almışdır. İstanbuldan qayıtdıqdan sonra o, əruz vəznində yazsa da, yeni-yeni formalara və mövzulara müraciət etmişdir. Məsələn, “Vətən” şeiri şair Hüseyn Salik ilə şair Hüseyn Cavid arasındakı fərqi apaçıq göstərməklə bərabər, Cavid yaradıcılığında İstanbul təlim və tərbiyəsinin də rol və əhəmiyyətini aydınlaşdırır.”

Ə.Şərif haqlıdır. Cavid öz şeirlərilə çağdaş Azərbaycan poeziyasına yeni dil və üslub, bədii düşüncə tərzini gətirirdi. Türkiyə türkcəsilə Azərbaycan türkcəsinə bir-birinə daha da yaxınlaşdırır, ümumtürk ədəbi dilinin əsasını qoyurdu...

Onlar Tiflisdə yaşarkən şeir, sənət və ədəbiyyatdan tez-tez söhbətlər açır, Azərbaycan, Türkiyə, rus və Qərbi Avropa sənətkarlarının əsərlərini bir yerdə mütaliə və müzakirə edirdilər.

Bir gün Ə.Şərif şairin 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr edilmiş “Keçmiş günlər” şeirlər kitabından bir neçə şeirini, o cümlədən

“Məsud və Şəfiqə” şeirini Əbdülqafar Səmədovun* yanında oxuyur. Şeirləri oxuyub qurtardıqdan sonra Ə.Səmədov deyir: “Bu şeirlərdə bir fikir varsa da, gözəllik yoxdur.” Ə.Şərif etiraz edərək bildirir: “Bu şeirlərdə fikir də var, gözəllik də!” Onların dialoqlarını oxucuların nəzərinə çatdırıram.

Ə.Səmədov: - Şeir yalnız xarici formadır, söz gözəlliyidir. Buna görə də əyləncə kimi bir şeydir. Heç bir dərin mənanı şeirin dərcəşində ifadə etmək olmaz.

Ə.Şərif: - Şeirdə hər bir dərin, ən dərin və məzmunlu fikri ifadə etmək mümkündür. Bunun üçün yalnız həqiqi şair olmaq tələb edilir...

Cavid “İştə bir divanədən bir xatirə” adlı məşhur fəlsəfi şeirini 1914-cü ildə Tiflisdə yazmışdır. Şeirin ilk dinləyiciləri şairin dostları Əziz Şərif və Rza Təhmasib olmuşlar. Həmin ilin 9 yanvarında o, R.Təhmasiblə şairin Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində kirayə tutduğu evə gəlirlər. Bu zaman şair həmin şeiri yazırdı. Ərəb əlifbası ilə dəftərin eni-uzunu şeirlə dolmuşdu. Ə.Şərif xahiş edir ki, şair üzərində işlədiyi şeirdən bir parça oxusun. Şair böyük həvəs və həyəcanla oxumağa başlayır. O, oxuduqca sanki gözlərindən qılgıncım yağır, səsi gurlayırdı. Şeir oxunub qurtardıqdan sonra Ə.Şərif fikrini dostları ilə bölüşdürür və təəssüratlarını bu cür izah edir: “İlahi! Şeir nə qədər qüdrətli olarmış?!. Hüseyn, sən oxuduqca sanki daxmanın divarları aralanıb bizdən uzaqlaşdı. Başımızın üstündən asılan səqf harayasa qalxıb yüksəlirdi. Qaranlıq və papiros tüstüsü ilə dolu daxma nurla dolur, qərribə bir aləmə çevrilirdi. Şeir – gözəl, ahəngdar və mənalı şeirlər misra-misra axır, qulaqlarımızı oxşayırdı.”

Şeir dostları yamanca tutmuşdu. Ə.Şərifin sözlərilə desəm,

* Ə.Səmədov M.Ə.Sabir və A.Səhhətin yaxın dostu olmuşdu. Şamaxılı tacir Əbdülrəhim Səmədovun oğlu idi. O, Kaxetiya dəmir yolu tikintisində öz kapitalı ilə yol çəkirdi. Ə.Şərifin atası isə onun vəkili kimi tikintini aparır, işləri idarə edirdi.

onlar lal olmuş kimi mat və məbhut oturmuşdular. Dostların qəlbində izaha gəlməz hisslər təlatümə gəlmişdi. Hisslər dəniz tək qaynayıb coşurdu. Danışmağa söz tapa bilmirdilər. Həmin gün onlar üçün şeir bayramına çevrilmişdi. Üç dost və həmyerli şeir bayramını Əziz bəyin bibisi oğlu İbrahim Nəsirbəyovun Naxçıvandan göndərdiyi bazar halvası ilə qeyd etdilər.

Ə.Şərif şairin “Rəqs” şeiri barəsində belə yazır: «Nahardan sonra [11 mart 1914] Hüseyn [Cavid] gəldi və “Rəqs” adlı şeiri dərc edilmiş qəzet nömrəsini gətirdi.* Şeiri mənə özü oxudu. Yaxşı şeirdir. Mən şeiri təriflədim...»

Qurbanəli Şərifzadə Cavid şeirlərinin məftunu idi. Şairin bədii yaradıcılıqda qazandığı hər bir uğura sevinir, onu öz uğuru hesab edirdi. Bu səbəbsiz deyildi. Əvvəla, Cavid Məşədi Tağı Sidqinin məktəbində oxumağa o, təşviq etmişdi. Təhsilini İstanbulda davam etdirməyi məsləhət görmüşdü. Üstəlik ali təhsil almasına maddi yardım göstərmişdi. O, dostunun yaradıcılığını izləyir, şeirlərini oxuyub zövq alır və tez-tez “Cavid, doğrudan da, Cavid!” deyirdi.

Günlərin bir günü şairin “Dəniz tamaşası” şeiri onun əlinə keçir. O, oxuyur və böyük ləzzət alır. Oğlu Əzizə məktubunda bunları yazır: “Möhtərəm bəradərim Cavid həzrətlərinin məktubunu kəmal-məsərrətlə oxudum. Məndən o həzrətə və şair dostlarımıza salam olsun.” “Bahar şəbnəmləri”ndən bir yarpaq “Dəniz tamaşası”-nı “İqbal”dan kəsib yanımda saxlayıram.** Məcəlim olan vaxt mütalibə edib həzz alıram. Güman edirəm ki, belə nəzm yazılmalıydı və yazmayıblar. Mənə çox xoş gəlir.”¹

Ə.Şərif atasının məktubunu oxuyub qurtardıqdan sonra gündəliyində bu sözləri yazır: «“Dəniz tamaşası”, doğrudan da, Cavidin ən gözəl şeirlərindəndir.»

* Şeir “İqbal” qəzetinin 25 mart 1914-cü il tarixli nömrəsində dərc edilmişdir.

** Şeir “İqbal” qəzetinin 7 oktyabr 1914-cü il tarixli nömrəsində çap edilmişdir.

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 109.

Qüruba qarşı dəniz səhneyi-lətafət olur,
Qüruba qarşı dəniz başqa bir qiyamət olur.

"Dəniz tamaşası" şeirinə illüstrasiya
(Rəssam Oqtay Sadiqzadə)

1.4. Urmiyadan Məşədi Tağı Sidqiyyə yazdığı məktublardakı şeirlər barəsində bir neçə söz

O, Sidqinin məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün ilk öncə Təbrizə, sonra Urmiyaya gedir. Həmin şəhərlərdə yaşayarkən şeirlərini yerli mətbuatda çap etdirir. Ancaq mən burada şairin həmin şeirlərindən deyil, məktublarındakı şeirlərindən bəhs edəcəyəm.

Cavid 1900-cü ildə artıq çoxdan şair olmağa qərar vermişdi. Müxtəlif mövzularda bir sıra şeirlər yazmışdı. Onun ilk qələm məhsullarından şairliyə böyük maraq göstərməsini, fitri istedadı malik olmasını aydın görmək və duymaq olardı. Aylar və illər keçdikcə o, püxtələşir, bir şair kimi formalaşırdı. 1904-1905-ci illərdən əsl şair kimi şeir-sənət meydanına atıldı.

Şair 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində "Növha" müxəmməsini çap etdirərkən onun 23-24 yaşı var idi. 17 bənddən, 85 misradan ibarət olan şeiri oxuduqca, şairin bu yaşda olmasına inanmırsan. Düşünürsən ki, o, uzun illərdir ki, şeir-sənət aləmində qələm çalır. Sanki şeiri 23-24 yaşlı şair deyil, 45-50 yaşlı şair yazmışdır. Bu da Cavidin nə dərəcədə böyük fitri istedadı malik olmasından xəbər verir.

O, 1903-1904-cü illərdə Urmiyadan Sidqiyyə farsca yazdığı məktublarda,* yeri gəldikcə, şeir parçalarından istifadə etmişdir. Şeirlərində böyük müəlliminə hörmət, sevgi və məhəbbəti öz bədii ifadəsini tapmışdır. Şeir parçaları müxtəlif məqsəd və səbəblə yazılmışdır. Məsələn, şair birinci məktubunda elə ilk

* Həmin məktubları farscadan Azərbaycan türkcəsinə İsmayıl Şəms tərcümə etmişdir. İstər Urmiyadan, istərsə də İstanbuldan göndərilən məktubların tərcüməsində müəyyən ixtisar və təhriflərə yol verilmişdir.

cümlələrdən müəllimi Məşədi Tağı Sidqiyə həm sevgi və məhəbbətini, həm də giley-güzarını, ona salam çatdırmağa layiq olmadığını bildirmişdir. Müəlliminin məhəbbətli məktubu onu göylərə qaldırmış, duaçılarını başı uca etmişdir.

Rəhmli, böyük kimsədən alsanız salam,
Layiq deyiləm mən Sizə salamımı çatdıram.
Mən kiməm ki, yol tapım o mərhəmətli könlünə,
Başımın tacı – ayaq torpağın, gözümün lütfünə.
Mərhəmətli məktubun məni göylərə yüksəltdi,
Duaçıların işrə bir daha başuca etdi.

Şair Cəlallı atası və sevimli müəllimi Sidqidən neçə müddətdir ki, cavab gözləyir. Lakin cavab yubanır və bu səbəbdən həssas şair çox narahat olur və müəllimindən gileylənir: “Bilmirəm səbəbi nədir? Buna bais kimdir? Böyükələr az biliklilərə etinasız olurlarmı?” deyər ona suallar ünvanlayır. “Şagirdlərə qayğıgeşlik böyüklüyü əskiltməz. Süleyman* o cəlalı ilə qarışqanı belə nəzərdən qaçırmazdı.” yazan şair, fikrini daha obrazlı ifadə etmək üçün şeirə müraciət edir:

- Doğru deyil ki, ürəkdən ürəyə yol gedər.
Ürəyim qüssədən yanır, ürəyində yox heç bir xəbər.

Gerçəkdən qürbət bir məmləkətdə şairin ürəyi qüssə alovlarında od tutub yanır. Ürəyində müəlliminin camalını görməyə olan şövqü bir ürəyi, bir də özü bilən şair yanan ürəyini söndürmək, dərini müəllimilə bölüşmək istəyir.

Didarını görməyə ürəyimdə olan şövqü,
Ürəyim bilir, mən bilirəm, bir də bilir ürəyim.

Şair “ürəyim” sözünü təsadüfən üç dəfə təkrar etmir. Çünki ürək daha həssasdır, çox uzaqda olan, səsi-ünü yetməyən Sidqini

* Süleyman peyğəmbər.

sanki o görür, duyur, hiss edir. Müəlliminə ən böyük rəğbət və məhəbbəti ürəyində daşıyan şairin şeirlərindən Urmiyada keçirdiyi iztirab, hiss, həyəcan, düşüncə və narahatlığı aydın duymaq olar. Şagirdlə müəllim arasında olan dostluğu, ülfəti, mehribançılığı və münasibəti öyrənmək mümkündür. Şagirdin müəlliminə söz deməyə ərki çatır. O, bundan şəkinmir, o, buna cəsarət edir.

İstəmədi bizi qəlbin sevmədi, bilməm neçin sevmədi.
Bizə qəlbin yanmadı, bilmirəm neçin yanmadı.

Həssas və narahat şair ürəyindəki hiss və düşüncələri ağ kağız üzərinə köçürür. Göz xəstəliyinin rədd olub getməsinə sevinir. Həddindən artıq nigarançılıq içində müəllimindən məktubuna cavab gözləyir. Sidqinin atası Məşədi Səfər babaya salam göndərməyi unutmur. Onun şagirdi olması ilə öyünür, fəxr edir.

Şagirdinəm mən hər zaman diləyirəm,
O şən dodaqlarından bir təbəssüm öyrənəm.

Şair müəlliminin dodaqlarından çox şey öyrənmişdi. Şeir və sənətin sirlərindən xəbərdar olmuşdu. Bunun üçün özünü xoşbəxt sayırdı. Böyük ustad və cəlallı atasının sağlam olmasını arzulayırdı. Özünü onun fani və sədaqətli kiçiyi hesab edirdi. Bununla belə, o, müəllimindən, mənəvi atasından gileylənirdi də.

Var mənim çoxlu gileyim səndən,
Bilməm nə şikayət edim səndən.

Səbəbi bu idi ki, çoxdan göndərdiyi məktubu Sidqi almamışdı və buna görə də onu məktubunda tənbeh etmişdi.

Cavid müəlliminə məktub yazdığı illərdə onun 21-22 yaşı var idi. Gənc istedadlı şair artıq həyatın, taleyin, qürbətin, məşəqqətin nə olduğunu yaxşı bilirdi. O, ilk dəfə 1904-cü ildə öz

taleyindən gileylənməyə başlayır. Bu hələ harasıdır?.. İrəlidə onu nələr, ah, nələr gözləməirdi?.. Bunu yalnız Tanrı bilirdi!

- Hər halda mən öz taleyimdən şikayətlənməliyəm, - söyləyən şair, şeirlərində və məktublarında bir şair-filosof kimi düşünürdü və yazırdı: "...Baharın şənlikləri şoranlıq yerdə hasil, səmərə verməz və od hər daşın üstündə dayanmaz. Hər şeyin cövhərində qabiliyyət olmaq şərtidir..."

Gənc şair obrazlı düşünür, adi fikirlərini belə obrazlı şəkildə ifadə edir və fəlsəfi cəhətdən mənalandırırdı. Gələcəkdə o, yaşa dolduqca onun bu sahədəki istedadı, qabiliyyəti və bacarığı daha da biçimlənəcək və inkişaf edəcək. Şair seçimli dil və üsluba malik olacaq, şeirdə və sənətdə böyük uğurlar qazanacaq.

Şairin məktub və şeirlərindən açıq-aydın görünür ki, o, vətəndən uzaq düşdüyü üçün darıxır, ruhən sıxılır və mənəvi əzab çəkir. Müəllimindən "Uzaq düşmüş bir qəribə hər axşam və səhər mərhəmət nəzəri salmasını" xahiş edir və yazır:

Könlünü könlüm kimi əgər etsən,
Məndəki möhnəti sən dərk edərsən.
Tox çörək qayğısı bilməz belə,
Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə.

Bu misralardan görünür ki, şair Cənubi Azərbaycanda yaşarkən günlərini böyük ehtiyac və sıxıntı içində keçirir, taleyin ona bəxş etdiyi "hədiyyələrdən" əzab çəkirdi. Bu, hələ harasıdır?!. O, gələcəkdə İstanbulda təhsil alarkən bundan daha dəhşətli əzablar çəkəcək, dostu Abdulla Sur ilə günlərlə bir qarın çörəyə möhtac qalacaq.

Təbrizdə və Urmiyada ehtiyac içində çabalayan şair, dost və aşınarından yoldaşlıq umur.

Dost-aşınarımızdan ummuşduq biz yoldaşlıq,
Düzgün olmadı bu fikir, görünür ki, biz çaşdıq.

Şair bu eyhamlı və gileyli sözləri yüksək mərtəbəli, hörmətli böyüyü Məşədi Tağı Sidqiyə ünvanlayırdı. Onun məktub yazmasına, ona qarşı etinasızlığına, hətta mərhəmətsizliyinə təəccüblənirdi. "Məktub yazmamağınıza səbəb nə ola bilər?" deyər öz-özünə sual edirdi... Ancaq o bilmirdi ki, onun sevimli, qayğıkeş, şən və gülərlü müəllimi 1904-cü ildə dünyadan köçmüşdü.

Şair bu ağır xəbəri eşitmişdi. Qəm dəryasına batmışdı. Göyün qara buludları sanki onun üstünə çökmüşdü. O, özünü saxlaya bilmədi. Özündən asılı olmayaraq göz yaşları gilə-gilə qabağındakı kitabın üzərinə düşdü. Urmiyada, qərrib bir ölkədə mənəvi atası Sidqiye yas saxladı. Uzun zaman özünə gələ bilmədi. Kağızı qabağına çəkdi, qələmi əlinə aldı və fars dilində bu sözləri yazdı: "Əz cahan rəft həzrətə Sidqi, // Səd həzaran drığü əd əfsus." ("Yüz minlərlə heyf və əfsuslar olsun ki, həzrət Sidqi dünyadan getdi." Tərcümə Əziz Şərifə aiddir.) Sonra şeiri zərfə qoyub "Şərqi-Rus" qəzetinə göndərdi.¹ Şeir aşağıdakı qeydlərlə qəzetdə çap edilmişdir. «Ədəbiyyat. Urmiyadan məktub. Hər ruz mibərəd əz bustan goli, // Məcruh mikonəd dili bıçarə bolboli.² (Məhəmmədağı Sidqinin vəfatı münasibətilə) Ze cahan rəft həzrəti Sidqi, // Səd həzaran driq, səd əfsus...»³

Müəlliminin "ondan xəbərsiz" dünyadan köçüb getməsi şairin ürəyini dağlayır. O, buna minlərcə təəssüf edir. Könlü munisindən məhrum olan şair, müəllimini səməndər quşuna bənzədir. Səməndər quşu kimi qeyrət oduna düşüb yanmağı şairi də yandırır... Fəqət o, "gülüstandan bir gülün getməsindən" təskinlik də tapır. Çünki Sidqi özündən sonra Naxçıvanın maarif və mədəniyyət tarixində böyük iz qoyub getmişdi. Rus dövlətində

¹ Şeir "Salik" təxəllüs ilə "Şərqi-Rus" qəzetində 23 yanvar 1904-cü ildə çap edilmişdir.

² Hər gün bu bostandan bir gül qoparılır, bülbülün ürəyi yaralanır. (Tərcümə M.Cəfərə məxsusdur.)

³ Həzrəti Sidqi dünyadan getdi, // Yüz minlərlə hayıf, yüz əfsus. (Tərcümə Q.Məmmədlıyaya aiddir.)

(Cavid ilk dəfə Azərbaycanın rus dövlətinin əsarətində olması mənasında, rus dövlətinin adını həmin şeirdə çəkmişdir. Məqalələrində üzərinə yenidən qayıtmışdır...) böyük nöqtəyə çatdığını, maarif işini yaydığını, xalqını qaranlıqdan çıxardığını, onun gözünü açdığını, ona həyat verdiyini xüsusi qeyd etmişdir.

...Səməndər kimi qeyrət oduna düşüb yandı,
Rus dövlətində o, belə nöqtəyə çatdı.
Yazaraq nəşr etdiyi maarif yayımılə,
Həyat verdi xalqına, qaranlıqdan çıxartdı...
Gözəl nəğmələr qoşan bülbul artıq oldu lal,
Həyatdan məhrum olub, Fəna həbsində yatdı...¹

Yeri gəlmişkən deyim ki, bu şairin ilk şeir-nekroloqudur. “Şərqi-Rus” qəzetində (20 yanvar 1904) “Urmiyadan məktub” başlığı altında çap edilmişdir. Şair gələcəkdə Abdulla Sur və Məşədi Qurbanəli Şərifov haqqında da nekroloqlar yazıb, mətbuatda çap etdirəcəkdir.

1.5. İstanbuldan Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublardakı şeir parçaları haqqında bir-iki söz

Şair İstanbulda ali təhsil almaq və sərmayə toplamaq üçün Urmiyada ticarətlə məşğul olur. 1904-cü ildə Naxçıvana qayıdır, 1905-ci ildə İstanbula gedir. Rza Tofiqin zəmanəti ilə İstanbul Darülfünununun tarix və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Təhsil aldığı illərdə Qurbanəli Şərifova səkkiz məktub yazır. 1909-cu ilə qədər şeir və məktublarını müxtəlif imzalarla, o cümlədən “Hüseyn Rasizadə”, “Hüseyn Rasizadə Naxçıvani”, “Hüseyn Salik Rasizadə Naxçıvani”, “H.Rasizadə” və s. imza və təxəllüslərlə yazır və çap etdirir. 1909-cu ildə “Cavid” təxəllüsü götür-

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, dörd cildə, IV cild, Bakı, 1985, s. 177-178. Təəssüf ki, şeir şairin sonrakı nəşrlərinə salınmamış, kim tərəfindən tərcümə edilməsi göstərilməmişdir.

rür, məktub və şeirlərini "Hüseyn Cavid Rasizadə", "Hüseyn Cavid Naxçıvani", "H.Cavid", "Hüseyn Cavid" imzaları ilə yazır. Həmin ildə "Cavid" təxəllüsünü (mənası "əbədi" deməkdir) birdəfəlik qəbul edir. Gələcəkdə oxucu və tamaşaçılar onu Cavid kimi tanıyacaq, sevəcək, əsərlərini oxuyacaq, tamaşalarına baxacaqlar. Ailəsinə Cavid soyadı kimi qəbul etmələrini məsləhət görəcək. Azərbaycanda onun ailəsini "Mişkinaz Cavid", "Ərtoğrul Cavid" və "Turan Cavid" kimi tanıyacaqlar.

Şairin Urmiyadan Məşədi Tağı Sidqiyyə göndərdiyi məktublar şeir parçaları ilə nə qədər zəngindir, Qurbanəli bəyə göndərdiyi məktublarda bir o qədər yoxsuldur. Onun bir məktubunda belə bir beyt var:

- Bu ölkədə ürəyim min yerə parçalanmış,
Hər biri min nazanin dilbər əlində qalmış.

Cavidin İstanbul həyatı çox sıxıntılı, çox ağır, böyük maddi ehtiyaclar içində keçir. O doyunca yeyib-içə bilmir, hər cür maddi sıxıntı və ehtiyaclarla üzləşir. Gələcəkdə bu haqda söz düşəndə Mişkinaz xanıma deyəcək: **"Gənclik illərində bir xoş gün görməmişəm. Boyum çıxandan yarıac, yarıt oxumuşam. İstanbuldan qayıtdıqdan sonra məni yalnız və yalnız yaradıcılıq məsələləri düşündürürdü. Yaratmaq, yaratmaq, yenə də yaratmaq istəyirdim. Bu sönməz eşq, həvəs həyatda çəkdiyim bütün çətinliklərə qarşı məndə qüvvət yaradırdı."**

Yuxarıda misal gətirdiyim beytdən görün şair nələr, ah, nələr çəkmişdir?!. Şairin ürəyinin min yerə parçalanmasında başqa bir səbəb kiçik qardaşı Əlirzanın ona göndərdiyi məktubdur. Məktubu əlinə alır, əlini yandırır, oxuyur, dilini yandırır; ürəyini kabab edir, əhvalı iztirablarla dolub boşalır. Əlirza oxumaq, təhsilini artırmaq istəyir. Amma bu ailədə laqeydliklə və etirazla qarşılanır. Böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd onu nə təhsilə qoyur, nə də işə düzəldir. Şairin dərdi, problemləri azmış kimi, biri də əlavə olunur. İstanbulda yaşamaq üçün pul

tapmayan şairin qardaşının Naxçıvanda oxumaq həvəsinə düşməsi onu "haldan çıxarır". Şair "az qalır ki, qüssədən həlak olsun". Qurbanəli bəyə müraciət etməkdən başqa çarəsi qalmır. Dərddən kabab olmuş ürəyinin yangısını kağıza köçürür: "Bənim ağam!.. Lakin siz bildiyiniz kibi, əgər o da [Əlirza da] mənimtək oxumaq üçün qürbət vilayətə gedərsə, anamız hər ikimizin fəraqından dözə bilməz. "Həyat" qəzeti kibi yaşarkən ölər..."*

Hüseyn Cavid poeziyamızın Hamletidir.

Əli Sultanlı

1.6.1. Şeirləri Məmməd Cəfərin araşdırmalarında

1

1920-1930-cu illərdə Hənəfi Zeynallı, Cəfər Cabbarlı, Əli Nazim, Abdulla Şaiq, Salman Mümtaz, Əli Sultanlı və b. Cavidin şeirləri haqqında müəyyən mülahizələr söyləmişlər. Şair həbs edildikdən sonra onun əsərləri uzun illər tədqiqatlardan kənarda qaldı. Bəraət aldıqdan sonra əsərlərinə diqqət və maraq artdı. İlk dəfə M.Cəfər "Hüseyn Cavid" monografiyasını yazıb nəşr etdirdi. Burada şairin lirikasına ayrıca yer verdi. Mən belə hesab edirəm ki, sovet dönəmində

Cavidin şeirlərinin sistemli, dərin, ətraflı və mükəmməl tədqiqatı M.Cəfərə məxsusdur. İlk dəfə o, Məşədi Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifov və Əziz Şərifin arxivini araşdırdı. Cavidin həyatı və yaradıcılığını yazarkən həmin arxiv materiallarından istifadə etdi.

* Cavidin Urmiya və İstanbuldan farsca yazdığı məktubları Əziz Şərif və İsmayıl Şəms tərcümə etmişlər. Məktubları tutuşdurduqda məlum olur ki, onlarda kifayət qədər fərqlər, bəzi ixtisarlar var. Məktubların yenidən ciddi və mükəmməl tərcüməsinə ehtiyac var.

Görkəmli alim bununla da kifayətlənmədi. Monoqrafiya üzərində çalışarkən Cavidin şəxsi arxivinə də müraciət etdi. Onun tərtib etdiyi suallara Mişkinaz Cavid və Turan Cavid cavab hazırladılar. Mən Cavidin Bakıdakı ev muzeyində işlərkən Turan Cavid bir əlyazmanı mənə göstərərək dedi: "Bu əlyazma Məmməd Cəfərə məxsusdur. O burada Cavidin həyat və yaradıcılığına aid suallar yazmışdı. Həmin suallara anamla mən cavab yazdıq."

Həmin əlyazma Cavidin Bakıdakı ev muzeyində saxlanılır.

2

İlk öncə şairin qəzəllərindən söz açan M.Cəfər onun şeirləri barəsində belə bir ümumi fikir yürüdü: "Cavidin ilk qələm təcrübələrində kədər, qəm-qüssə əsas motivdir. Şeirlərindəki kədər ictimai kədər səviyyəsinə yüksələ bilmir. Daha çox intim və fərdi hisslərdən ibarətdir. Şeirlərində klassik məhəbbət lirikasının qüvvətli təsiri hiss olunur."

O, monoqrafiyada şairin İstanbulda qələmə aldığı şeirlərini* ayrıca nəzərdən keçirmişdir. Tədqiqatçıya görə, həmin şeirlər "Üslub və bədii forma cəhətindən qismən yeni idi. Lakin məzmunca bunlarda ciddi bir orijinallıq, yenilik görünmürdü. Bu şeirlərin də çoxunun lirik qəhrəmanı zamanın ictimai-siyasi həyatından uzaq düşmüş, öz məhdud, şəxsi, həm də mücərrəd arzu və həsrətləri ilə əylənən, təbiətə və gözəlliyə məftun olmuş sadələhv, xəyalpərvər, sentimental bir gənc idi..."¹

Bəri başdan deyim ki, monoqrafiya müəllifinin Hüseyn Cavid irsinə sevgi və məhəbbəti, fikirlərindəki səmimiyyət aydın hiss olunur. Lakin Cavid yaradıcılığına, ümumiyyətlə, sənət və ədəbiyyat məsələlərinə münasibətdə sovet hökuməti və kommunist

* Şair orada bu şeirləri yazmış və müxtəlif qəzet və jurnallarda çap etdirmişdir: "Növha", "Rəqs", "Vərəmli qız", "Çəkinmə, gül", "Xuraman-xuraman", "Uyuyor", "Dəniz pərisi", "Şeir məftunu", "Son baharda", "Ah, yalnız sən!", "Hali-əşəfişimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə", "Yadı mazi", "Bən istərim" və s.

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, s. 43.

partiyasının bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yeritdiyi siyasət və ideologiya qabarıq nəzərə çarpır ki, mən bunu deməyə bilmərəm.

3

Haşiyə. M.Cəfərin “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası 1960-1980-ci illərdə oxucular, mütəxəssislər və cavidsevərlər tərəfindən birmənalı qarşılanmadı və böyük mübahisələrə səbəb oldu. Nə üçün? Birincisi ona görə ki, o, Cavid haqqında yazılmış ilk qiymətli monoqrafiya idi. M.Cəfər uzun illər əsərləri yasaq edilmiş və oxuculardan ayrı salınmış Cavidə ədəbi ictimaiyyətə və elmi ədəbiyyata qaytardı və onun irsinə maraq oyatdı. Cavidin həyat və yaradıcılığı haqqında təsəvvür yaradan bir elmi əsər ortaya qoydu və s. Ancaq mübahisə doğuran bu deyildi. Mübahisə doğuran tədqiqatın metodologiyası və Cavidə yanaşma ilə ilgili idi. Çünki müəllif monoqrafiyada bəzən 1920-1930-cu illərin tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı səviyyəsinə enirdi. Bu cəhətdən yalnız müəllifi deyil, kitabın redaktoru Əziz Mir-əhmədovu da qınamaq olar...

Müəllifə monoqrafiyanın üzərində təzədən işləyib nəşr etmək təklif olunmuşdu. Mən bunu dəfələrlə Mirəli Seyidovdan eşitmişəm. Bir gün Turan Cavidin də iştirakı ilə həmin söhbət açıldı. Mirəli müəllim dedi: “Məmməd Cəfərə monoqrafiyanı yenidən işləyib nəşr etdirməsini təklif edirlər. Ancaq o, nədənsə susur...” Mən dedim: “Yenidən işləyib çap etdirsə, yaxşı olar.” Turan xanımın üzünə baxdım. Onun üzünə bir qəm-qüssə çökdüyünü hiss etdim. O, kədərlə dedi: “Əlbəttə, elə etsə daha yaxşı olar.”

İllər ötürdü. M.Cəfər susurdu. Nəhayət, 1981-1982-ci illərdə Cavidin anadan olmasının 100 illiyinə hazırlıq gedirdi. M.Cəfər artıq yaşlaşmışdı. Mən bildiyimə görə, Arif Hacıyev və Yaşar Qarayevin köməkliyi ilə həmin monoqrafiya işləndi, rus dilinə tərcümə edildi və çap olundu. Artıq gec idi!.. Bu səbəbdən mən görkəmli ədəbiyyatşünas M.Cəfərin məhz 1960-cı ildə nəşr etdir-

diyi monoqrafiyaya müraciət etmişəm. Çünki sovet dövrü üçün daha səciyyəvi olan monoqrafiya mənim araşdırmalarımın istiqaməti üçün də münasib və məqsədəuyğundur.

4

Cavidin şeirlərində məzmunca ciddi bir orijinallıq və yenilik görməyən müəllif, “Rəqs” şeirini nümunə gətirərək, iddia edirdi ki, “Məzmunca həyəcanlandırıcı xəyallar, fəvqəladə, mücərrəd mənəvi səadət həsrəti, forma cəhətdən isə süni pafos, dəbdəbəli üslub, fars və ərəb sözləri, tərkibləri ilə ağırlaşdırılmış qəliz dil bu şeirlərin [Cavid şeirlərinin] çoxunun əsas xüsusiyyəti idi.”

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün XX əsrin əvvəlləri türk ədəbiyyatına müraciət edir. Düşünür ki, tənziMAT ədəbiyyatı son günlərini yaşayırdı. TənziMATçıların orqanı olan “Sərvəti-fünun” jurnalı bağlanmışdı. Sultan Əbdülhəmid dövründə “irtica ədəbiyyatı” öz təsirini göstərirdi. Türkiyə ədəbiyyatında bədbinlik, xəyalpərvərlik, siyasətdən uzaqlaşmaq (!) səciyyəvi bir hal almışdı və s. Məhz buna görə də Cavid bu cür şeirlər yazırdı. - Heç şübhəsiz ki, bu ədəbi mühitin gənc Cavidə də müəyyən mənfi təsiri olmuşdu. Onun da şeirlərinə, “Yadi-mazi” şeirində olduğu kimi, bədbinlik, ümitsizlik mötiVLəri gətirmişdir.”

Əvvəla, Türkiyə ədəbi mühitinin nə Cavidin şəxsiyyətinə, nə də yaradıcılığına elə bir mənfi təsiri olmamışdır. Böyük öndərimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həmin məsələni tarixi baxımdan daha düzgün aydınlaşdıraraq yazmışdır: “Azərbaycan gəncliyi saf və təmiz bir niyyətlə türk öyrətmənlərinin tələbəsi oldu. Çox keçmədi ki, Namiq Kamal Məhəmməd Hadini, Əbdülhaq Hamid Hüseyn Cavid, Məhəmməd Əmin də Əhməd Cavadı oğulluğa qəbul etdilər.”¹

O ki qaldı müəllifin Cavid şeirlərində sadaladığı “nöqsanlara”, onlar Türkiyə ədəbi mühitindən yox, şairin şəxsi həyatı, İstanbulda rastlaşdığı müdhiş çətinliklərlə bağlı idi. Diqqətəlayiq

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu, Bakı, 1991, s. 35.

bir fakt! Cavid orada təhsil alarkən Sultan Əbdülhəmid hakimiyyətə gəlir. Qafqazlı tələbələrin ona ünvanladıkları təbrik telegramında Cavidin adı yoxdur. Mən demək istəyirəm ki, Cavid qaynar yaradıcılığa başladığı ilk günlərdən Azərbaycanda, İranda və Türkiyədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə laqeyd qalmamış, ancaq siyasətə qarışmamışdır. Bu, sovet hakimiyyəti illərinədək davam etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində də o, nə inqilaba, nə də siyasətə qarışdı. Sovet quruluşunun ilk illərində öz nüfuzundan istifadə edərək, yazıçılara belə bir çağırış etdi: “Bizim siyasətlə nə işimiz? Gəlin öz sənətimizlə məşğul olaq.”

5

M.Cəfər sözünə davam edərək yazır ki, qeyd etdiyim motivlər şairin “Elmi-bəşər” şeirində daha qabarıq nəzərə çarpır. Onun ifrat bir bədbinliyə düşər olmasına, “dindar bir mühit hesab olunan İstanbul darülfünunu və xüsusən şairə fəlsəfi axtarışlarda müəllimlik etmək istəyən (əslində müəllimlik etmişdi – İ.A.) türk aqnostiki Rza Tövfiqin də təsiri olmuşdu... Rza Tövfiq Şərq ədəbiyyatında sufizmi öyrənirdi, özü də sufi şeirlər yazırdı.”

Mən əksinə düşünürəm. Hesab edirəm ki, görkəmli filosofun, İstanbul Darülfünununun professoru Rza Tofiqin istər Cavidin şəxsiyyətinə, istərsə də yaradıcılığına heç bir mənfi təsiri olmamışdır. Əksinə, şair ondan çox şey öyrənmiş, haqqında yüksək fikirdə

***Hüseyn Cavid:** Əfəndim! Bəndəniz ta rəmazana qədər beş-altı ay (ədədi) proqramını ikmala çalışırdım; və hər həftə də məşhur filosof Rza Tofiq bəydən bəzi həqiqətlər dair bir-iki dərs proqramı xaricində oxuyurdum. Sonra hüriyyət alınar-alınmaz Rza Tofiq bəy məbusu intixab edildi... Bu proqram ustadi-möhtərəm Rza Tofiq bəyin səlah gördüyü bir proqramdır...

Cavidin Qurbanəli Şərifova yazdığı məktubdan.

Əziz Şərif: “28 avqust 1914-cü ildə səhər son dəfə Hüseynlə [Cavidlə] bir yerdə filosof Rza Tofiq və onun qəribə vərdisləri haqqında söhbət edirdik.”

Bir gün Turan Cavid mənə Rza Tofiqin qəribə vərdislərini əks etdirən bir foto göstərdi. Fotoda o, bir pəhləvan, idmançı kimi görünürdü. Düzü, mən də onun qəribə vərdislərinə təəccübləndim.

olmuşdur. Qurbanəli Şərifova yazdığı məktublarda onu minnətdarlıqla yad etmiş, tərtib etdiyi proqramla təhsil aldığını göstərmişdir*.

6

Cavid 1907-ci ildə İstanbuldan "Füyuzat" jurnalına "Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə" şeirini göndərir. Bu, onun jurnala göndərdiyi ilk və son şeiri olur. (O zaman M.Hadi jurnalda mühərrirlik edirdi.) M.Cəfər belə hesab edir ki, həmin şeirdə Hadinin vətənpərvərlik ruhunda yazdığı şeirlərin "qüvvətli təsiri olmuşdur". Müəllif şeiri təhlil edərkən, iradsız keçinmir. Onun fikrincə, Cavid şeirdə vətənə "çox birtərəfli baxırdı". Vətən onun nəzərində "zəvalə uğramış", "böyük bəlalara düçar olmuş", "ayaq altında paymal olmuş", "ürəyi, cismi yaralı bir xəstədir".(!)

Mənim fikrimcə, şairin qürbətdə bu cür düşünməsi və yazması təbii idi. (Hadinin də bu cür şeirləri var.) Nə üçün? Əvvəla, şair şeirdə vətənin paymal olmasına maarifçilik baxımından yanaşırdı. O zaman Azərbaycanda təhsil, maarif, elm və mədəniyyət hansı səviyyədə idi? Bunu bu gün, demək olar ki, hər kəs bilir. İkincisi, Azərbaycan çar Rusiyasının əsarəti altında idi. Belə olan surətdə şair nə və necə yazmalı idi? Tarixi gerçəkliyi təhrif etməliydimi?.. Bu isə onun yaradıcılıq metoduna zidd idi. Üçüncüsü, o zaman Cavidin Hadinin şeirlərilə tanış olub-olmaması sual altındadır. Dördüncüsü, o, İstanbuldan qayıtdıqdan sonra publisistik məqalələr yazıb "Həqiqət" və b. qəzetlərdə çap etdirir. Həmin şeirdə qaldırdığı problemin üzərinə yenidən və daha ətraflı şəkildə qayır. Demək istəyirəm ki, şairin yazdıqlarında həqiqət var idi.

7

Monoqrafiya müəllifi inqilaba münasibətdə şairi daha ciddi şəkildə ittiham edir. Yazır ki, birinci rus inqilabının təsiri ilə Güney Azərbaycanı inqilab ocağına çevrilmişdi. "Cavid vətənin bu yeni

həyatını, tarixini görə bilmirdi; öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəyə qalxan xalqın qüdrətini qiymətləndirə bilmirdi. O, aydın siyasi görüşə (?) malik olan bir vətəndaş səviyyəsinə yüksələ bilməmişdi." və s. və i.ə.

Mən qabaqda bu ciddi məsələnin üzərinə qayıdacağam. Ancaq qısaca deməliyəm ki, o zamanlar sovet ədəbiyyatşünaslarını yazıçıların nədən və necə yazması deyil, özünün düşündüyü, yaxud arzu etdiyi mövzunu yazıb-yazmaması daha çox maraqlandırır. Bu, sovet ədəbiyyatşünaslığında normativ bir hal almışdı və xroniki xəstəliyə çevrilmişdi. Müəllifin irəli sürdüyü ittihamlar da oradan qidalanırdı. Tədqiqatçılar bədii əsərləri marksist-leninçi metodologiya əsasında təhlil və şəhr etməyə, qiymətləndirməyə həvəsli idilər. Kommunist rejimi bizim neçə-neçə böyük şair, ədib və alimimizi şikəst etdi; sərbəst və azad düşüncədən məhrum, kar, kor və lal etdi!.. Çox təəssüf!..

8

M.Cəfər Cavidin Naxçıvanda və Tiflisdə qələmə aldığı şeirlərində xoş duyğular oyadacaq, təsəlli verəcək, demək olar ki, heç nə görmürdü. Türkiyədən pərişan xəyallı, ümitsiz (?) bir şair kimi qayıtdığını, şeirlərində daha çox kədərə, qəmə, iztiraba mail olduğunu məxsusi qeyd edirdi. Onun "bədbin misralarını" nəzərdən keçirir və bu nəticəyə gəlirdi ki, gənc şair şeirlərində sevinc, şadlıq, ümid və gözəl xəyallara qarşı mücərrəd kədər fəlsəfəsini qoyurdu. Özünü mübarizədən kənara çəkib, "dünyəvi kədərin" ağışına atılmaq, kədərlə həmdərd olmaq, onunla təsəlli bulmaq istəyirdi. Lirik qəhrəmanın gözündə bütün dünya, kainat, bəşər həyatı başdan-başa bir əfsanədən, cansız kölgədən ibarət idi. O, sözünə davam edərək yazırdı:

- Tərəddüdsüz demək olar ki, bütün bu bədbinlik, ümitsizlik Cavidin Azərbaycan inqilabi varlığından uzaq olmasının və onun Türkiyə ictimai-ədəbi mühitindən aldığı təsirlərin nəticəsi idi. Hərçənd 1909-10-cu illər, ümumiyyətlə, 1905-ci il [rus]

inqilabının məğlubiyyətindən sonra gələn ağır irtica illəri idi və bu irtica ədəbiyyata da öz mənfi təsirini göstərmişdi; bununla belə, Azərbaycanın xüsusi şəraiti, buradakı spesifik tarixi, siyasi mühit fərqlənirdi. Bu elə bir dövr idi ki, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı, silahlı mübarizə, şimalda isə çarizmə, müstəmləkə əsarətinə və yerli hakim siniflərə qarşı vuruşma davam edirdi...¹

9

Ədalət naminə deməliyəm ki, tədqiqatçının Cavid şeirlərinin ruhuna aid söylədiyi mülahizələrdə müəyyən həqiqət var. Fəqət yerdə qalan fikirlərilə razılaşımaq mümkün deyildir. Birincisi, marksist ədəbiyyatşünas başqa cür də düşünə və yazma bilməzdi. İkincisi, müəllif siyasətdən həmişə uzaqda bulunan Cavid siyasətə çəkir. Onu bir inqilabçı, ictimai-siyasi xadim kimi görmək istəyir. Üçüncüsü, Cavid tədqiqatçını düşündürən məsələləri publisistik məqalələrində yazmışdır. Dördüncüsü, Cavidin o cür şeirlər yazması romantik şair üçün təbii idi. Buna görə də romantiklərin dünyaya, təbiətə, kainata, ictimai-siyasi hadisələrə münasibətləri realist yazıçılarınkından fərqlənirdi... Başqa sözlə, mən həmin şeirləri lirik qəhrəmanın yaşadığı həyatın, keçirdiyi güzəranın bədii ifadəsi hesab edirəm.

10

Müəllif monoqrafiyada Cavidin şeirlərindəki bədbin əhval-ruhiyyənin, qəm-qüssənin, fərdiyyəçilik və laübalılığın Azərbaycan ictimai və ədəbi mühitindən deyil, "Türkiyədəki tənzipat ədəbiyyatından irəli gəldiyini" ısrarla qeyd edirdi.

O zaman Türkiyə sovet Azərbaycanı üçün "burjua ölkəsi" idi. Ona nə desəydin, oxuculardan üzr istəyirəm, hətta söysəydin belə (söyürdülər də!) yaraşardı! Bizim rus sovet siyasətinə uyan bəzi tarixçi və ədəbiyyatçılarımız belə də edirdilər. Bu, məsələnin

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, s. 49.

birinci tərəfi. İkincisi, Cavid Rusiyada oxusaydı, bəlkə də “başqa cür olardı”. O, oradan Azərbaycana bəlkə də “bir bolşevik kimi qayıdardı...” Üçüncüsü və ən mühümü! Cavid inqilabı və bədii ədəbiyyatın siyasiləşdirilməsini heç bir zaman qəbul etməmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində də qəbul etmədi. Siyasət və inqilabdan uzaq olan şair, tərəddüdsüz özü üçün bir yol seçmişdi – sənət və ədəbiyyat yolunu. Cavid həmin məsələlərdə suçlamaq və ona irad tutmaq əbəsdir. (Bolşevik hakimiyyəti illərində siyasətə və inqilaba rəğbət bəsləyənlərin, sovet quruluşunu mədh edən yazıçıların əsərlərinin aqibəti bu gün hər kəsə bəllidir...) Dördüncüsü, Cavid sovet hakimiyyətinin ilk illərində elan etdi: “Siyasət başqa, ədəbiyyat başqa, təbliğat daha başqadır.” Yəni bu anlayışları birbirilə qarışdırmaq olmaz. İnqilabı müharibə ilə eyniləşdirən şair, heç bir inqilabı təqdir etmədi və heç bir inqilaba rəğbət bəsləmədi. Bəsləsəydi 1908-ci ildə baş vermiş gənc türklər inqilabına şeirlər həsr edərdi, ancaq etmədi. İrandakı məşrutə və Azərbaycandakı “aprel inqilabı”na aid də heç bir şey yazmadı. Ancaq 1916-1917-ci illərdə qələmə aldığı “Şeyda” faciəsində Rusiyada baş vermiş burjua-demokratik inqilabına münasibət bildirdi. Mən “Cavidin mənsur dramaları” kitabında bu haqda geniş yazmışam və üzərində dayanmıram. 1928-ci ildə yazdığı “Knyaz” faciəsində Gürcüstanda baş vermiş inqilabın insanlara gətirdiyi fəlakətləri açıb göstərdi. İstanbuldan Qurbanəli Şərifova yazdığı məktubda İran inqilabına münasibətini bildirdi. Maarifçi və təkamülçü Cavid 5 nəfər gimnazisti səttarxançılardan üstün tutdu¹ və s.

11

Məmməd Cəfər monoqrafiyada “Pəmbə çarşaf”, “Qadın”, “İştə bir divanədən bir xatirə”, “Məsud və Şəfiqə” və b. şeirlərin təhlilinə ayrıca səhifələr ayırmışdır. “Pəmbə çarşaf” şeirini tənqid etmişdir. Ona görə ki, şair şeirdə “qadına olan köhnə və mürtəce

¹ Ətraflı bax: Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 61-64.

baxışlarını” əks etdirmişdir. Gələcəkdə çadranın aradan qaldırılacağına şübhə etmədiyini bildirsə də, “bu, heç də onun qadına olan köhnəlmiş, mürtəcə baxışı ört-basdır edə bilmirdi” demişdi.

M.Hadi Cavidin həmin şeirinə qarşı çıxmış və ona cavab olaraq “Əhvali-nəfasət” şeirini yazmışdı. Monoqrafiya müəllifi birincinin şeirini tənqid, ikincininkini təqdir etmiş və demişdir: «M.Hadi öz şair qardaşına mədhiyyələr oxumamış, onu tənqid etməmiş, “ışıqla qaranlığı fərqləndirməyi” bacaran parlaq düşüncəyə malik olmağa, qabaqcıl sənət yolu ilə getməyə çağırırmışdı.»

“Məsud və Şəfiqə” şeirinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirən müəllifə görə, əsər Cavidin Bakı fəhlələrinin həyatı ilə maraqlandığını, zəhmətkeşlərə dərin rəğbət bəslədiyini göstərsə də, “onun fəhlə həyatına münasibəti liberal xırda burjua ziyalısının münasibəti idi. Cavid proletar məfkurəsindən uzaq idi...”

Nə yaxşı ki, uzaq idi!.. Nə yaxşı ki, o, proletar şairi olmadı!.. Milli düşüncəli, milli qayəli, türkçü şair oldu və öz əsərlərində ümumbəşəri ideyalar təbliğ etdi. Ədəbiyyat tarixinə milli, ümumbəşəri və dünyəvi sənətkar kimi daxil oldu.

12

1911-1912-ci illərdə əsərlərində bir moralist, mütəfəkkir şair kimi çıxış etdiyini diqqətə çatdıran M.Cəfərə görə, onun fəlsəfi və əxlaqi görüşləri ziddiyyətli idi. “Əsasən, idealist, estetik mahiyyət daşıyırdı.” O, bu baxımdan “İştə bir divanədən bir xatirə” (330 misradan ibarətdir) şeirini nümunə gətirirdi. Şairin “Sən nəsin, kimsin deyən ariflərə” fikrini nəzərdə tutaraq yazırdı: «Belə bir sualı qoyub, ona cavab axtarmaq bir idealist, bir romantik şair olaraq Cavid yaradıcılığının təbiətindən doğurdu. Cavid hələ də “dünyanı ideyalar idarə edir” anlayışına çox bağlı idi.»

Fikrini şeirdən gətirdiyi nümunələr əsasında əsaslandırmağa çalışan cavidşünas, hesab edirdi ki, şairin söylədikləri əslində tarixə elmi baxış deyildi. Cavid tarixə xalqlar tarixi, mədəniyyətlər tarixi, ictimai inkişafa doğru mübarizələr tarixi

kimi deyil, mənfur adət, ənənələr, mənasız əxlaq etiqadları, prinsipsiz çəkişib-didişmələr tarixi kimi baxırdı. O, “kimsin, nəsin?” sualına cavab verərkən dərin mənəvi böhran keçirdiyini oxucularından gizlətmirdi. Otuz yaşına qədər kəsb etdiyi elm və ürfandan heç nə anlamamış, bu elm və ürfan nəinki onu həyat həqiqətlərinə yaxınlaşdırmamış, əksinə, əsl həqiqətdən uzaqlaşdırmışdır.”

Çox mübahisəli mülahizələrdir!.. Mən əksinə düşünürəm. Hesab edirəm ki, Cavid xalqların və mədəniyyətlərin tarixinə mənfur adətlər və ənənələr, mənasız əxlaq və etiqadlar, prinsipsiz çəkişib-didişmələr və s. tarixi kimi baxmamışdır. O, bu haqda fikirlərini məktublarında və publisistik məqalələrində konkret ifadə etmişdir. İrfan şairinin ünvanına bu cür əsassız sözlər söyləmək ən azı ədalətsizlikdir.

13

Müəllifin Cavidin fəlsəfi görüşlərinə ayrıca yer verməsi tamamilə təbii və qanunauyğun idi. Çünki bütövlükdə Cavid yaradıcılığını fəlsəfəsiz təsəvvür etmək mümkünsüzdür. O, Cavidin fəlsəfi fikir və görüşlərində “açıq-aydın bir fikir böhranı, fəlsəfə böhranı” axtarırdı. Düşünürdü ki, həmin böhran təkcə Cavidin şəxsi, mənəvi böhranı deyil, müəyyən tarixi olan bir çox köhnəlmiş ideyaların, görüşlərin XX əsrdə üzə çıxmış böhran idi ki, şairin görüşlərində xüsusi, fərdi inikası idi. M.Cəfər Cavidin fəlsəfi görüşlərini ümumiləşdirərək, bu nəticəyə gəlmişdir: «İstər İstanbul Darülfünununda təhsil aldığı zaman, istərsə də sonralar mütaliə yolu ilə ayrı-ayrı filosoflar və fəlsəfi cərəyanları öyrənən şair, “müəyyən dərəcədə dini-sxolastik görüşlərlə qarışmış Şərq panteizmi adlanan fəlsəfi və qismən də köhnə idealist Qərb fəlsəfi sistemlərinin **modernizə** edilmiş şəkillərindən ibarət olub, xüsusən Cavidin Türkiyədə olduğu 1905-1909-cu illərdə İstanbul ziyalılarının bir qismi arasında (Rza Tövfiqin əsərlərində olduğu kimi) çox yayılmış **skeptisizmdən**, yaxud yeni **kantçılıqdan**

ibarət idi"».¹

O, Cavidin Qərbin modernizə edilmiş skeptizizm (şübhəçilik fəlsəfəsi) və dini skeptisizmdən uzaqlaşmasını müsbət bir hal kimi qiymətləndirirdi. Onun həmin fəlsəfi sistemlərdən uzaqlaşmasını (qəti inkarçılıq şəklində olsa da) yeni fəlsəfi axtarışlar yolu tutması ilə əlaqələndirirdi və bunu romantik şərqli şair üçün təbii sayırdı. "Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa, // Qafil insanlarsa, bənzər sərxoşa" beytilə başlayan şeir parçasını misal gətirərək, bunu şairin lirikasında "fəlsəfi bir çaşqınlıq" kimi mənalandırırdı və yazırdı: "Bu, [onun şeirinə] ifrat bir fərdiyyətçilik qururu, şəxsiyyəti cəmiyyətə qarşı qoymaq meyli, bir növ Şərq **dekadentizmi** ruhu və fəlsəfi **eklektizm** gətirirdi." - Dini idealist görüşləri şübhə altına alması, yeni həyat problemlərinin həllində köhnə, idealist fəlsəfi sistemlərin gücsüz olduğunu dərk etməyə başlaması şairin qüvvətli cəhəti idisə, hələlik yeni bir fəlsəfi sistemə möhkəm bağlana bilməməsi də onun zəif tərəfi idi.²

14

Məlumdur ki, Cavidin fəlsəfəyə aid heç bir əsəri yoxdur. Ancaq o, şair-filosofdur. Nə üçün? Ona görə ki, əvvəla, o, təfəkkür etibarilə şair-filosofdur. İkincisi, fəlsəfəyə dair öyrəndiyi bilikləri şeirlərində lirik qəhrəman, dramatik əsərlərində isə obrazlar vasitəsilə bildirmişdir. Üçüncüsü, şair fəlsəfi fikir və görüşlərini İstanbuldan Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublarda və məqalələrində ifadə etmişdir. Başqa sözlə, Cavidin böyük şair-filosof olmasına heç bir şübhə yoxdur və ola da bilməz. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük şair-filosof olaraq qalır.

Cavidin lirikası və dramaturgiyasından yazarkən, fəlsəfi fikir və düşüncələrindən söz açmaq nəinki lazımdır, həm də vacibdir. Lakin bu, o qədər də asan məsələ deyildir. Əksinə, daha

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, s. 63.

Seçmələr mənə aiddir.

² Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, s. 65.

çətin və mürəkkəb məsələdir. Çünki şairin bədii əsərlərində ifadə etdiyi fəlsəfi fikirləri hansı filosofdan aldığı, ona necə yanaşdığını, özünün fəlsəfi düşüncələrinin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Cavidin fəlsəfi görüşlərindən danışarkən məqalə və kitabları “izm”lərlə doldurmaq, məsələnin kökünə varmadan şairi suçlamaq problemin dərinliyinə getməkdən çox asandır. Buna görə də tədqiqatçı bu cür məsələlərin şərhində çox ehtiyatlı olmalıdır. M.Cəfərin marksizmdən yoğrulmuş fikirləri dinə, dini fəlsəfəyə və idealizmə müharibə elan etmiş marksizm-leninizm və sovet ədəbiyyatşünaslığından irəli gəlirdi. Məncə, materializm, idealizm və marksizm özlüyündə hələ hər şey deyildir. İdealizm ilə materializmin vəhdəti, belə deyək, dostluğu və qardaşlığı isə çox şey deməkdir...

15

Məmməd Cəfər monoqrafiyada həmin “izm”lərə - **maxizm, aqnostizm, pozetivizm, rasionalizm, evolyusionizm, spiritua-lizm, modernizm, dekadentizm, eklektizm** və s. fəlsəfi cərəyan-lara ayrıca yer vermişdir. Onun bu sahədəki araşdırmaları təqdi-rəlayıqdır. Müəllif 1905-1917-ci illərdə “mürtəce” Azərbaycan mətbuatında burjua fəlsəfəsi, sosiologiyası və “Sənət-sənət üçün-dür” nəzəriyyəsini ətraflı araşdırmış və tənqid etmişdir. Həmin “izm”lərin Azərbaycan yazıçıları və filosoflarının görüşlərində necə əks olunmasına aydınlıq gətirmişdir. Ancaq mən burada tədqiqatçının Cavidlə bağlı fikir və mülahizələrinə münasibət bildirəcəyəm.

Onun fikrincə, həmin mürtəce fəlsəfi, siyasi və estetik görüşlərin bir çox xırda burjua ruhlu yazıçılara, o cümlədən H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət və A.Şaiq kimi romantiklərə müəyyən mənfi təsiri olmuşdur. Cavid və Hadi şeirlərində burjua mətbuatında təbliğ edilən saxta şübhəçiliyin təsiri görünürdü.

Mürtəcə islamçılıq və türkçülük ideyaların mənfi təsiri Cavidin xüsusən 1915-1918-ci illərdə yazdığı bəzi əsərlərində özünü göstərirdi və s. "Mürtəcə" sözünü bir kənara qoysaq, deməli ki, Cavidin sovet dövrü yaradıcılığında da, məsələn, "Peyğəmbər", "Topal Teymur" və "Səyavüş" pyeslərində də islamçılıq və türkçülük görüşləri öz əksini tapmışdır. Bu da təbiidir!

16

Mən burada onun bilavasitə Cavidin şəirlərilə əlaqələndirdiyi fəlsəfi cərəyanlara, o cümlədən maxizm, moderizm, dekadentizm və eklektizm cərəyanları və nəzəriyyəsinə və onların fəlsəfi mahiyyətinə qısa nəzər salmaq istəyirəm.

İlk öncə bir neçə söz **maxizm** (empriokritisizm) haqqında. Bu cərəyan Avstriya fiziki və idealist filosofu Ernest Maxın (1838-1916) adı ilə bağlıdır. Max öz fəlsəfi görüşlərini "Duyğuların analizi" və "İdrak və yanılma" əsərlərində vermişdir. O, şeylərə maddi əsasdan məhrum "təcrübə elementlərinin kompleksləri" kimi, materiyaya isə "ilkin psixi sıradan törəyən hadisələrin fiziki sırası" kimi baxmışdı.

Empriokritisizm – yunan dilindəki *empeiria* sözündən alınmışdır. Hərfi mənada təcrübə, "təcrübənin tənqidi fəlsəfəsi" deməkdir. Bu cərəyanın əsasını İsveçrə filosofu Avenarius və Avstriya filosofu və fiziki Max qoymuşlar. Buna görə də həmin fəlsəfənin ikinci adı maxizmdir. Onların fəlsəfi görüşləri bir sıra Avropa ölkələrinin alim və siyasətçiləri arasında geniş yayılmışdı. 1905-1907-ci illərdə rus sosial-demokratları arasında yayılmağa başladı. "Rusiyada özlərini marksist hesab edən, lakin heç bir zaman möhkəm surətdə marksizm pozisiyalarında durmayan bir hissə - Boqdanov, Lunaçarski, Yuşkeviç, Valentinov və başqaları içərisində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı."¹

Fəlsəfəyə aid bir lüğətdə Max və Avenariusun fəlsəfəsinin

¹ Müxtəsər fəlsəfə lüğəti, Bakı, 1941, s. 159.

mahiyyəti bu cür şərh edilir: "...Мах и Авенариус сосредоточили главное внимание на вопросах теории познания. Они полагали, что им удалось на основе достижений естествознания, особенно физики, создать философию абсолютно новую, проделать ограниченность материализма и идеализма..."¹ Yəni həmin filosoflar əsas diqqəti idrak nəzəriyyəsi üzərində cəmləşdirirdilər. Hesab edirdilər ki, fizika və təbiyyat elmlərinin əsasında tamamilə yeni, materializm və idealizmdə mövcud olan məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq olar.

Max hesab edirdi ki, dünya elementlərdən ibarətdir. "Elementlər" fiziki, subyekt üçün psixidir. Əşya fikir simvolidir və kompleks duyğular üçün şərti addır və s. Max və Avenarius bu cəhətdən özlərini "XX əsrin təbiətşünas filosofları" elan etdilər. Sonralar neopozitivistlər onların fikirlərinə şərik çıxdılar.

Lenin "Materializm və empiriokritisizm" əsərində həmin filosofların ideyalarının marksizmə zidd olduğunu iddia etdi, maxizmi "subyektiv ideolizm" adlandırdı. Belə hesab edirdi ki, bir sıra rus sosial-demokratlarının maxizmə qarşı tutduqları mövqe rus inqilabi hərəkatına ziddir və bu səbəbdən onları ciddi tənqid atəşinə tutdu.

Sovet filosofları Maxın və Avenariusun fəlsəfəsini "mürtəce fəlsəfə" (!) hesab etmişlər...

17

Modernizm nədir? Fransızca moderne sözündəndir. Ən müasir, ən yeni mənalərini ifadə edir. İncəsənətdə bir cərəyandır. İlk öncə Avropa və Amerikanın təsviri incəsənətində, sonralar bədii ədəbiyyatda öz ifadəsini tapmış və geniş yayılmışdır. Modernistlər nəzəri ədəbiyyatı "incəsənətdə ən böyük inqilab" hesab edirdilər. Marksistlər onu "burjua mədəniyyətinin təzahürü" kimi başa düşürdülər. Sovet incəsənəti və tənqidi ona

¹ Краткий словарь по философии. Москва, 1966, с. 338.

“ideoloji bir hadisə” kimi baxır, “burjua ideologiyasının ədəbiyyat və incəsənətdə mürtəce, obyektiv aləmin dərkindən qəti imtina edən, humanizmə zidd bir” fəlsəfi cərəyan hesab edirdi.

Bu cərəyanın istər tərəfdarları, istərsə də əleyhidarları olsun, ona daha çox ideoloji mövqedən yanaşırdılar. Zaman ötdükcə modernizmin fəlsəfi mahiyyəti daha dərinlən öyrənilir, o incəsənətin müxtəlif növlərində təzahür edən ədəbi cərəyana çevrilirdi. Mütəxəssislərin yazdıqlarına görə, həmin **ədəbi cərəyan** birinci dünya müharibəsi zamanı meydana gəlmişdir.

Modernizm müxtəlif tarixi mərhələlərdə ekspressionizm, kubizm, futurizm, abstraksionizm və s. bu kimi “realizmə zidd” cərəyanlara ayrılmışdı. Sovet nəzəriyyəçilərinə görə, modernizm kapitalizmdə xırda burjua təbəqəsinin əhval-ruhiyyəsini əks etdirir; modernizmdə burjua mühitinə, burjua gerçəkliyinə kəskin mənfi və sinfi münasibət özünü göstərmişdi¹.

Sovet dönəmində həmin cərəyan V.Mayakovski, V.Brext, N.Hikmət və b. sənətkarların yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Bəs Azərbaycan yazıçılarna təsiri olmuşdurmu? Mən bu sualın cavabını açıq saxlayıram və hesab edirəm ki, bu sahədə dərin araşdırmalara ehtiyac var. Bununla belə, hesab edirəm ki, modernizm Azərbaycan ədəbiyyatında özünü müstəqil bir ədəbi cərəyan kimi göstərməsə də, bir çox yazıçının, o cümlədən H.Cavidin yaradıcılığında həmin cərəyanın əlamət və xüsusiyyətlərinə, modernist sənətkarlara təsadüf etmək olar.

Bizə aydın oldu ki, modernizm, bir ədəbi cərəyan kimi, birinci dünya müharibəsi zamanı meydana gəlmişdir. O zamana qədər Cavid “Keçmiş günlər” və “Bahar şəbnəmləri” kitablarına daxil etdiyi şeirlərin, demək olar ki, hamısını yazmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və sovet dönəmində isə o, demək olar ki, şeir yazmamışdı. Belə olan surətdə Cavid şeirlərini modernizmi ədəbi cərəyanına aid etmək olarmı? Axı,

¹ Ətraflı bax: Azərbaycan sovet ensiklopediyası, VII cild, Bakı, 1983, s. 19.

modernizmin öz nəzəriyyəsi, fəlsəfəsi və estetikası var. O, bu haqda bilgiyə malik idimi?.. Mən Cavidə böyük modernist bir sənətkar kimi qəbul edirəm, M.Cəfərin mülahizələrini mübahisəli hesab edirəm.

Fikrimi yekunlaşdıraraq demək istəyirəm ki, modernizmdə əskiliklə təzəlik, köhnəliklə yenilik (novatorluq) üzvi vəhdətdədir; yeniliyin köhnəlik üzərində qələbəsi, təntənəsidir... Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda çağdaş ədəbiyyatımızda bir çox modernist sənətkarlara təsadüf etmək olar. Modernizmin Azərbaycan ədəbiyyatında, bir ədəbi cərəyan kimi, mövcud olub-olmamasını müəyyənləşdirmək müasir ədəbiyyatşünaslığımızın aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Onun mövcud olmasını inadla iddia edənlərə məsləhətim budur ki, həmin ədəbi cərəyanın mahiyyətini, nəzəriyyəsini, fəlsəfəsini və estetikasını dərinlən araşdırsınlar. Yoxsa el ifadəsincə desəm, bəziləri bilmir ki, aş harada bişib, deyir bir çömçə də mənə qoy. Sual edirəm: O "izm"ləri bizim özümüz nə üçün yaratmırıq və yaratmayaq?..

18

Bir-iki söz **dekadentizm** haqqında. Dekadent – fransızca tənəzzül, düşkünlük deməkdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Avropada meydana gəlmişdir. Sovet ədəbiyyatşünasları onu "incəsənətdə antirealist burjua cərəyanı" hesab etmişlər (Həmin cərəyanda simvolizm, kubizm, sürrealizm və abstraksionizmə məxsus cəhətlər mövcuddur). Onların fikrincə, dekadentçilər ədəbiyyat və incəsənəti gerçəklikdən təcrid edir, ifrat fərdiyyətçilik və pessimizmə uyur, ictimai həyata etinasız yanaşır, antihumanist və antidemokratik meyllərə meyl edirdilər və s.

Oxucu dostum, əgər M.Cəfərin bu barədə mülahizələri yadımdadırsa, onun haradan qidalandığını yəqin ki, hiss etdin. Cavidə "burjua şairi" adlandıran tədqiqatçı, onu, əsasən, bu mövqedən tənqid edir. Sovet dövründə bizim vətənpərvər, qeyrətli, milli ruhlu sənətkarları oxucuların gözündən salmaq

üçün onlara “burjua” damğası vurmaq kifayət idi. Cavidə gəlincə, 1920-1930-cu illərdə və sonralar ona belə damğalar çox vurulmuşdu. Şair bunu qəbul etməmiş, bəzi tənqidçilərə cavab vermək məcburiyyətində qalmış və iztehzalı şəkildə demişdi: “Ay canım, xırda burjua kimdir? Qolundan salladığı səbətdə on-on beş yumurta, üç-dörd yoluq toyuq-cücə satan. Mən onların şairi olarammı?.. Həqiqəti məndən soruşsalar, xalqıma, bəşəriyyətə xidmət etmək istədiyimi, xeyirxah insanların şairi olduğumu deyərəm.”

Sovet ədəbiyyatşünasları yazırlar ki, dekadentçilər “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini təbliğ edirdilər. Bizim tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da Cavidin həmin nəzəriyyənin tərəfdarı olduğunu qeyd edirlər. Onların dediklərində həqiqət var. Lakin onun sənətə və ədəbiyyata baxışları həmin nəzəriyyənin tərəfdarlarından fərqlənir. Cavid sənət və gözəllik aşiqi idi. Bu, “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsindən daha çox onun təbiətindən, bədii təfəkküründən irəli gəlirdi. Mən həmin mövzunu gücüm və imkanlarım daxilində araşdırmışam və “Əsrin şairi” silsiləsindən ikinci cildə çap etdirmişəm.¹ Cavidin “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarı olduğunu qəbul edirəm.

Sovet filoloqlarının fikrincə, “Dekadentizmi tənəzzül keçirən burjua incəsənətini deyil, şəxsiyyətin görüşlərindəki, əhval-ruhiyəsindəki, onun antisosial davranışını ifadə edir. Nəzəri əsası subyektiv idealizmdir. İlk dəfə fransız, sonra Rusiya simvolistlərinin yaradıcılığında özünü göstərmişdir.”

Yenə də belə bir sual ortaya çıxır: Azərbaycan ədəbiyyatında dekadentizm cərəyanı olmuşdurmu? Məncə, olmamışdır, ancaq məsələnin araşdırılmasına ehtiyac var. Bəzi yazıçıların əsərlərində dekadentçilik elementlərinə və əlamətlərinə təsadüf etmək mümkündür...

1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hə-

¹ Ətraflı bax: İsgəndər Atilla. Cavid estetikası (Sənət və gözəllik dünyası), Bakı, 2010.

min “izm”lərdən geniş istifadə edilməmişdir. Əli Nazim SSRİ Yazıçıları İttifaqının üçüncü plenumunda çıxış edərkən Mikayıl Müşfiqi dekadans poeziyanın təsiri altında olduğunu qeyd etmiş və demişdir: “Burada iştirak edən gənc, fəqət çox böyük şairimiz Müşfiqi götürək. O, öz şeir yaradıcılığının başlanğıcında dekadans poeziyasının təsiri altında yeni bir şey deyə bilmirdi; lakin son zamanlar bu dekadansla mübarizə edərək, qüvvət etibarilə çox böyük bədii əsərlər yaratmışdır: “Mingəçevir” poeması və s.”¹

Tənqidçi demək istəyirdi ki, onun dekadans poeziyasından uzaqlaşmasına səbəb sovet quruluşu olmuşdur.

M.Cəfər Cavid lirikasında Şərq dekadentizmi və eklektizm probleminə də toxunur və onu tənqid edir.

19

Eklektizm nədir? Eklektika – yunan sözü ekleqo sözündən alınmışdır. Mənası seçən, ayıran deməkdir. Sovet elmi ədəbiyyatında bu haqda ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Sovet tədqiqatçılarının fikrincə, **eklektika** bir-birinə zidd olan nöqtəyi-nəzərin, baxışların, siyasi fikirlərin mexaniki birləşdirilməsidir. Eklektizm metafizik təfəkkürün bir növüdür. Eklektiklər materializm ilə idealizmi, marksizm ilə kantçılığı uzlaşdırmağa çalışırlar. Engels alman burjua fəlsəfəsindən danışarkən qeyd edirdi ki, həmin fəlsəfədə neokantçılıq və pozitivizm, volyuntirizm və aqnostizm ideyaları bir-birinə qarışmışdır. Bəzi sovet filosoflarının fikrincə, eklektizm gerçəkliyi qəsdən təhrif etmək üsuludur və s.

M.Cəfərin Cavid və Şərq dekadentizmi, Cavid və eklektizm probleminə münasibəti də mübahisəlidir. O, bu problemə şairin “İştə bir divanədən bir xatirə” bioqrafik fəlsəfi şeirini təhlil edərkən münasibət bildirmişdir. Mənim həmin şeirə münasibətim və baxışım başqadır. (Yeri gələndə mən bu haqda danışacağam.) Unutmaq olmaz ki, Avropa eklektizmi bədii ədəbiyyatdan çox,

¹ Ə.Nazim. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1979, s. 347.

özünü memarlıq və təsviri incəsənətdə göstərmişdir. Əgər müəllifin dedikləri ilə razılaşsaq, Füzulini ən böyük dekadent və eklektik hesab etməliyik?..

Cavidə gəlincə, bu haqda ciddi düşünmək və araşdırmalar aparmaq lazımdır. Fəlsəfəyə aid heç bir əsəri olmayan bir şəxsin yaradıcılığında bu qədər “izm”lər axtarmaq nə dərəcədə doğrudur?! Mən demişəm və deyirəm ki, Caviddə o izmlərin elementlərini, müəyyən təsirini görmək olar, ancaq o, nə dekadentizmin, nə eklektizmin, nə modernizmin, nə skeptisizmin, nə simvolizmin, nə də başqa “izm”in deyil, romantizmin ən böyük və görkəmli nümayəndəsi olmuş və olaraq da qalır. Bütövlükdə onun yaradıcılığında romantizm ilə realizm çulğışıdır.

Cavid əsərlərində, istər həyat həqiqətlərini, istərsə də tarixi gerçəkliyi, təhrif etməmişdir. Onu romantik boyalarla və çalarlarla zənginləşdirmişdir. Yaradıcılığında realizm ilə romantizm, materializm ilə idealizm, dialektik materializm ilə tarixi materializm, kantçılıq və hegelçilik, bir sözlə, Şərq fəlsəfəsi ilə Qərb fəlsəfəsi uzlaşdırılmışdır. Bu, problemin başqa bir tərəfidir. Mən inanıram ki, gələcəkdə yeni təfəkkürlü cavidşünaslar yetişəcək və onlar həmin problemləri bizdən də yaxşı, bizdən də mükəmməl şəkildə araşdıracaqlar.

1.6.2. Hüseyn Cavid və Avropa ədəbi cərəyanları

1

Cavid hansı ədəbi cərəyanın nümayəndəsidir: Romantizmin, modernizmin, yoxsa ekzistensializmin?! Müasir cavidşünaslığın aktual problemlərindən biri budur! Sovet dönəmində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında problemi ilk dəfə qaldıran cavidşünas Məmməd Cəfər Cəfərov olmuşdur. Lakin o, problemə daha çox marksist-leninçi metodologiya və marksist ədəbiyyatşünaslığı baxımından yanaşmışdır. Təbiidir ki, müəyyən yanlışlıqlara da yol vermişdir...

Problem yenidən gündəmə müstəqillik illərində, daha doğrusu, Hüseyn Cavidin anadan olmasının 130 illiyi qeyd edildiyi bir zamanda gəldi. Bu barədə dövrü mətbuatda, elmi jurnallarda, yubiley nəşrlərində məqalələr çap edildi. Mən bu cəhətdən Cəlil Nağıyevin “Hüseyn Cavid modernizmi və dünya ədəbiyyatı” (məqalənin adı mübahisəlidir!) və Nərmən Həsənovanın “Гусейн Джавид – романтик или модернист?” məqalələrinə münasibət bildirmək istəyirəm.

C.Nağıyev yazır: “Birmənalı şəkildə demək olar ki, H.Cavid klassik dünya ədəbiyyatının ənənələrindən bəhrələnərək, Qərb və Şərq ədəbiyyatlarında mövcud olan mövzulardan, süjetlərdən, motivlərdən və obrazlar sistemindən mərahlə istifadə edərək Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli bir ədəbiyyatın (neoromantizmdən törəyən yeni tipli modernizm) əsasını qoymuşdur. O, istedadlı lirik şair olmaqla yanaşı, görkəmli dramaturqdur. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında hələ H.Cavidə kimi kifayət qədər inkişaf etmiş, püxtələşmiş dramaturgiya mövcud olmuşdur..”¹

2

Bəri başdan deməliyəm ki, məqalədə mübahisəli məqamlar var. Ən əsası budur ki, Cavidin romantizmin, yoxsa modernizmin görkəmli nümayəndəsi olması elmi cəhətdən zəif əsaslandırılır. Müəllif problemi dünya ədəbiyyatı kontekstində nəzərdən keçirsə də, kifayət qədər nümunələrə və ədəbi faktlara istinad etsə də, S.Vurğundan nümunə gətirdiyi beyt yerinə düşməsə də, tezis şəklində müəyyən mülahizələr söyləyir. Onun “H.Cavidin bir dramaturq kimi yetişməsində klassik Avropa dramaturgiyasının, o cümlədən dahi ingilis şair-dramaturqu V.Şekspirin xüsusi rolu olmuşdur. Belə ki, Cavidin ayrı-ayrı dram əsərlərinin daxili struktur xüsusiyyətləri, ifadə formaları, hətta bəzən ideya

1 Cəlil Nağıyev. Hüseyn Cavid modernizmi və dünya ədəbiyyatı (Cavid dramaturgiyasından bir fraqment) H.Cavidin anadan olmasının 130 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2012, s. 27-28.

məzmun prinsipləri Şekspirin yaradıcılığı ilə səsleşir” fikrində müəyyən həqiqət olsa da, fikri birtərəflidir. Axı, bilmək gərəkdir ki, Cavid üçün Şekspirdən əvvəl Əbdülhaq Hamid var idi!.. Biz Cavidin Şekspirdən, başqa Avropa yazıçılarından bəhrələndiyini inkar etmirik, amma deməliyik ki, müəllif bu cür müqayisələrdə diqqətli olmalı idi. Fikrimcə, o, Şekspirdən təsirlənsə də, Cavid sənəti Şekspir sənətindən daha möhtəşəmdir. Mən bəzi kitablarımda bu barədə az-çox yazmışam. Burada yalnız görkəmli ədəbiyyatşünas Əkrəm Cəfərin bir fikrini oxucuların nəzərinə çatdırmaqla kifayətlənirəm: “Cavidin papağını atsan, Şekspir ona çata bilməz!” Məcəzi mənada deyilmiş fikrin mənası budur ki, Cavid sənəti Şekspir sənətindən daha yüksəkdir, daha möhtəşəmdir!..

3

Əgər biz Cavidə dünyada tanıda bilməmişiksə, günah bizdədir. Bu gün əlimizdə onun nə ingilis, nə alman, nə də fransız dilinə tərcümə edilmiş bir dram əsəri belə yoxdur. Axı, dramaturqun “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavüş” və “Xəyyam” dramaları “beynəlxalq standartlara” cavab verən misilsiz sənət əsərləridir. Həmin əsərlər dünyanın ən şöhrətli teatrlarında tamaşaya qoyula bilər və buna layiqdir. O ki qaldı C.Nağıyevin mövzu ilə bağlı mülahizələrinə, həmin mülahizələr maraqlı olsa da, Cavidin öz sözü ilə deməli olsam – nakafidir!..

4

Nərimin Həsənova problemi daha konkret qoyur, Cavidin romantik, yoxsa modernist olduğunu aşkara çıxarmaq istəyir. O, H.Quliyev və b. Azərbaycan filoloqlarının fikir və mülahizələrinə istinad edərək, problemə aydınlıq gətirməyə çalışır. Azərbaycan və Avropa romantizmi, Azərbaycan realistləri və romantikləri arasında bir bağlılıq axtaran müəllif, Cavid yaradıcılığında dekadent incəsənətinin elementlərini müşahidə edir. Romantizm, neoromantizm və dekadent incəsənət məsələlərinə, Azərbaycan

realizmi və romantizmi, Avropa və Şərq romantizminin tipoloji xüsusiyyətləri və problemləri kontekstində toxunur. “Şeyx Sənan” faciəsinə istinad edərək, Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox novator və modernist sənətkar kimi görünür və yazır: “В этом величие Джавида – романтика, Джавида – модерниста, Джавида – человека, в этом его неповторимый вклад в сокровищницу азербайджанской литературы...”¹

Nərimin Həsənova başqa tədqiqatçılardan fərqli olaraq Cavidin daha çox romantizmin, yoxsa modernizmin nümayəndəsi olmasını deyil, romantik, yoxsa modernist olması fikrinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Bu mənada onun mülahizələrini qəbul etmək mümkündür. Çünki romantizm (yaxud neoromantizm) başqa şey, modernizm başqa şeydir. Mənə belə gəlir ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatında neoromantizm və neorealizmdən danışarkən daha çox “sosialist romantizmi” (yaxud romantikası) və sosialist realizmindən danışmaq daha münasibdir. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında ayrı-ayrı filoloqlar bu problemə kifayət qədər diqqət yetirmiş və əsərlər çap etdirmişlər. Modernizm, neoromantizm, ekzistensializm ədəbi və fəlsəfi cərəyanları bizim ədəbiyyatşünaslığımızda kifayət qədər dərindən öyrənilməmişdir. Mən elmi ədəbiyyatda modernizmin neoromantizmdən törəməsi haqda elə bir ciddi araşdırmaya da təsadüf etmədim. “İzm”ləri istər Cavid, istərsə də başqa sənətkarlarımızın yaradıcılığına süni şəkildə tətbiq edilməsinin də əleyhinəyəm!..

5

Bu günlərdə mənim əlimə “Umberto Eco və postmodernizm fəlsəfəsi” kitabı keçdi. Onu vərəqləyib oxudum və bəzi məsələləri özüm üçün aydınlaşdırdım. Orada yazılır ki, modernizm incəsənət, ədəbiyyat, siyasət, fəlsəfə, cəmiyyətin bütün sahələrində ənənəvi dəyərlərə etiraz edib, dünyanı yenidən təzə prinsiplər üzərində

1 Cəlil Nağıyevin məqaləsi göstərilən mənbədə, s. 147.

qurmaq arzusunun ifadəsi oldu; dünyanı olduğu kimi təsvir edən mimetizmdən imtina edib, yaradıcı müəllifin maksimal subyektivliyini məqsəd kimi görən Üslub kultu gətirdi; müəllifin həm şah, həm Tanrı olduğu müəllif məkanı yaratdı. Modernistlər tarixi ənənənin radikal inkarçısı kimi çıxış edirdisə, postmodernistlər tolerant şəkildə tarixi ənənəni yenidən, başqa cür dərk etməyin tərəfdarları kimi çıxış etdilər və s.

Müəllifi qeyd edilməyən kitabda göstərilir ki, postmodernizmin "sərhədli dəqiq nəzəriyyəsi yoxdur". Çünki o hər hansı sistemliliyə, mütləq vahid məzmunə qarşıdır. "Postmodernizmin tarixi inkişafı nə verdi?" sualına belə cavab verilir: "...bu fəlsəfənin bəşəriyyətə ən böyük xidmətləri sırasında hər hansı bir sahədə hər hansı cildə girmiş totalitar düşüncə ilə savaşmasını, dünyanı, insanları ağ və qaraya, yuxarılara və aşağılara bölən binar məntiqlə mübarizə aparmasını, bəşəriyyətin əldə etdiyi dəyərlərin müqəddəsləşdirilməsindən və ya inkarından vaz keçib onları yenidən dəyərləndirilməsini, modernizmin sonucunda dalana dirənmiş bədii sənətə yeni estetik imkanlar qazandırmasını və s. göstərmək olar."¹

Kitabın 20-21-ci səhifəsində Ekonun postmodernizm fəlsəfəsinin prinsipləri haqqında söhbət açılır. 61-62-ci səhifəsində modernizm və postmodernizmin müqayisəsi verilir. Azərbaycanda postmodernizmə münasibət pislənir və qeyd olunur ki, Azərbaycan mətbuatında "postmodern" kəlməsinə yazarlar ağız büzürlər. Onların tanıdıqları əsl postmodernizm yox, postmodernizm haqqında xurafatdır. "Çoxları termini eşidir və orada nə isə pis bir şey olduğunu güman edir. Məsələnin mahiyyətinə varmaq isə əsla hiss olunmur! Postmodernizm – təkcə yaşadığımız zamanı deyil, keçmiş zamanı da kontrol altında saxlayan insanlara və fəlsəfələrə qarşı çıxır."²

1 Umberto Eco və postmodernizm fəlsəfəsi, Bakı, 2008, s. 91.

2 Yenə orada, s. 35.

6

Mənim fikrimcə, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və fəlsəfəsində nəinki modernizm və postmodernizm, demək olar ki, bütün “izm”lər ya demək olar ki, araşdırılmayıb, yaxud da zəif araşdırılmışdır. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Həmin “izm”lər Qərbi Avropada yaranmış və avropalıların təfəkkürünün məhsuludur və s. Mənim “Azərbaycan modernistləri” ilə işim yox. Cavidə gəlincə deməliyəm ki, romantik sənətkarların arasında o, ən böyük modernistlərdən biridir. Fəqət hansı mənada? O mənada ki, Cavid, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu novator – yenilikçi bir sənətkar olmuşdur. Onun ilk böyük novator əsəri “Ana”, son böyük novator əsəri “Xəyyam” və “İblisin intiqamı”dır. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına kifayət qədər yeniliklər gətirmişdir. Mənzum dramanın banisi və mənzum faciənin atasıdır. Dramatik əsərlərini həm heca, həm də əruz vəznlərində yazmışdır və s.

Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ənənəvi ədəbi dəyərlərə riayət edərək, eyni zamanda, sənət və ədəbiyyata yeni baxışla gəlmiş və yeni ədəbi baxışlar sistemi gətirmişdir. Tarixi ədəbi ənənənin radikal inkarçısı olmasa da, sənət və ədəbiyyat məsələlərinə postmodernist kimi yanaşmışdır. Çağdaş ədəbiyyatımızda ən böyük tolerant sənətkarlardan biri olmuşdur. Tarixi ədəbi ənənələri yeni təfəkkürlə anlamaq və dərk etməyin tərəfdarı olmuş, ədəbi şablonçuluqdan qaçmışdır. Sənət və ədəbiyyat məsələlərinə yeni estetik dünyagörüşü mövqeyindən yanaşmışdır. “Onun postmodernizmi” sovet quruluşu və sovet rejiminə münasibətdə öz ifadəsini tapmışdır və s. Lakin bütün bunlar onun modernizm, yaxud postmodernizm cərəyanının nümayəndəsi olmasına əsas verirmi? Məncə, vermir. Təkrar da olsa deməliyəm ki, Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən böyük nümayəndəsi olaraq qalır. Əgər biz şairi romantizmdən ayırıb, başqa ədəbi cərəyanın nümayəndəsi hesab etsək, onda onun sovet dövrü yaradıcılığına düzgün qiymət verə bilmərik. Bu da sənətkarın xeyrinə deyil, zərərinə olacaqdır.

7

Ekzistensializm – sovet fəlsəfi ədəbiyyatında daha çox burjua fəlsəfəsi kimi təqdim edilmişdir. Latin sözü olan “exsistentia” sözündən alınmışdır. Mənası varlıq, mövcudluq deməkdir. Bir sovet ensiklopediyasında həmin cərəyan barəsində belə yazılır: “Ekzistensializm – burjua fəlsəfəsində irrosionalist, subyektiv idealist cərəyanlarından biri. İkinci dünya müharibəsi dövründə Fransada, sonra isə bir çox ölkədə, o cümlədən ABŞ-da meydana gəlmişdir... Ekzistensializmin Qərb ədəbiyyatı və incəsənətinə böyük təsiri var.”¹

Mən sualı bu cür qoyuram: Cavid dramaturgiyası və Cavid teatrında ekzistensializm cərəyanının təsiri varmı? Görkəmli teatrşünas Cəfər Cəfərov bu haqda heç bir söz söyləməmişdir. (Turan Cavid onu Azərbaycanda birnömrəli teatrşünas hesab edirdi. Onun özü də ixtisasca teatrşünas idi.) Elmi ədəbiyyatda da mən həmin fikrə təsadüf etməmişəm. Yalnız Cavidin anadan olmasının 130 ili Milli Dram Teatrında qeyd edildiyi bir gündə həmin məsələni ortaya teatrşünas Məryəm Əlizadə atdı.

8

2012-ci ilin dekabrında Akademik Milli Dram Teatrında Cavidin anadan olmasının 130 illiyi qeyd edilirdi. Teatrşünas Məryəm Əlizadənin bir fikri diqqətimi cəlb etdi. O dedi ki, Cavidin teatra gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri **ekzistensializmdir**. Bu, artıq Cavid teatrına yeni bir yanaşma idi.

Bu “subyektiv-idealist istiqamətin” nə olduğunu anlamaq üçün mənbələrə müraciət etdim. Məlum oldu ki, sovet filosoflarının əsərlərində o müasir burjua fəlsəfəsində subyektiv-idealist istiqamət hesab olunur. Onun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti **irrosionalizmdir**. (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir.) Ekzistensializm ideyaları Rusiyada 1905-ci ildə, Almaniyada birinci dünya

1 Azərbaycan sovet ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979, s. 585.

müharibəsindən sonra, Fransada hitlerçilərin oranı işğalından sonra yaranmışdır. Bəs Azərbaycanda? Sualın cavabını açıq buraxıram. Xaydeqger və Sartr islahatlar apardıqdan sonra (artıq ikinci dünya müharibəsindən sonra) ekzistensializm ədəbiyyata, kino sənətinə və teatra (təbiidir ki, kapitalist ölkələrində) böyük təsir göstərmişdir. “...Экзистенциализм – это философия, проповедующая трагичность бытия, его алогичность, неподвластность человеку... Экзистенциализм в целом представляет собой, по сути дела, вариант религиозного сознания, является теоретическим воспроизведением религиозных исканий.”¹ Və s. və i.ə.

9

Cavid teatrında, bütövlükdə onun yaradıcılığında həmin izmin əlamətlərinə, elementlərinə təsadüf etmək olar. Lakin problemin dərin və əsaslı araşdırmalara ehtiyacı var. Məryəm xanımın həmin sahədəki araşdırmaları mənə məlum deyil. Buna görə də problemin araşdırılmasını həmin ideyanı irəli sürənin üzərinə qoyuram. Onun sözündən belə çıxır ki, Cavidin teatra ən böyük xidmətlərindən biri Azərbaycan teatrına ekzistensializmi gətirməsidir.

Əvvəla mən ekzistensializmi burjua fəlsəfəsi hesab etmirəm. İkincisi, həmin fəlsəfi cərəyan ikinci dünya müharibəsi dövründə yarananda Cavid həbsxanada idi. (1941-ci ildə Sibirdə faciəli surətdə həlak olmuşdu.) M.Əlizadənin fikrinə inansaq, onda belə çıxmırmı ki, “ekzistensializmin əsası Azərbaycanda qoyulmuşdur və onun banisi Caviddir?!”. Bununla belə, ekzistensializm ideyalarına Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən Cavid dramaturgiyasında təsadüf etmək olar.

10

Həmin fəlsəfi cərəyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Ekzistensialistlərə görə, obyektiv aləm ikincidir. Rasional

¹ Краткий словарь по философии, Москва, 1966, с. 334.

təfəkkür subyektlə obyektin əksiliyi prinsipinə əsaslanır. Rasionalist bütün gerçəkliyə, o cümlədən insana elmi-tədqiqat və praktik manipulyasiya obyektini kimi yanaşır. Fərdi mənəvi həyatın mövcudluğu mənasında başa düşülən “ekzistensiya” birincidir. İnsan öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşımalı, “şəraitlə” özünə bəraət qazandırılmalıdır. Ekzistensializmin predmeti məhz belə bir “varlıq” olan insandır. Və s. və i.ə.

Cavid dramaturgiyası və Cavid teatrında ekzistensializmin elementlərinə, xüsusiyyətlərinə təsadüf etmək olar. Ancaq bu, həmin fəlsəfi cərəyandan çox həyatın özündən, şairin həyat və dünyagörüşündən irəli gəlir. Çünki ən böyük fəlsəfə həyatın özüdür!.. Həyat fəlsəfəsi ən böyük fəlsəfədir. Həyat – filosofdur, filosof – həyatdır.

11

Rus fəlsəfi ədəbiyyatında ekzistensializm həm də mövcudluğun, yaxud varlığın fəlsəfəsi (“Философия существования”) hesab olunur. Azərbaycanda bu fəlsəfi cərəyana aid elmi əsər yazılması mənə məlum deyildir. Lakin həmin cərəyan barəsində fəlsəfəyə aid dərsliklərdə ətraflı məlumat verilmişdir. Rusiyada bu cərəyan və onun spesifik xüsusiyyətləri barəsində kifayət qədər elmi əsərlər və kitablar nəşr edilmişdir. Məsələn, mən bir mənbədən oxuyuram: “Экзистенциализм не является академической доктриной, его основная тема – человеческое существование, судьба личности в современном мире, вера и неверие, утрата и обретение смысла жизни, **близкая любому художнику**, писателю, поэту, с одной стороны, делает это направление популярным среди художественной интеллигенции, а с другой – побуждает самых экзистенциалистов обращаться к языку искусства (Сартр, Камю, Марсель)...”¹

Məqalənin müəllifi P.Qaydenko haqlıdır! Mən qabaqda

1 Философская энциклопедия, том 5, Москва, 1970, с. 538.

ifadə etdiyim şəxsi nəzər-nöqtəmi o, öz məqaləsində daha tutarlı şəkildə ifadə etmişdir. Bəli, ekzistensializm akademik doktrina deyildir. İnsanın varlığı, yaxud mövcudluğu, müasir dünyada şəxsiyyətin taleyi, inam, etiqad və inamsızlıq, həyatın mənasını itirmək və qazanmaq onun əsas səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu cəhət isə hər bir sənətkara (o cümlədən Cavidə), yazıçı və şairə çox yaxındır, çox doğmadır. Həmin istiqamət və mövzu ziyalı sənətkarlar arasında çox populyardır. Digər bir tərəfdən, ekzistensialistlərin özlərində incəsənətin dilinə (языку искусства) müraciət etməyə maraq oyadır. Bax, bu baxımdan Cavid də Sartr, Kamyu və Marsel kimi ekzistensialist ola bilər. Ancaq sual olunur: Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində ekzistensializm cərəyanları olmuşdurmu? Qoy o, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm kimi modernizmin də ədəbi cərəyan olduğunu elmi cəhətdən sübut etsin. "İzm"ləri Avropa və rus elmi ədəbiyyatından daha yaxşı öyrənsin və onu Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığına kor-koranə tətbiq etməsin.

12

Cavid və Avropa ədəbi və fəlsəfi cərəyanları mövzusu cavidşünaslığa sovet hakimiyyətinin ilk illərində və sonralar H.Zeynallı, Ə.Nazim, M.Cəfər, Y.Qarayev, Ə.Mirəhmədov, C.Nağıyev və b. ədəbiyyatşünaslar tərəfindən gətirilmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu problem yenidən gündəmə gətirildi. Bəzi araşdırıcılar, o cümlədən A.Talıbzadə, Ə.Əsgərli, E.Akimova və b. araşdırıcılar problemə münasibətlərini bildirdilər. E.Akimova sualı bu cür qoydu: "XX əsrin ilk iki onilliyində Azərbaycanda Qərb cərəyanlarının təsiri izsiz ötüşməmiş, xüsusilə Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad, daha sonra isə M.Müşfiq, S.Vurğun kimi şairlərin, sənətkarların yaradıcılığında ehtiva olunmuşdur. (Mən bura Ə.Ağaoğlu, S.Hüseyni də əlavə etmək istəyirəm) Amma bu cərəyanlar, modernizə cəhdləri bu şairlərdə nə qədər alınmışdır? Yəni təc-

rübələrinə daxil edib onların həzminə vaqif olmuşlarmı?"¹

Mən isə sualı belə qoyuram: (Məqalədə adı çəkilən sənətkarlarla işim yox!) Cavid modernizm, dekadentizm, ekzistensializm, eklektizm və s. və i.a. "izm"lərlə, Qərb ədəbi və fəlsəfi cərəyanları ilə nə dərəcədə yaxından tanış olmuş və onları öyrənmişdir? Fikrimcə, o, həmin cərəyanlarla İstanbulda təhsil alarkən tanış ola bilərdi. Onun Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktublarında İstanbul Darülfünununda fəlsəfəyə dair həm ali məktəbdə, həm də Rza Tofiqdən dərs və bilik almasına aid qeydlər var. Düşünürəm ki, Cavid həmin cərəyanlara aid biliyi həm darülfünununda, həm xüsusi olaraq müəllimi R.Tofiqdən, həm də mütaliə yolu ilə ala bilərdi. Onun XX əsr Avropa ədəbi və fəlsəfi cərəyanlarına laqeyd qalması mümkünsüzdü. Qədim və orta əsrlər, yeni dövr Şərq və Qərb fəlsəfəsinə dərin maraq göstərməsi təbii və qanunauyğun idi. XX əsr Azərbaycan fəlsəfi poeziyasının rüknü olan Cavid H.Zeynalli və Ə.Sultanlı təsadüfən Hamlet tipli bir obraz və filosof hesab etməmişlər.

13

Mən burada konkret olaraq E.Akimovanın məqaləsi üzərində dayanmaq istəyirəm. İlk öncə "**dekadans**" anlayışına aydınlıq gətirmək istəyirəm. Dekadans fransız sözü olub, "decadanse" sözündən alınmışdır. Mənası düşkünlük, tənəzzül, zəiflik və s. deməkdir. Ümumi anlayışda fəlsəfədə, estetikada, ədəbiyyat və incəsənətdə tənəzzül, düşkünlük mənalarını ifadə edir. Daha çox özünü qeyri-realist cərəyanlarda bürüzə verir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. A.Süleymanovun yazdığına görə, XIX yüzilliyin sonunda dünya ədəbiyyatında gerçəkdən görünməyən bir pessimist əhval-ruhiyyə – insanın həyat qarşısında qorxusu, dünyanı dəyişmək imkanlarına

1 Elnarə Akimova. Hüseyn Cavid lirikasında dekadans. H.Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. (H.Cavid – 130) Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 2012, s. 264.

inamsızlığı meydana gəldi: sonsuz yorğunluq, yığın-yığın problemlər qarşısında çıxılmaz ruh düşkünlüyü, özünüitirmək və s. Fransız şairi A.de Renenin lirikasında öz bədii ifadəsini tapdı. "Dekadans" termini də fransız ədəbiyyatında meydana gəldi. Avropa ədəbiyyatında A.Rembo, P.Verlin, E.Verxarn, P.M.Rilke, Z.Qippins və b. simvolistlər həmin cərəyanın görkəmli nümayəndələri oldular. A.Süleymanov yazır: "...Несколько позже, в начале 20 в., когда символизм сменили другие нереалистические течения-уманимизм, фитуризм, экспрессионизм, имажинизм, акмеизм, - декаденс стали связывать также с ними..."¹

Qeyd edilən ədəbi cərəyanların heç biri Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində olmamışdır. Lakin onların əlamətlərini bəzi şair və yazıçıların, rəsamların yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür...

14

Bəri başdan deyim ki, E.Akimovanın məqaləsində elmi cəhətdən əhəmiyyətli və maraq doğuran məqamlar çoxdur. O, məqaləsində, belə deyək, Cavid və "izm"lər probleminə aydınlıq gətirməyə çalışır. Məqalədə mübahisəli məqamlar da yox deyil. Müəllif ilk növbədə Cavidin, demək olar ki, bütün tədqiqatçıları kimi, onu romantik sənətkar hesab edir. Şairin lirikasında Avropa ədəbi cərəyanlarının təsirini axtarır, görür və müşahidə edir. Müəllifə görə, Cavidin lirikasını oxuyarkən "ondakı dekadansı görməyə imkan verir. O, əsərlərində daim yüksək bəşəri mətləblərə, dərin ictimai-siyasi məsələlərə kökləndiyi üçün dövrün modernist fəlsəfi cərəyanlarından təcrid olmaması təbii prosesdir. Cavid ilk növbədə romantikdir, XX əsr romantik-fəlsəfi şeirinin sütun daşdır."

Düz sözə nə deyəsən?!

Dekadans, yaxud dekadentizm ana türkcəmizcə desək, tənəzzül, pessimistlik, ruh düşkünlüyü, pərişanlıq, ümitsizlik,

1 Словарь литературоведческих терминов, Москва, 1974, с. 64.

özünüitirmə və s. deməkdir. Cavidin narahat, dünya problemlərinə köklənmiş cahənşümul poeziyasına nəzər salan E.Akimova hesab edir ki, şairin həqiqət və azadlıq uğrunda axtarışları (mən bura həqiqət və ədaləti də əlavə edərdim) “onda istər-istəməz, intuitiv olaraq ekzistensial (məqalədə kifayət qədər əcnəbi teminlər var) düşüncə, pessimist ovqat yaradırdı.” O, bu cəhətdən şairin bir neçə şeirinə müraciət edir, fikrini əsaslandırmağa cəhd göstərir və yazır: «“...Şair “gönül məhzun, hava məhzun, günəş məhzun, səma məhzun” kimi sürreal əhval-ruhiyyədə ifadə etdiyi bu şeirlərdə (“Elmi-bəşər”, “Küçük sərsəri”, “Hərb və fəlakət” və s. – İ.A.) bədbinliyə qapılıraq bütün kainata münasibətdə ümitsizlik, ağrı, kədər ovqatından çıxış edir...»

Məncə, Cavid poeziyası üçün bu, çox təbiidir! “Şairin bədbinliyinin kökündə dayanan nə idi?” sualına cavab verməyə çalışan müəllifə görə, həmin bədbinliyi, tərəddüdü şərtləndirən səbəblərdən biri “şairin Sovet dövrünün yazarı olmaq qismətini yaşaması idi.” Çox mübahisəli, məncə, yanlış fikirdir! Əvvəla, mənim fikrimcə, Cavid bu haqda heç düşünmürdü də! O, “görməli sovet şairi və dramaturqu” olmaq istəmirdi və olmadı da! İstər çar Rusiyası dövrü olsun, istər sovet, o, bədii əsərlərində fikrini heç bir şeydən qorxmadan, çəkinmədən dedi və yazdı. Sərbəst düşündü, sərbəst yazıb-yaratdı. İkincisi, Turan Cavid atasına “sovet şairi və sovet dramaturqu” deyənlərlə həmişə mübarizə aparardı və mən bunun canlı şahidi olmuşam. Üçüncüsü, mən “Əsrin şairi” silsiləsindən yazdığım kitablarda bu məsələlərə geniş yer vermişəm. Dördüncüsü, o,sovet dövründə, demək olar ki, şeir yazmamışdı. O, əsas şeirlərini 1905-1917-ci illərdə yazmışdır.

15

Y.Qarayevin fikrinə istinad edən E.Akimova düşünür ki, sovet dönəmində ziddiyyət hakim ideologiya arasında yox, «bəlkə daha çox “Cavidlə Cavid arasında idi”.» Müəllif fikrini

etimalla ifadə etsə də, mən həmin fikirlə razılaşmıram və hörmətli opponentimə bildirmək istəyirəm ki, həmin formula Y.Qarayevdən çox M.Hüseynə aiddir. O, 1930-cu illərin əvvəllərində yazdığı geniş bir məqaləsində bu barədə xüsusi bəhs etmişdir. Digər bir tərəfdən, əgər söhbət Cavidin lirikasından gedirsə, o, sovet dönmində, bir neçə şeirini nəzərə almasaq, heç nə yazmamışdır. “Bənim tanrım” şeirində, ümumiyyətlə, siyasi cəmiyyətlərə, o cümlədən sovet rejiminə, sovet quruluşuna, hakim bolşevik fırqəsi və ideologiyasına qarşı mövqeyini birmənalı şəkildə ortaya qoymuşdur:

Həzz etmədim firqədən, cəmiyyətdən,
Zevq alamam hərbdən, siyasətdən...

Hələ mən onun sovet illərində yazdığı dramatik əsərlərində mövcud quruluşa qarşı sətiraltı ifadələrini, etirazlarını bir kənara buraxıram. Yeri düşmüşkən deyim ki, ulu M.Ə.Rəsulzadə Cavidin sovet quruluşuna qarşı mövqeyini zamanında qeyd etmiş və qiymətləndirmişdir.

16

Bir mühüm və ciddi məsələ barəsində də. Görəsən, nə vaxtca bizim bəzi araşdırıcılar Cavidin əsərlərini oxumadan, onabuna istinad edib, fikir yürüdəcəklər?! Dramaturqun “Peyğəmbər” pyesində Allahın elçisinin dilindən ifadə edilmiş bir beyti kontekstdən çıxarıb müəllifin adına yazacaqlar?!.

Bən fəqət hüsni-Xuda şairiyim,
Yerə enməm də, səma şairiyim.

Bu beyt pyesin “Dəvət” hissəsində Peyğəmbərin dilindən deyilir. Məkkəlilər və daha çox müşriklər Ərəbistanda gözəl və istedadlı şairlər olduğu halda özünü nə üçün şair “elan etməkdə” onu qınayırdılar. Hətta onu “sərsəm şair” adlandırırdılar. Pyesdə Peyğəmbər acı bir təbəssümlə onlara cavab verir və həmin beyti söyləyir. Beyt tarixi baxımdan o dövrün gerçəkliklərinə və Pey-

ğəmbərin xarakterinə uyğundur. Həmin məsələ ilə əlaqədar Qurani-Kərimdə məxsusi bir ayə var ki, Cavid də ondan istifadə etmişdir. Bu, birincisi. İkincisi, həmin məşhuri-qələt nə az-nə çox, bir əsrə yaxındır ki, bizim bir sıra araşdırıcılarımızın (o cümlədən E.Akimovanın məqaləsində) təkrar olunur. Hörmətli həmkarlarım, bu yanlışlığa nöqtə qoymaq zamanı çatmamışdırmı?! Üçüncüsü, vaxtilə Əli Sultanlı bu cür təhlil və tədqiq üsuluna qarşı çıxmışdır.

17

Yekun olaraq demək istəyirəm ki, E.Akimovanın (həm də A.Talıbzadə və Ə.Əsgərlinin) məqalə və fikirlərində məni qane etməyən Cavid lirikasında pessimizmi, ruh düşkünlüyünü, ümitsizliyi doğuran səbəblərin kökünə getməmək, mahiyyətini açmaqdır. Görünür, onlar şairin həyatı, xüsusilə İstanbul həyatı ilə ötəri tanış olmuş, Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubları nəzərdən qaçırmışlar...

Şair şeirlərinin böyük bir qismini Azərbaycanda və Türkiyədə yazmışdır. Həmin şeirləri "Keçmiş günlərdən" və "Bahar şəbnəmləri" kitablarında toplamış və çap etdirmişdir. Şeirlər 1905-1916-cı illərdə yazılmışdır. 1917-1937-ci illərdə o, demək olar ki, şeir yazmamışdır. 1905-1916-cı illərdə Azərbaycanda, Türkiyədə, Qafqazda və bütün dünyada hansı hadisələr baş vermişdi? Bu sual Cavidin lirikası və dramaturgiyası haqqında yazan hər bir kəsə aydın olmalıdır. Mən bununla əlaqədar bəzi tarixi hadisələri qısaca qeyd etmək istəyirəm. Azərbaycanda 1905-1907-ci illər erməni-müsəlman davası, Rusiyada inqilab. 1908-ci ildə Türkiyədə gənc türklər inqilabı. (Cavid onun canlı şahidi olmuşdur.) 1914-1918-ci illər birinci dünya müharibəsi. 1917-ci ildə Rusiyada fevral burjua-demokratik inqilabı, oktyabr çevrilişi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və süqutu. 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi və s. Cavid bütün bu tarixi hadisələrin canlı şahidi olmuşdur.

Dünyanın, Türkiyə və Azərbaycanın təlatümlü vəziyyəti şairi düşündürməyə, hərəkətə gətirməyə, məyus etməyə bilməzdi. O, qələmə sarılıb yazırdı. Yazdıqca da dünyada baş verən hadisələrdən, haqsızlıqlardan, ədalətsizliklərdən, vəhşiliklərdən təsirlənir, kədərlənir və məyus olurdu. Buna kim “dekadans”, yaxud nə deyir desin, həmin hal həssas, zərif və incə şair üçün təbii idi. Başqa sözlə, bunu bir nöqsan, yaxud bir qüsurlu kimi şairin ayağına yazmaq yox, təbii qəbul etmək lazımdır. Üstəgəl onun İstanbulda yaşadığı müdhiş həyat! Əgər hər hansı bir tədqiqatçı onun İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktubları diqqətlə, özü də bir dəfə yox, bir neçə dəfə oxumayıbsa, onun “Sıratı-müstəqim” jurnalında və dövrü mətbuatda çap etdirdiyi və məlum şeirlər kitablarına daxil etdiyi şeirlər barəsində necə obyektiv və ədalətli fikir söyləyə bilər?!

Mənə gəlincə, mən bu kitabımda müvafiq bölmələrdə, öz imkanım daxilində, haqqında bəhs edilən məsələləri araşdırmağa çalışmışam. Kimin şairin hansı “izm”dən təsirləndiyini araşdırmasından, bu haqda fikir söyləməsindən asılı olmayaraq, mən həmin “izm”ləri istər Cavidin, istərsə də başqa bir şair və yazıçının yaradıcılığına süni şəkildə tətbiq etməsinin əleyhinəyəm. Bu kitabımda “lirik qəhrəmanın kədər və iztirablarını, ruh düşkünlüyü və ümitsizliyini ifadə edən misralar” bölməsində həmin “dekadans”ı, onu yaradan mühit və şəraiti şairin şəxsi həyatının təmsalında öyrənmiş və yazmışam. Cavidin XX əsr Azərbaycan romantizminin ən böyük nümayəndəsi hesab edirəm. Hesab edirəm ki, Cavidin sovet dönməsində də romantizmin ən qüdrətli nümayəndəsi olaraq qalması əməlli-başlı araşdırılmalıdır.

Şairi-füsunkar Cavid hər vaxtda olduğu kimi qarelərinə bu dəfə də şeir və mənə çiçəklərindən atırlı bir güldəsteyi-bədaye, "Keçmiş günlər" təqdim etmişdir.

"İqbal"

İKİNCİ FƏSİL

*Hüseyn Cavidin lirikası, yaxud
şeir yazmaq eşqinə düçar edilmiş şair*

2.1. Şeirlər kitabı

Şeirlərini kitab şəklində çap etdirmək şairin çoxdankı arzusu idi. Nəhayət, o, buna nail oldu. "Keçmiş günlər"i 1913-cü ildə Tiflisdə "Şərq" mətbəəsində,* "Bahar şəbnəmləri"ni 1917-ci ildə Bakıda "Açıq söz" mətbəəsində çap etdirdi. Birinci kitaba 11, ikinciyə 29 şeir daxil etdi.

Sovet dönəmində Turan Cavidin tərtiblə nəşr edilmiş kitablara bir neçə şeir əlavə edilmişdir. Onun 2005-ci ildə tətib və nəşr etdirdiyi kitaba "Unutulmuş şeylər" və "Müxtəlif şeirlər" başlığı altında müvafiq olaraq 17 və 19 şeir də əlavə edilmişdir. Beləliklə, bu gün bizim əlimizdə şairin 68 şeiri var.

Şair "Keçmiş günlər" kitabçasının sonunda belə bir qeyd vermişdir: «"Keçmiş günlər"i şairanə bir nəzərlə gözdən keçirənlər şeirə bənzər dəyərli bir şey bulamazlar. Şu yarpaqlar yalnız hekayə və həsbhal tərzində qaralanmış bir təqım parçalarıdır. Yazılışına gəlincə, "Ana"dakı "müləhizə"yə bir kərə ətfi-nəzər edilməsi kafi olsa gərək. H.C. Mayıs 1913».

"Ana" kitabçasının** sonunda isə belə yazmışdır: «"Ana" əlfaz və tərkibatca İstanbul türkcəsini xatırlamaqla bərabər, Qafqazıyı da bütün-bütünə unutmaq istəməz. Parmaq üsulu,

* Mətbəənin sahibi İsmayıl Həqqi olmuşdur.

** Həmin kitabça 1913-cü ildə Tiflisdə "Gürcü şirkəti" mətbəəsində çap edilmişdir.

yaxud mənzum yazılarda rəvi və qafiyəcə təqib edilən üsul da pək sıgı olmayaraq olduqca sərbəst və genişdir. H.C.»

O, kitabçanın sonda basılmış və başılacaq əsərlərinin adını qeyd etmişdir: “Keçmiş günlər” – mənzum, “Maral”, drama, 4 pərdə - mənsur, “Bahar şəbnəmləri” – mənzum, “Rəmzi”, drama, 5 pərdə. “Ana” – parmaq üsulu. Basılacaq əsərləri: “Maral” – mənsur, “Bahar şəbnəmləri” – mənzum. “Rəmzi” – mənsur.

“Ana” dramasının çapı haqda “Кавказская копейка”, “Keçmiş günlər” kitabı haqda “İqbal” qəzeti və “Molla Nəsrəddin”¹ jurnalı məlumat yaymışlar. Daha sonralar həmin kitablar barəsində Əziz Şərif, Qulam Məmmədli və b. xəbər vermişlər.

“İqbal” qəzeti “Yeni əsərlər” başlığı altında yazmışdır:

Son poçta ilə idarəmizə varid olan əsəri-nəfisədən:

1. “Keçmiş günlər”. Bu əsər Qafqasiya nüqtəmizin ən füsunkar mühərrir və şairlərimizdən, yazdığı hər sətrini çiçəklərlə süsləyən, bədiələr saçan şairi - maarifpərvər Hüseyn Cavid əfəndi Rasizadə həzrətlərinin məcmueyi-əşarıdır. Şairi-füsunkar Cavid əfəndi hər vaxtda olduğu kimi qarelərinə bu dəfə də şeir və mənə çiçəklərindən ətirli bir güldəsteyi-bədaye təqdim etmişdir... Məcmuədən bir lövhəyi-bədiəsini qoparıb, “İqbal”ın bu nömrəsində dərc edirik. Həmin şeir “Bir rəsm qarşısında”² şeiridir.

Çox maraqlı və diqqətəlayiq mülahizələrdir. Füsunkar şairin şeirlərinin hər bir beyti gerçəkdən bədii çiçəklərlə süslənmişdir.

Əziz Şərifin 1913-cü ildə gündəliyində qeyd etdiyi fikirlər də maraqlıdır. O, yazmışdır: «İstər “Ana” kitabçasındakı “mülahizə”, istərsə də “Keçmiş günlər”dəki bu qeyd Hüseyn Cavidin Azərbaycan şeirinə bir yenilik, özünəməxsus bir üslub gətirdiyini

* O, sonradan “Rəmzi”nin adını dəyişib “Şeyda” qoymuşdur. Mühərrir Şeyda Rəmzi faciənin baş qəhrəmanıdır.

¹ “Кавказская копейка”, 4 июня 1913; “İqbal”, 7 iyun 1913; “Molla Nəsrəddin”, 11 iyun 1913.

² “İqbal”, 7 iyun 1913; Q.Məmmədli. Cavid – ömrü boyu (salnamə), Bakı, 1982, s. 66

göstərir ki, bütün yaradıcılığı boyu bu üslub əsərdən əsərə inkişaf edərək, "Hüseyn Cavid" üslubuna çevrilmişdir.»

Müəllif tamamilə haqlıdır. Cavid öz əsərlərilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni dil və üslub gətirmiş, Anadolu türkcəsilə Azərbaycan türkcəsini bir-birinə çulğalaşdırmış, yeni bir Cavid üslubu yaratmışdır.

O, çap etdirdiyi ilk kitablarını avtoqrafla dostu Əziz Şərifə hədiyyə etmiş və "Ana" kitabçasında yazmışdır: "Sevgili və qiymətli qardaşım Şərifzadə Əziz əfəndiyə kiçik və dəyərsiz bir yadigar. Hüseyn." "Keçmiş günlər" kitabındakı avtoqraf belədir: "Dəyərli qardaşım Əzizə dəyərsiz bir yapraq. Hüseyn Cavid." Həmin kitablar hazırda Bakıda Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılır.

Din insanlara lazımdır.

H.Cavid

2.2. Dini mövzuda yazdığı şeirləri

Cavid poeziyamızın düşünən beyni idi! Şeirə və sənətə qədəm basdığı ilk günlərdən onu dünyanın və bəşəriyyətin ciddi problemləri düşündürürdü. Əzablı və məşəqqətli bir həyat yolu keçən şair, yer üzərində baş verən pis hadisələrdən narahat olur, dünya və bəşəriyyətin kədərini öz kədəri bilərək yazıb-yaradırdı. Müəllimi və ustadı Məşədi Tağı Sidqinin yolu ilə gedirdi...

Ruhani ailəsində dünyaya göz açan, tərbiyə alan və yaşa dolan şair, dini mövzulara müraciət etməyə bilməzdi. Bu, öləri, keçici də olsa, yaradıcılığının ilk mərhələsi üçün səciyyəvidir. Naxçıvanın dindar mühitinin təsiri altında gənc şair mərsiyə və növhə janrlarında şeirlər yazır, Adəm və Həvva əfsanəsi ilə maraqlanırdı. Bəzən atası, bəzən isə anası ilə dini məclislərə gedir, İmam Həsən və İmam Hüseynin şərinə deyilən mərsiyələrə maraqla qulaq asırdı. Məhərrəmlik mərasimləri Naxçıvanda daha geniş qeyd edildiyindən, Hüseyn həmin məclislərdə həvəslə iş-

tirak edirdi. Peyğəmbərin qızı Fatimə və nəvələri Həsən və Hüseyinə həsr edilmiş “matəm nəğmələrinə” həvəslə qulaq asırdı. Naxçıvanın dindar mühiti yeniyetmədə dini hissləri bir qədər də alovlandırırdı. O, Kərbəla hadisələrindən mütəəssir olur, məclisə qatılaraq, şəhid olmuş imamlara yas saxlayırdı...

Məhərrəmlik ayı idi. Hüseyin təziyədən təzəcə qayıtmışdı. Hələ də Kərbəladə baş vermiş hadisələrin təsiri altında idi. Həmin hadisələr gənc şairə möhkəmcə təsir etmişdi. Daxilən çox narahat hallar keçirirdi. Əlinə qələm alıb, fars dilində bir mərsiyə yazmağa başladı. İlk beyti bu cür yazdı: “Kərbəla padşahın adını eşidən kəs, // Dərhal o əza məclisinə matəm saxlar.”

Müsəlman ölkələrində, o cümlədən Naxçıvanda müsəlmanlar Kərbəla hadisələrinə matəm saxlayırdılar. Şairin ailəsi də beləcə. O, bu haqda düşünürdü...

Haşiyyə. 1950-ci illər idi. Mən Naxçıvan şəhərində orta məktəbdə oxuyurdum. Atam çox dindar kişi, anam azadfikirli qadın idi. Sovet hökumətinin qılıncının dalı da, qabağı kəssə də, Naxçıvan mahalında məhərrəmlik mərasimləri daha çox Nehrəmdə və Bənəniyarda keçirilirdi. Atam çox vaxt mənə həmin mərasimlərə özü ilə aparırdı. Müsəlmanlar zəncir vurur, “Şaxsey-vaxsey!..” sədaları göyə ucalırdı. Mən şəbihlərə - məhərrəmlikdə göstərilən faciəli tamaşalara maraqla baxırdım. Amma nə zəncir vurur, nə “Şaxsey-vaxsey!..” deyir, nə də qırılmış başımı ülgüc altına verirdim. Atam narazı qalsa da, təkid etmirdi. Milis işə qarışmasa da, yerli partiya və sovet orqanları məhərrəmlikdə ciddi ideoloji və təbliğat işi aparırdılar...

XIX əsrin sonları idi. Naxçıvanda Kərbəla hadisələri qeyd edilirdi. Hüseyin də həmin mərasimlərdə iştirak edirdi. Təziyə bitsə də, o, hələ də Kərbəla hadisələrinin təsiri altında idi. O, faciəli hadisələri gözləri qarşısında canlandırır və düşünürdü: “Həmin əza məclisində şah ilə gəda arasında fərq yoxdur. Ürək bu cür müsibətdən qafil olmaz. Yas günündə onun şərəfətindən başqa heç bir mükafat yoxdur...”

Şair qələmə sarılıb həmin faciəni nəzmə çəkirdi. Peyğəmbərin qızı Fatimənin və Həzrəti Əlinin qızı Zeynəbin sonsuz kədərini, göz yaşlarını, Həsən və Hüseynin başına gətirilən müsibətləri farsca kağıza köçürürdü.

- Əgər bir an açıq gözlə baxsan,
Şəhidlər ağası, susuz şaha sən;
Fatimə bir küncdə kədərli oturduğunu görərsən.
O gecə nalə çəkərək, əza saxlamışdır.
Oğlunun cənazəsinə baxaraq, deyir:
Məgər sənin qatilin Allahdan şərm* etməyib?¹

Bu mərsiyəni "Arif" təxəllüsü ilə yazan şair, fikrini bu cür tamamlayır: "Bir an, Arif, bu müsibətdən qafil olma, // Ariflər məclisinə sənin vücudun bir qənimətdir."

Oxucuların diqqətini daha çox cəlb edən şeirlərdən biri "Növha" müxəmməsidir. Onun ilk birinci bəndi Orucov qardaşlarının hər il Bakıda nəşr etdikləri təqvimlərdən birində çap edilmişdir. Əziz Şərif şeirin bəzi bəndlərini gənc yaşlarında əzbərləmişdir. Qulam Məmmədli kitabında həmin şeirin 6 misrasını və şeir haqqında Əziz Şərifin qeydlərini vermişdir.²

Firidun bəy Köçərlinin verdiyi məlumata görə, şeir 9 fevral 1908-ci ildə "İrşad" qəzetində çap edilmişdir. Q.Məmmədlinin yazdığına görə, şeir həmin qəzetdə 18 yanvar 1906-cı ildə çap edilmişdir. Görünür, ya müəllif şeiri eyni qəzetdə müxtəlif illərdə çap etdirmişdir.

1907-ci ildə Muxtar bəy Nəsirbəyov şeirin kimə aid olduğunu öyrənmək üçün "İrşad" qəzetinin nəşirinə müraciət etmişdir. Qəzet onun sualına səthi cavab vermişdir. Qazaxlı "A.F." imzalı bir nəfər şeirin Qazax şairi Kazım ağa Salikə deyil,

* Allahdan utanmayıbmı, xəcalət çəkməyibmi?

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, beş cildə, I cild, Bakı, 2005, s. 120.

Qeyd. Kitabda şeirin sətri tərcüməsinin müəllifinin adı qeyd edilmir.

² Ətraflı bax: Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, s. 32.

naxçıvanlı Hüseyn Salikə aid olduğunu təsdiq etmişdir.¹

Haşiyə. Cavid Firidun bəy Köçərli ilə şəxsən tanış idi. O, 1912-ci ildə Tiflisdə yaşarkən işsiz qalır. Firidun bəyə müraciət etməyə məcbur olur. Balaca bir məktub yazıb, onu Əli Səbri ilə ona göndərir. Firidun bəy Qoridən Tiflisə gəlir. Cavid buradakı məktəblərdən birinə müəllim düzəlməsinə kömək edir.

Cavidin Bakıdakı ev muzeyində balaca bir fotosəkil saxlanılır. Onun arxasında belə yazıb: “Ədəbi-möhtərəm Firidun bəyə.” O zaman Firidun bəy Azərbaycan türk ədəbiyyatına aid materiallar toplayırdı. Görünür, şair həmin fotonu ona vermək istəmişdir. Əsərlərini və adını milli ədəbiyyatımızın ilk tarixçisinin kitabında görmək fikrində olmuşdur. Lakin sonradan fikrindən dönmüşdür.

“Hübuti-Adəm” – Adəmin göydən yerə enməsi.

Adəmlə Həvvə haqqında Qurani-Şərifdə buyrulan bir neçə ayəyə nəzər salaq.

“Əl-əraf” surəsi:

20. Şeytan Adəm və Həvvanın örtülü ayıb [övrət] yerlərini özlərinə göstərmək məqsədilə pıçıldayıb dedi: “Rəbbinizin sizə bu ağacı yalnız mələk olmamağınız və ya [Cənnətdə] əbədi qalmağınız üçün qadağan etmişdir.”

22. Beləliklə Şeytan onları batil sözlərlə aldatdı [onları aldadaraq uca yerlərdən, yüksək mərtəbələrdən aşağı endirdi]. Adəm ilə Həvvə ağacın meyvəsindən daddıqda ayıb yerləri [gözlərinə] göründü. Onlar Cənnət [ağaclarının] yarpaqlarından [dərib] ayıb yerlərinin üstünü örtməyə başladılar. Rəbbi onlara müraciət edib buyurdu: “Məgər sizə bu ağaca [yaxınlaşmağı] qadağan etməmişdimmi? Şeytan sizin aşkar düşməninizdir,

¹ Bu haqda ətraflı bax: F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 1978, s. 22-23.

deməmişdimmi?"¹

Öz-özlərinə zülm edən Adəm və Həvva Allahdan bağışlanmalarını istəyirlər. Rəbbi onları Cənnətdən qovur. Yer üzünə enməyi əmr edir. Onlar yerə enirlər. Yer üzərində Adəm oğulları doğulur. Allah Adəm oğullarına müraciət edərək deyir: "Ey Adəm oğulları! Sizə ayıb yerlərinizi örtəcək geyim və bəzəkli libas nazil etdik. Şeytan Adəm və Həvvanı Cənnətdən qovdurduğu kimi, sizi də aldadıb yoldan çıxarmasın..."

Amma belə olmayacaq. Şeytan-İblis Adəm oğullarını yer üzərində də aldadıb yolundan çıxaracaq. Onlar dünyada misli-bərabəri görünməyən fitnə-fəsadlar törədəcəklər. Böyük Cavid gələcəkdə bunları "İblis", "İblisin ilhamı" və "İblisin intiqamı" dramalarında təsvir edəcək.

Hələ o zamana çox qalıb. Qurani-Kərimi gözəl bilən şairi Adəm və Həvvanın göydən yerə enməsi, Cənnətdən qovulması düşündürür. O, bu haqda bir şey yazmaq istəyir və yazır da. "Hübuti-Adəm" şeirini 1913-cü ildə çap etdirdiyi "Keçmiş günlər" kitabının ilk səhifəsinə daxil edir. Sonralar o, "Uçurum" faciəsində Adəm və Həvva məsələsinin üzərinə yenidən qayıdacaq. Yıldırıma bu sözləri söylədəcək:

İlk atamız Adəm kibi öncə sapdım, aldandım;

Sonra "Mələk, Cənnət!" deyə ah çəkməkdən usandım.

Adəm və Həvva əhvalatı dünyada ən məşhur əfsanələrdən biridir. Yer üzərində insanın törəməsi, artması onların adı ilə bağlıdır. Əhvalat gənc şairin diqqətini də cəlb edir. Şeirin neçənci ildə yazılması məlum deyil. Ancaq o püxtələşmiş bir şairin şeiri təsirini bağışlayır. Şair şeirdə əfsanəyə yaradıcı yanaşır, məlum hadisələri olduğu kimi təkrar etmir. Allahla İblis, Allahla Adəm və Həvva arasında baş vermiş əhvalatı bədii cəhətdən poetikləşdirir, ona yeni məna çalarları verir.

¹ Qurani-Kərim (Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevin tərcüməsində). Bakı, 1992, s. 126-127

Şeir iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Adəm və Həvvanın Cənnətdə yaşaması, Allahın onlara əmri, İblisin onları aldatması, ikinci hissədə aldadılan Adəm və Həvvanın Allah tərəfindən töhmətləndirilməsi, nəhayət, Cənnətdən qovulmaları təsvir edilir.

“Diyorlar bir zaman Adəmlə Həvvə // Yaşarmış rövzeyi-Cənnətdə* tənha.” beytilə başlayan şeirdə onların Cənnət həyatı bu cür təsvir edilir:

O bir məva** ki, ruhani, münəvvər,
Uçarmış orada zərrinpər mələklər.
O bir məva ki, nəşr eylər sərəsər.
Əməllər, nəşələr, güllər, çiçəklər.
Gözəl, asudə bir mavayi-sevda;
Geniş, azadə bir səhrayı-xülya...

Behiştə qayğısız, nuranur içində yaşarkən, alçaq bir ehtiras Adəm və Həvvaya hücum edir. Adəmiyyət hisslərini qopardır. Vəhşi bir ehtiras onları yoldan çıxarır. Tutduqları əməlin peşmançılığını çəkərkən Cənabi Həqdən fərman gəlir:

...Çıq, ey səfalətpərvər insan!
Çıq, ey qafil bəşər! Dəf ol, çəkil, get!
Bu lahuti təfərrücgahı*** tərək et!

Allah onları gülzar bir Cənnətə layiq olmadıqlarına, alçaq adəmiyyət hissinə qapıldıqlarına və ülvyyəti idrak etmədiklərinə görə Cənnətdən qovur.

Cənabi Həq Cənnətdə qayğısız yaşayan, xeyir və şərdən xəbərsiz olan Adəm və Həvvaya həqiqəti anladır. Üzünü onlara tutaraq sorğu-sual edir:

* Axar-baxarlı, sulu-çəmənli bağçada, behiştə, Cənnətdə.

** Məskən, yurd.

*** Seyrangahı.

Nə buldun, qürbi-Həqdən böylə sapdın?
Düşün! Naqis bəşər, bir baq nə yapdın!?.
Bu gün qüdsiyyətin olmaqda fərhəm;
Yazıq! Aldandın, ey biçarə Adəm!..

Allah sayğısız Adəmi dərgahından qovaraq, qalmaqallı və qovğalı dünyaya göndərir. Onları burada nələr, ah, nələr gözləyir?.. Yer üzərində onlardan törəyən bəşər nələr, ah, nələr törədəcək?.. Rəbbi bu həqiqəti onlara anladır. Başdan-başa rəzalət və fəlakətlərlə dolu dünyaya işarə edərək deyir:

Nədir əzvəqi-dünya anla, ögrən!
Əzil, qəhr ol, keçənlər keçdi, heyhat!..
Yaşarsın vadiyi-zillətdə məyus,
Fəqət dönməz, o günlər keçdi, əfsus!..
Cihan durduqca həp nəslin bərabər,
Bu müdhiş zərbədən qurtulmaz, inlər...

Allahın qəzəbi yerə-göyə sığmır. Adəmi süfli-cinayətə (alçaq cinayətə) uyduğu üçün lənətləyir. Gələcək övladlarına ondan qalacaq əmanətin yalnız fəlakət olacağını anladır və deyir: "Nəfs harada hakim olsa, haqsızlıq və zülm həqiqi eşqi məhv edər. Kimin ülvəysə ruhu, söz onundur, əsiri-nəfs olan daima zəbundur." Yəni nəfsinin əsiri olan daima zəif və qüvvətsizdir.

Dünən və bu gün yer üzərində Adəmdən törəmiş bəşər övladı öz nəfsinin qulu və qurbanıdır. Hər cür alçaq cinayətlər, fəlakətlər, rəzalətlər, saysız-hesabsız müharibələr törətməyə qadirdir və törədir də!.. Allah bununla sanki alçaq cinayətlər törətməyə həvəsli olan Adəm övladlarından Adəmin intiqamını alır...

Şeirdə müasirlik ruhu qüvvətlidir. Şair əsər üzərində işlərkən Adəm və Həvvə əfsanəsilə ilgili yalnız dini kitablarda, xüsusilə Qurani-Kərimdə, yazılanları deyil, xalq arasında və ağız ədəbiyyatında geniş yayılmış rəvayətləri də nəzərə almışdır. Adəm və Həvvə Qurani-Kərimdə cılpaq şəkildə təsvir edilir. Şair

onları iffətini qoruyan süs geyimli tüldə təsvir edir.

* * *

Hazırda dünya alimləri Adəm və Həvvə əfsanəsinin doğru, yaxud yalan olmasını araşdırırlar. Bəzi fərziyələrə görə, Adəm və Həvvə Cənubi Azərbaycan dağlarında yerə enmişdir. Başqa bir versiyaya görə, hadisə Ərəbistanda baş vermişdi. Amerika alimlərinin son tədqiqatlarına görə, əgər belə bir hadisə baş vermiş olsaydı, ilk öncə Həvvə, yüz min ildən sonra isə Adəm yer üzünə gəlməli idi...

*Şimdi əsl məqsədim vətənə
xidmət, həm də layiqincə xidmət
etməkdir.*

2.3. Caviddə yurd sevgisi, yaxud vətən və millət qəmilə cünun olan şair

“Vətən, vətən deyərək hər diyara səs salıram.” Və “Millət qəmilə az qalıb cünun olum.” Misralarını şairin bu mövzuda və bu ruhda yazdığı əsərlərinin leytmotivi hesab etmək olar.

Şair qürbət həyatın, qəribçiliyin nə olduğunu hələ gənc yaşlarında ilk öncə Təbrizdə, daha sonra Urmiya və İstanbulda yaşayarkən duymuş və dərk etmişdir. Qürbət həyatı və qəribçilik onun həyat və yaradıcılığında silinməz izlər qoymuş, məktub və şeirlərində həmin mövzunun üzərinə dönə-dönə qayıtmışdır. Cənubi Azərbaycanda və Türkiyədə sıxıntılı və müsibətli bir həyat yaşayan şair, tez-tez vətənini xatırlayır, ürəyinin dərd, kədər və ələmini kağıza köçürməklə sakitlik və rahatlıq tapırdı.

1908-ci ilin yay günlərindən biri idi. Şair İstanbul Darülfünununda oxuyurdu. Son dərəcə sıxıntı içində idi. Hamisi Qurbanəli Şərifova məktub yazırdı. İlk cümləni belə başladı: “Yalnız kəndiniz oxuyacaqsınız!..” O, məktublarında Qurbanəli bəyə İstanbul haqqında çox şey yazmışdı. Ancaq bu gün başqa şeylər

yazır, ürəyinin dərini, vətən nisgilini kağız üzərinə köçürürdü.

- Əfəndim! Bən, sağlıq olsa, marta qədər Qafqazı ziyarət edəcəyəm, ziyarətinizə ki, bəncə, ən böyük səadətdir, nail olacağam. Lakin İstanbuldan yavaş-yavaş soyumağa başlayıram... Şimdi burada hər zəhmətə mütəhəmmil olub da aldığım maaşla fəqirənə bir güzəran ilə burada üç-dörd sənə qədər dəxi həm tədris, həm də tədərriş edə bilərəm. Lakin... Validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün-bütün unudulacaq bir hala gəlir...¹

Bu, şairin səmimi etirafı idi. O, bir çox Qafqaz, Orta Asiya və Kırım türkləri kimi, İstanbulda Osmanlı olmaq istəmirdi. Vətəni, valideynləri və vətəndaşları onu maqnit kimi özünə çəkirdi. (Şair həmin məktubu yazanda heç ağına da gətirmirdi və gətirə də bilməzdi ki, 31 ildən sonra o, müdhiş bir Sibir həyatı da yaşayacaq...)

Şairin vətən və millət mövzusunda yazdığı üç şeiri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Onlardan biri "Olubdu qəlbimə hakim mənim mələli-vətən" misrası ilə başlayan qəzəldir.* İkincisi, "Növhə", üçüncüsü, "Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə:" şeirləridir. Şeirlərin üçü də İstanbulda qələmə alınmışdır.

İlk öncə bir neçə söz "Olubdu qəlbimə hakim mənim mələli-vətən" (Yəni: Vətən hüznü, kədəri, qəmi mənim qəlbimə hakim olubdur.) qəzəli barəsində. Qəzəlin 1906-1907-ci illərdə yazıldığını ehtimal etmək olar. O məzmunca şairin başqa qəzəllərindən çox fərqlənir. Burada nə gül, nə bülbül, nə də lirik qəhrəmanın eşq və məhəbbət yolunda çəkdiyi əzab təsvir edilir. Qəzəldə şairin vətən haqqında bədii düşüncələri öz əksini tapmışdır.

- Vətən, vətən deyərək hər diyara səs salıram.

Düşərmə bircə dilimdən mənim məqali-vətən...

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 67-68.

* Qəzəl farsca yazılmışdır. Onu Azərbaycan türkcəsinə İ.Cəfərpur tərcümə etmişdir. "Azərbaycan" jurnalında və Ə.Şərifin "Keçmiş günlər" kitabında çap edilmişdir.

- deyən, vətən sözü, vətən mövzusu dilindən düşməyən “dekadans şair”, dünyaya səs salır. Onu xata-bələdan, hüzn və kədərdən uzaq görmək istəyir. Başında şeir ilə məskən salmış vətənini xəyalında canlandırır.

Neçin şərəfətini, fəxrini verib əldən,
Bu qədər yurduna biganədir ricali-vətən?

Vətən kişilərinin, vətən ərlərinin öz yurdlarına qarşı biganəliyindən şair təəssüf hissi keçirir. Vətən söhbəti qürbət eldə bir an da olsa onun dilindən düşmür. Çünki:

- Vətən məhəbbətini əmr edibdi peyğəmbər,
Xoş ol kəsə, ona həmdəm olub vüsali-vətən...

Qəzəlin kontekstində “vətən” anlayışı geniş mənə daşıyır. Şair “vətən” deyərkən yalnız Azərbaycanı, Qafqazı deyil, böyük arealda yaşayan türk ellərini, türk soylarını, türk yurdlarını, bütövlükdə bütün müsəlman dünyasını nəzərdə tutur. Vətənin şərəfətinin əldən verilməsi, vətən kişilərinin ona qarşı laqeydliyi şairi narahat edir. Ürəyi sanki qan pıyaləsinə dönür. Birmənalı şəkildə bildirir: “Zəmanə ötsə də möhnətli, əminəm, qanlı qəlbimdən vətənin ibtizali slinməyəcək.”

Mən burada oxucuların diqqətini şairin “ibtizali-vətən”, yəni “vətən zilləti” anlayışına cəlb etmək istəyirəm. Zaman keçdikcə şair əsərlərində həmin problemin üzərinə dönə-dönə qayıdacaq. Bütün ömrü boyu doğma vətənini, türk ellərini azad və xoşbəxt görmək arzusu ilə yaşayacaq. “Hərb və fəlakət” şeirində şərəfli Turanın tarixinə nəzər salacaq, bundan böyük qürur hissi keçirəcək. Fəqət yaşadığı zamanda əzilən və qəhr olan türkün halından sanki dəli-divanə olacaq, qanlı göz yaşı tökəcək və böyük ürək ağrısı ilə yazacaq:

- ...Ah, bir baqıb görsən!?
O şəhamətli türkün evladı

Şimdi topraq yiyor da, fəryadı
Çıqmış əflaka, həp yanar, sizlər...

Şair zəvali-vətənin iqbalını himmət və ittihadda görür, sualı "Əgər sual edələr Salikin xəyalı nədir?" şəklində qoyur və ona bu cür cavab verir:

- Deyin həqiqəti, ancaq olub məali-vətən.

Yəni: Əgər Salikə sual etsələr xəyalı nədir? Həqiqəti deyin: Onun xəyalı ancaq vətəndir, vətən məfhumudur.

O, özünü vətən kişilərinə tutaraq, onları himmətə, ittihad-ittifaqa, birləşməyə, həmrəy və həmfikir olmağa çağırır. Bu fikir o zamanlar Türkiyə, Krım və Azərbaycanda geniş yayılmış türklük, ittihad və tərəqqi məfkurə və ideyasından, "Türk yurduna şan verən, ölgün millətinə qan verən" İsmayıl bəy Qasprinskiyin "İşdə birlik, dildə və fikirdə birlik!" şüarından irəli gəlirdi. Şair 1914-cü ildə İsmayıl bəyin vəfatından kədərlənəcək və onun vəfatı münasibətilə şeir yazacaq.

1905-1906-cı illərə qədər yaradıcılığında müəyyən təkamül yolu keçən şair sonralar gözəl və bədii cəhətdən mükəmməl əsərlər yazmaq istedad və qabiliyyətini ortaya qoyur. Şeir və sənətdə daha çox axtarışlar aparan bir modernist və moralist sənətkar kimi diqqəti cəlb edir. Sənətin sirlərinə dərinlən yiyələnməklə, düşünən və oxucuları düşündürən bir şair kimi ədəbiyyat aləminə atılır. Vətən, millət, əsarət və hürriyyət haqqında ciddi düşünməyə başlayır. Bu cəhətdən onun "Növhə" müxəmməsi əhəmiyyətlidir. Müxəmməs şairin 1905-1906-cı illərə qədər qələmə aldığı ilk iri həcmli əsəridir. 17 bənd, 85 misradan ibarətdir. 1906-cı ildə İstanbulda yazılmış, "Xeyirxahi-vətən: H.Rasizadə" qeydi ilə "İrşad" qəzetinə göndərmişdir. Qəzet onu öz səhifəsində dərc etmişdir.¹

¹ "İrşad", 18 yanvar 1906.

Növhə - dini istilah olsa da, adətən bir şəxsin ölümünə həsr edilmiş ağıya, naləyə deyilsə də, hüzn, kədər və s. mənalarını ifadə etsə də, şair ona yeni məzmun vermişdir. Şeir dini məzmundan uzaqdır. Millətin, vətənin halına və əhvalına “dekodans şairin” hüzn, kədər, ağı və naləsinin bədii ifadəsidir.

Müxəmməs öz poetik üslubu və məzmununa görə mü-kəmməl bir sənət əsəri təsirini bağışlayır. Dini məzmundan çox milli, sosial məzmun və mahiyyət daşıyır. Şair sanki çar Rusiyasının əsarəti altında inləyən vətən və millətinə yas tutur. Vətən və millətin ağrı-acısını, dərđini, məşəqqətini, problemlərini dilə gətirir. Təsadüfi deyil ki, şairin ilk misrasını “Gönlüm quşu geyib genə matəm libasını” misrası ilə başlayır. Fikir və məsləkcə müasiri M.Ə.Sabirin yolunu tutur, səsinə səs verir. Gələcəkdə bö-yük Şəhriyar sanki Cavidı yad edərək yazacaq: “Gönlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan!..”

Şairin dərddən, möhnətdən, millət əzasından könlünün quşu ney tək fəğana gəlir. Millətin vücudunun fani olması, islam dinindən yalnız söz qalması,* vətən torpağında mədəniyyət atə-şinin sönməsi, ondan yalnız köz qalması şairi düşündürür. Mədə-niyyət atəşinin ziyasından qalan közü söndürmək istəyənlərin niyyəti onu hiddətləndirir.

Müxəmməsdə qaldırılan problemlərdən biri vətən və millət dərđidirsə, digəri cəhalətdir. Ölkə cəhalətdən dəstəgiri-ğəmdir. Ona hər səmtədən möhnət və ələm yetişir. O zillətə tab etdikcə, hər cür sitəmlə üzləşir. Vətənin və millətin dərđini, ələm ini özünün dərđinə və ələminə çevirən lirik qəhrəman, bundan dərin təəssüf hissi keçirir.

Millət vücudi fani olub, iki göz qalıb,
İslam dini tərک olub, ancaq iki söz qalıb...
Olduq cəhalətilə əcəb dəstəgiri-ğəm,
Hər səmtədən bizə yetişir möhnətü ələm...

* Şair islam dini, vətən və millət dərđi ilə bağlı fikirlərini “Həsbi-hal” silsilə məqələlərində daha geniş şəkildə şərh etmişdir.

Bihimmət olduq, olmadı bizlərdə bir xəyal,
Əğyar içində olduq odur kim füsurdəhal...*

Bu məqamda Cavid fikir və düşüncə etibarilə qələm dostları M.Ə.Sabir və M.Hadi ilə birləşir.

Şair şeirində millət və onun hüququ probleminə də toxunur. Bir çox millətin öz hüququna nail olması, onun mənsub olduğu millətin isə olmaması lirik qəhrənməni narahat edir. Özgə millətlər, başlarına odlar tökülsə də, çalışırlar, vuruşurlar, istədiklərinə nail olurlar. Bəs bizlər, bizimkilər?.. Bizlər isə ictimai fəallıq baxımından passivik, ətalət və əsarətdən xilas ola bilmirik. Şair nicat yolunu inqilabda deyil, ictimai-siyasi fəallıqda, xalqın maariflənməsində görür. Düşünür ki, hər millət öz təriqinə hürriyyət, kəsb etdiyi maarifə qiymət axtardığı halda, biz əynimizə geydiyimiz qəflət libası ilə özümüzə töhmət axtarıyıq.

- Gözdən rəvadı su yerinə xani-dil gilə.
Qan ağla, ey bəlalı göz, aramasan hələ?
Aləm köçüb, yatıbdı bizim nuri-qafilə,
Və həsrata, əcəb işimiz düşdü müşkülə...

- deyərək, haray çəkir, şivən qoparır. Vətən və millətin bu gününə baxıb, gələcəyini düşünür. Vətəni cəhalətə sürükləyənləri, vəhşiliyi əbnayi-millətə irs qoyanları, onu qəflət yuxusuna qərq edənləri Allaha tapşırır. Vətəndə məktəb, maarif və təhsilin səviyyəsi və vəziyyətindən diltən olur. "Əcnəbilər seyrə balonlarla çıxır, // Biz hələ avtomobil minməyirik" deyən böyük Sabirin səsinə səs verir.

Oldu əcəb bu əsrdə pəjmürdə halımız,
Lal oldu qəflətilə lisanü məqalımız.
Nə ar var, nə elmü hünər, nə kamalımız,
Yox bircə məktəb açmağa xələlimiz,
Ta görməyərək bu halilə millət bəlasını.

* Ruhdan düşmüş, bürüşmüş...

İstanbulda təhsil alan, təhsil aldığı ölkədə maarif və mədəniyyətin irəli getdiyini görən şair, 1906-cı ildə belə düşünür, belə yazırdı. Vətəninə elmi, maarifli, mədəniyyətli, təhsilli görmək istəyirdi. Təsadüfi deyil ki, o, İstanbuldan vətənə döən kimi məktəb, maarif və təhsil haqqında düşüncələrini “Naxçıvanda nə gördüm?”, “Naxçıvana nə lazım?” və “Həsbi-hal” silsilə məqalələrində yazıb mətbuatda çap etdirir. Kamal sahiblərinin diqqətini Azərbaycanda mövcud olan problemlərə yönəldir.

Millətin tərəqqi və inkişafını onun maariflənməsində görən şair, mövcud problemi həll etmək üçün Azərbaycanda məktəblərin açılmasını və burada ilk öncə uşaqlara **vətən dilinin öyrədilməsi ideyasını irəli sürür**. Bu, təsadüfi deyildi. Məşədi Tağı Sidqinin “şagirdi”, başqa cür də düşünə və yazma bilməzdi. Şair vətəndə türk dilində məktəblər açılmasını, onlarda cannisar müəllimlərin çalışmasını arzulayır. Təməddüdün – mədəniyyətin binasını məktəb və müəllimlərdə görürdü. Böyük ürək ağrısı və vətəndaş qeyrəti ilə yazırdı:

- Bilsin vətən uşaqları əvvəl vətən dili.
Gəlməz nəvayə görməsə bülbul güli...
Hər millət öz dilində tapıb müddəasını.

Və yaxud:

İşlər fənadır, bir neçə məktəb olmasa,
Onlarda cannisar müəllimlər olmasa,
Qafqazda yox müəllimimiz, digər olmasa...

Şair Qafqazın bir parçası olan Azərbaycanı məktəbsiz, maarifsiz və müəllimsiz görmək istəmirdi. 1910-cu ildə yazdığı publisistik məqalələrində həmin fikir və ideyanı davam və inkişaf etdirirdi.

Cavidin yaradıcılığında haqq, ədalət, həqiqət, məhəbbət və hüriyyət məsələsi xüsusi yer tutur. O, bu haqda fikirlərini bədii əsərlərində, məktub və məqalələrində ifadə etmişdir. XX əsrin

vəzifəsini ötən əsrlərdən daha ağır, daha mürəkkəb olacağını düşünən şair, milləti qəflət yuxusundan oyanmağa, əsrin tələblərilə ayaqlaşmağa dəvət edirdi:

- Xan, bəy zamanı getdi, ədalət zamanıdır,
Keçdi cəhalət aləmi, qeyrət zamanıdır.
Xam olmuyun ki, mütləqə devlət zamanıdır.
İndi maarif əsri, səadət zamanıdır.
Hər millət öz hüququnun istər bəhasını.

Bu parçada mühüm və diqqətəlayiq bir məqam var. O da bundan ibarətdir ki, Cavid hələ 1906-cı ildə XX əsri **maarif əsri və Azərbaycanın müstəqil dövlət olması ideyasını irəli sürür**. Düşünür ki, vətən və millət yalnız öz müstəqil dövləti sayəsində dirçələ, inkişaf edə bilər; mədəniyyətə qovuşa bilər; dünya xalqları arasında özünə layiq yer tuta bilər. (O, arzusuna 1918-ci ildə çatacaq. Milli müstəqil Azərbaycan dövləti onun gözləri qarşısında yaranacaq. Lakin qısa bir zamandan sonra sovet Rusiyası tərəfindən yenidən işğala məruz qalacaq. O, çar Rusiyasının işğalı ilə barışmadığı kimi, sovet Rusiyasının işğalı ilə də barışmayacaq...)

Şair Qafqazın kamal sahiblərini Qafqaz türklərinin hər birinin könlündə nəqş olunan xəyalları çiçəkləndirməyə, gerçəkləşdirməyə, elmsizliyi aradan qaldırmağa, hürriyyətə, cəhalətə qarşı mübarizəyə çağırır.

Qafqazda fikr qılsala sahibkəmallar,
Artıq tənəbböh artırı bu qilü qallar,
Hər bir gönüldə nəqş olunub min xəyallar,
Öz cəhlimizlə yetdi bizə infiallar,
Seyr etdik elmsizliyin axır vəfasını.

O, çıxış yolunu Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın maariflənməsi və elmlənməsində, vətənin və millətin gələcəyini və xoşbəxtliyini isə onun istiqlalı və dövlətçiliyində görür. Müxəm-

məsi bu misralarla bitirir:

- Dilxun olubdu Saliki-biçarə bərməla,
Millət qəmilə az qalıb axır cünun ola...

O illərdə millət qəmilə yalnız Cavid deyil, Sabir də, Hadi də, Mirzə Cəlil də, Firidun bəy Köçərli də, Əli bəy Hüseynzadə də az qala cünun olmuşdular. Buna görə idi ki, şairin könül quşu matəm libasını geymişdi. O, millət qəmilə hər dəm ney tək nəvasını ucaldırdı.

Şairin müsəddəs (altılıq) formasında qələmə aldığı "Hali – əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə:" (Yəni: Bir məzlumun ahının təsvirində təəssüf halı) şeirində vətən mövzusuna, vətən söhbətinə yenidən qaydır. 15 bənd, 90 misradan ibarət olan şeir "dekadans şairin" qürbətdə yaşadığı həyatı, keçirdiyi hal və əhvalı öyrənmək baxımından əhəmiyyətli-dir.* Şeirin hər beytindən şairin ah-naləsi eşidilir.

Yürəgim rəngi-ərgəvan olmuş,
Ərimiş laxta-laxta qan olmuş.

Qəmdən-qüssədən ürəyi al-qan olmuş şair, elə bir bəlaya düçar olmuşdur ki, onu yazmaq dilə gətirməkdən asandır. Pulsuz-parasız, sıxıntılar içində faciəli bir ömür sürən şair, çərasizlikdən möhnət küncünə qısılaraq, cismi-nazəninə sanki

* *Doğrusu, həm Hacı Rəsulun məktubunda, həm də bənimkindən əsafamiz, sıqıntılı sözləriniz və mərhəmətpərvərliyiniz mükəmməl bir makina (maşına) təzyiqilə bəni sıqdı, sıqdı da ruhumu, hissiyyatımı parça-parça etdi. Ciddən sizin bu qədər məhviyyətinizə mütəəssif oldum. Bən kəndim o qədər iczamiz bir hal ilə ianə tələbinə qalxışsam, buracığda bilmədiyim və bildiyim osmanlılardan istədiyim qədər istianə edə bilərəm, yəni dilənə bilərəm. Sözün açığı, şu rəzalətdən bu qaç gündə bütün-bütün kəndimi şaşırdım. Üç-dörd sənələr ilə hər sənə altmış-yetmiş lirə sərf edən şair Qafqaz tələbələrini şimdiki qədər bizim bu dıbsız, heçəheç rəzalətimiz qədər böyük və böyük çirkin bir zillətə hədəf olmalıdırlar. [Yəni ianəliyə, dilənçiliyə hədəf olmalıdırlar.]*

Cavidin Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktubdan.

qırmızı bir gülə dönmüşdür.

Yaralar cizmi-nazəində
Qızarır, sanki qönçeyi-güldür.
Zəf məşhuddur cəbinində,
Bəncə təsviri-halı müşküldür.
Məhv olur fikr edincə cismü tənim,
Aman Allah! Odur bənim vətənim!

Keçmiş zamanlarda şairin vətəni maarif və mədəniyyətə yer üzünün gülşəni sayılırdı. Orada elm və maarif günəş kimi parlayırdı, böyük mədəniyyət – sivilizasiya var idi.

Ey vətən! Səndə parlayanda ziya
Büsbütün əhli-Qərb cahilimiş...

Bəs sonra nə olmuşdur ki, onun vətəni – türk elləri, Türkünistan, Qafqazstan geri qalmış, tənəzzülə uğramışdır? Kəsbi-qəflət edib, libası qanlı kəfən olmuşdur?

Şimdi bulmuş vüqu əksi-qəza,
Əcəba bu nasıl təğafilimiş?..
Güluyor həp tamam əhli-cihan
Şu əsəfiştimali – halimizə,
Aman Allah! Nə dərdi – bidərman,
Gəliyormiydi hiç xəyalimizə?
Bizi, ey yer! Yarıl da kamına çək!
Eyidir bu həyatdan ölmək.

Vətənin geri qalmasına səbəb – cəhalət, cəhalət, cəhalət!.. Onu bu hala salan – qəflət, qəflət, qəflət!.. Bu səbəbdən vətən get-gedə “qabili-zəval olmuş, ayaq altında paymal olmuşdu.” İstibdad zülmünün atəşi canımızı yaxmış, hüququmuz bərbad olmuşdu.

Daha məhv etdi artıq istibdad,
Yaqdı zülm atəşinə canımızı,

Oldu hər bir hüququmuz bərbad,
Dinləməz kimsə əlamanımızı.
Bu nə dəhşətli haldır, ya Rəb,
Bilməm ki, nədir bu hala səbəb.

Əslində şair keçirdiyi halın, çəkdiyi ahın və iztirabın səbəbini gözəl bilirdi və buna təəssüflənirdi. Vətəninin gələcəyinə ümidlə baxan şair, “Bana gəl! Gəl bana zavallı vətən // Hiç unutmam səni bu halilə bən.” deyərək, milləti, vətən kişilərini qeyrətə dəvət edirdi. Vətənin səadətini onun ərlərinin əməlində, himmətində, qeyrətində görürdü.

Mayeyi-iftixarı ər kişinin
Vətən uğrunda fəzli-himmətdir.
Lafə baqmazlar, işə hər kişinin
İşi ayinəsində müsbətdir.
Qeyrət istər ki, can nisar edəlim,
Mədəniyyətlə iftixar edəlim.

Şair demək istəyirdi ki, dünya ilə ayaqlaşmaq istəyən millət gərək əməldə, dildə, fikirdə bir olsun. Mədəniyyətə - elmə, təhsilə, maarifə diqqət yetirsin. Millət yalnız elmin və təhsilin qanadlarında yüksələ bilər. Bu fikirlər onun məqalə və əsərlərində xüsusi yer tutur, “İblis” faciəsində təsadüfən demir:

- Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət.
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...

2.4. Qəzəlləri

Şair qəzəllərini həm farsca, həm də türkcə yazmışdır. “Bahar şəbnəmləri” kitabına 5 qəzəlini daxil etmişdir. Bundan başqa, o, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” dramalarında qəzəl janrından və muğamların müxtəlif növlərindən istifadə etmişdir.

Xaqanidən tutmuş bu günə qədər yüzlərcə şair qəzəl

janrında gözəl əsərlər yazmış və yazırlar. Sovet ideologiyasının təsiri altında bu janrı gözdən salmağa cəhd və təşəbbüslər göstərilə də, qəzəl müasir Azərbaycan ədəbiyyatında klassik şeirin bir janrı kimi yaşamış və inkişaf etmişdir. Mən bu baxımdan Əlağa Vahidin adını xüsusi qeyd etmək istəyirəm.

O qanlı-qadali illərdə bəzi sovet yazıçıları Cavid həbs edilən kimi cızmaqaralar yazdılar, qəzet və jurnallarda ona böhtan atdılar, parlaq sənətinə ləkə yaxmağa çalışdılar. Fəqət yel qayadan heç bir şey apara bilmədi. Əlağa Vahid Cavidlə kəsdiyi çörəyə xəyanət etmədi. O, Sibir torpağında əbədi uyuyarkən, haqqında danışmaq və yazmaq, əsərlərini çap etmək və tamaşaya qoymaq qadağan edilərkən, Vahid məşhur bir qəzəlini ona ithaf etdi. Öz şairlik borcunu yerinə yetirdi. Xanəndələrimiz həmin qəzəli radioda və məclislərdə oxuyub, Cavidə xatırladılar, ruhunu şad etdilər.

Cavid həmişə xəلقىmizin xatirindədir,
Vahid, o yoxsa, ruhu ilə həmvətənlərlik.

Qəzəl klassik şeirin məşhur və geniş yayılmış janrıdır. Daha çox aşiqanə məzmunu malikdir. Bir çox qəzəl aşiqanə məzmunundan başqa, ictimai məzmun daşıyır və s. Gənc şair Gülçin və Salik də öz gücünü, öncə bu janrda sınayır. Qəzəllərini həm müəllimi Məşədi Tağı Sidqinin, həm də klassik qəzəl şairlərinin təsiri altında yazır.

Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə gönlümü,
Saldı nigar o zülfə zindanə gönlümü.

- beytilə başlayan və türkcə yazılan qəzəl 16 misradır. Lirik qəhrəman könlünü zülfündə zindana salan sevgilisinə yalvarır ki, onu bu zindandan azad etsin. Fəqət sevgilisi onun divanə könlünü saçlarının zəncirinə daha möhkəm bağlayır. O, tərsə qızının cəmalına nə qədər uyursa, pərvanə könlünü atəşdə yandırır. Kafər balasına məhəbbəti artdıqca, o, cəfayə-naz ilə şairin könlünü viran edir. Məstanə könlünü bəlayi-firqətə salır.

Şeyxin müridi binəva Gülçin bundan məyus olur və könlünü hicran atəşində yandırır.

Gülçini-binəva idim, oldun müridi-şeyx,
Yandırmışam mən atəşi-hicranə gönlümü.

Farsca yazdığı* və “Qəlbimi çaldı yarın nazla Məsiha nəfəsi//Nə edim, yoxdu yazıq aşiqinin dadrəsi” beytilə başlayan və 14 misradan ibarət olan qəzəldə Aşiqin məsiha nəfəsli bir gözələ olan məhəbbətinin dürlü səhifələri varaqlanır. Nazlı gözəl onu ilk baxışdan məftun edir, eşq həvəsini artırır. Aşiq ondan qarşılıqlı sevgi bəkləyir, fəqət o, susur. Dərdini özgələrinə açıb deməyə məcbur olur. Lakin faydası olmur. İşvəli tərsa qızına qəlbini verən şair, onun dövrəsində çox aşıqlər görür. Gözəlin can qəfəsinə bir bülbül kimi düşən Aşiq, məcnunluğu tərk etmək qərarına gəlir. Şair möhürbənddə Şərq folkloru və yazılı ədəbiyyatında məşhur olan Leyli və Məcnun əhvalatına işarə vuraraq yazır:

- De yazıq Gülçinə, məcnunluğunu tərk eləsin,
Çünkü Leyli dəvəsindən kəsib zəng səsi.¹

Bu son beyt əslində belədir:

Gu be “Gülçinə” fəlakeş ke, nəbəşəd Məcnun,
Nayəd əz məhvile Leylaye tö bange çarəsi.

“Ruhumda yar üçün yenə sevdə cəlalı var, //Hüsnündə gör onun necə Yusif cəmalı var.”² beytlə başlayan 18 misralıq qəzəl də farsca yazılmışdır. M.Cəfərin monoqrafiyasında onun həm əsli, həm də sətri tərcüməsi verilmişdir. Qəzəlin bədii tərcüməsi M.Soltana məxsusdur.

* Türkcəyə M.Soltan tərcümə etmişdir.

¹ Məmməd Cəfər “Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında həmin qəzəlin orijinalını və sətri tərcüməsini vermişdir.

² Bəzən həvayə eşqə ruxə yar dər sərəst,
Dər surətəş çü surətə Yusif müsəvvərəst.

Həmin qəzəllər Cavidin uşaqlıq və gənclik illərində klassik Şərq ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlandığına dəlalət edir. Gənc şairi Leyli və Məcnun, Yusif və Züleyxa əhvalatları düşündürür. O, bəzən özünü Məcnun, bəzən Yusif sifətində görür. Yusifi bir gözəllik rəmzi kimi səciyyələndirir. “Şeyx Sənan” faciəsində Leyli və Məcnunun ilahi eşqi və məhəbbəti üzərinə yenidən qayıdır.

Qəzəldə diqqəti çəkən bir məqam var. Bu da bilavasitə şairin həyatı ilə bağlıdır. Bir beytə nəzər salaq.

Yəqub kimi kor oldu gözüm ağlamaqla, ah,
Çün Yusifin fəraqı ucundan məlalı var.

Bu beytdən iki məna hasil olur. Birincisi, gerçəkdən Yusifin fəraqı ucbatından atası Yəqubun gözü kor olur. İkincisi, şair həmin beytdə uşaqlıq və gənclik illərində həqiqətən göz ağrısından az qala kor olmasına işarə vurur.

Ağüzlü, sərv kimi qəddi-qamətli, üzü günəş kimi parlaq yarın yaqut ləblərində mey xisalı var. Bu cür xumar gözlünü, qaşları bir cüt aya bənzəri, aşiqin könlünü ovlayanı, səbri-qərarını alan gözəli necə sevməmək olar? Dərin düşüncələrə və iztirablara düçar olan aşiqin eşqdən qəddi sənəmin zülfü tək əyilir, qəlbi o zülfün əsiri olur. Yarın dodaqlarında Kövsər* suyu görən aşiq, onun vəslini behiştədən yaxşı bilir.

Gülçinə yar vəsli behiştədən də yaxşıdır,
Çox söyləmə ki, orda pərilər vüsalı var.

“Məndən fələk ayırdı vəfapişə yarimi, // Tar etdi zülfi-yar kimi ruzigarimi” beytilə başlayan və türkcə yazdığı qəzəldə şair Fələyin əlindən dad qılır. (Bu, hələ harasıdır? Zaman gələcək köhnə və yeni Fələklər və İblislər ona əməlli-başlı “divan” tutacaqlar. Fəqət mətin iradəli şairi sarsıda bilməyəcəklər...) Fələyin əlindən zara gələn şairin səbri tükənir, hicran qəminə

* Dini rəvayətə görə, Cənnətdə bir bulağın adı.

taqəti qalmır. Dərdi-fəraq dəhrində qovrulan şair, bəzmi-vüsala məhrəm olan bir zamanda Fələk Gülzarı ondan ayırır. Eşqin bəlası ona dağ çəkir. Ahu baxışlı nigarını görməyən şair ahü fəğan edir.

Başə əcəl yetişdi, fəraq öldürür məni,
Bir görmədim o ahu baxışlı nigarimi.
Hər kəs ki, Arifa, çəkib eşqin bəlasını,
Mən eyləməz görəndə mənim ahü zarimi.

Uşaqlıq və gənclik illərində şairin yaşayış və məişətdən, eşq və məhəbbətdən başı çox bəlalar çəkmişdir. Bu, onun şeirlərində, o cümlədən qəzəllərində dərin iz buraxmışdır. O, eşqə və məhəbbətə müqəddəs bir hiss, bir mehrab, bir təriqət kimi baxmış, dramatik əsərlərində həmin mövzuya daha geniş yer vermişdir.

Bana anlatma ki, eşq, aləmi-sevda nə imiş?
Bilirim bən səni, get! Hər sözün əfsanə imiş.

Şairə eşqin mənasını anlatmaq əbəsdir. Çünki o, eşqin nə olduğunu gözəl bilir. Kim ki, eşqin bəlasını çəkib, yalnız o, aşıqın nə üçün ahü zar etdiyini, nələr çəkdiyini bilər. Sadədil, azadə bir mələk sandığı tərsa qızı bivəfa çıxmış, ondan üz döndərmişdir. Daha şair ona uymaq, onu təqdis etmək istəmir. Onu könül dərğahından qovmağa məcbur olur. "Get" qəzəli bu baxımdan səciyyəvidir.

Get, gülüm, get gözəlim! Başqa bir aşıq ara, bul!
Duydum artıq sənin eşqindəki mənə nə imiş!..
Yetişir, get! Bəni qəhr eyləmə, tərsa qızı, get!
Anladıq şəfqəti-ayini-məsiha nə imiş!

Aşıq tərsa qızının şəfqəti-ayininin nədən ibarət olduğunu anladıqca, ondan soyuyur, ona "nifrət" edir. Çünki o, aləmi-zevqü səfanın, eşq və məhəbbətin nə olduğunu aşıqı olduğu gözəldən də

yaxşı dərk edir.

Cavid gələcəkdə “Şəfqəti-ayini-məsiha nə imiş?” sualı və məsələsi üzərinə “Şeyx Sənan” faciəsində dönəcək, bunu Sənan və Xumarın timsalında təsvir edəcəkdir...

Şair 1913-1914-cü illərdə Tiflisdə yaşarkən Şeyx Sənan haqqında əfsanə ilə maraqlanır. Şeyx Sənan dağına gəlir, onun türbəsinə ziyarət edir. Həmin mövzuda bir qəzəl yazıb, qəzetdə çap etdirir. Əziz Şərif bu haqda yazır: «O günlərdə qəzetdə* dərc edilmiş “Şeyx Sənan” doqquz beytdən ibarət balaca, lakin son dərəcə gözəl və incə bir qəzəl idi və bu başlıqla çap edilmişdi: “Ədəbiyyat”. “Bahar şəbnəmləri”ndən bir yapraq. “Şeyx Sənan türbəsi önündə.”»¹

Doqquz beytdən ibarət olan qəzəl gerçəkdən son dərəcə gözəl, zərif, Şeyx Sənanın ruhunu və pak məhəbbətini vəsf edən bir əsərdir. Xüsusi hiss və duyğularla qələmə alınmışdır.

Oyan, ey piri-xoşdil! Qalq, ayıl bir xabi-rahətdən!
Qiyamətdir, qiyamət!.. Qalq, oyan, zevq al bu fürsətdən.
Donanmış hər tərəf pürşölə yıldızlarla... Caizdir
Ki, Tiflis ərşi-pürəxtərlə dəm vursun rəqabətdən.

Göydən enmiş Mələklər Şeyxin pak toprağından feyz alırlar. Böyük Sənanın məqbərəsini Cənnət gülzarı sanırlar. Yığın-yığın insanlar onun türbəsinə ziyarətə gəlir. O piri-xoşdilin əbədi yuxudan oyanıb, bu fürsətdən zövq almasını israr edirlər. Müqəddəs ziyarətgahı gülbusə ziyarətçilər hər an təzyin edirlər. Çünki o, bir mələksimaya uyub dini və imanını, Quranın ehkamlarını atsa da, təriqətdən uzaqlaşsa da, özlərindən sonra eşq əhli üçün məhəbbətdən bir təriqət və Kəbə yapmışlar. Eşqin mənasını bilmək istəyənlər, qoy uzağa getməsinlər. Gəlib onu Sənan və Caviddən soruşsunlar. Sənanın qüdsiyyətini görüb xəsalətdən lal olsunlar.

* “İqbal”, 18 may 1914-cü il.

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 99.

“Nədir mənası eşqin!?” Söyləyənlər nerdə? Bir gəlsin,
Görüb qüdsiyyəti-Sənanı, lal olsun xəcalətdən.
Məhəbbətsiz bütün mənayi-xilqət şübhəsiz heçdir,
Məhəbbətdir, əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən.

Yeri gəlmişkən, 2 iyun 2013-cü ildə AzTV-də Beynəlxalq Muğam Mərkəzində Hüseyn Cavidin qəzəllərinə həsr edilmiş muğam axşamı (konserti) translyasiya edildi. Təbrizli xanəndə Fəraməz Qərmüridi sazəndələrin müşayiəti ilə şairin qəzəllərini çox gözəl, yüksək peşəkarlıq və sənətkarlıqla ifa etdi. Mən xanəndənin gözəl ifasından məmnun qaldım və böyük zövq aldım. Düşündüm: “Təbrizdə, bütün Cənubi Azərbaycanda Cavidə bizdən çox sevirmişlər ki?!”

2.5. Dramatik əsərlərində qəzəl və muğamlar

Cavid “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” pyeslərində qəzəl janrından və muğamlardan istifadə etmişdir. Atası yaxşı xanəndə olduğu üçün, mən bəzi qəzəllərini, məsələn, “Şeyda”da Xanəndənin muğamat üstündə oxuduğu qəzəli, atasını düşünərək yazdığını ehtimal edirəm. Qəzəl janrından ilk öncə “Şeyx Sənan” faciəsində istifadə etmişdir. 10 misralıq qəzəl Cənubi Azərbaycan şairi Racinin “Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə hüsn-i-dilbər olaydı, // Nə ayinə, nə səfa, ey könül, nə cövhər olaydı.” mətləli qəzəlinin təsiri altında qələmə alınmış və faciənin birinci pərdəsinə daxil edilmişdir. Faciədə iki kor ərəb surətindən biri ud çalır, ikincisi hicaz muğamı üstündə yaralı bir səslə həmin qəzəli oxuyur.

Cavid 1956-cı ildə bəraət aldıqdan sonra bir zamanlar Teatr Texnikumunda onun tələbəsi olmuş Adil İsgəndərovun quruluşunda* (20 illik fasilədən sonra) dramaturqun ilk dəfə olaraq

* Mən 1977-1978-ci illərdə görkəmli teatr xadimi Adil İsgəndərovdan Cavid haqqında xatirələrini alarkən, o, həmin tamaşadan söhbət saldı. Tamaşanın zəif

“Şeyx Sənan” faciəsi Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyuldu. Görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirov Korun mahnısına musiqi yazdı. Səhnədə korun mahnısını Məmmədli Əliyev ifa etdi. Onun yanıqlı ifası geniş tamaşaçı kütləsi və teatr ictimaiyyəti arasında geniş şöhrət qazandı. Bəlkə tarixə də o, elə Korun mahnısı ilə düşdü.

Mənə belə gəlir ki, qəzəlin bu cür təsirli yazılmasında şairin uşaqlıq və gənclik illərində göz xəstəliyinə tutulmasının, məşurlaşmasında Məmmədli Əliyevin gözəl səsi və avazı mühüm rol oynamışdır. Faciənin 1920-ci illər tamaşalarında Korun mahnısını Bülbül ifa etmişdir. Həmin mahnını Seyid Şuşinski də oxumuşdur.

Cavid Təbrizdən Məşədi Tağı Sidqiyə yazdığı bir məktubunda görməyi Allahın insana bəxş etdiyi ən gözəl nemət kimi qiymətləndirirdi. Uzun illər göz ağrısına düşər olmuş şairin bu cür düşünməsi və yazması təbii idi. Məncə, müəllif əsərdə iki kor ərəbin surətini təsadüfən yaratmamışdır. İkinci Korun hicaz müğamətə üstündə oxuduğu qəzəl faciənin ruhuna və fəlsəfi mahiyyətinə uyğundur. Bir qadının cinayəti ucbatından dünya işığına həsrət qalan ərəb sanki yerə və göyə qarşı üsyana qalxır. Onun:

- Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı,
Nə xəlq olaydı, nə Xaliq, nə əşki-həsrət olaydı.

- beytilə başlanan mahnısı səhnədə eşidilərkən salon sanki matəm sükütuna qərqr olur.

Filosofların təbirincə desəm, qəzəldə bədii fikri inkarı inkar üzərində quran şair, Korun ruhundan qopub gələn hiss və düşüncələri çox təbii təsvir edir. Korun sözləri tamaşaçıları həyəcanlandırır, ovqatlarına bir qəm-qüssə, kədər hissi qatır. Bəzən üsyançı, bəzən inkarçı, bəzən sufi və bəzən filosof kimi düşünən

alınmasına etiraf etdi və dedi: “Məqsədim uzun illər səhnədən uzaqlaşdırılmış Cavidə səhnəyə qaytarmaq idi.” Məncə, bu, o zamanlar böyük bir iş və əsl kişilik idi!...

Kor, dünyada nə dərd, nə də dərman, nə sur, nə də matəm olmasını arzulamır. Konlündə məhəbbət nuru, gözündə zülmət pərdəsi olan ərəb Ərəbistanı qarış-qarış gəzir. Xilqətin mərhəmətsizliyinə və ədalətsizliyinə qarşı üsyankar səsinə ucaldır. Zülmət və zülmə qarşı ədalət axtarır.

- Tükəndi taqatü səbrim, ədalət! Ah, ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə xilqət olaydı.

- söyləyən Kor, səhnədə yalnız qəzəl oxumur, öz üsyankar daxili aləmini, psixoloji vəziyyətini tamaşaçılara bəyan edir. Haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşıyır, özünün acı və faciəli taleyindən şikayətlənir.

Haq, ədalət, həqiqət, məhəbbət və mərhəmət fəlsəfəsi Cavid yaradıcılığının və ədəbi-bədii düşüncəsinin cövhərini təşkil edir. O, demək olar ki, bütün əsərlərində bu problemi qaldırır, fikir və mülahizələrini oxucu və tamaşaçılarla bölüşdürür.

Dramaturq muğamatdan “Şeyx Sənan”dan sonra “Şeyda” faciəsində istifadə etmişdir.

Yad eylədikcə vəslini, ey mahi-tələtim,
Ağlar gözümdə qanə dönər əşki-həsrətim.

Bu beytlə başlayan şeir beşlik (müxəmməs) formasında yazılmışdır. Müxəmməs dünya əməkçilərinin may ayında qeyd etdikləri beynəlxalq əməkçi günündə segah muğamatı üstündə, tətilə çıxan mətbəəçilərin iştirakı ilə, Xanəndə tərəfindən ifa olunur. Cavid ilk dəfə Xanəndə surətini həmin əsərdə yaratmışdır ki, bu da təsadüfi deyildir... Şeir in solosu – Xanəndənin ifa etdiyi hissə beşlik, mürəttiblərlə birlikdə ifa olunan xor hissəsi dördlükdür. Bəzi söz və misraların ifaçılar tərəfindən təkrar olunması segaha xüsusi ahəng və gözəllik verir.

Müxəmməsin qısa məzmunu belədir. Aşiq ayüzlü yarının vəslini yad etdikcə ağlayır. Ağladığıca əşki həsrəti gözlərində qana dönür. Aşıqın səbri tükənir, hicran qəminə taqəti qalmır. Gecə-

gündüzü fəlakətə çevrilir. Bir gün gecə o ahü zar edərkən sevgilisi ona əbədi vəsl için qərar verir. Lakin sonra fikrindən dönür. Aşiq sevgilisiz cahanda yaşamaq istəmir...

Röyada bən keçən gecə eylərkən ahü zar,
Sən vermədinmi bir əbədi vəsl için qərar!?
İnsafa gəl, aman! Bəni etdi intizar,
Səbrim tükəndi, yoq qəmi-hicranə taqətim,
Gəl, gəl! Bənim gözəl Mələyim, nazlı Afətim.

Xanəndə solo oxuyub qurtardıqdan sonra mürəttiblərin hamısı, Xanəndə ilə həmahəng olaraq, xüsusi ahənglə xor oxuyurlar:

Gəl, sevgili yarım, gözəlim, qönçə dəhanım!
Gəl ruhi-rəvanım!
Vazehdir, əminim, sana hər razi-nihanım,
Ey afəti-canım.
Sən bir güli-xəndan, bən bülbüli-nalan,
Biz hər ikimiz bir çəmənistanə şitaban.

Məncə, dramaturq bu pyesdə Xanəndə surətini yaradarkən xanəndə atasını düşünmüşdür... Haşım Kələntərli xatirələrində yazır ki, konsertlərdən birində "Yad elədikcə vəslini, ey mahitələtim" qəzəlini oxudum. Axşam məni Mircəfər Bağirovun qəbuluna gətirdilər. O, oxuduğum sözlərin kimə məxsus olduğunu soruşdu. Dedim ki, qəzəl Hüseyn Cavidindir. Bu sözdən sonra anladım ki, bəraət yerim yoxdur, ya qəbir, ya Sibir. Amma Bağirov qəzəblənmədi. Dedi ki, sən o qəzəli radioda oxuyarkən mən ağladım.

"Peyğəmbər" mənzum tarixi dramasının "Nüsrət" hissəsində Məzkur Şəxsin ifasında bir ərəb muğamı oxunur. Həmin şəxs beşlik formasında yazılmış şeiri atəşli bir ahənglə ərəb muğamına uyğun olaraq ifa edir.

Bir Qız Aşıqın könlünü yaxmış-yaralamışdır. Onun yarası bu yangından daima sızlayır, daima qövr edir. Aşiq Qıza hər gecə

busələr yollarkən, o, uzaqdan göz qırparaq ona gülümsəyir. Aşiq guşə gəlir, dözə bilmir, həməən əmr edir: “Aman, yavrum, çabuq qədəhlər dolsun, // Məclis güllər açıb bir Cənnət olsun.”

Ərəb muğamının məzmunu Aşiqin arzuları üzərində qurulmuşdur. Onun arzusu və istəyi budur ki, qədəhlərə mey süzül-sün, gözlər süzül-sün. Gözəllər onu qana-qana içərək, ruhlarında atəşli bir fırtına qopsun. İncə qəhqəhələr gül dodaqlardan, çılgın busələr al yanaqlardan hər yana saçılınsın.

Aman, yavrum...

Mey sun, nəşə gəlsin, dərd unutulsun.

Bəlalı aşiqim elimdən ayrı,

Yaralı bülbülüm gülümdən ayrı.

Cavid dramaturgiyasında muğam elementləri və janrından daha çox “Xəyyam” mənzum tarixi dramasında istifadə edilmişdir. Əsər “Hicaz” muğamı üstündə minacat ilə başlayır.

Ey fəzalarda gülümsər əbədi şeirü xəyal!

O nə qüdrət, o nə həşmət, o nə ahəngü cəlal!?

Hər dəha çırpınaraq Səndə* arar feyzi-kəmal,

Yenə yoq kimsədə əsla Səni idrakə məcal!

Pyesin başqa bir yerində neydə “Dəşti” muğamı çalınır, Çadırçı həmin ahənfə uyğun olaraq aşağıdakı mahnını oxuyur.

Bahar olmuş dedim, xülyayə uydum,

Haman bir gözləri şəhlayə uydum.

Adım Məcnun deyilkən dərdə düşdüm,

Vəfasız yosma bir Leylaya uydum.

Çadırçının bu solosundan sonra çömləkçilər** nəqarətlə iki beytlik “Çamurdan xəlp olunmuş derlər, insan” misrası ilə

* Allahda.

** Çölməkçilər.

başlayan şeiri oxuyurlar.

Xəyyam artıq qocalmış, əldən düşmüş və xəstələnmişdir. O, ölümöncəsi nə Müftinin, nə də Şeyxin səsinə eşitmək istəyir. Yanına Xanəndə dəvət edir. Xanəndə onun üçün “Dəşti” və “Əbu-əta” muğamlarını ifa edir. “Dinsiz Xəyyam” “Fatihə” surəsinin avazı altında deyil, musiqinin və muğamın təranələri altında ölür.

Məncə, Cavid pyesdə Xanəndənin timsalında ya Cabbar Qaryağdıoğlunun, yaxud Seyid Şuşinskinin proobrazını yaratmışdır.

Xanəndə oxuyur, qoca Xəyyam onu dinləyir.

- Könlümün başqa bir öksüzlüyü var,
Çırpınan ruhumu bir şölə yaqar.
Bəni oqşarkən o süzgün gözlər,
Yağdırıb göz yaşı qısqandı bahar.

“Dəşti” muğamı qoca Xəyyamın ruhunu oxşayır. Ölüm-öncəsi qayğı və həsrətini, dünyaya sevgisini və həyat faciəsini ifadə edir. Böyük şair “Əbu-əta” oxunarkən can verir və gözlərini əbədi olaraq yumur.

Beş gün ömrün necə əfsanəsi var,
Eşqi var, badəsi var, peymanəsi var.
Sonu həsrətlə bitərkən, əfsus,
Yenə dünya dolu pərvanəsi var.

2.6. Uşaqlara aid şeirləri

XX əsr Azərbaycan realist yazıçıları kimi, romantik yazıçılar da uşaqlar üçün bir çox maraqlı və gözəl şeirlər yazmışlar. Bu cəhətdən Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və b. şairlərin adını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Cavid dörd şeirini (“Küçük sərsəri”, “Öksüz Ənvər”, “İlk bahar” və “Qız məktəbində”) bilavasitə uşaqlara, bir şeirini (“Çiçək sevgisi”) Əli bəy Hüseynzadəyə həsr etmişdir.

Şairin uşaqlara aid şeirləri özünəməxsus xüsusiyyətlərilə

seçilir. Onun incə ruha, incə və həssas qəlbə malik olması uşaq şeirlərində də özünü açıq-aydın büruzə verir. Şair “Küçük sərsəri” şeirində kimsəsiz çocuqların taleyinə biganə qala bilmir. Həyatda gördüyü, müşahidə etdiyi kasıb, kimsəsiz, haqqı və hüququ tapdanan uşaqların obrazını ədəbiyyata gətirir, onların müdhiş həyatını ürək ağrısı ilə təsvir edir.

Günəşin qızğın, odlu zərbəsinə
Hədəf olmuş vücudu; həm də əlil...
Bir küçük qübbə yoq ki, kölgəsinə
İltica eyləsin zavallı səfil!

Şeirdə kiçik bir sərsərinin həyatı və məişəti təsvir edilir. Əlil, səfil və kimsəsiz çocuq yaşamağa ümidini itirmişdir. Soluq bir yaprağa dönmüşdür. Küçələrdən keçən yığın-yığın insanlar ona nəinki əl tutur, heç diqqət də yetirmirlər. Onların daş ürəyi uşağı alov kimi qarsır. Günəşin qızğın odu onun arıq vücudunu yandırır. Şair məsələni belə qoyur: “Şəhərdə cinayətin yolunu kəsmək üçün həbsxanalar tikilir. Ola bilsin ki, sabah bu sərsəri də cinayət törədəcək və cinayətkar elan edilərək, zindana atılacaq.”

Haqqa varmaq, pərəstiş etmək için
Yücelir bir tərəfdə məbədlər.
Daş, çamur, haq rızası namümkün...
Aldanır, aldanır zavallı bəşər.

Uşaqlara, gələcək nəslə diqqət və qayğı göstərməyən zavallı insanlar gerçəkdən aldanırlar!..

Şair “Öksüz Ənvər” şeirində* daha dəhşətli və faciəli əhvalatı qələmə almışdır. Əhvalat, daha doğrusu, tamaşa sinifdə şagirdlərin gözü qarşısında baş verir. Tamaşanın, necə deyərlər, baş qəhrəmanları şagird Ənvər və Müəllimdir. Balaca Ənvərin 9 yaşı var. O, ibtidai sinifdə oxuyur. Ədəbli, bacarıqlı və çalışqan, zəki və mütəfəkkir Ənvər başqa şagirdlərdən həm də davranışına

* Şeir 19 aprel 1910-cu il tarixində “Həqiqət” qəzetində dərc edilmişdir.

görə fərqlənir. Ənvərin ümidi-pənahı, sevinci-kədəri bircə anası var. O, anasını böyük məhəbbətlə sevir. Xəstə anasına diqqət və qayğı göstərməklə bərabər, dərslərinə də yaxşı hazırlaşır. Zavallı qadın uşağın gözləri qarşısında əriyir. Xəstəlik hər gün onu ölümə bir qədər də yaxınlaşdırır.

Zavallı annəsi söndükcə yavrucuq yanıyır,
Yanıb da qavruluyor; ən böyük düşüncələri
Yarınki matəmi güldürmək üzrə aldanıyor,
Fəqət qadın ərimiş, onda yox həyat əsəri.

Ənvər anasının xəstə olduğunu sinifdə heç kimə bildirmir. Müəllim onu sorğu-suala tutarkən, özünü itirir, anlaşılmaz sözlər söyləyir. Dərddən, qəmdən dalıb gedir. Toqat yeyirsə də, susur.

Artıq ana ölmüşdür. O, neçə gündür ki, dərslə getmir. Hər gün anasının qəbri üstə gedib göz yaşı tökür. Ənvərin dərslə gəlməməsi Müəllimi maraqlandırmır. Əksinə, o qızır, sinifdə onun arxasınca söylənib durur:

- Aman, nasıl yaramaz! Baq bir həftə keçdi dəxi
Nə bir xəbər, nə bir iz var! Demək o bir sapqın...

Budur, anasına yas saxlayan, hüzn və kədər içində olan Ənvər dərslə gəlir. Sayğısız və kobud Müəllim onu görəncə qəzəblənir. "Ey! Çocuq, bana baq! Sən iştə hansı Cəhənnəmdə idin?" deyərək onu təhqir etməyə başlayır. Uşağın bahar buludu kimi gözləri dolur, cavab verə bilmir. Müəllim "tülkü, qurnaz" deyərək onu kətləkləməyə başlayır.

- Ah, dəni, yaramaz!
Nasıl da baq dalıyor, sanki tilkidir qurnaz!..
Çocuqçıqazda cavab: iştə bir sükuti-həzin...
Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç
Toqatlayınca, çocuq bircə kərrə hıçqırdı:
"Aman, vay, annəciyim!..", sonra qəşş olub getdi;
Bu səs sinifdə olan cümlə qəlbi titrətdi.

Mən bu cümlələri 30 yanvar 2013-cü ildə yazıram. Yazdıqca həyəcanlanıram, əlim titrəyir. Ömrünü uzun illər müəllimliyə sərf etmiş bir şəxs üçün bu, təbiidir. Bir əsr bundan öncə böyük bir şairin yazdığı şeir məni düşündürür. Öz-özümə sual verirəm: bu gün bizim məktəblərimizdə oxuyan Ənvər kimi balalarımız və o nakəs müəllim kimi müəllimlərimiz yoxmudurmu? Var! Sumqayıtda bir məktəbdə bir neçə uşağı sinifdə şagirdlərin gözləri qarşısında döyən müəllimin hərəkətinə nə ad vermək olar?... O, yaxşı ki, həmin uşaqları əlilə döyürdü. Bizim bəzi bölgələrdəki məktəblərdə çubuqla döyürlər. Mən hələ bir şagirdi kor edən müəllimi demirəm... *Ey kamal sahibləri! Azərbaycanın düşünən beynləri! Unutmayın! Milləti ucaltmaq və firavan cəmiyyət qurmaq üçün, dünya ilə ayaqlaşmaq üçün təhsil mühüm bazadır.*

Şair “İlk bahar” şeirini* kiçik bir məktəbliyə həsr etmişdir. Şeirdə baharın gəlişilə əlaqədar olaraq təbiətin oyanması, məktəbli qız və oğlanların əl-ələ, qol-qola verib şənlənməsi və Allahın qüdrətinə heyran qalmaları təsvir edilmişdir.

Bahar gəlmişdir. Təbiət al və yaşıl dona bürünmüşdür. Güllər, çiçəklər oyanmışdır. Göyün altın saçlı qızı Günəş hər yerə nur saçır. İnsanların tutqun konlünü açır. Yerlər və göylər işıl-ışıl parlayır, bülbüllər ötür, quşlar cəh-cəh vurur, uşaqlar güllüklərdə, çəmənliklərdə dərnək qurur.

Sevgili bir çoban, on bir yaşında,
Düdük çalır aqar sular başında.
Ətrafında qoyun, quzu hoplaşır,
Oynar, mələr, qoşar yenə toplaşır.

Bir yanda uşaqlar sevinc və fərəh içində deyib-gülür, oynayır. Baharın gəlişindən sanki göydə quş kimi qanad çalırlar. Bir yanda dul bir qadın xəstə uşağını öpüb oxşayır. Ananın körpəsi

* Şeir 21 aprel 1912-ci il tarixində “Küçük bir məktəbliyə” qeydi ilə “Məktəb” jurnalında çap edilmişdir.

xəstə olsa da, o da baharın gəlişinə sevinir.

Bir yanda bir dul qadın ağır-ağır
Xəstə yavrusunu öpüb oynadır.
Bir yanda məktəbli bir çox qız, oğlan
Oynaşib oquşur hər bir ağızdan.
Əl-ələ, qol-qola şadyan olurlar,
Haqqın qüdrətinə heyran olurlar.¹

Şairin uşaq şeirləri arasında ən məşhuru “Qız məktəbində” şeiridir.* Mən burada “Öksüz Ənvər” şeirilə həmin şeiri qısaca müqayisə etmək istəyirəm. Onlar məzmunca, təbiidir ki, başqa-başqa şeirlərdir. “Qız məktəbində”ki şeirin, belə deyək, baş qəhrəmanları şagird Gülbahar və bir müəllim əfəndidir. Şagird Ənvər və Gülbahar bilikdə, nəzakətdə, ədəbdə, yaxşı oxumaqda bir-birinə çox oxşasalar da, müəllimlər tamamilə başqa-başqa şəxslərdir. Ənvərin müəllimi nə qədər kobud, mərifətsizdirsə, Gülbaharın müəlliməsi bir o qədər nəzakətli, mərifətli, vəzifəsinə layiq və vəzifəsini başa düşən şəxsdir.

“Qız məktəbində” dialoqlu şeirin gözəl nümunəsidir və böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Onu nəinki uşaqlar, bö-yüklər də sevirilər. Qızı sorğu-suala tutan müəllim ilə Gülbaharın dialoqunun ilk misralarına nəzər yetirək.

- Quzum, yavrum! Adın nədir?

- Gülbahar.

- Pəki, sənin anan, baban varmı?

- Var.

Ədəb-ərkan, səmimiyyət, nəzakət, mehriban və şirin rəftar bu şeirin ana xəttini, onun tərbiyəvi əhəmiyyətinin mahiyyətini təşkil edir. Müəllim əfəndi ilk öncə elə zənn edir ki, Gülbahar yoxsul bir

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, I cild, Bakı, 2005, s. 48.

* Şeir 22 may 1912-ci il tarixində “Məktəb” jurnalında “Bir qız” başlığı altında çap edilmişdir.

ailədən olduğu üçün sadə geyinmişdir. Amma biləndə ki, onun atası zəngin bəyzadədir, təəccübünü gizlədə bilmir. Həməən sual edir:

- Öylə isə, geyindiyyin geyim niçin böylə sadə?
Yoqmu sənin incilərin, altun bilərziklərin?

Dərhal da sualına cavab alır:

- Var, əfəndim, var... Lakin
Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,
Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

Yeri düşmüşkən deyim ki, “bilgi” sözünü ədəbiyyatımıza Cavid gətirmişdir. Çox-çox sonralar bu söz yazılı ədəbiyyatda və danışiq dilində geniş işlədildi. Görkəmli alim Mirəli Seyidov həmin sözü danışığında tez-tez işlədərdi. Çünki o, Cavid irsilə yaxşı tanış idi.

Müəllim əfəndi qızın ailədə və məktəbdə aldığı tərbiyəyə heyran qalır. Onun biliyini, dünyagörüşünü, inanc və etiqadını daha dərindən yoxlamağı qərara alır. Gülbahar bu imtahandan alını açiq, üzü ağ çıxır. Müəllim onun dünyada ən çox kimləri sevdiniyi soruşduqda qız tərəddüd etmədən cavab verir:

- Ən çox sevdiiyim ilkin
O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.
Sonra onun göndərđiyi elçilər.
- Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?
- Var...
- Kimdir onlar?
Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar.

Bu gün bir çoxlarının bəyənmediyi, dodaq büzdüyü köhnə nəsil ailədə və məktəbdə bu cür tərbiyə alırdı. Buna görə də cəmiyyətdə əxlaq və davranış, böyük-kicik münasibətləri, bu günlə müqayisədə, qaydasında idi. Evlərdə, ailələrdə bin-bərəkət

var idi. Müasir cəmiyyət bu gün o dövrə nisbətən o qədər deformasiyaya uğrayıb ki, o qədər cılızlaşıb ki, artıq bunun qarşısını almaq da çox çətinləşib. Məktəblərdə sanki biz canlı insan deyil, odun parçası tərbiyə edirik...

Ulu Cavid həmin şeiri qələmə alarkən müəllimliyə təzəcə başlamışdı. Pedaqoji düşüncələrini, müəllim-şagird münasibətlərini "Həsbi-hal" silsilə məqalələrində geniş surətdə şərh etmişdi. Şairin məqalələrdə izlədiyi pedaqoji fikirlərlə şeirdə izlədiyi fikirlər üst-üstə düşür və bir-birini tamamlayır. O, valideynlərin timsalında ailə tərbiyəsini, müəllimənin timsalında məktəb tərbiyəsini, Gülbaharın simasında isə ədəbli və tərbiyəli şagirdi təqdir etmişdir.

Cəmiyyətdə, ailədə, məktəbdə, təhsildə, müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətlərində çat yarandığı bir gündə, əxlaq və tərbiyənin get-gedə pozulduğu və ciddi problemlər yaratdığı bir zamanda Cavidin "Qız məktəbində" şeiri daha müasir və daha aktual görünür. Şeir, sözün həqiqi mənasında, valideyn, məktəb, müəllim, şagird, tələbə və tərbiyəçi üçün bir təlim və tərbiyə dərsi ola bilər. Öz əsərlərilə insanları zinətə, şan-şöhrətə uymamağa, əxlaqsızlıqdan uzaq olmağa, sevgiyə və məhəbbətə çağıran şair, yeni nəsli özündən əvvəlki nəsildən daha ağıllı, daha savadlı, daha elmi və təhsilli görmək istəyirdi. Onun bu gözəl arzularını isə biz, müəllimlər, alimlər, ziyalılar çiçəkləndirə bilərik. Fəqət bir şərtlə: ölkədə demokratik mühitin olması şərtlə. Təəssüflər olsun ki, biz elm və təhsildə axsayırıq...

* * *

Bir gün mən Turan Cavidlə bir məsələni aydınlaşdırmaq üçün Əlyazmaları İnstitutunun kütübxanasına* getdik. Burada gözləmədiyimiz halda uşaqlar üçün gözəl şeirlər yazan şair Məmməd Aslanla rastlaşdıq. O, Turan xanımı böyük ehtiramla

* Turan xanım öz leksikonunda "kitabxana" sözünü çox zaman kütübxana şəklində işlədirdi və deyirdi: "Həmin söz bu şəkildə yazılsa və tələffüz edilsə yaxşıdır."

salamladı. Söz "Qız məktəbində" şeirindən düşdü. Şair dedi: "Mən həmin şeir haqqında 20-25 səhifəlik bir məqalə yazsa bilərəm."

Mən Cavidin şeirini həmin mövzuda yazılmış şeirlərin tacı hesab edirəm. Müəllimlər İnstitutunda uşaq ədəbiyyatından müəhazirə oxuyarkən şeiri xüsusi ilham və həvəslə tədris edirəm. Həmişə sərbəst mövzulara və imtahan suallarına daxil edirəm. Tələbələr də mövzunu həm sərbəst işlərində, həm də imtahanlarda keyfiyyətlə işləyir və yazırlar. Böyük həvəslə əzbərləyirlər. Bəzən mən auditoriyada şeiri bədahətən deyərkən, tələbələr mənə qoşulur və bir yerdə xorla ifa edirik.

Bütün yirminci əsrin müstəbid evladı həp alim...

Bütün yirminci əsrin müstəid evladı həp zalim...

H.Cavid

2.7. Ölümə pəncələşən insanlar, yaxud könüllər qan, çiçəklər qan...

Cavid birinci dünya müharibəsinə qədər Qafqazda, Rusiyada, İranda və Türkiyədə baş vermiş inqilabların ideoloji və siyasi mahiyyəti haqqında dolğun və mükəmməl təsəvvürə, məlumata və bilgiyə malik idi. Buna görə də o, yığın-yığın insanlara faciə və fəlakət gətirən inqilabı qəbul etmədi...

1914-cü ildə birinci cahan hərbi başlarkən o, Tiflisdə yaşayırdı. Möhtəşəm Osmanlı imperatorluğu çökməkdə davam edirdi. Çoxdan dişlərini canavar kimi Osmanlı Türkiyəsinə qıcamış Rusiya ona qarşı müharibə elan etmişdi. Qafqaz islam ordusu bura həmlə etməyə hazırlaşırı. Artıq sərhədlərdə döyüşlər gedirdi. Fürsətdən istifadə edən erməni hərbi dəstələri rus ordusunun Türkiyəyə müharibə elan etməsindən ilhamlanaraq, artıq Kars, Ərdəhan və Oltuda qətləliam siyasətini həyata keçirməyə başlamışdı. Cavidin doğulduğu Şahtaxtı qəsəbəsinə türk yaralıları gətirilirdi. Cənubi Qafqazın şəhər və kəndlərində,

xüsusilə Tiflisdə əhali arasında böyük təşviş və həyəcan yaşanırdı. Cavid Tiflisi tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

O, 1914-cü ilin payızında – birinci dünya müharibəsinin başladığı günlərdə Naxçıvana gəldi. Burada sanki Karsda, Ərdəhanda və Oltuda atılan topların səsinə, qətlə yetirilən insanların ah-naləsinə eşidir, daha da həyəcanlanır və əsəbi hallar keçirirdi. İnqilablar və müharibələr əsrində yaşayan şairin yığın-yığın insanların tarixi faciələrini və fəlakətlərini yazmaqdan, qardaşı Hadinin səsinə səs verməkdən başqa çarəsi yox idi. Rusiyada və İranda baş verən inqilabları uzaqdan-uzağa seyr edən, gənc türklər inqilabını isə öz gözlərilə görən şair, indi dünyanı sarsıdan, bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyən müharibəni uzaqdan-uzağa “görür”, duyur və təsəvvüründə canlandırırdı. Türkiyədə baş verən hadisələr haqqında Naxçıvana pənah gətirən adamlardan və qəzetlərdən məlumat alırdı.

Cavid həmin illərdə inqilablara və müharibələrə münasibətini iki formada ifadə etmişdir: məqalələrində, şeir və dramatik əsərlərində. O, müharibə illərində “Kars və Otlu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilən məzlumlar üçün” (1914), “Qürubə qarşı” (1915), “Hərb və fəlakət” (1916) və “Hərb ilahi qarşısında” (1917) şeirlərini, “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsini* (1915) yazır. Məqalədən şairin böyük həyəcan və sarsıntılar keçirdiyi aydın hiss olunur. O, birinci cahan hərbinə adi bir müharibə deyil, “misri bir bəla”, “bir taun”, “aləmşümül bir fəlakət” hesab edir və yazırdı ki, dünya bu günə qədər böylə qorxunc bəla, fəlakət, müdhiş bir inqilab (Diqqət edin: Şair müharibəni inqilabla müqayisə edir!..) görməmişdi. İskəndər, Napoleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kibi bəhəddurlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən özlərini alamazlar.

* Məqaləni 25 və 26 oktyabr 1915-ci il tarixində “Açıq söz” qəzetində çap etdirmişdir.

Cahan hərbi, insanların tarixi fəlakət və faciələri şairə möhkəmcə təsir etmiş, onu ağıllı-başlı sarsıtmışdı. O, bu barədə öz hiss və düşüncələrini, həyəcan və təəssüfünü şeir dili ilə söyləməyi qərara aldı. Yığın-yığın insanların könül iztirabları və ruhi sarsıntıları və fəryadlarını, intizar və göz yaşlarını şeirə çevirdi.

Müharibələrin insanlara vurduğu yaralar şairi zaman-zaman düşündürürdü. O, "İblis", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavüş" və "İblisin intiqamı" dramalarında həmin problemin üzərinə dönə-dönə qayıtdı. Almanlar tərəfindən başlanan birinci cahan hərbinə münasibətini şeirlərində və "İblis" faciəsində, alman faşizminə və rus imperializminə münasibətini "İblisin intiqamı" dramasında ifadə etdi.

1914-cü ilin dekabr ayı idi. Naxçıvanda havalar soyuq keçirdi. Şair ata ocağında müharibənin təsiri altında gərgin hallar keçirirdi. Sarıkamış, Kars və Oltu ətrafında rus və ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri qətləmə fikirləşdikcə, daha da əsəbləşir, dodaqları səyriyirdi. Bəzən qaşlarını düyünləyib, məchul bir nöqtəyə baxırdı. Qardaş Türkiyənin ağır vəziyyətə düşməsi, insanların amansızcasına öldürülməsi, evlərin talan edilməsi şairi həddindən ziyadə narahat edirdi... O, bir xeyli düşündükdən sonra qələmi əlinə alıb ərəb əlifbası ilə kağız üzərində bu sözləri yazdı: "Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!?) alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzlumlar üçün." Şeiri yazıb bitirdikdən sonra onu "Səadət" məktəbi müəllimlərinin nəşr edəcəkləri məcmuəyə göndərdi. Lakin məcmuə çıxmadığından şeir orada dərc edilmədi. "İqbal" qəzetinin redaksiyası bu haqda belə yazır: «Hüseyn Cavid bəy əfəndi tərəfindən "Səadət" müəllimlərinin çıxaracağı məcmuəyə basılmaq üçün göndərilən bu şeir, məzkur məcmuənin çıxacağı baş dutmadığından "İqbal" da dərc olunur.»¹

Şeir çıxarışda göstərilən tarixdə qəzetdə çap edildi. Sonralar

¹ "İqbal", 19 mart 1915.

şair onu 1917-ci ildə nəşr etdirdiyi “Bahar şəbnəmləri” kitabına saldı. Fəqət şeir tam şəkildə Cavidin sovet dönəmində nəşr edilmiş kitablarının heç birinə daxil edilmədi. Yalnız anadan olmasının 100 illiyilə əlaqədar yubiley nəşrlərində “Məzlumlar üçün” başlığı altında çap edildi. Müstəqillik illərində, əslinə uyğun olaraq, şairin beş cildliyinin birinci cildinə salındı. Beləliklə, əsər yalnız nə az, nə çox, düz 81 ildən sonra Turan Cavidin səylə tam şəkildə və orijinalına uyğun olaraq oxucuların diqqətinə çatdırıldı.

- Verin!.. Verin də, əvət susdurun şu fəryadı,
Aman! Əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı.
Verin! Verin!.. Gözü yollarda bir yığın bəşərin,
Nə heyrət, ah! Əsərsizmi bu uca ahü ənin*!?

Şeir bu misralarla başlayır və elə ilk beytlərdən “dekadans şairin” nə dərəcədə böyük həyəcan və sarsıntı keçirdiyini duymaq olar. Şair şeirdə qəhr olan füqəraya, titrəşib mələşən yavruqlara, kəfəni al bələdən biçilmiş insanlara, öz qanları ilə qarlı dağları “təzyin edən qızılgüllərə”, müdhiş həyata gülən cənazələrə sanki qara yas tutur. Cənazələr sanki bəni-bəşərin duyğusuz səfillərinə, ədalətə, insafa, haqqa, vicdana, İncilin həqiqətlərinə, Quranın hökmlərinə gülür. O, müharibənin qanlı səhnələrini, insanlara gətirdiyi faciə və fəlakətləri düşünərkən, sanki qafası dönür. Səsini sanki yaralıların ah-naləsinə qatararaq, onların yaşadıkları faciələrdən daha artıq dərəcədə faciə yaşayır və mənəvi əzab çəkir.

O parə-parə cəsədlər demək bu gün məsud...
Gətirməz onları artıq bir ehtiyaci-ənud.
Fəqət qalanlar, o bikəslər – ah ya Rəbbi!
Nə yapsın!? İştə qoşar canlı bir cənazə kibi.
Qoşar zəlamı-fəlakətdə ac, soluq, bihuş,
Qoşar ümidi-səadətlə müztərib, mədhuş...

* İnilti, zarıma bunca əsərsizmi?

Şair sanki zülm və fəlakət içində çabalayan canlı cənazələrə, çarəsiz qalmış ac, susuz və vahimə içində yaşayan insanlara göz yaşı tökür. Bəşərin ruhunun və qəddarlıq fəlsəfəsinin büsbütün dəyişdiyindən narahat və pərişan olur. Yeri düşdükcə Adəm övladı, Allah, din, ədalət, həqiqət haqqında fəlsəfi düşüncələrini ortaya qoyur.

Ah, əvət, həp dəyişdi ruhi-bəşər,
Hökm edər şimdi başqa fəlsəfələr.
Yaşadan kainatı qüvvətdir.
Gücsüzün həp nəsibi zillətdir.
Kürreyi-ərzi qaplamış həyəcan,
Verilir hər dəqiqə bin qurban.
Şərqü Qərb iştə püskürür al qan...¹

Yer üzərində baş verən vəhşət və dəhşətləri düşündükcə, şair geniş dünyada özünə yer tapa bilmir. Amansız dünya və qəddar bəşəriyyət qarşısında tarixi suallar qoyur: "Çarpışmaq və vuruşmaq, qan tökmək və can vermək, məhv etmək və məhv olmaq, əzib və əzmək neçindir əcəba?!" Şair bu kimi suallarla elə bil ki, "Hübuti-adəm" şeirində irəli sürdüyü fikirləri tamamlayır: "Əzil, qəhr ol, keçənlər keçdi, heyhat! // Budur Həqdən səninçin son mükafat!" Cənnətdən yer üzərinə qovulmuş Adəmdən törəmiş həmin bəşərdir ki, həmin alçaq cinayətin əzabını çəkir və çəkəcək! Cahanı qan çanağına döndərir və döndərəcək! Dağıdır və dağıdacaq! Məhv edir və məhv edəcək! Bəşər övladının min illər ərzində qazandığı sivilizasiyaya son qoyur və qoyacaq!..

"Gücsüzün nəsibi, acizlərin cəzası zillətdir" deyən şair, zillətdən qurtarmaq üçün insanları aciz olmamağa, öz haqqı, hüququ uğrunda mübarizə aparmağa səsləyir. Həyatın mənasını yaşamaq uğrunda mübarizədə görür. İnsanları yaşamaq, yaşatmaq üçün çalışıb çabalamağa, göy kimi guruldamağa, bərq olub

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, I cild, Bakı, 2005, s. 73.

parlamağa çağırır və elan edir: «Yoxsa fəryadü nalə zaidir,* // Bir həqiqət bu: “Əzməyən əzilir!..”»

Şair ölümə pəncələşən XX əsrin müstəbid övladlarının tarixi faciələrinin təsvirini irəlində adlarını çəkdiyim şeirlərində davam etdirir. 1915-ci ildə Gürcüstanın Qocur qəsəbəsinə gedir. Burada bir qədər sakit həyat sürmək istəyir. Heyhat!.. Lakin orada dinclik tapa bilmir. Özünü sanki müharibənin ol-alovları içində hiss edir. “Qürubə qarşı” şeirini** Qocurda qələmə alır. Aşağıdakı məşhur misralar orada yaranır:

- Bütün yiriminici əsrin müstəbid evladı həp alim...
- Bütün yiriminici əsrin müstəbid evladı həp zalim...
- Böyük başlar dumanlanmış da, atəş püskürür hər an,
- Nə istər bir-birindən anlaşılmaz sayğısız insan?!

Bu tarixi suala şair əsərlərində yeri gəldikcə cavab verir, ədalətsiz müharibələrə qarşı mövqeyini ortaya qoyur.

Günəş - əngin və nəhayətsiz fəzanın nazlı sultanı qürub edir. Şairin yaralı ruhu dəmadəm yanır, sızlayır. Çünki müharibə bütün aləmi dəyişdirmiş, vəhşi insan xislətini üzə çıxarmışdır. Dünyanı bir məlal sarmışdır. Cahan ağlayır, insanlar ağladılır. Günəşi şəxsləndirən şair, hüdudsuz fəzada onun batması ilə yer üzərində insanların qəhr edilməsi arasında bir bağlılıq, oxşarlıq axtarır. Dünyada baş verən vəhşətlər sanki günəşi dalgın və tutqun edir. Günəş yerdə baş verən müdhiş hadisələrdən kədərlənir, “ağlayır”, çünki:

- Cihan bir qətlgah olmuş, aman yox zülmü vəhşətdən,
- Gönüllər qan, çiçəklər qan, bütün çöllər, çəmənlər qan.
- Dənizlər qan, buludlar qan, hava qan, işdə hər yer qan...
- Böyük başlar dumanlanmış da, atəş püskürür hər an,
- Qılıclar, süngülər, toplar, tüfəklər gürləyib parlar.
- Olur məmurələr viran, qopar atəşli tufanlar.

* Labüddür.

** Şeir 24 may 1915-ci ildə “Yeni iqbal” qəzetində dərc edilmişdir.

Dünya qopur, dünya dağılır, zavallı insanlar məhv olur, şairin ruhu bundan sarsılır, dəhşətdən türkləri ürپənir. Bağırır, qışqırır sanki dilə gəlib deyir: “Ey qafil! Fəlakətsiz səadət, qayğısız rahat deyil qabil.” Harda dirilik varsa, orda qavğa var. Bu, bir qanundur, xilqətin sirridir, ki:

Basıb-kəsmək, yaqıb-yıqmaq azalmaz, daima artar;
Bu bir baziceyi-qüdrət ki, bundan kimsə qurtulmaz.
Çalış həp qalib ol, mərd ol! Bu aydın bir həqiqətdir.
“Cihan nazənin bir dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir...”

Şeirdə, sənətdə modernist olan şair, bədii yaradıcılıqda da modernist olaraq qalır. Əsrin şairi əsrini qabaqlayır. “Hübuti-Adəm”də izlədiyi fikri, “abstrakt” şəkildə irəli sürdüyü ideyanı şeirlərində və dramatik əsərlərində konkretləşdirir və ayrı-ayrı obrazlar vasitəsilə verir... Mütəfəkkir şairə görə, Adəm övladları dünyada nə qədər yaşayacaqsə, alçaqlıq da, rəzalət də, mərhəmətsizlik də, rəhmsizlik də, müharibələr də olmuş, olur və olacaq!.. Öz əsrini çox-çox qabaqlayan şair, əsərlərində sanki atom əsrinin dəhşətlərini təsvir edir.

1917-ci ildə Bakıda “Kəşkuli-nəğəm” adlı bir məcmuə nəşrə başlayır. Cavid “Hərb və fəlakət” şeirini həmin məcmuədə çap etdirir. Məcmuədə bu münasibətilə yazılır ki, hamən şeir fəlakəzadələr nəfinə böyük şairimiz Hüseyn Cavid tərəfindən deyilmişdir. Qeyddən məlum olur ki, şeir ilk öncə “Mühərrir” məcmuəsində çap edilmişdir. “Kəşkuli-nəğəm” həmin şeiri oradan götürüb, öz səhifələrində dərc etmişdir.

1918-ildə “Qardaş köməyi” (Türkiyəyə qardaşlıq köməyi) məcmuəsində Ə.Q. imzası ilə belə bir qeyd getmişdir: «1917, kanuni-sanisində yazılmış olan bu uzun şeirin* sahibi Hüseyn Caviddir. Hamidi çox oxumuş bir Fikrət tələbəliyini sızır kimi oluram. Çünki şeir bir az sonra vəznin dəyişərək insana Fikrətin

* “Hərb və fəlakət” şeirinin.

“Tarix”dəki* fəryadlarını xatırladır.

Həmin qeydlərdən məlum olur ki, o illərdə şairin geniş yayılan, oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanan, müxtəlif məcmuələrdə çap edilən məşhur şeirlərindən biri “Hərb və fəlakət” olmuşdur.

Birinci cahan hərbi çoxdan başlamışdı. Xristian dövlətləri Osmanlı imperiyasını çökdürmək, Türkiyəni bir dövlət kimi dünya xəritəsindən silmək üçün gizli planlarını həyata keçirirdilər. Artıq bir neçə dövlət bu ölkəni müharibə meydanına çevirmişdi. İngilislər İstanbula soxulmuşdular. Rusiya ordusuna güvənən ermənilər və yunanlar xüsusi fəallıq göstərər, qətlamlar törədirdilər. Türkiyə ölüm-dirim savaşı aparırdı. Tarix türk əskərini imtahana çəkirdi. Çanaqqala uğrunda döyüşlər gedirdi... Şair bu zaman bəlkə də öz ömründə ən həyəcanlı, iztirablı, sarsıntılı günlərini yaşayırdı. Gündüz dincliyi, gecə rahatlığı yox idi. O, saldırışları, çağırışları, top-tüfənglərin gurultusunu, insanların fəryadını, yaralıların iniltisi və sızılısını sanki qulaqlarının dibində eşidirdi. Ulu Tanrı! O, necə də həyəcanlı hallar keçirirdi!?

İstanbulun ingilislər tərəfindən işğal edildiyini eşidərkən şair özündən asılı olmayaraq yumruğunu zərblə masaya çırpdı. Qarşısındakı kağızı bir tərəfə itələdi, qələmi bir kənara atdı. Dodaqlarını gəmidirdi. Otaqda əsəbi halda o tərəf-bu tərəfə var-gəl etdi. Bir anlığa gözəl İstanbul, onun oxuduğu universitet, gəzdiyi yerlər, parklar, küçələr, muzeylər, kütübxanalar... gözləri qarşısında canlandı. Bosfor boğazının mavi suları gözlərində dalğalandı. Axı, o, burada yaşamışdı, ali təhsil almışdı. Türkiyənin görkəmli alim və şairlərinin mühazirələrini dinləmişdi. İndi bu gözəl və qədim şəhər düşmən tapdağı altında idi.

Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid dünyanın bir bucağında, Qurban Səid başqa bir bucağında oturub düşüncələrini kağız üzərinə köçürürdülər.

* Tofiq Fikrətin “Tarix-qədim” şeiri nəzərdə tutulur.

- Bu gün şəhərdə xəbər yayıldı ki, böyük Osmanlı imperiyasının sultanı əlahəzrət Məhməd Rəşid kafirlər dünyasına müharibə elan etmək qərarına gəlib. Onun müzəffər qoşunları müsəlmanları Rusiya və İngiltərənin boyunduruğundan azad etmək üçün Şərqdə və Qərbdə irəliləyirdi. Bununla da cihad – müqəddəs müharibə elan edilmiş və xəlifənin sarayı üstündə peyğəmbərin yaşıl bayrağı dalğalanır.¹

Cavid bir qədər fikrə getdikdən sonra şeirin başlığında bu sözləri yazdı: “Anadolu hərbləyərinə yardım münasibətilə.” Dəhşətli müharibə səhnələrini gözlərinin qarşısında canladıraraq, “Hərb və fəlakət” şeirini yazmağa başladı. Şeirdə müharibənin canlı tablosunu yaratmağa çalışdı. Problemi bu cür qoydu: “Təməddünün – mədəniyyətin, tərəqqinin sonu vəhşətmidir, nədir əcəba?..”

Onun xəyalları çox uzaqlara – hüzn diyarına uçdu. Uzaq bir mühit – müharibə mühitində cövlan etdi. Bütün cahan sanki susmuşdu. Fəqət uzaqda bir zavalı bayquş inləyirdi. O, müharibə, qavğa bayquşu idi. İnsanların fəlakəti “dekadans şairi” elə bir hala salmışdı ki, onun gözündən uyqusu çəkilməmişdi. Qəlbi çırpınırdı. Gözlərinin önündə teyflər, qızıl qanlar dalğalanırdı. Başında atəşli, sisli vulkanlar püskürürdü. O, yazmaqda davam edirdi.

- Yığın-yığın bəşəriyyət ölümə pəncələşir,
Fədayi-nəfs edərək haq üçün qoşar, güləşir.
Ya qar, yı qar, əzilir, məhv olur, basar, basılır.
Vətən yolunda ölür, öldürür, asar, asılır.
Nədir şu qəhrü fəlakət? Nədir bu qəhtü qəla?
Nədir şu kinü ədavət, nədir bu dərdü bəla?..

Amansız və vəhşi dünyada qara və ağ, xristian və islam, şəhərli və köylü, maarifpərəst və cahil bir-birinə dəymişdi. Bir şair

¹ Qurban Səid. Əli və Nino, Bakı, 2006, s. 69.

belə yazmışdı: “Bütün bəşər nə hüquq istiyorsa həp alacaq; // Qəvi zəif ilə bir yerdə kamran olacaq.” Cavid bu fikrə gülürdü, istehza edirdi. Həmin sözləri “dadlı bir əfsanə, süslü yalan” hesab etdi və yazdı:

- Qucaq-qucaq edilən tatlı vədlər pək çox;
Saqın inanma! Yalan... Yoq, zəif için haq yoq!..
İnanma! Aciz için yoq hüquq, inanma, xayır,
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir.

Bir sovet ədəbiyyatşünası həmin misraları oxuduqdan sonra yazmışdı: “Şair səhv edir. Bizdə hamı bərabərdir, xoşbəxti, haqqı, hüququ təmin edilmişdi...” Mən böyük Cavidin fikirlərilə şarikəm. Bugünkü dünyada baş verən hadisələri bir gözlə nəzərdən keçirsək, şairin haqlı olduğuna haq qazandırırıq...

“Hərb və fəlakət” şairin iri həcmli şeirlərindən biridir. 1917-ci ildə nəşr edilmiş “Bahar şəbnəmləri” kitabı həmin şeirlə açılır. Şeir üç hissədən ibarətdir. Birinci hissəsi 42, ikincisi 48, üçüncüsü 38 misradır (cəmi 128). O, bəzi sovet nəşrlərinə, o cümlədən 1958-ci ildə nəşr edilmiş Cavidin seçilmiş əsərlərinə tam şəkildə salınmamışdır. 1982-ci ildə şairin dörd cildlik yubiley nəşrlərinə I-II hissələri daxil edilmişdir. Bir dəfə kitabın tərtibçisi Turan Caviddən bunun səbəbini soruşdum. O dedi: “Hələ vaxtı deyil. Zaman gələndə daxil edəcəyəm.” Sonra əlavə edib dedi: “Bəzi nəşrlərə salırdım. Ancaq nəşriyyatlarda çıxarırdılar. Deyirdilər ki, biz salsaq da, senzuradan keçməyəcək.” Nəhayət, şeir tam şəkildə müstəqillik illərində Turan Cavidin tərtibatı ilə nəşr edilmiş 5 cildlik Cavid əsərlərində geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına verildi.

“Hərb ilahi qarşısında” şeiri şairin sağlığında həm “Açıq söz”^{*} qəzetində, həm də “Bahar şəbnəmləri” kitabında çap edilmişdir. Şeir bəzi sovet nəşrlərində “Hərb Allahı qarşısında” şəklinə getmişdir. Müstəqillik illərində nəşr edilmiş kitablarda

^{*} “Açıq söz”, 17 aprel 1917.

adı əslinə uyğun verilmişdir. Şekspir də, Cavid də “Hərb Allahı” ifadəsindən əsərlərində istifadə etmişlər. Şekspir “Hamlet”də (“Marsın – o amansız hərb Allahının...”) Cavid “Topal Teymur”da Teymuru “hərb Allahı” hesab etmişdir. Şeir beş bənddən, 30 misradan ibarətdir və altılıq şəklində yazılmışdır. Hər bəndin birinci üçüncü, ikinci dördüncü, beşinci altıncı misraları bir-birilə qafiyələnir. Hərb İlahi obrazlaşdırılır və bir obraz kimi təsvir edilir.

Şair Onu odlu qanadları ilə “zəhri-intiqam saçan” bir Əjdaha – Şər qüvvə kimi təqdim edir. Törətdiyi qəhrü fəlakətlərə qarşı çıxır. Qanlı müharibə səhnələrini bitirməyə çağırır. Qanlı pərdələrə yol göstərən Şər qüvvə kimi ittiham edir. Şər – Kinli Əjdaha, Hərb İlahi tökdüyü qanlardan, faciə və fəlakətlərdən usanmır. Hay-küyü bütün dəhşətilə cahanı lərzəyə salır. Bəni-bəşərin nəfəs almasına imkan vermir. Kinli Əjdahanın pəncəsində yalnız bəşər deyil, yer, göy, hava məhv olur. O havada da, yerdə də, suyun altında da vəhşətlər və dəhşətlər törədir. Onun vəhşiliyi və zülmündən hər kəsin bağı qan olur. Hətta qaplanlar Hərb İlahıdan aman diləyir. Qartallar öz məskənlərini tərk edir. Dünya Adəm övladı ilə bərabər odda yanır, məhv olur. Şair onu təmsil edən şər qüvvələri – imperialistləri, cahan hərbinə səbəbkər olan siyasət ərlərini şiddətlə qınayır. Qəzəblərini söndürməyə çağırır, mərhəmətə, rəhmə dəvət edir.

Ey şiddətü qəzəb savuran hamiyi-zəfər!
Artıq yetər, usandı cihan, sən də bir usan!
Tərk et şu qanlı toprağı, artıq çəkil, yetər:
Hər kəs didişmədən yorulub, şimdi ruh açan
Azədə bir havada çiçəklənmək istiyor,
Pək tatlı bir ümid ilə əylənmək istiyor.

Şairin təsvir, təqdim və tənqid etdiyi Hərb İlahi kimdir? Şübhəsiz ki, ilk növbədə imperialistlər və siyasət ərləridir – dünyada mövcud olan real şər qüvvələrdir. Əsatiri baxımdan

bəlkə də qədim yunanların intiqam Allahı Alastordur?! Allah onu yer üzərinə Adəm övladlarından intiqam almağa göndərmişdir. Bəlkə də müharibə Allahı Areydir?!. Hər halda, demək istəyirəm ki, şeir əsatiri bir ruhda yazılmışdır. Şair real şər qüvvələrlə əsatiri şər qüvvələr arasında paralellər aparmışdır. Şeir “Hərb Allahına” müraciət formasında yazılsa da, o, başda Almaniya olmaqla, dünyada törədilən fəlakət və faciələri yer üzərindəki müharibə allahlarının rəmzidir. Şair yer allahlarının əsatir allahları Arey və Alastordan daha amansız, daha qəddar olduğunu göstərmək istəmişdir.

Şərr olmadıqca xeyrə qavuşmaq məhal olur,
Qəsvətli, sisli bir gecədən bir günəş doğar.
Hürriyyət öylə nazlı bir afət ki, pək vəqur,
Qan aqmadıqca kimsəyə gülməz o işvəkar.
Zatən bu, köhnə yurdumuzun köhnə adəti,
Hər Tanrının qan içməyə var hüsni-rəğbəti.

Şair inanır ki, müharibə bitəcək. Zülmət dağılacaq. Hər qaranlıq gecədən parlaq bir Günəş doğacaq. Haq və ədalət insanların üzünə gülümsəyəcək. Al bayrağın qanadları altında pür-məal olacaq. Fəqət bütün dünyada hürr olacaqmı? Bütün bəşər övladı azad və xoşbəxt yaşayacaqmı?.. Şair buna şübhə ilə yanaşır. Onu dadlı bir xəyal sayır və deyir: “Hürriyyət? Ah, o bəncə fəqət tatlı bir xəyal... // Dünyada varmı hürr, əcəba? İştə bir sual!..”

Müəllif burada tarixi bir sual və problem qoyur və ona cavab verməyi oxucuların mühakiməsinə və ixtiyarına buraxır.

“Hərb İlahi qarşısında” şeiri bir əsr bundan əvvəl qələmə alınmışdır. Bu gün qloballaşan dünyada baş verən hadisələr və savaşlar fonunda o daha müasir, daha aktual görünür; şairin fikirləri oxuculara daha inandırıcı təsir bağışlayır. Vəhşi və amansız dünyada bu gün nələr baş verir?! Şərr qüvvələr daha da azğınlaşır, amansızlaşır, qəddarlaşır!..

Cavidin bu tipli əsərlərilə “Hubuti-Adəm” şeiri arasında

məntiqi bir bağlılıq, bir əlaqə var. O, sanki “Hübuti-Adəm” şeirinin fəlsəfi ruhundan doğan fikirlə həmin əsərlər arasında bir körpü salır. Rəbbin “Cihan durduqca hər nəslin bərabər, // Bu müdhiş zərbədən* qurtulmaz, inlər.” fikri yer üzərində çoxdan təsdiqini tapmış və tapır. İştə, dünyada, o cümlədən İraqda, Fələstində, Əfqanıstanda, Suriyada baş verən hadisələr! Həmin hadisələr birinci və ikinci dünya savaşından daha dəhşətli və faciəlidir. Hərb Allahının qan tökməyə hüsni-rəğbəti getdikcə artmaqdadır.

Şeirdə Xeyir və Şərrin əzəli və əbədi bir qüvvət olduğu bir daha təsdiqlənir. Şair haqqa, ədalətə, hüriyyətə qovuşmaq üçün insanları mübariz olmağa çağırır. Qan axmadıqca hüriyyətin – o nazlı afətin, o işvəkarın bir kimsənin üzünə gülməyəcəyinə, xəyal olaraq qalacağına inandırmağa çalışır. Həmin fikir və ideyanı başqa şeirlərində və dramatik əsərlərində davam və inkişaf etdirir.

* * *

Bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir. Zəmanəmizdə millətlərin salamətinə, səadətinə yeganə vasitə budur. Əvvəl ittihad, sonra tərəqqi.

Milli mənliliyini bilməyən millətlər başqa millətlərin şikarıdır.

Əli bəy Hüseynzadə

*Qucaq-qucaq edilən tatlı vədlər pək çox,
Saqın inanma! Yalan... Yoq zəif için haq yoq!..
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir.*

Hüseyn Cavid

Türkçülük türk millətini yüksəltməkdir. Türkçülüüyün mahiyyətini anlamaq üçün ilk öncə millət adına verilən topluluğun – zümrənin nədən ibarət olduğunu təyin etmək lazımdır. Türk bir millətin adıdır.

* Alçaq cinayətdən.

Millət özünəməxsus kultürü – harsı olan bir insan topluluğu – zümərə deməkdir.

Ziya Göyalp

Azərbaycan Türklüyü yüksək ideyalar uğrunda min bir dürlü döyüş görmüş və bu uğurda ən dəyərli övladlarını qurban vermişdir.

Azərbaycandakı rus-bolşevik hakimiyyətinin ruslaşdırma siyasəti iki şəkildə züthur edir: iqtisadiyyatda mərkəzləşdirmə; kultur alanında ruslaşdırma.

Azərbaycanda “sovetizm”in şəklən “türkizmə” qələbəsi təmin edilmişdir. Rus bolşevizmi Azərbaycan millətçiliyi üzərində zəfərini təsbit edir. Yabancı totalitarizm yerli demokratiyanı boğmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

*Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət.*

Hüseyn Cavid

Məqsədimiz yeni bir türk dünyası, müstəqil, mədəni, plüralist demokratiya ilə idarə edilən bir Azərbaycan Türk dövləti qurmaqdır. Quruluşumuz demokratiyadır.

Biz latın hərflərini qəbul edəcəyik ki, həm o hərflərlə öz kitablarımızı oxuyaq, həm də Türkiyə ilə əlifba birliyi olsun. Bütün türk xalqlarında əlifba birliyi olsun.

Əbülfəz Elçibəy

*Nə zaman kişnəsaydı türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanatı.*

H.Cavid

2.8. Caviddə türkçülük, yaxud vətən və Turan sevgisi

1

Caviddə türkçülük məfkurəsi İstanbulda təhsil alarkən yaranmış və formalaşmışdır. Bu, əsasən, iki istiqamətdə olmuş və o,

iki mənbədən qidalanmışdır. Birincisi, Mehmet Akif Ərsoy* başda olmaqla, İstanbul Darülfünunun müəllim və professorlarının mühazirələri və canlı danışığından; şairin onlarla yaratdığı canlı ünsiyyətdən. İkincisi, türkçülüyn tarixini, məfkurəsini, mahiyyəti və fəlsəfəsini anladan, aydınlaşdıran, öyrədən və əsaslandıran ədəbiyyatdan. Mən bu cəhətdən Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (Seyid Məhəmməd ibn Səftər), Ziya Göyalpın (Kökalp), İsmayıl bəy Qaspiralının (Qasprinski) və Əli bəy Hüseynzadənin adlarını ayrıca qeyd etmək istəyirəm. Çünki Cavid bilavasitə onların əsərlərindən faydalanaraq və təsirlənərək, türkçülüyn tarixi, ideologisi, mahiyyəti və fəlsəfəsini dərinlən və mükəmməl mənimsəmişdir. O, İstanbuldan vətənə artıq formalaşmış türkçü bir şair, şair-filosof və mütəfəkkir kimi qayıtmışdır. Türkçülük haqqında görüşlərini ilk öncə bəzi şeirlərində və ilk dramatik əsərlərində, o cümlədən “Maral” mənzum faciəsində ifadə etmişdir. 1912-ci ildə yazdığı “Maral” faciəsindəki misralara fikir verək:

“Bən bir türküm, dinim, cinsim uludur;
Sinəm, özüm atəş ilə doludur.
Doludur, doludur,
Dur! Dur! Dur!..”

2

Dramaturq həmin misraları təsadüfən dırnaq arasına almamışdır. Həmin misralar Mehmet Emin Yurdakula (1869-1944) məxsusdur. Mehmet Emin Türkiyədə “Milli türk şairi” kimi

* Mehmet Akif Ərsoy (1873-1936) 1908-ci ildə İstanbul Darülfünununda Osmanlı ədəbiyyatından dərslər almışdır. Cavid onunla həmin ildə tanış olmuşdur. Ərsoy əruz vəznini türk dilinə uyğunlaşdırmış və gözəl sənət əsərləri yaratmışdır. 15-19 may 2013-cü ildə Qafqaz Universitetində “Türk dünyasını aydınlatanlar Mehmet Akif Ərsoy və Hüseyn Cavid” Beynəlxalq Konfrans keçirilmişdir. Bu sətirlərin müəllifi həmin konfransda məruzə ilə çıxış etmişdir.

Türkçülüyn ilk ataları Əhməd Vəfiq paşa və Süleyman paşadır. Onlardan sonra həm Türkiyədə, həm Qafqazda və Azərbaycanda, həm də Rusiyada bir

şöhrət qazanmışdır. Bu və buna bənzər faktlar, o cümlədən Cavidin şəxsi arxivində saxlanan “Türk yurdu” jurnalının bir çox sayları göstərir ki, şair müntəzəm olaraq müasir türkçülüyn aktual problemləri ilə maraqlanmışdır. O, öz əsərlərində türkçülüyə, türk obrazlarına, türkün qədim və müasir tarixinə, türklərin düşüncəsi və dünyagörüşünə, əxlaq və məişətinə, türkün əzminə, igidliyinə və qəhrəmanlığına geniş yer vermişdir.

Ziya Gökalp yazır: Mən “Türk millətindənəm! İslam ümmətindənəm! Qərb mədəniyyətindənəm!” O, şüar və formula şəklində dediyi anlayışlara bu cür izahat verir: «“Türk millətindənəm” dediyimiz üçün dildə, estetikada, əxlaqda, hüquqda, hətta dini həyatda və fəlsəfədə türk kultürünə, türk zövqünə və türk vicdanına görə bir orijinallıq və bir şəxsilik göstərməyə çalışacağıq. “İslam ümmətindənəm” dedikdə bizim üçün ən qutsal – müqəddəs kitab “Qurani-Kərim”, ən müqəddəs insan Həzrəti Məhəmməd, ən müqəddəs məbəd Kəbə, ən müqəddəs din İslamıyyət olacaqdır. “Qərb mədəniyyətindənəm” dediyimiz üçün də elmdə, fəlsəfədə, texnikada və digər mədəni sistemlərdə tam bir Avropalı kimi hərəkət edəcəyik.»¹

çox görkəmli türkçü şairlər, ədiblər, tarixçilər, filosoflar və ictimai xadimlər yetişdi. Onlardan bir neçəsinin adını qeyd etmək yerinə düşər: Ziya Göyöl, Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qaspralı, Mehmet Emin, Əli bəy Hüseynzadə, Şeyx Cəmaləddin Əfqani, Nəcib Asim bəy, Əhməd Cəvdət bəy, Fuad Rəuf bəy, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid və b. Türkçülükə bağlı İstanbulda “Türk yurdu” jurnalı və “Türk ocağı” Cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Xalidə xanım “Yeni Turan” romanını yazdı. Həmdullah Sübi bəy türkçülüyn fəal başçısı oldu. Türkçülər “Türk yurdu” jurnalı və “Türk ocağı” Cəmiyyətində birləşib, bir yerdə çalışmağa başladılar. Fuad Koprüzadə türkologiya sahəsində görkəmli elm xadimlərindən biri oldu. H.Cavidin şəxsi arxivində “Türk yurdu” jurnalının bir neçə nömrələri saxlanırdı. Hazırda onlar Cavidin Bakıdakı ev muzeyində mühafizə edilməkdədir.

¹ Ziya Göyöl. Türkçülüyn əsasları, Bakı, 1991, s. 66.

3

Bu formulanı biz Cavidin yaradıcılığında görə bilərik. O, türkçülüyn nəzəriyyəsi, əxlaqı, estetikası və fəlsəfəsində mövcud olan anlayışları və sair əlamət və xüsusiyyətləri öz bədii yaradıcılığında tətbiq etmişdir. Buna görə mən onun bədii yaradıcılığını, xüsusilə dramaturgiyasını ("Maral", "Uçurum", "İblis", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavüş") Rəsulzadənin üçrəngli Azərbaycan türk bayrağına oxşadıram. Cavid sənəti və yaradıcılığını "Türk millətindənəm", "İslam ümmətindənəm" və "Qərb mədəniyyətindənəm" formulasının simvolu hesab etmək olar.

Bayaq söylədiyim kimi, Cavid türkçülük görüşlərini ilk öncə şeirləri və ilk pyeslərində ifadə etmişdir. "Ana" və "Maral"dan sonra yazdığı pyeslərdə mövzunu daha da genişləndirmiş və inkişaf etdirmişdir. Mən "Əsrin şairi" silsiləsindən nəşr etdirdiyim kitablarda həmin məsələlərə az-çox toxunmuşam. Hesab edirəm ki, bu, ayrıca bir mövzudur və xüsusi araşdırmalara möhtacdır.

4

Mən burada Cavidin bəzi dramatik əsərlərindən bir neçə misal nümunə gətirməklə kifayətlənirəm və əsas mövzuya keçirəm.

Əkrəm

Əvət, bir qaç dağlar, dənizlər aşdım,
Bütün Turan ellərini dolaşdım,
Dağıstanda keçdi son səyahətim,
Onunçün dəyişmiş həp qiyafətim...
Səyahətdən zevq alan bir türk için
Kırım yalıları,* İdil** boyları
Qafqaz dağları, şanlı türk soyları,
Birər sərgidir-seyrinə doyulmaz.
Gənc bir rəssam için dəyərsiz olmaz...

(*"Uçurum"*)

* Kırım yaylaları.

** İdil – İtil – Volqa.

Vasif

Əfsus ki, hiçdir sonu, türk ordusu varsın,
 İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,
 İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıqsın,
 Turanı basıb bağrına Altaylara çıqsın,
 Mümkün deyil, əsla olmaz naili-mail,
 Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal.
 Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət
 Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...

("İblis")

Divan bəyi. Fəqət bən biləks, Yıldırım məsələsinə əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışırsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafı saran əcnəbi devlətlər türk dünyasına saldıрмаğı fürsət bulur...

("Topal Teymur")

Vəzir

Türk ordusu
 Keçmiş bizim hüdudu.
 Atılaraq iləri,
 Talamışlar köyləri.

Birinci cəngavər

Haydı, qorqunc olur hücumu türkün. Və s.

("Səyavüş")

5

XX əsr parlaq surətdə məlum həqiqəti bir daha təsdiq etdi: insan vəhşiliyinin həddi-hüdudu yoxdur. Həmin vəhşiliyə məruz qalan millətlərdən biri və bəlkə də birincisi türklər oldu. Birinci cahan hərbində xristian dünyasının müsəlman Anadolu türklərinə, rus bolşeviklərinin Qafqaz və Orta Asiya türklərinə tutduğu divan əsrin ən qanlı səhifələrindən birini təşkil edir. Qüdsi

kafirlərdən azad edən, səlib yürüşlərində məğlub edilən xristianlar haçansa türklərdən intiqam almalı idi və aldılar və alırlar!.. Ancaq türkün iradəsini qıra bilmədilər, türkü məğlub edə bilmədilər!..

Sözün müsbət mənasında, millətçi və təəssübkeş şairin öz əsərlərində bu kibi tarixi həqiqətləri nəzərə alması təbii və tarixi gerçəkliyə uyğun idi. Şairin yeni əsrdə basılan, əzilən, kəsilən, asılan, qəhr edilən türkün halına yanması, milli faciə və fəlakətini özünün şəxsi fəlakəti və faciəsi kimi mənalandırması, ürək ağrısına çevirməsi də təbii idi. Bu, hər şeydən öncə, onun millət və vətən sevgisindən irəli gəlirdi.

6

Şair “Hərb və fəlakət”, “Kars və Otlı ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzlumlar üçün”, “Qürubə qarşı” və “Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirlərində qədim türkün şanlı və şərəfli tarixi ilə müasir türkün fəlakət və faciəsini qarşılaşdırır. Türkün keçmişində möhtəşəm qalibiyyət və qəhrəmanlıq, bu günündə böyük bir sıxıntı, kədər və fəryad görür. Bir zamanlar türkün seçmə oğulları, qəhrəman övladları, anlı-şanlı əcdadı yer üzünü titrədər, hökm edər, millətlərə, kral-lara, xanlara, ulu şahlara, Çin hökmdarlarına sözünü dinlədərdi.

Həp krallar, prenslər, xanlar,
Ulu şahlar, kibirli xaqanlar,*
Papalar, həp xəlifələr hər gün
Diz çökərlərdi türkə qarşı bütün.

Çünki hökm və qılınç onun əlində idi. Türk ərləri və ərənləri qartal kimi saldırcı idi. Qəhrəman türk igidləri qüvvətdən, ululuqdan, fəth və zəfərlərdən zövq alardı. Qonşu dövlətlər və ölkələr bunu gördükcə türkə yalvarardı... Zavallı millətlər, başsız məmləkətlər türkün qüdrətini görübən, ona boyun bükərdi,

* Çin hökmdarları. H.C.

yalvarardı, ondan mərhəmət umardı. Ölümdən canını qurtarmaq üçün onun qılıncına sığınardı. Lakin bu mərhəmət, o aman sonradan türkə verdi ziyan.

7

Türkün qədim və müasir tarixini vərəqləyən şair, oxucuların diqqətini birinci cahan hərbinə yönəldir. Necə deyərlər, daş atır, baş tutur. İndi o şahəmətli türkün övladı əzilir, büzülür, yeməyə çörək tapmır. Yanır, qovrulur, fəryadı əflaka çıxır.

İştə baq! Yavrular, xanım qızlar
Titriyor pənceyi-fəlakətdə,
Həp ölüm qarşısında, zillətdə...
Həpsi qardaşca bir nigah arıyor,
Bir kömək, bir pənahgah arıyor...
Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş!
Ah, ölüm ən böyük səadət imiş...

Dünənki türk qəhrəmanlığı ilə öyünürdü. Bugünkü ac, çılpaq türk zillət və fəlakət içində çırpınır. Məhzun, şikəstə türk qan ağlayır, fəryad qoparır, fəqət o fəryadı dinləyən yox.

8

Mən bu sətirləri yazdıqca düşünürəm: İlahi! Şair həmin şeirləri necə, hansı şəraitdə, hansı əsəb gərginliyi, hansı əhval-ruhiyyə ilə qələmə almışdır?.. Bəlkə də yaza-yaza gözləri yaşarmış, qan ağlamışdır!.. Hər halda, həmin misraları sakit halda yazmaq mümkün deyildi. Çünki bu, zərif, incə və həssas şairin qəlbinə və ruhuna zidd olardı. Şairin ürəyindən, könlündən qopub gələn hiss və düşüncələr onun əsəblərini tarıma çəkməyə bilməzdi. Bunu həmin şeirlərin ruhundan aydınca duymaq olur.

Digər bir tərəfdən, şair rus və xüsusilə ermənilərin Kars, Ərdəhan, Sarıkamış, Oltu və Türkiyənin başqa bölgələrində törətdikləri qırğınlara, qətlialmlara necə laqeyd qala bilərdi?.. O, qan qardaşı, can qardaşı, din qardaşı türklərin XX əsrin əvvəl-

lərində üzləşdiyi faciə və fəlakətlərə biganə qala bilməzdi. Bu, sadəcə mümkün deyildi! Bax, buna görə də “Hərb və fəlakət” şeirinin ikinci və üçüncü hissələri sovet nəşrlərinə daxil edilməmişdi. Çünki “burjua Türkiyəsi Azərbaycanın düşməni idi”. Sovet senzurası həmin hissələrin üstündən xətt çəkirdi. Turan Cavid bu sözləri həmişə kədərlə deyirdi.

9

Şair şeir üzərində çalışırdı. Gah qədim Turanın şanlı tarixindən, gah müasir Türkiyənin faciə və fəlakətindən yazırdı. Ah, o, yazdıqca necə də sarsılır, necə də əzab çəkir, necə də təəssüflənirdi?!. Nəhayət, şeirin ikinci hissəsini bitirdi. Üçüncü hissəsini yazmağa başladı. Lakin bilmirdi ki, iki ildən sonra ermənilər onun doğma vətəni Naxçıvana təcavüz edəcək, xarici qüvvələrin köməyi ilə onu “Ermənistana” birləşdirməyə cəhd edəcəklər. Şair “Aras” Türk hökumətində təmsil olunacaq, səsinə xalqın səsinə qatıb, mitinq və yürüşlərdə həmin şeirdən parçalar oxuyacaq. Naxçıvanlıları düşməyə qarşı səfərbər olmağa ruhlandıracaqdır.

10

O, üçüncü hissəni bu misralarla başladı:

- Arqadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!
Yatma artıq, yetər... Dəyişdi zaman;
Sıyrılır, baq, yavaş-yavaş zülmət,
Barı dan yıldızından al ibrət!..

Şair bu misralarla türkləri qəflət yuxusundan oyanmağa, ittihadə, öz haqqı, hüququ uğrunda mübarizəyə çağırırdı. **Yeni əsrə maarif, mədəniyyət, elm və təhsil əsrinə hesab edən şair**, zaman ilə ayaqlaşmayan millətin taleyini və gələcəyini qaranlıq görürdü. Türkə çağırış edirdi:

Azacıq varsa hissü vicdanın,
Qalq, oyan! Sönməmişsə imanın

Qalq, oyan! Gör nə fikrə xadimsin?
Kimlərin oğlusun? Nəsin? Kimsin?

11

Şair şeirlərində bəzən üstüörtülü, bəzən açıq şəkildə türklük cərəyanına mənsub olduğunu gizlətmirdi. Şərqə və Qərbə nəzər salaraq, birincidə tənəzzül, ikincidə inkişaf görürdü. Yeni əsrin türkünü diksinib ayılmağa, dünyanın gedişi və gərdişindən xəbərdar olmağa, yerdə çarpışan, göydə od saçan Adəm övladlarının əməllərinə diqqət yetirməyə dəvət edirdi.

Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!
Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? Şimdi nerdəsin? Bu nə yəs?
Əcəba yoqmu səndə izzəti-nəfs?..
Yetişir, haydı zəfi, əczi bıraq!
Qan, alev püskürən mühitinə baq!

Bədii ədəbiyyatda türkçülük cərəyanının alovlu təbliğatçısı olan şair bu barədə görüşlərini ilk öncə şeirlərində, sonra dramatik əsərlərində ortaya qoymuşdur.

12

Şair şeirlərində türkü israrla ayağa qalxmağa, qol-qanad açmağa, sürətli addımlar atmağa, zillətə, əsarətə boyun əyməməyə səsləyir və ona xatırladırdı: “Əgər başqa cür olsa, sürüsündən ayrı düşən qoyun kimi parçalanacaqsan, ayaqlar altında məhv olacaqsan.” O, odluluqlu misraları ilə türk övladını ümidləndirir, ona şərəfli tarixini xatırlamaqla, qanlı hadisələrdən qorxmamağa, şaşırıb durmamağa, yüksəlməyə və bir daha yüksəlməyə çağırırdı. Müasir türkü, bir şeirində təsvir etdiyi Qoca bir Türk kimi, görmək istəyirdi:

Qoca, səksən yaşında bir sima,
Qoca bir türk edib namazı əda;

Parlıyor qəhrəmanca nasiyəsi;
Oqunur çöhrəsində Turanın
Şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi;
Budur ancaq duası, virdi, sözü:
“Ey böyük Tanrı! Ey böyük Yaradan!
Hər bələdan əsirgə yurdumuzu,
Kamran eylə şanlı ordumuzu...”

13

Şair başqa bir şeirində yazır:

- Çoq əzildin, yetər, ər oğlu, ər ol!
Çırpınıb çareyi-xilas ara, bull..
İdeal arqasınca qoş, çırpın!
İdealsız nicat ümidi məhal..
“İttihad!” ən böyük ideal!
Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirilik!..

O zaman (elə bu gün də) əzilən, haqqı və hüququ tapdanan türkün ittihadı – ittifaqı, birləşməyə böyük ehtiyacı var idi. Türkçülük məfkurəsi türkün yer üzərində bir millət kimi yaşaması üçün zəruri idi. Tarixin gedişatına əsaslanırdı və onun diqtə etdiyi həqiqət idi! Türkiyə və Azərbaycan yazıçıları, siyasətçiləri, nəzəriyyəçiləri və ideoloqları bu haqda düşünür və yazırdılar. Cavid də həmin cərəyandan kənarda qalmaq istəmirdi və qalmadı da! 1918-ci ildə “İblis” faciəsini yazdı və birinci cahan hərbində Anadolu türklərinin başına gətirilən faciə və fəlakətləri konkret obrazların timsalında verdi. İmperialistlərin siyasətini ifşa etdi, yeni əsrin yeni İblislərini oxucu və tamaşaçılara tanıtdı.

Şair hər b və sülh, hər b və fəlakət mövzusunda yazdığı əsərlərdə irəli sürdüyü bədii konsepsiyayı – dünyada zəiflər, acizlər üçün haq və hüquq, hürriyyət və səadət yoxdur; cahanda haq da, həqiqət də, hüquq da, ədalət də həpsi qüvvətdir –

konsepsiyasını tarixi və müasir aspektdə bir problem kimi qoymuş, konkret tarixi faktlar əsasında əsaslandırmış və təsvir etmişdir.

14

O, "Qoca bir türkün vəsiyyəti" şeirində* turançılıq və türkçülük görüşlərini, fikir və düşüncələrini daha geniş şəkildə ortaya qoymuşdur. Şeir, demək olar ki, başdan-başa türkün şanlı və şərəfli tarixinə həsr edilmişdir. Həmin şeiri yazarkən onun 28 yaşı var idi. Bu zaman o, Türkiyədən vətənə yenidən qayıtmışdı. İstanbul Universitetində türk alimləri, tarixçiləri, şair və ədiblərindən aldığı bilik, təlim və tərbiyə, ədəbi təhsil şairin türkcü, islamçı və modernist bir sənətkar kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Şair, demək olar ki, heç bir şeirində həmin şeirindəki qədər, təpədən dırnağadək turançı, türk millətinin təəssübkeşi, türk tarixinin vəsfçisi kimi görünür. "Qoca Cavid" üzünü gözəl və yosma oğul və qızlarına tutaraq deyir:

- Yavrularım! Ey ömrümü şənləndirən, güldürən,
Alnı açıq oğullarım, gözəl, yosma qızlarım.
Bir qayəsiz uçurum var, ayrılımyor önümdən,
Ömrüm vəfa etməz bana, bəlkə pək az yaşarım.

Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, şair heç bir şeirində özünü oxuculara bu cür yaxından tanıtmır; mənsub olduğu millətin şərəfli tarixilə öyünür, fəxr etmir. 14 bənddən və 56 misradan ibarət olan şeiri damarlarında türk qanı axan, təəssübkeş və milli düşüncəli oxucu həyəcənsiz oxumaya bilməz. Şairin qəlbindən və ruhundan qopub gələn səmimi hiss və fikirlərini ifadə edən şeiri oxuduqca ruhlanırsan, ondan zövq alırsan, qol-qanad açırsan, ana tarixinə, mədəniyyətinə daha çox bağlanırsan.

* Şair şeiri 19 aprel 1910-cu ildə "Həqiqət" qəzetində çap etdirmişdir.

15

Çoluq-çocuğunu başına toplayan Qoca Türk "Getməliyim, vəsiyyətsiz ölsəm ruhum şad olmaz" deyərək, onlara aşağıdakıları vəsiyyət edir:

1. Hiç bir zaman sevgidən əl çəkməyin.

Nə üçün? Çünki insan oğlu sevgi için yaradılmışdır. Çünki sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər. Çünki yer üzərində insanı yaşadacaq bir qüvvət varsa, o da sevgi və məhəbbətdir.

2. Yer yüzünü qardaş bilin, insan qanı dökməyin.

Çünki insan qanı tökməkdən ağır və dəhşətli heç bir şey yoxdur.

O, çox-çox sonralar "Topal Teymur" tarixi dramasında bu məsələnin üzərinə yenidən qayıdacaq. Əmir Teymurun şair Kirmani ilə dialoquna nəzər salaq.

Şair. Hər halda Yıldırım sənın qan qardaşın, can qardaşıdır.

Teymur. Əfsus ki, qardaş yarası daha acı, daha qorqunc olur.

16

"Yer yüzünü qardaş bilin..." fikri ümumbəşəri ideyalar carçısı olan Cavid yaradıcılığı və düşüncəsi üçün çox xarakterikdir və onun ümumdünya və ümumbəşəri sevgisindən irəli gəlir.

Dünyagörmüş Qoca Türk övladlarına sanki bir peyğəmbər kimi müraciət edir. Şeirın beşinci bəndi bu cəhətdən səciyyəvidir.

Kimsəyə kin bağlamayın, yigit olun, mərd olun,

Vicdanınız elmas kibi nur saçaraq parləsın.

Qonum-qomşu, yaqın-uzaq hər kəslə həmdərd olun. Qırıq könülləri yapın, bıraqlamayın sızlasın.

Şair sonuncu misradakı fikrini "Sevinmə, gülmə, quzum!.." şeirində daha geniş və təsirli şəkildə ifadə etmişdir.

Zülmə hərgiz yaqlaşmayın, doğru yoldan şaşmayın. Yaltaqlığa imrənməyin, kibrə hiç yanaşmayın.

Nə üçün? Çünki ulu Tanrı haqdır, haqqı sevir, ədalətdən xoşlanır. Öz haqqını bilməyənlər isə ən nahəyət, daşlanır.

17

Şair bütün yaradıcılığı boyu zülmə, haqsızlığa, ədalətsizliyə, rəzalətə və yaltaqlığa qarşı çıxmış, əsərlərində haqqı, ədaləti, insaniyyəti, xeyirxahlığı müdafiə və təbliğ etmişdir.

Qoca Türk yavrularını arslan kibi cəsur olmağa, haqsızlığa qarşı çıxmağa, zalımları, cəlladları çeynəməyə, inayətə çağırır. Onlara qos-qocaman türkün şərəfli tarixini xatırladır: "Türk milləti, görülməmiş, boyun büksün, yalvarsın."

Baq! Şu yanda gülümsəyən yeni doğmuş Ay nədir?
Şəfəqlərin doğurduğu bir qızıdır ki, hər yerdə
Türk adını elan için bir səmavi aynədir,
İştə! Bizim tariximiz... Həm yerdə, həm göylərdə.

Budur türk millətinin uludan-ulu tarixi! Həmin tarix – Ay və Ulduz keçmiş və müasir türkün bayrağında dalğalanır. Türk təsadüfən "Göy-Tanrı" demir...

18

Qoca Türk sevimli balalarından ayrılmaq istəmir. Heyhat!.. Fəqət əcəl güclü, o, gücsüzdür. Əcəlin əlindən qurtulmaq mümkün deyil...

Ölüm ayağında olan Qoca övladlarına son vəsiyyətini edir. Onlara məhzun olmamağı, hümmətinə qovuşmağı, namuslu və vicdanlı yaşamağı tövsiyə edir. Namusu və vicdanı hər şeydən uca tutan ata, onları insan için iki qanad, daimi həyat bilir. Türk ellərinin həmin hiss için doğulduğunu, həmin hiss için yaşadığını deyir. Bu düşüncə haradan qidalanır? Təbiidir ki, qədim türk adət və ənənələrindən, türk inancı və məfkurəsindən!..

Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əskik olmasın,

“Altay” dağı, “Makan” çölü, həm də “Yasın” ovası
Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın.

19

Şair bu bənddə türk tarixi, türk soyu, türkün yurdu və yuvası, türk dili, bir sözlə, türk mədəniyyətilə bağlı maraqlı və diqqətəlayiq fikirlər söyləmişdir. 1910-cu ildə Azərbaycan türk məktəblərində ana dilinin tədris edilməməsindən şikayətlənərək yazmışdı: “Məhz bunun nəticəsidir ki, məktəb şagirdləri az bir zamanda özlərini unudurlar. Tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət üçün pək böyük qəflət, pək böyük tədənnidir. **Dilsiz bir millət yaşamaz, çabuq münqəriz olur. Bir millətin lisanı, mevcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır.**”¹

Yəni dilsiz bir millət tez bir zamanda tükənər, məhv olar. Bir millətin dili onun mövcudluğunun ən parlaq dəlili, sübutudur.

Şair həmin şeiri “Həsbi-hal” məqaləsi ilə bir ildə yazmış və mətbuatda çap etdirmişdir. Məqalədə izlədiyi fikri dolayısı ilə şeirdə ifadə etmişdir. Millətin millət olması və millət kimi formalaşması üçün aşağıdakı şərtləri irəli sürmüşdür: Millətin tarixi, əsli-kökü, dil birliyi, yurd-yuvası olmalıdır, o coğrafi bir məkanda yaşamalıdır.

Müəllif bu cəhətdən müasir oxucuların diqqətini ümumi türk tarixində mühüm yer tutan üç coğrafi məkana – Altay dağına, Makan çölünə və Yasın ovasına yönəldir. Şeirin sonunda həmin tarixi məkanların izahını verir. İzah qəzetdə çox kiçik hərflərlə (nonparellə) verildiyindən Turan Cavid və mən mətni oxumağa çox səy göstərsək də, faydası olmadı. Turan xanım axırda əsəbləşdi və biz bir təhər birinci cümləni oxuya bildik: “Bu yerlərin hər üçü türk tarixi – ümumiyyətcə böyük bir əhəmiyyəti haizdir... H.C.”

¹ Hüseyn Cavid. Həsbi-hal, “Həqiqət”, 5 yanvar 1910.

20

Haşiyə. Mən arxivlərdə çalışarkən Cavidin bir neçə şeirinə, “Həsbi-hal” silsilə məqalələrinə təsadüf etdim və çox sevindim. Çünki həmin əsərlərin, demək olar ki, hamısı müasir oxuculara, o cümlədən Turan xanıma məlum deyildi. “Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeiri 1910-cu ildə yazılsa da, nə şairin sağlığında çap etdirdiyi şeirlər kitablarına, nə də sovet nəşrlərinə salınmışdı. Şeiri oxudum, məni bərk tutdu. Əzbərlədim, “Azərbaycan müəllimi” qəzetində çap etdirdim. Sonralar Turan xanımın xahişi ilə həmin əsərlərin surətini çıxarıb bir nüsxəsini ona verdim, bir nüsxəsini özümdə saxladım. 1982-ci ildə, Hüseyn Cavidin anadan olmasının yüz illiyində onun əsərlərinin 4 cildliyi çap edilərkən həmin şeir ora daxil edilmədi. Mən Turan xanımdan bunun səbəbini soruşduqda o dedi: “Hələ vaxtı deyil...” Nəhayət, həmin vaxt müstəqillik illərində gəlib çatdı. Şeir tam şəkildə 2005-ci ildə müəllifin beş cildliyinin birinci cildində müasir oxucuların nəzərinə çatdırıldı.

Mənim araşdırmalarıma görə, şeirdə qeyd edilən tarixi yerlər qədim Türkünstanda (Ötükəndə) Turan dövlətilə Çin dövlətinin həmsərhəd bölgələrində, Şərqi Türkünstana aid torpaqlarda yerləşirdi. “Takla Məkan” hazırda Çin ərazisindədir. Yasın ovasının harada yerləşdiyini dəqiq müəyyənləşdirə bilmədim. Altay türklərin ana vətəni hesab olunur. Ancaq türklər Doğudan Batıya – Şərqdən Qərbə köç etmişlər. Onların ana vətəni Ön Asiya olmalıdır...

21

Qoca Türk yavrularına qədim əcdadlarının tarixini, adət və ənənəsini xatırladır. Onların necə doğub yaşamasını, həyat sürməsinə, nə kibi ərliklər etməsinə yada salır. Soykökünü, millətini, tarixini unutmamağa çağırır.

Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Köksüz ağac çabuq qurur, çiçək açmaz, bar verməz,

Bağın, görün tarixiniz sizə nələr göstərir,
Həp şərəf, həp böyüklükdür, ancaq şaşılar görməz.

“Qoca Cavid” mərd ataların igidliyindən, qəhrəmanlığından, döyüş meydanlarında ad çıxarmasından, ta qədimdən onların elmə və hikmətə böyük maraq göstərməsindən ilhamla, fəxr ilə şöhbət açır. Ruhundan və bağrından qopub gələn alovlu sözləri, hiss və düşüncələri müasir oxucunun beyninə, hafizəsinə yeritməyə çalışır. Yeni türk nəslini ağıllı, kamallı, mübariz və düşüncəli görmək istəyir. Günəş kimi parlayan tarixlərinə nəzər salmağa, Səmərqəndin – Əmir Teymur dövrünün darülfünunlarından, Uluqbəyin rəsədxanasından zövq və ilham almağa çağırır. Türk gənclərini və ellərini keçmiş tarixlərini öyrənməyə, milli dəyərlərə sadıq qalmağa, çağdaş dünya ilə ayaqlaşmağa dəvət edir.

Əvət, arslan yavrularım! Türk eli həp şanlıdır,
Elmas kibi ləkəsizdir, saqın, qafil olmayın.
Əsr, iyirminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır...
Arş iləri!
Qomşular yol aldı, geri qalmayın!

Bu çağırış dünən nə qədər müasir səslənirdisə, bu gün dünənkindən, sabah bu gündündən daha müasir səslənəcək!..

22

Caviddə yurd və vətən sevgisi onun İstanbulda qələmə aldığı “Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə” şeirində özünün daha parlaq ifadəsini tapmışdır.

- Məhv olur fikir edincə cismü tənim,
Aman Allah! Odur bənim vətənim!

- deyə haray çəkən, dünyaya səs salan və qürbət bir şəhərdə böyük sıxıntılar içində yaşayan şair, vətən üçün darıxır, vətən həsrətinə dözə bilmir. “Odur bənim vətənim!” deyərkən şair

haranı nəzərdə tutur? Azərbaycanımı? Şərqi? Turanı? Məncə, hər üçünü! Fəqət daha çox müsəlman Şərqi! Şair maarif və mədəniyyətcə geri qalmış Vətəninin halına yanır, ona sanki qara yas tutur. Onun “qalibi-zəval olmasına” acıyır, ayaqlar altında qalmasından məyus olur, dərin təəssüf hissi keçirir.

23

Şairin şeirdəki halını təsvir edən fikirlərilə Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublarda təsvir etdiyi halı və vətən haqqında düşüncələri arasında böyük oxşarlıq var. Həmin məktublardan bir neçə cümləni oxucuların nəzərinə çatdırıram: “Validəxanada bir otaq icarə edib ələ gətirdim. Buranı kəndimə məskən etdim. Keçdi cəhalət zamanı, gəldi hürriyyət zamanı. Xalqa boyunduruq olmaq istəməm və istəməyəcəyəm. **Şimdi əsl məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir.**”

Cavid İstanbulda təhsil alarkən bu cür düşünür, vətənə, konkret olaraq Azərbaycana layiqincə xidmət etmək arzusu ilə yaşayırdı. Öz fikirlərini həm şeirlərində, həm də məktublarında açıq şəkildə bildirirdi. O, vətən haqqında düşündükcə cism-nazənində yaralar sanki gülün qönçəsi kimi qızarırdı. Fikir etdikcə cismi-təni məhv olurdu. Düşündüklərini nəzmə çəkirdi.

Bir zamanlar şu vətən maarifcə
Sayılırdı yer üzrə bir gülşən.
Kəsbi-qəflət edib təsadüfcə
Şimdi olmuş libası qanlı kəfən.
Get-gedə qabili-zəval olmuş,
Ayaq altında paymal olmuş.

24

“Dekadans şair” libası qanlı kəfən olmuş, maarif və mədəniyyətcə geri qalmış vətəninə elə bil ki, mərsiyə deyir, ağı söyləyirdi. Vətəni özünün sevimli validəsi, vətəndaşları onun zavallı yavruları hesab edən müəllif, buna son dərəcə təəssüflənir

və kədərlənirdi. Vətən övladlarını əğyardan vəfa ummamağa çağırırdı.

Ey vətən! Ey gönül pərəstarı!
(----- Ey gönül aşiqi!)
Var ümidim, qüsura baqmayasan,
Bizə tərcih edib də əğyarı
(Əğrarı bizdən üstün tutub da)
Buraqıb nari-hicrə yaqmayasan.
(Buraxıb bizi hicran oduna, atəşinə yaxmayasan)
Səni bu hala saldı qəflətimiz,
Daha əfv et, yetər nədamətimiz.
(----- yetər peşmançılığımız.)

Şeir dərin ictimai məzmununa malikdir. Şair vətəninin elmə, maarifcə, tərəqqicə geri qalmasından narahat olur, “ah” çəkib təəssüflənir. Vətənin bu hala düşməsinə özümüzün günahkar olduğumuzu etiraf edir, onun dərдинə dərman axtarır. Daha kəskin ifadələr işlətməkdən belə çəkinmir.

Bizi, ey yer! Yarıl da kamına çək!
Eyidir bu həyatdan ölmək.

25

Şairin dərdi vətən dərdidir, vətən sevgisidir, vətən həsrətidir. O, vətənsiz yaşaya bilmir, vətənsiz düşünə bilmir, vətənsiz qələm çalmaq istəmir. Vətən övladlarını vətəni sözdə deyil, işdə, əməldə sevməyə çağırır. İnkişafdan geri qaldığına görə vətəndən üzr istəyir. Bu işdə hamının suçu olduğunu, “Ər kişinin mayeyi-iftixarının vətən uğrunda bəzli-himmətidir” və “Qeyrət istər ki, can nisar edəlim, mədəniyyətlə iftixar edəlim” fikrini oxucuların diqqətinə məxsusi çatdırır, beyninə yeritmək istəyir. O, vətəndən uzaqda, İstanbulda bu cür düşünür və bu cür yazırdı: “Vətən, vətən deyərək hər diyara səs sallam!” İstibdadın, zülmün, mütləqiyyətin əleyhinə çıxırdı. İnsanların hüquqlarının bərpad

olmasına, zülmün atəşi ilə onların canını yaxmasına qarşı etiraz səsinə ucaldırdı. - Bu nə dəhşətli haldır, ya Rəb, - deyər haray çəkirdi. Şərq ilə Qərbi müqayisə edərək bu nəticəyə gəlirdi.

Ey vətən! Səndə parlayanda ziya
 Büsbütün əhli-Qərb cahilimiş.*
 Şimdi bulmuş vüqu əksi-qəza,
 (Şimdi bulmuş geriləmə, tənəzzülə uğrama)
 Əcəba bu nasıl təğafilimiş?
 (Əcəba bu necə qəflət imiş, unutma imiş,
 özünü bilməməzliyə vurmaq imiş?)

26

Şair şəirdə "Bilməm ki, nədir bu hala səbəb" desə də, o, həmin səbəbləri gözəl bilirdi. Şeirdə yeri gəldikcə həmin səbəblərə həm tarixi, həm də müasir baxımdan münasibət bildirirdi. Onun fikrincə, bizi (Şərqi, Türk dünyasını) cəhalət yuxusuna sövq edən, bu hala salan arsızlardı, abırsızlardı. Düşmən bizi aldadarkən,

* Həmin beytdə Şərq və Qərb mədəniyyət tarixini gözəl bilən Cavid, ciddi problemə toxunmuşdur. Bəzi şeirlərində, "Uçurum", "İblis", "İblisin intiqamı" pyeslərində, "Azər" poemasında, məqalələrində həmin problemin üzərinə qayıtmışdır. Şair "Ey vətən" deyərək Şərqi nəzərdə tutur. Təsadüfən "Səndə parlayanda ziya, büsbütün əhli-Qərb şahilimiş" yazmır. Görkəmli alim, şərqşünas Əbülfəz Elçibəy yazır: "VI-XI yüzillərdə xristian dünyasında dinin böyük təzyiqi nəticəsində azadfikirlilik boğulduğu, bilik ocaqları qapadıldığı, Avropada bir zülmət və cəhalət hakim kəsildiyi halda, IX-XI yüzillərdə islam aləmində azaddüşüncəlilər mübarizəsi gedir, yüzlərlə elmi mədəni cərəyan özünün doğru olduğunu sübuta çalır, "Haqqı" tapmaq bütün mübahisələrin ana xəttini təşkil edirdi. Hakim mövqedə dayanan ərəb təfəkkürü ilə yanaşı, fars təfəkkürü də müəyyən mövqe tutmuşdu. IX yüzildən başlayaraq türk təfəkkürü Yaxın və Orta Şərqin ictimai-siyasi həyatına daxil olub gəldikcə yüksəlir, yönverici mövqe qazanırdı... Çox çəkmədi ki, oğuzlar bütün Orta və Ön Asiyayı birləşdirib Böyük Səlcuq imperiyası yaratdılar, türk düşüncə tərzini Yaxın və Orta Şərqdə hakim mövqe qazandı..." (Əbülfəz Elçibəy. Bu mənim taleyimdir, Bakı, 1992, s. 224-225). Ulu Cavidimiz də həmin beytdə bunları nəzərdə tutur. Qərb inkvizisiyasını unutmur. Həmin inkvizisiya məsələsinin üzərinə "İblisin intiqamı" pyesində qayıdır.

qəflətə salarkən onlar iş görmək əvəzinə, buna dövrü-ələmcə mat qalırdılar. Ancaq çıxış yolu var:

- Şimdi qeyrət edərsə millətimiz,
Yenə evdət edər səadətimiz.

27

Vətənin necə bir günə düşməsindən, necə bir halda olmasından asılı olmayaraq, şair onu böyük və tükənməz bir məhəbbətlə sevir. Vətənin yenidən keçmişdəki halına, şan-şöhrətə çatacağına inanır. Qollarını geniş açaraq onu “qucaqlayıb bağrına basır”.

Bana gəl! Gəl bana, zavallı vətən!
Hiç unutmam səni bu halilə bən.
Dəxi yad etmə bir də mafatı,
(Dəxi yad etmə bir də itirilmiş)
Möhtəmil, şəhrəyə yol bulalım
(Ehtimal, geniş, yol bulalım)
Hələ saçmaqda ol füyuzatı
(-----o feyzləri, nemətləri,
bollu-bərəkəti, müvəffəqiyyəti)
Ləmətilə feyziyə olalım
(Parıltıları ilə feyziyə olalım; faydalanalım,
xeyir əldə edəlim)
Vardır ümmid sübh-iqbalə
(Sübhün iqbalına – bəxtinə, taleyinə ümid var.)
Şəbi-hicrana yoqmu dünbələ?
(Hicran gecəsinə yoxmu arxa, geri, son!?)

Şair vətənin müasir halına nə qədər yansa da, məyus olsa da, təəssüflənsə də, gələcəyinə, inkişafına ümidlə baxır. Publisistik məqalələrində problemin üzərinə dönə-dönə qaydır. İnanır ki, onun vətəni Azərbaycan, Türk dünyası və Şərq tez-gec istibdad, zülmət və cəhalətdən xilas olacaq. Xilas olmanın yolu isə

məktəbdə, maarifdə, təhsildə və elmdədir!.. Onu bu istibdaddan, gerilik, cəhalət və tənəzzüldən maarif, məktəb, təhsil və elm qurtaracaq.

Realist-romantik Cavid, realist Azərbaycan yazıçıları kimi, XX əsrin vəzifəsini pək aydın görür və dərk edirdi. Bəzi şeirlərində, məqalələrində və dramatik əsərlərində XX əsr və Şərq və Qərb mədəniyyəti və sivilizasiyası problemi üzərinə təsadüfən dönə-dönə qayıtmırdı. “Qoca türkün vəsiyyəti” şeirində sözgəlişi “Əsr – iyirminci əsrdir, vəzifəsi pək ağır” demirdi. Şərqi, Türk dünyasını keçmişdə olduğu kimi, gələcəkdə də mədəniyyəti ilə fəxr edəcəyinə inanırdı.

28

Qara dəniz dalğalanır, çalxalanır; dənizdə tufan, qasırğa qopur. Gəmidə yol gedən sərnəşinlərin hamısı qorxu və təlaş içindədir. Dinli də, dinsiz də Allaha yalvarır, dua oxuyur. Lakin səksən yaşlı, dağ vüqarlı və dağ mətənətli Qoca bir Türkün kipriyi də tərpənmir. Bəlkə dağ sarsılar, fəqət o, sarsılmaz. Allaha dua oxuyur, Haqqa ərzi-niyaz etməkdə davam edir, çünki:

—...Parlıyor qəhrəmanca nasiyəsi;*
Oqunur çöhrəsində Turanın
Şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi;
...Budur ancaq duası, virdi, sözü:
“Ey böyük Tanrı! Ey böyük Yaradan!
Hər bələdan əsirgə yurdumuzu,
Kamran eylə şanlı ordumuzu...”

(“Dəniz tamaşası”)

29

Cavid pyeslərində türkülərdən geniş istifadə etmişdir. “Çoban türküsü” adlı bir şeir də yazmışdır. Şeiri “Cavid türküsü” də adlandırmaq olar. O şairin şeirləri arasında mənim ən çox

* Alın.

sevdiiyim şeirlərdən biridir. Çünki ruhuma yatır, ruhuma uyğundur. Şeirdə, demək olar ki, başa düşülməyən, anlaşılmayan söz və ifadə yoxdur. 8 bənddən, 32 misradan ibarət olan şeirin birinci bəndi bu cür başlayır:

Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər,
Dərdim çoxdur, ellər, ellər, ay ellər!
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlaram.

Haşiyə. Mən 1999-cu ildə həyat yoldaşımı, 2000-ci ildə 20 yaşında oğlum Toğrulu itirdim. Həmin bəndi oğlumun cənazəsi üzərində oxudum. Son misranı dəyişib, “Toğrul deyib gecə-gündüz ağlaram” söylədim. Caviddən bəzi misraları anasının və oğlumun sinə daşı üzərində oydukdum.* “Çoban türküsü”ndən, Cavidin başqa şeirlərindən və əsərlərindən “Hüseyn Cavid” pyesində istifadə etdim. “Çoban türküsü” şeirindən Mişkinaz Cavidin dilindən bu bəndi verdim:

Öz yurdunda bir qəribdən seçilməm,
Əsir kimi bir dost, bir yaqın bilməm.
Cihan Cənnət olsa bir ləhzə gülməm,
Cavid deyib gecə-gündüz ağlaram.

Vəsiyyət etmişəm ki, mən öləndən sonra sinə daşımın üzərinə Cavidin bu sözlərini yazdırsınlar:

Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlı,
Həyat var ki, ölümdən də zəhərli.

30

Şeirdə şairin həyatı ilə səsleşən məqamlar da az deyildir. Onun çiçək və güllərə, şirin dilli bülbüllərə, ümumiyyətlə, təbiət gözəlliklərinə qarşı xüsusi münasibəti olmuşdur. Bu münasibət

* Mən bu haqda daha geniş şəkildə “Ata naləsi” kitabımda yazmışam.

şairin şeirlərində, xüsusilə dramaturgiyasında öz bədii ifadəsini tapmışdır. Budur, lirik qəhrəman gözlərini yola dikərək öz nazlı Yarını gözləyir. O, isə gəlib çıxmır. Hilal qaşlı Sevgilisindən xəbər almayan lirik qəhrəmanın bağı qana dönür. Yaralı könlünü oxşayan tapılmaz. Yüz bahar gəlsə də, onun eyni açılmaz, üzü gülmür. Öz Yarından başqa gözü özgə gözəli görməyən şair, anadan təzəcə doğulmuş öksüz bir çocuq kibi zar-zar ağlayır.

Gülməz, yüz bahar olsa, gülməz yüzüm,
Yardan başqa bir gözəli görməz gözüm,
Sanki anadan ayrılmış öksüzüm
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Qoşma formasında yazılmış şeir öz ruhu etibarilə “Şeyx Sənan” mənzum faciəsində Serğonun türküsünə və “Qaçqın” şeirinə oxşayır. Serğonun türküsündən bir bəndə nəzər salaq.

Uzaqlaşdım gülümdən, sevgilimdən,
Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən.
Həp sızlarım, bir şey gəlməz əlimdən,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

“Çoban türküsü” şeirində şair öz obrazını, “Qaçqın” şeirində həm özünün, həm də həyat yoldaşı Mişkinaz xanımın obrazını yaradır. Lirik qəhrəmanın dərini şairin Leylası, şairin dərini Mişkinaz xanım uyutmur... Dərdi başından aşan şair, üzünü göyə tutaraq, dərini Aya danışır. Ayı görər-görməz fikrindən Yarının xəyalı gəlib keçir. Dərbədər könlünün məlalı daha da artır. Yarının mavi gözlərini, süzgün baxışlarını, tatlı sözlərini xəyalında canlandırır.

Göy yüzündə görür-görməz hilalı,
Keçər fikrimdən yarımın xəyalı,
Dərbədər gönlümün artar məlalı,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Yosma dilbərim deyilmiş ədasız,
Pək nazlıdır, amma deyil vəfasız,
Nə çarə!? Eşq əhli olmaz bəlasız,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Cavid “Knyaz” mənzum faciəsində mövzunun üzərinə yenidən qayıdır və Şakronun yumoristik-satirik bir “türküsünü” yazır. Şakro həmin mahnı ilə məclisi ələ alır və əyləndirir. Mahnıdan bir neçə misraya nəzər yetirək.

...Bənim nazlı yarımın pudralı cəmalı var,
Boyalıdır saçları, iki yapma xalı var.
Həm cavan, həm gözəldir: əlli səkiz yaşımda?
Dərman için bir tük yoq kipriyində, qasımda...

*Türkün tökülən qanları bihudə gedərmidi?
Diqqətlə düşün: yoxsa bu qan həpsi hədərmidi?..*

Məhəmməd Hadi

2.9. Türk əsirləri

Türkçü Hadi birinci cahan hərbinin canlı şahidi olmuş, onu yaxından izləmişdir. Türkçü Cavid isə əksinə, onu uzaqdan-uzağa izləmiş və həmin mövzuda şeirlər yazmışdır...

XX əsrin birinci yarısı türk dünyası üçün faciəli və fəlakətli, ağrılı və acılı, uğurlu və uğursuz olmuşdur. Osmanlı imperiyası çökmüş, onun yerində yeni türk dövləti yaradılmışdır. Azərbaycan müstəqillik qazanmış, iki ildən sonra rus sovet təcavüzünə məruz qalmışdır. Birinci cahan hərbi Türkiyəyə, Oktyabr çevrilişi və SSRİ-nin yaradılması Qafqaz, Azərbaycan və Orta Asiya türklərinə baha başa gəlmişdir. Milyonlarla türk öldürülmüş, diridiri torpağa gömülmüş, quyulara atılmış, malı-mülkü talan

Qeyd. İki dünya müharibəsinə 4 trilyon ABŞ dolları xərclənmişdir. Hər iki müharibədə 60 milyon adam ölmüşdür ki, onun böyük əksəriyyətini mülki əhali təşkil edirdi.

edilmişdir...

Birinci dünya müharibəsi tüğyan etməkdə idi. Türkiyə ölüm-dirim savaşına qatılmışdı. Düşmənlər türk ordusu və xalqının iradəsi, dözümlü, mətanəti, yeniməzliyi və mübarizə əzmi qarşısında mat qalmışdı. Çanaqqala döyüşü müharibənin taleyini həll etməli idi!.. Cəbhələrdə döyüşlər səngimirdi. Ermənilər rusların havadarlığı ilə türklərə qarşı genosid siyasətini davam etdirirdilər, dinc əhaliyə divan tuturdular. Əhali ağlasığmaz ingəncələrə məruz qalırdı. Döyüşən döyüşür, ölən ölür, əsir düşənlər güllələnirdi. Cavid bir neçə il idi ki, müharibənin ağrı-acısını, türkün faciə və fəlakətini öz içində yaşadırdı. Əsəbi hallar keçirir, qələminə güc verib yazırdı.

Həmin müdhiş hadisələrin canlı şahidi olan Qurban Səidin “Əli və Nino” romanından bəzi parçalara nəzər salaq: “...Düzdür, türklər sünnidirlər. Amma buna baxmayaraq ürəyim Ənvər (Ənvər paşanın – İ.A.) şəhərimizə (Bakıya – İ.A.) girişinin həsrətini çəkirdi. Bu nədir axı? Şəhidlərimizin qanı boş yer axıb?

- Seyid, - dedim, - türklər də bizim tayfadandır. Biz eyni dildə danışırıq. İkimizin də damarlarında Turan qanı axır. Bəlkə buna görə xəlifənin hilalı altında ölmək daha asandır...¹

Bakıda müharibə getməsə də, şəhər həyəcanlı günlərini yaşayırdı. Etmənilər Bakının küçələrində at oynadırdılar. Cavid bunları öz gözlərilə görür və məyus olurdu...

Qurban Səid romanında ermənilərə qarşı nifrət və “rəğbəti” bu cür təsvir edir: «...Elə ayağımı küçəyə qoymuşdum ki, kimsə tələsik özünü mənə çatdırdı. Atamın köhnə dostu Süleyman ağa idi. O da restoranda oturmuşdu. Ağır əlini çiynimə qoydu və dedi: “Tfu, sən işə bax! Şirvanşir nəslinin övladı erməninə qucaqlayır.” Açarı çıxarıb qapını açmaq istəyəndə başımı yırğalayıb öz-özümə düşündüm: “Ermənilərə belə nifrət bəsləmək nə axmaq işdir.”»

¹ Qurban Səid. Əli və Nino, Bakı, 2006, s. 73.

Bu sətirləri oxuyarkən Əkrəm Əylisinin “Daş yuxular” romanı, ona qarşı vəhşi hücumlar, meydanlarda kitablarının yandırılması yadıma düşür... Mən onun romanı haqqında bir kitab yazmışam, amma nəşr etdirə bilməmişəm.

Rus və erməni hərbi birləşmələri tərəfindən əsir alınmış türklər Bakıya gətirilmişdi. Nargin adasına sürgün edilmişdi. Həmin hadisənin canlı şahidi olmuş Qurban Səid bu haqda yazmışdı: “Səhradan şəhərə (Bakıya – İ.A.) ağır addımlarla dəvələr gəlməyə başladı... Dəvələr lülələri yerə baxan topları, tufəngləri və sursatla dolu qutuları daşıyırdılar. Bunların hamısı böyük döyüşdə (cahan hərbində - İ.A.) ələ keçirilən hərbi qənimət idi. Cır-cındıra çevrilmiş boz rəngli uniforma geyən türk əsirləri küçələrdən keçirdilər. Onlar dəniz (Xəzər – İ.A.) sahilinə tərəf gəldilər. Orada onları buxar gəmilərinə doldurub Nargin adasına aparırdılar. Əsirlər bu adada dizenteriya, aclıq və vətən həsrətindən məhv olurdular. Bəziləri də qaçmağa müvəffəq olur, amma ya İranın duz basmış səhralarında, yaxud da Xəzər dənizinin qurğuşun rəngli dalğalarında can verirdilər.”¹

Cavid həmin hadisəni görmüşdümü, dəqiq söyləmək çətindi? Ancaq türk əsirlərinin Nargin adasına aparılmasından xəbərdar idi.

Müharibə uzaqlarda getsə də, Azərbaycanda onun ağrı-acısı hiss olunurdu. Əsgərlərlə dolu vaqonlar Şimaldan (Rusiyadan), yaralılarla doldurulmuş qatarlar isə Qərbdən gəlirdi. Rus knyazı Nikolay Nikolayeviçin türklərə qarşı kini və qəzəbi yerə-göyə sığmırdı. “Qumlu səhraları aşıb Bağdad, Trabzon və İstanbula qədər uzanıb gedirdi.” (Qurban Səid) Cavid bütün bunları uzaqdan görür, duyur, qəzetlərdən oxuyurdu. Öz iti qələmilə müharibə cəlladları və cinayətkarlarına qarşı qəzəb və nifrətini kağız üzərinə köçürürdü.

¹ Qurban Səid. Əli və Nino, Bakı, 2006, s. 86.

Erkək, qadın, əskər, uşaq, ixtiyar
 Əsir deyər, birlərcə türk evladı:
 İssiz bir adanın qoynunda sizlər
 Sorulmaz dərdi, duyulmaz fəryadı.
 İştə kinli bir məzarlıq ki, hər gün
 Sağlam vücudlar belə düşkün, ölgün...

Nargində minlərcə türk əsiri rütubətli bir adanın qoynunda sızlayırdı. Onun dərdi sorulmur, fəryadı duyulmurdu. Ada kinli bir məzarı xatırladırdı. Sanki təbiət də düşmən kimi onlardan intiqam alırdı. Şimşək, soyuq, boran, yağmur və fırtınalar əsirlərin məhzun könüllərini daha məhzun edirdi. Aclıq bir yana, susuzluqdan onların dilləri qurumuş, dodaqları çat-çat olmuşdu. Amansız qartalın vəhşi dırnaqları məsum yavruqları didib parçalayırdı. Şair səsinə dünyanın sülhsevər insanların səsinə qataraq, “Qardaşlıq, birlik və bərabərlik” deyən sərxoşları qınayırdı.

İştə bir vəhşət ki, çəkilməz artıq,
 Dost deyil, düşman belə görsə ağlar.
 Ey türk eli! Ey milyonlar ölkəsi!
 Saqın, duyma nədir bu hal, bu vəhşət;
 Titrətməsin səni bu qardaş səsi,
 Korluq, sağırlıq o da bir səadət!..

(“Türk əsirləri”)

Qeyrətli və həssas şair Nargin adasında bəlaya düçar olmuş türklərin dərdinə şərik olur, fəlakətinə acıyır, bəlkə də gözləri yaşayırdı. Bakının İstanbula əl uzatmasını, daha böyük yardımçı olmasını istəyirdi. Anadolu türklərinin faciə və fəlakəti şairi düşündürür, ona bir an da olsa rahatlıq vermirdi. Həmin düşüncə və narahatlıq onu iri həcmli yeni bir əsər yazmağa sövq edirdi. Bu, onun 1918-ci ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazdığı “İblis” mənzum faciəsi oldu. Artıq türk ordusu həmin ordu deyildi.

Türk ordusu ətrafə bu gün həmlə edərkən,
İranə və ya Qafqaza imdadə gedərkən,
Rus ordusu durmaz, çəkilərkən önümüzdən,
Vasif! Nə rəvadır ki, şu parlaq günümüzdən
Feyz almayacaq biz olalım qəflətə mail,
Satmaz, satamaz milləti şəxsiyyətə aqıl.

(“İblis”)

Həmin günlər o günlər idi ki, ermənilər daşnak Şaumyanın başçılığı ilə Bakını gülləborana tutmuş, mart qırğını törətmiş, Cavidə əsir alıb Mailov operasının binasına gətirmişdilər. Şair bu dəhşətli günləri öz gözlərilə görmüş və sarsılmışdı!.. Həmin günlər o günlər idi ki, Qafqaza imdada gələn xilaskar və qəhrəman türk ordusu Ənvər paşanın başçılığı ilə erməni hərbi birləşmələrini məğlub edərək, Bakıya girmiş, Azərbaycan xalqını erməni zülmü və vəhşiliyindən xilas etmişdi. Buna ulu şairimiz çox sevinmişdi...¹

¹ Müsəlmanlar! İnqilab başlandı bəri cəbhə dağılır. Rus fərariləri əli silahlı və soyğunçuluğa hazır vəziyyətdə Bakının ağzında dayanıblar. Şəhərdə yalnız bir müsəlman hərbi hissəsi var. Bu hissə “Vəhşi diviziya”nın könüllüləri olan bizlərik. Şəhərimizdəki ikinci hərbi hissə “Daşnaksütyun” adlı erməni millətçi partiyasının hərbi dəstələridir. Bu partiyanın başçıları olan Lalay və Andronik bizimlə təmas yaratmışdır... Müsəlmanlar, “Vəhşi diviziya”ya yazılın və silaha sarılın. Düşmən qapının ağzındadır. Mən inanmıram ki, ermənilər bizim tərəfimizdə ruslara qarşı vuruşsunlar. Axı bu ruslar kimlərdir? Cındır içində olan həşəratlar, anarxistlər, quldurlar. Onların başçısının adı Stepan Şaumyandır və o, özü də ermənidir... Ermənilər ruslarla birləşdilər. Onlar bütün müsəlmanların tərk-silah edilməsini tələb edirlər...

(“Əli və Nino” romanından)

Məhəbbət insanı birləşdirir.

İnsan yalnız məhəbbətlə insan olur.

Platon

**2.10. Dünya filosoflarının nəzəriyyə və konsepsiyaları
kontekstində şair-filosof Cavidin fəlsəfi fikir və
düşüncələrinə bir nəzər**

1

Qeyri-adi fitri istedadla, təfəkkürə, ağıl və zəkaya, universal və ensiklopedik biliyə malik olan Hüseyn Cavidin qidalandığı və bəhrələndiyi fəlsəfi sistemlər və təlimlər müxtəlif, zəngin və rəngarəng olmuşdur. Filosof şairin təsirləndiyi və bəhrələndiyi fəlsəfi sistem və məktəblər arasında Şərq və Qərb (Avropa) fəlsəfi sistemləri və məktəbləri məxsusi yer tutur. O, bütün ömrü boyu oxuyub öyrənmiş, öyrəndiklərindən bədii yaradıcılığında istifadə etmişdir. Şeir və dramatik əsərlərində Zərdüşt, Epikür, Aristotel, Platon, Əbu Əli ibn Sina, Dekart, Spinoza, Spenser, Hegel, Con Look, Kant, Kont, Jan Jak Russo, Şopenhaur, Nitsşe, Xəyyam (ona ayrıca əsər həsr etmişdir) Rza Tofik və b. görkəmli filosofların adını sözgəlişi çəkməmişdir. Cavid islam fəlsəfəsini, sufizmi, Məhəmməd peyğəmbərin və Ömər Xəyyamın fəlsəfi fikirlərini dərinlən öyrənmiş, bədii əsərlərində, o cümlədən “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” pyeslərində istifadə etmişdir. Yalnız istifadə etməmişdir, həmin pyeslərdə və başqa əsərlərində özünün də fəlsəfi görüşlərini ifadə etmişdir. Bu mənada onun özünün və əsərlərindən bəhrələndiyi filosofların fəlsəfi fikir və görüşlərini araşdırıb üzə çıxarmaq mürəkkəb olduğu qədər də çətinidir. Cavidin fəlsəfi görüşləri onun bəzi şeirlərində, xüsusilə “İştə bir divanədən bir xatirə” (“Sən nəsin? Kimsin?” deyən ariflərə) fəlsəfi şeirində özünün daha geniş ifadəsini tapmışdır. O, bu bioqrafik fəlsəfi şairi 1912-ci ilədək öyrəndiyi qədim, orta əsrlər və müasir filosofların əsərlərinin təsiri altında qələmə almışdır. Özünün də fəlsəfi fikirlərini həmin filosofların fikirlərinə qataraq, möhtəşəm bir bədii əsər yaratmışdır.

2

Mən əsas mövzuya keçməzdən qabaq Cavidin bəhrələndiyi və ilham aldığı filosofların fəlsəfi görüşləri və düşüncələri üzərində qısaca dayanmaq istəyirəm.

Platona görə:

- Bilik hissi obrazların ümumiləşdirilməsidir.
- İdeyaların heç biri yaranmur və məhv olmur. İdeya hissi qavranılan predmetin mahiyyəti və səbəbidir. İdeya yoxdursa, haqqında olan şey də yoxdur.
- Güzəllik yoxdursa, gözəl şeylər də yoxdur.
- Ali ideya Allahdır!
- Təbiət ancaq varlıqdır. Dialektika elmi təfəkkürün üsuludur...

Nəinki Platonun, həmçinin bir çox Şərq və Qərb filosoflarının əsərlərilə tanış olan şair-filosof Cavid onlardan nə almışdır, nə əldə etmişdir? Bu, çox mürəkkəb sualdır. Ona veriləcək cavab daha mürəkkəbdir. Hər halda düşünmək olar ki, ideyalı, əqidəli və məsləkli, fəlsəfə elminə xüsusi maraq və həvəs göstərən sənətkar Cavid, Platonun güzəllik və gözəl, ali ideya Allahdır, dialektika elmi təfəkkürün üsuludur, metafizika ruhlar haqqında təlimdir konsepsiyalarını qəbul etmişdir.

3

Kəsbi-irfan edən şair, elmə qoşur, əlinə nə keçirsə oxuyub öyrənir. Əlindəki qələmi kəskin bir silaha çevirir. Fəzlü kamalını anbaan artırır. Ruhunu və fikrini işğal edən xəyallara, suallara cavab axtarır. Lakin “sərsəm könlü” suallara cavab axtarmaqda çətinlik çəkəndə Əflatunu “köməyə çağırır”.

Fikrimi işğal edən hər bir xəyal,

Ruhumu eylərdi ilqə bin sual;

Kəşf için sərsəm gönül məftun idi,

Kim onu həll etsə Əflatun idi.

Qeyd. Platona və Sokrata görə, insan ideyası yoxdursa, konkret adamlar da yoxdur.

Şairin ruhu da, qəlbi də, düşüncəsi də daima irfan için çırpır. Məlcəi məktəb və mədrəsə olur. Məscid və meyxanalardan zövq alır. Fəzlü irfan əhlinə heyran qalan şair, elm için başından keçən bir insan olur. Fəzlü kamalı özünə həmdəm hesab edən filosof-şair, özünün kim olmasını dərk etməyə çalışır.

Etmədim insana artıq etibar,

Adəm oğlundan fərar etdim, fərar.

Bəncə mərdud oldu hər dəftər, kitab

(Bəncə rədd oldu...)

Həp təfəkkürdən olurdum zəvqiyab.

("İştə bir divanədən bir xatirə...")

4

Aristotela görə, ağıl ümumi fikirləşmək qabiliyyətidir. Ümumi bacarığı dərk etmək qabiliyyəti və bu da bilik əsasında xüsusi, təcəni etmək bacarığıdır.

Filosof-şair "İştə bir divanədən bir xatirə..." şeirində ağıl və təfəkkür, anlamaq və dərk etmək probleminə məxsusi diqqət yetirir. Ağıl kəsəndən ta İstanbulda ali təhsil alanadək, keçdiyi fırtınalı, məşəqqətli, təbəddülatlı uşaqlıq və gənclik illərinə, elmə və biliyə yiyələnmək yolunda göstərdiyi iradə, əzm və səbata, çəkdiyi əzab və əziyyətə nəzər salır. Cahillikdən müdriklik və kamilliyə doğru gedən yolun dialektikasını, mürəkkəbliyinin fəlsəfi mahiyyətini açır. "Mən kiməm? Mən nəyəm?" suallarına cavab axtarır. Elm və biliyə yiyələnməyin, özünü dərk etməyin nə qədər çətin və mürəkkəb olduğunu etiraf edir.

Kəsbi-irfan etməyə əzm eylədim

Elmə qoşdum, hər nə duydum bəllədim.

Elmə vermişdim gönül arif misal,

Bilmiyordum başqa aləm, başqa hal.

5

Şair həqiqətə çatdıqca, həqiqəti dərk etdikcə "sarsılır", elmə və biliyə yiyələnməyin nəhayətsiz olduğunu anlayır. Elm və biliyə

yetmək, həqiqəti dərk etmək yolunda böyük əmək sərf edən dahi-ləri xatırlayır. Bəşəriyyətin haqqa və həqiqətə çatmaqda keçdiyi tarixi yolda etdiyi səhvləri, aldanışları, rastlaşdıqları çətinlikləri poetik bir dillə ifadə edir. Cahillikdən müdriklik və kamilliyə gə-dən yolu insanın fikirləşmək qabiliyyətinin təzahürü kimi görür.

Kim ki, əql istər, o, məcnun olmalı;
Hər fəlakət gəlsə məmnun olmalı;
Canlı meyyitlərcə zor idraki-haq,
Görməz əma, doğsa həтта bin şafaq.

Canlı meyllər Haqqı idrak etməzlər. Kor, nadan həтта min şəfəq görsə belə, onu görməz. Haqqın nurunu dərk edənlər, sözün müsbət mənasında, “mütləqə məczub”, yəni mütləq dəli-divanə olur. “Tərtü eşqidən”, yəni ifrat dərəcədə, həddindən çox eşqdən “həmən illət bulur”, yəni xəstəlik tapır. Şair demək istəyir ki, hər bir şeyin həddi olduğu kimi, əqlin də, dərk etməyin, fikirləşməyin də, elm və biliyə yiyələnməyin də həddi-hüdudu var. Fəqət insan elm və biliyə o zaman daha mükəmməl yiyələnə bilər ki, onun yolunda məcnun olsun, nə fəlakət gəlsə ona məmnun olsun. Yəni hər əzab və əziyyətə dözsün, elm və biliyə dəlicəsinə vurulsun, onu dəlicəsinə sevsin, ona mənəvi bir ehtiyac duysun. Budur ağılın fikirləşmək qabiliyyəti.

6

Dialektik metodun banisi Sokrat yazırdı: “Özünü dərk et.” “Mən bir şey bilirəm ki, heç nə bilmirəm.”

Hüseyn Cavidin “İştə bir divanədən bir xatirə...” şeirində həmin fikrin bədii-fəlsəfi ifadəsi daha çox duyulur və hiss olunur. Filosof şair öyrəndiyi biliklər əsasında özünü dərk etməyə çalışır. Başqa bir şeirində bəşər elminin dərinliklərinə baş vurur.

“Kəsbi-irfan için, fəzilət için
Çalış, uğraş!” diyorsun... İştə bənim
Ən böyük, ən sevimli amalım,
Qayeyi-məqsədim budur. Lakin

Nə için gizlətmək gərək, yetişir...
 Nə qədər purümidü biyaram
 Gecə-gündüz çalışsam, uğraşsam,
 Yenə ən son nəticə hiçlikdir.

("Elmi-bəşər")

Hiçlik, ah... ən xoş dəmi-səmtü sükun,
 Bir gözəl Cənnətdi, heyhat!.. Ən zəbun,
 Ən dəni bir hiss!..

("İştə bir divanədən bir xatirə...")

Filosof-şair demək istəyir və deyir də, insan nə qədər oxusa, çalışıb çabalasa, elmə yiyələnsə, son nəticəsi heçlikdir, sonsuzluqdur. Yəni elmə tam yiyələnmək, yerin, kainatın, bəşərin yaradılışının sirrini öyrənmək, bilmək müşküldür. Şair həmin fikri daha açıq və konkret şəkildə "Uçurum" faciəsində davam etdirir.

Əkrəm

...Hər nə qadar uğraşsa
 İnsan çocuqdur, çocuq...

7

Filosof və mütəfəkkir, kitablar içində qərq olub gedən Əkrəm, nə qədər çalışırsa, oxuyub öyrənirsə, cəhaləti artır. Yəni bir şey bilir ki, heç bir şey bilmir. Diqqət edin, sanki Sokrat kimi düşünür. Uluğ bəy onun sözlərinə şərik çıxır və düşünür ki, qədim bilgilər, filosoflar, ədiblər oxuyub öyrənmək yolunda nə qədər çalışsalar da, ictihad etsələr də, müəmmalı xilqəti və Tanrını dərk edə bilməmişlər. Onlar oxumaqla, elmə yiyələnməklə yüksəlmiş, fəqət çox çırpındıqdan sonra qanadları sınımışdır. Kiçik bir zərrənin – bir atomun qarşısında donub qalmışlar.

Böyük İbn Sinalar
Sokratlar, Əflatunlar
Dahi bir ustad ikən
Əcəb, nə buldu onlar!?

Bu fikir, demək olar ki, “İştə bir divanədən bir xatirə...” şəirinin fəlsəfi mahiyyətini təşkil edir. Filosof Uluğ bəyə görə, elm, bilik və fəlsəfə elə çıxılmaz bir yoldur ki, hər kəsi yormuş, hətta çoxlarını boğmuş və məhv etmişdir.

Cavidə görə, heçlik mənasızlıq deyildir, heçlik sonsuzluqdur. O, bu problemin üzərinə “Xəyyam” pyesində yenidən qayıtmışdır.

Xəyyam

Elmimdəki nöqsan ilə cəhlimdəki irfan
Hər an doğurur bəndə bir isyan.
Uydum da xəyalətə, sanıb kəndimi bilgil,
Baqdım ki, yaqar beynimi bir hiç
Bir hiç ki, bütün şübhəli hikmətlərə asi,
Uydum da fəzilətlərə asi...

Cavidin özü də, Xəyyam surəti də Sokrat kimi hər şeyi dərk etməyin, hər şeyi bilməyin, hər şeyi öyrənməyin mümkün olmadığını etiraf edirlər.

8

Dialektik metoda gəlincə, mənəcə, filosof-şairin bu nəzəriyyə və anlayış haqqında tam və dolğun təsəvvürü və biliyi olmuşdur. O, dialektik metodun banisi Sokratın və Hegelin fəlsəfəsi ilə tanış idi, deməli, onların dialektika haqqında fikirləri ilə də tanış idi. O, bu metod haqqında filosof Rza Tofiqdən bilgi almışdı. F.Engels yazırdı ki, biz fəlsəfədə çox şeyin dərk olunmasında Hegelə borcluyuq. Hegelə görə, bütün inkişaf müəyyən formada gedir. Bu forma triadadır. Yəni özünütəsdiq (tezis), həmin təsdiqin inkarı (antitezis) və inkarın inkarı (sintez), yaxud əksliyin aradan qaldırılmasıdır.

9

Cavid əsərlərində fəlsəfi motivlər barəsində həm Azərbaycan filosofları, həm də ədəbiyyatşünasları bəhs etmişlər. (Mən bu haqda “Əsrin şairi” silsiləsindən ikinci kitabımda söz açmışam.) Məmməd Cəfər Cavidin fəlsəfi görüşlərinin izahında nə qədər subyektivdirsə, Məsud Əlioğlu bir o qədər obyektivdir. Birincidə marksist metodologiyasının təsiri daha çox hiss olunur.

M.Əlioğlu “Məsud və Şəfiqə” şeirində daha çox təxəyyül, ideal və xəyal probleminə münasibətini bildirir və yazır: «İdeal həqiqət axtarıcılığı, müxtəlif fəlsəfi-ictimai məsələlərin mahiyyətini araşdırmaq meylləri “İştə bir divanədən”, yaxud da “Sən nəsin? Kimsin?” deyən ariflərə adlı məşhur şeirində daha dərin-dən, ətraflı şəkildə əks olunmuşdur... Şair bu əsərində, hər şeydən əvvəl, özünü dərk etməyə çalışır; qəlbini didən və dilləndirən suallara cavab axtarır; beynini yandıran alovlu fikirlərini müəyyən ideyalar ətrafında sistemləşdirməyə səy edir.»¹

Ədəbiyyatşünas M.Əlioğlunun məqaləsi Cavid şeirində fəlsəfi motivlər mövzusunun izahına həsr edilmiş məqalə və obyektiv bir yanaşma kimi diqqəti cəlb edir. Hegel və Cavid fəlsəfəsi arasında əlaqə axtaran ədəbiyyatşünaslardan biri olaraq yadda qalır. M.Cəfərin araşdırmaları isə, demək olar ki, sırf sovet tədqiqatı təsirini bağışlayır.

10

Müasir fəlsəfənin banisi olan Dekart hər şeyə şübhə ilə yanaşmaq ideyasını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, idrak yox, hisslər bizi aldada bilər. Məkan və zamanı şübhə altına almaq olar. Mənim mövcud olduğumu şübhə altına almaq olmaz, bu, qeyri-mümkündür. Mən düşünürəmsə, deməli, mövcudam. Bu meyl subyektivizmi ifadə edir. Bizim tərəfimizdən aydın və dəqiq qavranılan bütün şeylər doğrudur. Təbiətin dərk edilməsinin həqiqi idrakı metodu riyaziyyat ola bilər...

¹ H.Cavid şeirində fəlsəfi motivlər. Məsud Əlioğlunun “Məhəbbət və qəhrəman” kitabında, Bakı, 1979, s. 209.

Cavidin daha çox faydalandığı filosoflardan biri Dekartdır. Əsərlərdə idrak, hissi idrak, skeptisizm (şübhəçilik fəlsəfəsi. Termin mənşəcə yunan sözü olan “skeptikoz” sözündən yaranmışdır. Fəlsəfi mənası həqiqətin dərk edilməsinin mümkünlüyü haqqında təlim deməkdir) problemlərinə toxunmuşdur. Skeptisizm qədim, orta əsrlər və müasir filosofların fəlsəfəsində xüsusi yer tutmuşdur. Lakin filosof-şair daha çox Dekartın fəlsəfəsindən təsirlənmişdir.

11

Cavid şübhəçilik fəlsəfəsinə, hissin aldadıcı olması, idrakın həqiqətə doğru aparması probleminə “İştə bir divanədən bir xatirə” şeirində, “Xəyyam” pyesində, “Həsbi-hal” məqaləsində, daha çox isə “Şeyx Sənan” faciəsində münasibət bildirmişdir. Adı çəkilən şeirdə şair bəzən öz-özündən, bəzən fəlsəfə tarixinin söylədiklərindən şübhələnir. Problemi “Mən kiməm? Mən nəyəm? Mən nəyə qadiram?” şəklində qoyur. Bu cür məqamlarda o, daha çox hissi qavrayış və hissi idraka üstünlük verir. Hissin aldadıcı funksiyası onu doğru yola, həqiqətə istiqamətləndirir. Şeirdə köhnə, çürümüş, elmə və təfəkkürə əsaslanmayan əxlaq və adətə, etiqad və inanclara meydan oxuyan şair yazır:

Etiqad, əxlaqü adət, hər nə var,
Həp kökündən qaldırın divanələr...
Həp qırın, həp çeynəyin, həp məhv edin!
Hiç zərər yoq, bir müvəqqət səhv edin!
Səhvinizdən ta ki doğsun şübhələr,
Həp seçilsin haqqü batil, xeyrü şər...

Həqiqət axtaran, həqiqətin kökünü araşdırmaq istəyən lirik qəhrəman oxuculara təklif edir:

- Etiqad, əxlaq və adət, hər nə varsa, onu dəlicəsinə kökündən qaldırın. Müvəqqəti də olsa, onu qırın, çeynəyin, məhv edin ki, səhvinizdən şübhələr doğsun, haqq və batil, xeyir və şər

seçilsin. Bax, onda siz həqiqətə çata bilərsiniz, həqiqətin nə olduğunu anlırsınız. Filosof-şair demək istəyir ki, həqiqətə, elmə gedən yol səhv və şübhədən başlanır.

12

Skeptisizm Şərq fəlsəfəsində, o cümlədən islam fəlsəfəsində də mühüm yer tutur. Dramaturq şübhəsizliyin fəlsəfi mahiyyətini “Şeyx Sənan” faciəsində açır. Şeyxlər Sənanın davranış, inanc və etiqadından şübhələnməyə başlayırlar. Şeyx Hadi və Şeyx Kəbirin dialoquna nəzər salaq.

Şeyx Hadi

...Sənanı söylətən yalnız
Şübhədir... Yoqsa şübhədən başqa
Yoq onun bir qüsuru...

Şeyx Kəbir

Şübhədir hər həqiqətin anası,
Şübhədir əhli-hikmətin babası.
Şübhə etməkdə haqlıdır insan...

Fəzilət və irfan sahibi Şeyx Kəbir bəzi şeyxlərdən fərqli olaraq, şübhə haqqında daha doğru və inandırıcı fikirlər söyləyir. Hesab edir ki, həqiqətin anası, açarı, hikmət əhlinin babası şübhədir. O, insanda artıqca artar. Çünki, sufi fəlsəfəsinə görə, mərifət nuru şübhədən parlar.

Dramaturq “Xəyyam” tarixi dramasında yenə də bu problemə toxunur. Xəyyam üzünü göyə tutaraq münacat söyləyən münacatçının sözlərinə heyrlətlə bu cür cavab verir:

İştə, bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,
O sağır göy, əcaba, kimsəyə vermişmi cavab?..

13

Cavidə görə, hər şeyə şübhə ilə yanaşmaq olmaz. Ancaq şübhəçiliyi də insanın həyatından silib atmaq mümkün deyildir. İnsanı həqiqətə doğru aparan və ona çatdıran vasitələrdən biri

şübhədir! Şübhə etmək insana xas olan xüsusiyyətdir. (Tarixən şübhələnmə böyük cinayətlərin açılmasında mühüm rol oynamışdır.)

İstər Dekart olsun, istərsə də başqa filosoflar, Cavid idrak sahiblərinin təlimləri və fəlsəfi konsepsiyalarına kor-koranə yanaşmamışdır. Ağıl kəsəni qəbul etmiş, kəsməyəni qəbul etməmişdir. O, bəzən Dekart kimi düşünür və hesab edirdi ki, mənim mövcud olduğumu şübhə altına almaq olmaz. Əgər mən varamsa, mən düşünürəmsə, deməli, mən mövcudam. Mən yoxamsa, deməli, mövcud deyiləm və düşünmürəm. Deməli, aydın və dəqiq qavranılan bütün şeylər doğrudur.

Seyr eylədikcə bən şu gözəl kainatı, həp
Ruhum uçar uçar, əbədi bir səfa duyur.

("Hər yer səfali, nəşəli...")

Göydə bitməyən bir dərinlik var...
Bu dərinlikdə bir həqiqət var,
Gizlidir gərçi kor beyinlər için...

("Dəniz tamaşası")

"Bilmək, öyrənmək" öylə bir uçurum
Ki, onun intihası yox, dibi yox...
"Bilirim" söylənənlər də var pək çox.
Nəmə lazım... O bir xəyalətdir...

("Elmi-bəşər")

Bu parçalarda təsvir edilən şeylər dəqiq qavranılır, deməli, doğrudur.

14

Spinoza hesab edirdi ki, azadlıq dərk edilmiş zərurətdir. Dünya prosesləri zərurət əsasında baş verir. İnsan iradəsi heç nəyi dəyişməyə qadir deyildir...

Filosof şair Spinozanın fikrinin birinci hissəsini qəbul etmişdir. Düşünmüşdür ki, azadlıq gerçəkdən dərk olunmuş zərurətdir. Azadlıq və sərbəstliyin zəruriliyini dərk edən şair, bütün

həyatı və yaradıcılığı boyu buna əməl etmişdir. Yaradıcılıqda azad və sərbəst olmuş, sərbəst düşünmüş, sərbəst yazıb-yaratmışdır.

O, azadlıq-hürriyyət haqqında fikir və mülahizələrini məktublarında, məqalələrində və bədii əsərlərində ifadə etmişdir. Şair istanbullu türk xanımlarının azad və hür olmalarına sevinmiş, Qurbanəli Şərifzadəyə yazmışdır: “Məzmunca mümkün olduğu qədər bəzi əvalimi dərk edib anlamağa və lüzumunca aşna olmağa məcburam; keçdi cəhalət zamanı... gəldi hürriyyət zamanı.”

Cavid məhəbbəti-hürriyyətin nə olduğunu ona anlatdıqları üçün Sidqiyyə və Qurbanəli bəyə minnətdarlığını bildirmişdir. Azadlığın nə olduğunu anlayan və dərk edən şair, Namik Kamalın məşhur ifadəsini nəzər-diqqətə çatdırmışdır: “Kimsənin lütfünə olma talib, əvəzi cövhəri-hürriyyətdir.” O, əsərlərində bu problemin üzərinə dönə-dönə qayıdır. Lakin hürriyyəti ideallaşdırmır. Həmin problemə həm tarixi, həm də fəlsəfi aspektdən yanaşır.

15

Hürriyyət öylə nazlı bir afət ki, pək vəqur,
Qan aqmadıqca kimsəyə gülməz o işvəkar.

Şair demək istəyir ki, azadlıq verilmir, azadlıq alınır. “Şeyda” faciəsində bu problemin üzərinə məxsusi dönür. Bir şeirində məsələyə qlobal yanaşır, dünyada hürriyyət probleminə toxunur və yazır:

Hürriyyət? Ah, o bəncə fəqət tatlı bir xəyal...
Dünyada varmı hür, əcəba? İştə bir sual!..

(“Hərb ilahi qarşısında”)

Şair Spinozanın fikrinin ikinci hissəsini, yəni “insan iradəsi heç nəyi dəyişməyə qadir deyildir” fikrini qəbul etməmişdir. Elə öz şəxsi həyatı və iradəsi timsalında insanın nəyə qadir olduğunu sübut etmişdir...

16

Şərq dünya sivilizasiyası və fəlsəfəsinin ilkinə və mənbəyi olaraq qalır. "Fəlsəfə" anlayışını da Şərq təfəkkürünə aid etmək lazımdır. **Hegel** görə, fəlsəfi inkişafın zirvəsi onun sistemində "heç də mövcud olan hər şey", habelə sözsüz gerçək deyildir. Hegeldə gerçəklik atributu yalnız o şeyə məxsusdur ki, o, eyni zamanda zəruridir." (F.Engels)¹

Hegel təlimində Mütləq Ruh əsas yer tutur. Onun fikrincə, o, dramatik şəkildə hərəkətdədir. İnsanın doğulması faktı hələ onun insan olması demək deyildir. O yalnız doğumdur. Mütləq Ruh doğulur, gənclik dövrünə çatır, qocalır. Şərq bu yolda ancaq başlanğıcdır. Şərq doğulan fikrin özü deyil, fikirləşməyin imkanıdır. Şərq Ruhu fikir haqqında düşünməyə qadir deyil. Fikir onun təfəkkürünün predmeti, obyektə ola bilməmişdir və s.

17

Sual oluna bilər: "Cavid həmin fikri qəbul etmişdirmi?" Onun heç bir fəlsəfi əsəri olmadığına görə suala cavab vermək çətindir. Amma mən düşünürəm ki, o, Şərq təfəkkürü və fəlsəfəsini, Qərb təfəkkürü və fəlsəfəsini ayrıca bir predmet, obyekt və sistem kimi qəbul etmişdir. Zərdüşt, İbn Sina, Məhəmməd peyğəmbər və Xəyyam fəlsəfəsinə istinad edərək, Şərq təfəkkürünü bütöv bir sistem kimi qəbul etmişdir. Dolayısı ilə Hegelin Şərq Ruhu fikri haqqında düşüncələrinə müxalif olmuşdur. Cavidə görə, fikrin özü də, fikirləşmək imkanı da Qərbdən öncə Şərqdə mövcud olmuşdur. Şərq filosofları, o cümlədən Zərdüşt, İbn Sina, Məhəmməd, Farabi və Xəyyam Şərq Ruhu fikri haqqında düşünməyə qadir olmuşdur. Onun bu barədə fikirləri "Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər" və "Xəyyam" pyeslərində öz bədii ifadəsini tapmışdır.

¹ Ağayar Şükürov. Fəlsəfə, Bakı, 1979, s. 178.

18

Dramaturq “Şeyx Sənan” faciəsində Şeyx Kəbiri təsadüfən bu cür təqdim etmir: “Fəzilət və irfanilə, irşad və ictimadilə məşhur, ağsaqqal və nürani bir mürşid.” Şeyx Kəbir yalnız mürşid deyil, o, həm də islam filosofudur. Şərq təfəkkürü və islam fəlsəfəsinin təcəssümüdür. O, nəinki bir islamçı ideoloq və filosof kimi düşünür, həmçinin düşündürür. Oxucunun düşünməsinə imkan yaradır, onu düşünməyə qadir bir insan olaraq düşündürür. Görün böyük fəzilət və irfan sahibi, filosof nə deyir?

...Kim ki Allahı istiyor görmək,
Arasın qəlbi-tabnakində,*
Arasın kəndi ruhi-pakində,
(Arasın özünün pak ruhunda)
Hər kimin qəlbi, ruhu düzgündür,
Daima hiss edir də Haqqı görür.
Feyləsufanə ruha malik olan
Yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan.

Budur Şərq Ruhu! Budur Şərq təfəkkürü! İslam filosofunun ruhundan süzülüb gələn həqiqət və Allahın fəlsəfi dərk! Sufi Şeyx Kəbirin fikrincə, qəlbi və ruhu düzgün olmayan Allahı görə bilməz, Allahı dərk edə bilməz. Düzgün olan Onu görər də, duyar da, dərk edər də! Bu da azdır. Allahı dərk etməyə çalışan insan, gərək filosof ruhuna malik olsun. Əgər o, gerçəkdən filosof ruhuna malikdirsə, Allahdan ayrı yaşaya bilməz. Budur ilahiyyat elminin, belə deyək, əlifbası. Cavid dolayısı ilə demək istəyir ki, fəlsəfə Allahın dərk olunmasına imkan verir. H.Cavidin “Peyğəmbər” mənzum draması fəlsəfi baxımdan başqa bir aləmdir. O, Tanrının varlığını birmənalı şəkildə qəbul edir. Əgər biz bu gün Şərq Ruhu ilə Qərb Ruhunu müqayisə etsək, birincinin fikir və mənəvi cəhətdən nə qədər zəngin, ikincinin kasıb olduğunu görə bilərik.

* Qəlbinin nurunda.

19

“İblis” faciəsi başdan-başa fəlsəfədir, hikmətdir, dialektikadır. Dünya ədəbiyyatında İblis haqqında yazılmış əsərlərə zinətdir, möhtəşəm bir ədəbi abidədir. Filosof Cavid əsərdə böyük mütəfəkkir Zərdüştü təsadüfən xatırlamır. İblis filosof Arifin diqqətini təsadüfən ona yönəltmir.

Zərdüştü düşün, fəlsəfəsi, fikri, dəhası
Hər atəşə tapındırmaq idi zümreyi-nası.*
Yalnız bunu dərk etdi o əlləməyi-məşhur,**
Yalnız o böyük baş şu böyük kəşflə məğrur...

Dramaturq son əsərlərindən bir olan “Xəyyam” pyesilə Şərq Ruhu, Şərq təfəkkürü və Şərq filosofunun nəyə qadir olduğunu bir daha ortaya qoymuş olur. Əşxasda təsadüfən onu “məşhur filosof, şair” kimi təqdim etmir. Həmin təqdimatda incə bir məqam və məna var. O da bundan ibarətdir ki, Xəyyam ilk incə filosof, sonra şairdir. Pyesin süjeti və bədii-fəlsəfi mahiyyəti bunun üzərində qurulmuşdur.

İştə Xəyyam...
Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
Açdı irfan ilə bambaşqa cihan...

20

“Şərq fikrini fəlsəfə tarixindən çıxarmaq lazımdır.”
(Hegel) Bu, böyük filosofun səhvi idi! Tarix göstərir və sübut edir ki, Şərq fəlsəfi fikri əqli inkişafın başlanğıcıdır!.. Şərq tarixinin söylədiyi gerçəklik budur: məni fəlsəfə tarixindən çıxarmaq xətdir, səhvdir. Çünki Şərq əqli, Şərq fikri, Şərq təfəkkürü həmişə insanın ümumi başlanğıcını axtarmaqla məşğul olmuş, onun mənəvi kamilləşməsinə təkan vermişdir. “Seyrçi, coşqun və temperamentli Şərq adamı inanır və anlayırdı ki, dünyada Allahdan

* İnsan cinsini, camaatı.

** Çoxbilən, hər şeyi bilən, hər elmə bələd olan alim və s.

və İnsandan başqa heç nə yoxdur. Allahla İnsanın yalnız immanent olduğunu başa düşməyə şərait yaradılanda Şərq əqli (Qərb əqli üzərində - İ.A.) qələbə çaldı.”(A.Şükürov) Şərq əqli və təfəkkürü daima həqiqət axtarışında olmuşdur. Bununla da özünün Mənini təsdiq etmişdir. “Bu, Mənəm!” demişdir. Bu ifadədə həm böyük təsdiq, həm də böyük bir inkar var: “Bu, Mənəm!” “Bu, Mən deyiləm!” Filosof Ağayar Şükürovun təbirincə desəm, “Budur Şərq simvolikasının ən böyük tapmacası və sirri.”

- ...Hegelin və digər Avropa mütəfəkkirlərinin başa düşmədiyi simvolika budur. Deməli, insan həqiqət vasitəsilə dərk edilir, həqiqət isə insan vasitəsilə!..¹

Hüseyn Cavid bütün həyatı və yaradıcılığı boyu insan və həqiqət axtarışında olmuşdur. Həqiqətin fəlsəfi mahiyyətini dərk etməyə çalışmış və dərk etmişdir.

21

Şərq adamı, Qərb adamından fərqli olaraq, öz “Mən”ini daha əvvəl dərk etmişdir. Şərq adamının inancına görə, insan məhəbbətlə doğulur. Məhəbbət insan aqlını, insan zəkasını nurlandırır. İnsanda məhəbbət gücləndikcə, o, həqiqətə daha da yaxınlaşır. Son nəticədə həqiqətə qovuşur.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında bu kimi məsələlərin bədii ifadəsinə sıx-sıx təsadüf etmək olar. Bu da onun Şərq və Qərb fəlsəfəsinə nə dərəcədə dərindən bələd olmasından irəli gəlir. O, öz əsərlərində təsadüfən “Məhəbbətdir ən böyük din”, “Bütün dünyanı xilas edəcək yalnız məhəbbətdir”, “Məhəbbət olmasa aləm xərab olar” demir. Türk, islam və şərqli əqli və təfəkkürü ilə düşünən şair sanki Hegelin əksinə olaraq, Şərq fikrini və Şərq adamını Qərb fikri və Qərb adamına qarşı qoyur. Bəzi şeirlərində, xüsusilə “Peyğəmbər”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı” pyeslərində və “Azər” epik-dramatik poemasında həmin problemin üzərinə

¹ Ağayar Şükürov, göstərilən əsəri, s. 179.

dönə-dönə qayıdır. “Elmi-bəşər” və “İştə bir divanədən bir xatirə...” fəlsəfi şeirlərində isə problemi “Mən kiməm, mən nəyəm? Mən hardan gəlib, haraya gedirəm?” şəklində qoyur və bədii cəhətdən həll edir. Allaha, insana və dünyaya qarşı məhəbbəti güclü olan şair, həqiqətə doğru gedir, həqiqəti dərk edir və həqiqətə qovuşur.

Seyr eylədikcə bən şu gözəl kainatı, həp
Ruhum uçar, uçar, əbədi bir səfa duyar...
İnsan olan cihanda nasıl sevgisiz yaşar!?
Həp sevgidir gözəlliyi insana sevdirən.
Mərhumı-eşq olunca gözəllik də can sıqar...

(“Hər yer səfalı, nəşəli...”)

Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.

(“Dün və bu gün”)

22

Cavidin bəzi şeirlərində, xüsusilə “Azər” poemasında və “İblisin intiqamı” pyesində Şərq və Qərb adamı, Şərq və Qərb əqli və təfəkkürü, Şərq və Qərb adamının əməli problemi daha kəskin qoyulur.

Ey vətən! Səndə parlayanda ziya
Büsbütün əhli-Qərb cahilimiş.

*(“Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə
bir ahi-məzlumanə”)*

Bu fikri Hegelin yuxarıda qeyd etdiyim iddiasına bir cavab kimi də qəbul etmək olar.

İştə Qərbin azğın səadətləri
Alır qida Şərqin fəlakətindən.

(“Azər”)

Qərbin azğın səadətləri yalnız Şərqin fəlakətindən qida almırdı və almır. Qərb adamının ağılı, təfəkkürü və fəlsəfəsi, eyni

zamanda, Şərq adamının ağı, təfəkkürü və fəlsəfəsindən qida almışdı və alır. Əgər dünən də, bu gün də Şərqi Zərdüştün günəşi işıqlandırır və işıqlandırarsa, Qərbi İsa məsihin təlimi işıqlandırır və işıqlandırır; əgər Şərq və islam dünyanı və bəşəriyyəti sülhə çağırırdısa və çağırırsa, Qərb dünyanı və islamı müharibə ilə hədələyir.

Gərçi bu gün kapitalizm "sülh" arar,
Hər salondan doğar yeni bir şiar.
"Tərki-silah" nəğmələriylə ancaq
Məzlumlara qarşı qurulur tuzaq.

(*"Azər"*)

Qərb fikri, əqli və təfəkkürü budur. O daha çox ölüb-öldürməyə, Şərq fikri, əqli və təfəkkürü isə şəfqət və mərhəmətə meyllidir.

23

Hegeldən çox-çox sonralar yaşamış bir almanın "İblisin intiqamı" pyesində söylədiyi sözlərə diqqət edək.

Birinci alman (*məğrur və sərt bir ahəng ilə*). Həzərat! Hər kəs kibi Almaniya xalqının da sülhə böyük ehtiyacı var.* Lakin bizim ölkədə yaşayış getdikcə ağırlaşır. Bu acı həqiqəti bilməyən yoxdur. Burada** sevgidən, mərhəmətdən bəhs edirlər. **Bu bir xəstəlikdir.** Həqiqi sülhü əldə etmək üçün hər kəsin haqqı təmin olunmalıdır. Bizə hüquq və torpaq verilmədikcə, barışıqdan söz açmaq yersizdir.

Qərb insanının düşüncəsinə baxın! O, sevgi və məhəbbətdən bəhs etməyi bir xəstəlik hesab edir. Başqa bir alman isə açıqca bildirir: **"Biz təmin olunmadıqca, Avropa dövlətləri sülh və əmniyyət görməyəcək..."**

Hegel fəlsəfi əsərlərini yazarkən bilmirdi ki, XX əsrdə iki

* Həmin alman bu sözləri birinci dünya müharibəsindən xeyli sonra söyləyir.

** Belçikada keçirilən sülh konfransında. Kursiv mənə aiddir.

dünya müharibəsi olacaq və onu almanlar törədəcəklər. Yeri gəlmişkən, bugünkü Almanıyanın bəzi dairələrində faşist əhval-ruhiyyəsi dünənki Almaniyaadakı faşist əhval-ruhiyyəsindən fərqlənmir...

Şərq və Qərb adamını, onun düşüncə və təfəkkürünü, ağıl, zəka və fəlsəfəsini gözəl bilən Cavid əsərlərində buna ayrıca diqqət yetirmişdir. Lakin oxucu elə başa düşməməlidir ki, şair Şərqdə həmişə işıq, Qərbdə həmişə zülmət görmüşdür. Bu, heç də belə deyildir. O, istər Şərq, istərsə də Qərb olsun, insanın yaxşı əməllərini təqdir etmiş, yaramaz əməllərini pisləmişdir. Şair Platonun **“Məhəbbət insanı birləşdirir. İnsan yalnız məhəbbətlə İnsan olur.”** fikrinə necə qarşı çıxa bilərdi?! Bu, ola bilməzdi!..

24

Cavidcə, Şərq və Qərb mədəniyyəti bir-birini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmiş, tərəqqiyə təkan vermişdir. İstər Şərq, istərsə də Qərb olsun, insan ağılı və təfəkkürünün inkişafı tarixində onu həmişə belə bir sual düşündürmüşdür: “Mən kiməm, yaxud nəyəm? İnsan Kimdir, yaxud nədir?” Bu sual İstanbulda fəlsəfə elminin dərinliklərinə baş vuran Cavid 1912-ci ildə daha ciddi düşündürməyə başlayır. Çılğın, həyəcanlı hallar keçirən şair-filosof suallara cavab axtararkən, dürlü-dürlü şübhə və həqiqətlərlə üz-üzə qalır və sual edir:

“Bən nəyim?” Kəndim də bilməz, vaz keçin!

Sən nəsin? Boş bir sual insan için.

Bir müəmmadır ki, “bənlik” – həll edən

Yüksəlir Lahuta fərti-nəşədən...

(Yüksəlir İlahiyyətə ifrat nəşədən.)

Kant hesab edirdi ki, insan əqlini maraqlandıran problemlər nə bir əsrin, nə də bir millətin həll edəcəyi problemlər deyildir.

Qərb sivilizasiyanı Şərq sivilizasiyasına qarşı qoyan, Qərb xristian dünyasını bəşər sivilizasiyanın yekunu hesab edən Hegel

nə dərəcədə haqlı idi?!. Bu həqiqəti dərk etmək üçün Şərq təfəkkürünü, Şərq təfəkkürünün nəyə qadir olduğunu bilmək lazım idi. Mən Şərq və türk təfəkkürünə malik olan, dahiyənə əsərlər yazan şair-filosof Cavidin timsalında Şərq təfəkkürünün nəyə qadir olduğunu Hegelin Şərq konsepsiyasına qarşı qoyuram. İddia edirəm ki, Şərq ruhu, əqli və təfəkkürü Qərb ruhu, əqli və təfəkkürü ilə müqayisədə daha zəngin, daha mükəmməl, daha rəşadətli, Hegelin elə özü də yazırdı ki, elm və biliklər, xüsusilə fəlsəfə ərəblərdən Qərbə keçmişdir. Nəcib poeziya və azad fantaziya almanlarda, əsasən, Şərqdən əldə edilmişdir.

25

Kanta görə, bizim hisslərimizin səbəbi olan dünya özündə şeylərdir və dərk edilməzdir. Qanun əqlin əmiridir. İdrak prosesinin çətinliyi qarşılıqlı olaraq bir-birini rədd edən əqli mühakimələri doğurur. Elə hərəkət et ki, sənin hərəkətinin əxlaq qaydası ümumi qanuna tabe ola bilsin.

Hüseyn Cavid klassik alman fəlsəfəsi və onun nümayəndələri haqqında Rza Tofiqdən və İstanbul Universitetində oxuyarkən fəlsəfə fənninin tədrisi zamanı bilgi almışdı. Mənim araşdırmalarıma görə, o, bununla kifayətlənməmiş, ayrı-ayrı filosofların əsərlərini həm də müstəqil şəkildə öyrənmişdir. Fikrimcə, Kant fəlsəfəsində şairin diqqətini daha çox onun yuxarıda nümunə gətirdiyim ikinci, üçüncü və dördüncü cümlələri cəlb edə bilirdi. İddia edirəm ki, üçüncü cümlədə irəli sürülmüş konsepsiyayı Kantdan çox-çox qabaq Ömər Xəyyam irəli sürmüşdür, həmin konsepsiya Kantdan əvvəl Şərq fəlsəfəsində yaranmışdır.

26

Filosof-şair, ümumiyyətlə, dünyanın dərk edilməməzliyi haqqında təlimi qəbul etməmişdir. Ona görə, dünya və kainat sirlərlə dolu olsa da, dərk olunandır. İnsan ağı və kamalı ilə dünyanı dərk edə bilər. Dünyada və kainatda əbədi heç bir şey

yoxdur. Hər bir şey yaranır, yaşayır və məhv olur. Həyat və yaşayış əbədi deyildir. Hər bir şeyin əvvəli və sonu var. Qiyamət günü labüddür. Ümumiyyətcə, şairin dünyaya və kainata baxışları maraqlı və rəngarəngdir. Bir şeirində o, sualı “Dünya nədir?” şəklində qoyur və ona bu cür cavab verir.

...O, iştə fərəhnakü münəksir,

Bir aşıyani-zevqü səfa, bir xərabəzar...

(*“Ey ruhi-pürsükun!..”*)

Yəni dünya qırıq, sınıq, qəmli bir fərəh, şadlıq yeridir. O bir dost, yoldaş üçün tanışlıq, dostluq yeridir, bir xərabəzardır...

Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa,

Qafil insanlar da bənzər sərxoşa

Yaxud:

Göydə bir bitməyən dərinlik var

Ki, donar hər düşüncə heyrətdən.

Şairə görə, kainat sonsuzdur. Bu sonsuzluqda ölçüsüz bir boşluq, bir dərinlik var. Dünyanı və kainatı dərk etmək üçün, həqiqəti bilmək üçün ağıl, təfəkkür, kamal lazımdır.

“Peyğəmbər” mənzum dramasında sözügedən problemə, xüsusilə Allah və bəşər probleminə daha ciddi şəkildə toxunulur.

Peyğəmbər

...Anlamam bir şu ölçüsüz, şu dərin,

Şu qaranlıq, çiçəkli* pərdə neçin?

Bəni yalnız düşündürən şu məal,

Həp bu, yalnız bu, daima bu sual...

Mələk

...Dinlə həp kainatı, seyr eylə,

Hər günəş Ondan** iştə bir şölə...

* Ulduzlu.

** Allahdan.

Yəni yer, göy, kainat elə-belə yaranmamışdır. Onu yaradan var. Yaradanı dərk etməklə dünyanı və kainatı da dərk etmək olar...

Hüseyn Cavid həmin əsərdə idealizm ilə materializmi, romantizm ilə realizmi birləşdirir, çulğalaşdırır, sintez edir. İdealizmi, əsasən, Peyğəmbərin, materializmi və realizmi İskeletin timsalında təsvir edir. Dünyanın və gerçəkliyin dərk olunmasında iki yolun mövcud olduğunu göstərir. Demək istəyir ki, həqiqətin dərk olunmasında idealist düşüncə də, təfəkkür də, dünyagörüşü də əhəmiyyətlidir. (Mənim fikrimcə, materializmin inkişafında idealizm mühüm rol oynamışdır.) Əsərdə bu iki qüvvəti Peyğəmbər və İskelet təmsil edirlər. Mələk Peyğəmbəri Allahın dilindən danışmağa, Tanrı fərmanını yerinə yetirməyə dəvət edir. Peyğəmbər “Hankı möcüzə, bən ki, bu qulum” deyir. Mələk ona Quranı təqdim edir və söyləyir: “Sənin rəhbərin bu kitab və sənəti-kəlam olacaq.” İskelet onların sözlərinə gülür, istehza ilə cavab verir: “Nə qədər şairanə, tatlı xəyal?” Və dərhal da əlavə edir:

İnqilab istoyormusun, bana baq!
İştə kəskin qılıc, kitabı bıraq.
Parlayıb durmadıqca əldə silah,
Əzilirsən, qanın olur da mübah!..¹

Əsərin əvvəlində romantik və idealist olan Peyğəmbər, sonunda realist və materialist Peyğəmbərə çevrilir və zəfər çalır.

Əbülfəz Əliyevin yazdığına görə, min illərdir ki, dünyanın dərk olunmasında iki ictimai şüur formasının – dinin və fəlsəfənin münaqişəsi vardır. Din dünyanın dərkinə “iman”, inam və inanc üzərində, fəlsəfə məntiqi isbat üzərində qurur. Bu fikir çəkişməsi min illər davam etmişdi. VII əsrdə həzrəti-Məhəmməd bu fikir dartışmasını birləşdirib, onları vahid bir axına yönəltdi. Dahi

¹ Cavid H. Əsərləri. III cild. Bakı, 2005, s. 146.

filosof Məhəmməd Farabi iki dünyabaxışını birləşdirib, vahid dünyagörüşü sistemi yaratdı.

Mənim Azərbaycan filosoflarından kimin Elçibəy səviyyəsində araşdırmalar aparmasından xəbərim yoxdur. Ancaq bunu deyə bilərəm ki, Hüseyn Cavid ondan əvvəl bu problemi hiss etmiş, araşdırmış, Məhəmməd peyğəmbərin fəaliyyəti, dünya-görüşü və fəlsəfəsində xüsusi yer tutan həmin problemi “Peyğəmbər” mənzum tarixi dramasında ortaya qoymuşdur...

27

Feyerbax yazırdı ki, fəlsəfənin mərkəzində insan durmalıdır. Yeni fəlsəfə insan fəlsəfəsi kimi, həmçinin mahiyyətə insan üçün fəlsəfədir. İnsan ruhunun və cismnin vəhdətidir. İnsan öz təbiətinin müxtəlif təzahürləri ilə zəngindir. Varlıq hissələrin, məhəbbətin, düşüncənin sirridir. Məhəbbət olmayan yerdə həqiqət yoxdur. İnsan təbiətin ağuşundan yenincə çıxdığı zaman hələ insan olmamışdır. Yalnız xalis təbii vücut olmuşdur. İnsan, insanın məhsuludur; mədəniyyətin, tarixin məhsuludur.

Mən Feyerbaxın bu cümlələri ilə, demək olar ki, tam razılaşıram və zənn edirəm ki, Cavid də razılaşmışdır. Feyerbaxın təlimində insan anlayışı, insan fəlsəfəsi və məhəbbəti bir problem kimi qoyulmuş və həll edilmişdir. O, dolayısı ilə Darwinin nəzəriyyəsinə qarşı çıxmışdır. Əgər idealistlər insanın Allah tərəfindən yaradılmasını iddia edirlərsə, Feyerbax, sözün həqiqi mənasında, insanı, ali şüurlu varlıq olaraq, insanın, tarixin və mədəniyyətin məhsulu hesab etmişdir.

Cavid “Azər” poemasında insanı oxuculara təbiətin varlığı kimi anlatmış və Darwinin “insan meymundan əmələ gəlmişdir” fikrinə istehza etmişdir. (Biz ali məktəbdə oxuyarkən F.Engelsin “meymunun insana çevrilməsində əməyin rolu” fikri bizim bəy-nimizə yeridilirdi.)

Kant məhəbbət məsələsində Platonun “Məhəbbət insanı birləşdirir. İnsan yalnız məhəbbətlə insan olur” fikrini sanki tamamlayır.

Şərq fəlsəfəsində və Cavid fəlsəfəsində məhəbbət problemi xüsusi yer tutur. Cavid “Məhəbbətdir ən böyük din”, “Məhəbbətsiz bütün mənai-i-xilqət şübhəsiz heçdir”, “Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən bir sultan qafasından daha şərəflidir...” deyə aləmə səs salır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbətin ən böyük müdafiəçisi və təbliğatçısı olur. Tofiq Fikrətin “Toprak vətənim, növi – bəşər, millətim – insan, insan olur, ancak buna izanla inandım” sözləri onun dilindən düşmürdü. O, insana, dünyaya necə də böyük məhəbbət bəsləyirdi?!. Bunu yalnız anlamaq, başa düşmək və dəyərləndirmək lazımdır.

Kant və b. filosoflar öz əsərlərində insan və təbiət problemini də araşdırmışlar. Kantın fikrincə, təbiətin ağuşundan yenicə çıxan insan, insan olmamışdır. O, yarımvəhşi, yarıminsan idi. Onun əsl insan olması üçün zamana ehtiyac var idi. Təbiət və cəmiyyət onu formalaşdırıb əsl insan şəklinə salmalı idi; o, mədəniyyətin və tarixin məhsuluna çevirməli idi və nəhayət, çevrildi.

Cavid təbiət və insan haqqında filosofların fəlsəfi konsepsiyasını mənimsəmişdir. Əsərlərində yeri gəldikcə buna münasibət bildirmişdir. Bəzən bir panteist kimi düşünən şair-filosof insanı təbiətin yavrusu, bir parçası hesab etmişdir. İnsanın bir insan kimi biçimlənməsində, bilik, bacarıq və istedadının formalaşmasında təbiətin roluna böyük əhəmiyyət vermiş və demişdir: “Təbiət böyük istedadlar, böyük sənətkarlar yaratmaqda nə qədər də xəsislik edir” və s.

28

Cavidin ədəbi və fəlsəfi görüşlərində insan konsepsiyası mühüm yer tutur. O, insanı ali bir varlıq kimi ideallaşdırmır, onu müsbət və mənfinin, xeyir və şər in daşıyıcısı kimi təqdim edir. “Azər” poemasından bir neçə beytə nəzər yetirək.

Nə əcayib sürü, yahu, bunlar*,
Öndə rəhbərlik edər meymunlar...
Nə bəla gəlsə də qaplanlardan,
Yenə bən qorqarım insanlardan.
Diyorlar insan yonulmuş meymundur
Bu söz həqiqətə pək az uyğundur.

“İblis”də Cavid fəlsəfəsinin mərkəzində Allah, İblis və İnsan konsepsiyası durur. O, demək olar ki, heç bir əsərində insanın bir bioloji və kosmik varlıq kimi, fəlsəfi mahiyyətini bu faciədəki kimi, geniş və dərinlən araşdırıb üzə çıxarmır; insanın kim və nə olduğunu onun özünə bu dərəcədə tanıtmır. Əsərlərində bu problemin üzərinə dönə-dönə qayıdır. Özünün şəxsi həyatının timsalında “İştə bir divanədən bir xatirə” fəlsəfi şeirini yazır.

“İblis” faciəsindən İblisin bir monoloquna nəzər salaq.

...Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət; sonu vəhşət,
Sizlərdəki şəfqət; sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət, sonu lənət!..

Məhəbbət olmayan yerdə nəinki həqiqət, səmimiyyət də, insanlıq da, ülfət də, şəfqət də yoxdur. Məhəbbət olmayan yerdə vəhşət və dəhşət var, nifrət və lənət var, ölüm, qan və rəzalət var!..Cavid öz şəxsi həyatında bütün bunları görmüş, duymuş, müşahidə etmiş, yaşamış və yazmışdır. Oxuduqlarını, bildiklərini, gördüklərini, duyduqlarını və yaşadıklarını bir-birindən gözəl, dəyərli və bədii cəhətdən mükəmməl əsərlərində təsvir etmişdir.

* İnsanlar.

*Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa,
Qafil insanlar da bənzər sərxoşa.*

H.Cavid

2.11. Hüseyn Cavidin fəlsəfi lirikası

1

Azərbaycan romantik ədəbiyyatında fəlsəfi lirikanın ən gözəl nümunələrini romantiklər, o cümlədən Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavid yaratmışlar. Məncə, bu baxımdan realist ədəbiyyatımız romantik ədəbiyyatımızdan kasıb görünür. Əgər realistlərdə tipik şəraitdə tipik surətlər yaradılması (Fikir Hegelə məxsusdur.) nə qədər güclüdürsə, romantiklərdə həyat və cəmiyyətə, dünya və kainata, insanın daxili aləminə və psixologiyasına fəlsəfi baxış güclüdür...

Cavidin əsərlərindəki güclü fəlsəfi idrak, ruh və düşüncə haradan gəlir? Fikrimcə, ilk öncə onun özünün filosof təfəkkürünə malik olmasından! Digər bir tərəfdən, filosof müəllimi Rza Tofikdən və İstanbul Universitetində aldığı təhsildən. Ancaq bununla da kifayətlənməyən şair asudə vaxtlarında mütləq yolu ilə özünün fəlsəfəyə dair biliklərini zənginləşdirir və dərinləşdirirdi. Qeyd etdiyim yolla Şərq və Qərb filosoflarının əsərlərini oxuyub-öyrənir, onların fikir, nəzəriyyə və konsepsiyalarından bədii yaradıcılığında istifadə edirdi.

2

Bir neçə məlum fakta nəzər salaq. Cavid İstanbuldan Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublarda filosof və şair Rza Tofikin adını bir neçə yerdə çəkir və onu hörmətlə xatırlayır. Qurbanəli Şərifova müraciət edərək yazır: *“Beş-altı ay “ədadi” proqramını ikmala çalışıram. Hər həftə məşhur filosof Rza Tofiq bəydən həqiqiyyəyə dair, o cümlədən fəlsəfəyə dair, bir-iki dərs proqramı xaricində oxuyuram.”*

O, 1909-cu ildə yazdığı bir məktubda İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsində tədris edilən yeddi fənnin adını

ayrıca qeyd etmişdir. Həmin fənlər arasında “Məbadiyi-fəlsəfə” fənni də var. Rza Tofiq xalq deputatı seçildikdən sonra Universitetə professor təyin edilir. Şair fənlərin tədrisilə bağlı yazır: “...Həftədə on dörd dərs birinci sinifdə oxuyuram. Fərsəti fəvriyyə etmək üçün yeddi dərs də ikinci sinifə davam edirəm. Məktəbimiz üç sənəlik və üç sinifdən ibarətdir... Bu proqram ustadi-möhtərəm Rza Tofiq səlah gördüyü bir proqramdır...”¹

3

Cavid İstanbulda gecəsini gündüzünə qatararaq, oxuyub-öyrənir, müxtəlif fənlər üzrə biliklərə dərindən yiyələnməyə ciddi səy göstərir. Sevdidiyi fənlər arasında ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə xüsusi yer tutur. Elmlərə mükəmməl yiyələnməyi qarşısına məqsəd qoyan şair, Qafqazdan İstanbula ali təhsil almağa gələnləri özü ilə müqayisə edərək, Qurbanəli bəyə yazır: “...Və inşallah təala [Qafqazdan] təhsil etməyə [İstanbul] gəlmiş əfəndilər ilə Qafqaza övdət etdikdə məlum olunar ki, onlar nə təhsil alıb və bən nə kəsb etmişəm.”

Onun fəlsəfə elminə nə dərəcədə maraq və meyl göstərdiyi ilk öncə məktublarında öz ifadəsini tapmışdır. Onun bəzi fikirlərini nəzərdən keçirək.

- Hər şey dəyişsə təbiət dəyişməz.
- Məşhur Kamal bəy* demiş ki: “Kimsənin lütfünə olma talib, əvəzi cəvəhəri-hürriyyətdir.”
- Dünyada hər şeyin bir qanunu var.
- İnsan daima aldanmağa məhkumdur.
- Möhtəşəm bir filosof-kəbirin dediyi kibi: “Təbiətdə heç bədhava (müftə) şey yoxdur, qeyri-təbii olaraq, şöləpaş həqiqətlər puç bir xəyaldan ibarətdir.”
- Hasili-əhəblıq, mədənilik, gözəllik, hissi-mərhəmət, ruhaniyyət hər birər incə teldən, şəxsi və adi, qırılacaq qədər

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 54.

* Namik Kamal.

çürük bir teldən asılıdır ki, tədqiq və təcrübəyə qalxısan dərhal qırılır! Dərhal pozular, dərhal sönər.

- Hətta çürük bir soğan qabığında belə bir fiyət, bir qiyməti vardır. Qiymətsiz bir şey olmaz.

- Təbiətdə bədhava (hesabsız) bir şey olmaz. Hər şeydə, hər məsləkdə, hər xüsusda bir tərbiyəyi-müntəzəmə, bir mümarisəyi-məxsusə vardır ki, insan o tərbiyə ilə təqib edəcəyi məsləkdə kəsbi-ixtisas etməlidir, böyük bir nüfuzi-nəzərə malik olmalıdır və s.

4

Cavid üç elmə - ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə elmlərinə xüsusi maraq və həvəs göstərmiş, tarixi ədəbiyyat və sənət qədər, fəlsəfəni hər ikisi qədər sevmiş və öyrənmişdir. Buna görə də o, təfəkkür və düşüncə etibarilə həm bədii təfəkkürə, həm tarixçi təfəkkürünə, həm də filosof təfəkkürünə malik olmuşdur. Yalnız nadir istedad sahibləri buna malik ola bilərlər. Əziz Şərif yazırdı ki, Cavid kəskin şüura, ağıla və zəkaya, dərin düşüncəyə malik idi. Bu, ulu Tanrının ona bəxş etdiyi ən böyük səadət və nemət idi.

O, dünya və bəşəriyyətin, vətən və millətin taleyini, bu gününü və gələcəyini düşünən şair idi. Cəmiyyət və həyat, təkamül və inqilab, siyasət və ədəbiyyat, din, məzhəb, əqidə və məslək haqqında fikirlərini ilk öncə və daha çox Qurbanəli Şərifov və Əziz Şərif ilə bölüşürdü. Ə.Şəriflə dostluq edən şair, ona Zərdüşt, Artur Şopenhauer, Herbert Spenser, Fridrix Nitsşe, Rza Tofik və b. filosoflar barəsində söhbət açır, onların fəlsəfi görüşləri haqqında saatlarla danışardı. Məqalələrində İmmanuil Kant, Con Look, Spinoza, Spenser və b. filosofların nəzəri fikir və konsepsiyalarına münasibət bildirirdi. Şeir və dramatik əsərlərində isə Epikür, Platon, Aristotel, İbn Sina, Məhəmməd peyğəmbər, Xəyyam, Dekart və b. filosofların fəlsəfi görüşləri ayrıca yer vermişdi.

Şair Q.Şərifova yazdığı məktublarından birində özünə xas olan xüsusiyyətləri ayrıca qeyd etmişdir. Maraqlandığı hər hansı bir məsələni dərindən-dərinə, incədən-incəyə öyrəndiyini vurğu-

lamışdır. Şairin bu fərdi xüsusiyyətlərini və iş üsulunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, o, həmin filosofların əsərləri ilə elə-belə maraqlanmamışdır. Maraqlandığı məsələni dərindən və hərtərəfli öyrənmişdir.

Bunun bariz nümunəsi “İştə bir divanədən bir xatirə...” şeiridir. Burada **“Ətraf mühiti, dünya və kainatı, Allah və bəşər elmini dərk etməyin yolunun insanın özünü dərk etməsindən başlanır”** konsepsiyası önə çəkilir. Şairin 1912-ci ilədək ayrı-ayrı filosofların əsərlərindən öyrəndikləri özünün şəxsi həyat təcrübəsi və biliyi əsasında ümumiləşdirilir.

5

1912-ci ildir. Cavid Tiflisdə hələ də İstanbulda aldığı təhsil və tərbiyənin təsiri altında idi. Beynində öyrəndiyi filosofların əsərlərindən əzbərlədiyi fikirlər, onların kainata, dünyaya, insan şəxsiyyətinə və idrakına baxışları cövlan edirdi. Bir-birini təkzib və təsdiq edən, bir-birilə toqquşan fikirlər aləmində idi. Son dərəcə əsəbi və narahat hallar keçirirdi. Başında cövlan edən fikirləri kağıza köçürmək üçün masa arxasına keçdi və bu sözləri yazdı. «İştə bir divanədən bir xatirə. “Sən nəsin? Kimsin?” deyə arıflərə.»

Mən həmin əsəri nəinki Cavid lirikasında, XX əsr Azərbaycan poeziyasında fəlsəfi məzmununda yazılmış, bədii cəhətdən ən gözəl və mükəmməl əsərlərdən bir hesab edirəm. “Bir divanədən” ifadəsini müsbət mənada, yəni “arif” mənasında anlayıram. Şeirdə cəm şəkildə işlədilən “arıflər” sözünü bir neçə görkəmli filosofa aid edirəm. Onlardan birinin Platon, o birisinin Aristotel, üçüncüsünün Dekart olduğunu düşünürəm.

Cavid Dekartın adını çox-çox sonralar “Asudə və işsiz saatlarda oxunacaq bir məktub”unda çəkir və yazır: “Artıq bundan sonra mən hər kəsdən şübhə etməyə başladım, hətta kəndimdən də... Adətən filosof Dekart kimi “Mən nəyim!” deyə kəndimə, kəndi kölgəmə, kəndi varlığıma belə etmiyorum...”

Şair filosof Dekart haqqında fikrini heç bir yerdə bu cür açıq şəkildə ifadə etməmişdir. Məktub 1920-ci illərin əvvəllərində Bakıda yazılmış və vəzifəli bir şəxsə ünvanlanmışdır. O zaman şairin oğlu Ərtoğrul xəstə idi. Maddi cəhətdən İstanbulda çəkdiyi əzab və əziyyəti o, demək olar ki, Bakıda çəkirdi. Ömrünün ən ağır çağlarından birini yaşayırdı. Oğlunu müalicə etdirmək üçün bəzi qiymətli kitablarını aparıb satmışdı. Demək istəyirəm ki, şeir qələmə alındığı günlərdə şair İstanbulda hansı hisslər, iztirablar, maddi sıxıntılar keçirmişdirsə, 12-13 ildən sonra onu Bakıda keçirirdi, hətta “aeroplanım olsaydı, şəhəri tərk edərdim” yazırdı. Başibəlalı şair bir bəladan qurtulub, başqa bir bəlaya düşər olmuşdu...

6

Ulu Tanrı! Bu necə hal, bu necə təb, bu necə həyəcan və sarsıntı idi ki, şair yaşayırdı?!. O, birmənalı şəkildə arqadaşlarını rədd edirdi. Onun dərini sormamağa, qəlbinə atəş vurmamağa çağırırdı. Çünki biganələr dərd əhlinin dərini anlamırdılar. Könlünü qırıq bir viranəyə, özünü qayğısız bir divanəyə, söylədiklərini bütün əfsanəyə bənzədən idealist şair, yazdıqca Dekartı və başqa filosofları düşünür və alovlu misralarını kağız üzərinə köçürürdü:

- Arqadaşlar! Sormayın, hiç sormayın!
Sızlayan bir qəlbə yara vurmayın!
Sormayın, ariflər! Ey fərzanələr!
Anlamaz dərd əhlini biganələr
“Bən nəyim?” Kəndim də bilməm vaz keçin!
Sən nəsin? Boş bir sual insan için.

Şair yanırdı, alovlanırdı. Əslində özünün və ətrafındakı biganələrin kim olduğunu gözəl anlayırdı. Qarmaqarışıq fikirlər və düşüncələr içində sanki bir şimşək kimi çaxır, bəzi filosofları “məhşər ayağına” çəkirdi. Bəzən bir idealist şair-filosof kimi, bəzən bir materialist şair-filosof kimi düşünür və mühakimələr yürüdürdü.

7

“Bənlik nədir?” Şairə görə, o bir müəmmadır. Sualı həll edən kəs fərti-nəşədən lahuta yüksəlir. Göz görmək, qulaq eşitmək alətidir ki, çox zaman insanlar aldatmışdır. Siz mənim söylədiklərimə etibar etməzsınız. Çünki mən divanəyəm, siz qafilsiniz. “Çünki anlaşılmaz deyildir pək qolay, // Laylalaylay, laylalaylay, laylalay.” Cahil və qafil insanlara laylay çalmaqla nə demək istəyir filosof-şair? Məncə, demək istəyir ki, kainat və dünyanın sirlərini, bəşər elmini, insan “Mən”ini dərk etmək üçün mürgüləmək yox, oxuyub öyrənmək, elmə dərindən yiyələnmək gərəkdir.

8

Fikrimcə, həmin əsər bioqrafik əsərdir. Bunu sübut etmək üçün əsərdə kifayət qədər dəlil-sübut var. Şeiri yazarkən şairin 30 yaşı var idi. O, artıq fəlsəfə elmində mövcud olan bir çox cərəyan və təlimləri öyrənmiş, analiz etmişdi. Şair öyrəndiyi fəlsəfi təlim, anlayış və konsepsiyaları bu şeirində sistemləşdirmiş və özünə-məxsus fəlsəfi fikirlər ilə zənginləşdirmişdir.

Yeri gəlmişkən, sovet dönəmində bəzi filoloq və filosoflar Cavidin fəlsəfi görüşlərinə birtərəfli yanaşmış, onun fəlsəfi fikir və mühakimələrində “burjua filosoflarına” məxsus təmayül axtarmışlar. Həmin fikirlərlə qətiyyənlə razılaşımaq olmaz. Müasir cavidşünaslar bu cür məsələlərdə çox diqqətli və ehtiyatlı olmalıdırlar. Onlar Cavidin fəlsəfi görüşlərini daha dərindən araşdırmaq üçün onun özünün maraqlandığı və bəhrələndiyi filosofların əsərlərini diqqətlə və yaxşı öyrənməlidirlər.

9

Şeirin ilk beytlərinə fəlsəfi mühakimələrlə başlayan, sanki bir inqilab içində çırpınan şair, sonra öz həyat tarixini vərəqləməyə başlayır. Bir zamanlar ənisi - yar, əhli - mənə və mərhəməti - əsrar olan şair uşaqlıq illərini xatırlayır. Qayğısız və azadsər şair bəxtiyar günlərini yaşayır. Bilmir ki, xilqət nədir, mövcudiyyət nədir, heçlik və sonsuzluq nədir? Ən dəni bir hiss onun

ruhunu yoxluqdan, heçlikdən varlığa atır. “Cahil və qafil şair” bəzən özünü məhbəsdə, bəzən zülmətdə görür. Çünki o, hələ elmlə deyildir. Dünyanın gərdisindən xəbərsizdir. Belə bir halda ikən qəfildən müdhiş bir xitab eşidir: “Qalq! Ey insan oğlu, qalq!”

O, mollaxananı və Sidqinin məktəbini bitirdikdən sonra özünü bir aləmdə, İstanbul Universitetini bitirdikdən sonra başqa bir aləmdə hiss edir. Ağılı, biliyi, dünyagörüşü artıqca Yaradanın sirrini, xilqətin mənasını, mövcudiyyətin mahiyyətini daha yaxşı dərk etməyə başlayır.

10

Şair kamala çatdıqca, təcrübə qazandıqca çox şeyi daha yaxşı dərk etməyə başlayır. Bilikdə və idrakda çocukqən bir yığın insana əyləncə olur. Pəjmürdəhal kiçik bir məncuna çevrilir. Fəqət zaman keçdikcə, yaşa dolduqca, biliklərə və elmə daha dərinədən yiyələndikcə, o, dəyişir, yeniləşir, inkişaf edir, kamilləşir.

Keçdi az-çox, bən dəyişdim büsbütün,
Taleyi-mənhusuma doğmuşdu gün.
Ağlamazdım, şimdi pək dilşad idim,
Qayğısız, azadə bir nevzad idim...

Şairin uğursuz, nəhs taleyinə artıq yeni gün doğmuşdu. Gördüyü, anladığı və dərk etdiyi şeylərdən zövq alırdı. Kainat onun üçün bir Cənnətə çevrilmişdi. O, yeni münəvvər bir həyata başlamışdı. Bu səbəbdən daima məsud və xoşal idi.

Qayğı bilməz bir çocukqən, nəgəhan
Fikrimi cəzb etdi digər bir cihan.
Kəsbi-irfan etməyə əzm eylədim,
Elmə qoşdum, hər nə duydu, bəllədim.
Əldə kəskin bir silah olmuş qələm,
Fikrimə hökm eyliyordu dəmbədəm.

11

Şairin bu və buna bənzər misraları Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublardakı fikirlərilə çox səsləşir.

Elmə və biliyə yiyələndikcə anbaan fəzlü kamalı artır. Durmadan yüksəlir və yüksəlir! Yeni fikirlər və xəyallar beynini işğal edir. Platonun fəlsəfəsi və fəlsəfi sisteminə əsaslanaraq, onu düşündürən suallara cavab axtarır.

Fikrimi işğal edən hər bir xəyal,
Ruhumu eylərdi ilqa bin sual;
Kəşf için sərsəm könül məftun idi,
Kim onu həll etsə Əflatun idi.

Qəlbi irfan eşqiylə çırpınan şair Əflatunun fəlsəfəsinə baş vurur, özünü narahat edən və düşündürən sual və problemlərə cavab axtarır. Məlcəi məktəb və mədrəsə olduqca, heç bir vəsvəsə qəlbinə girmir. Məscid və meyxanələrdən, aqıl və divanələrdən zövq və feyz alır. Fəzlü irfan əhlinə heyran qalır, elm için başdan keçən insan olur.

Fəzlü irfan əhlinə heyran idim,
Elm için başdan keçər insan idim.
Kainatı-elm, o bir dilbər həyat,
Ən müqəddəs bildiyim bir kainat...
Elmə vermişdim gönül arifmisal,
Bilmiyordum başqa aləm, başqa hal.

12

Şair məktəb, mədrəsə, universitet təhsili gördükcə yeniləşir. Elmə, biliyə daha böyük maraq göstərir. – Qəm nədir, sevdə nədir – bilmir. Onun yalnız və yalnız bir həmdəmi olur – fəzlü kamal! Tək bir munisi olur -ərbabi-hal! Şair çalışır, çabalayır, elmin sirlərinə yiyələnməyə, elmin qanadlarında uçmağa can atır. Bəzən bir sufi, bəzən bir panteist, bəzən bir materialist, bəzən bir idealist kimi düşünür. Bir çox sirləri bilməyə, dərk etməyə, fəzilət sahibi

olmağa çalışır. Bu cür məqamlarda o, sanki bir Əflatun, bir Ərəstu, bir Dekart kimi görünür. Hünər, bilik və mərifət nədir? Kamillik, gözəl əxlaq, səxavət və alicənablıq nədir? Şair bu cür əxlaqi və mənəvi dəyərləri özü üçün aydınlaşdırmağa girişir. Bəzən elmin, biliyin hüdudsuz, ucu-bucağı görünməyən kainatında qanadı sınımış bir qartal kimi çırpınır.

Cavid sözügedən şeirində sanki İstanbulda keçirdiyi şirinli-acılı, sıxıntılı, ac-yalavac günlərini ağır və məşəqqətli həyatı fonunda elmə və biliyə necə də böyük şövq və həvəslə yiyələndiyini, necə də bir mətin iradəyə malik olduğunu nəzmə çəkir. Sözüüm havadan asılı qalmasın deyə onun Qurbanəli bəyə göndərdiyi məktublarındakı bəzi fikirlərə nəzər salaq.

- Validəxananı kəndimə məskən etdim. Gündə bir saat fransızca və iki saat da türk lisanında ədəbiyyat və tarixə dair elmləri oxuyuram. Əlhasil bekar və asudə bir vaxt bulmayıram. Gecə-gündüz təhsili-elmə əp-eyicə davam edirəm. Hacı Seyid Bağır ağadan üçər-beşər rublələrlə toplanan məbləğin surətini istədim. Ondan da bir cavab almadım. Bəndəniz şimdilik əlində olan beş-üç lirədən yeməyə-yeməyə, daha doğrusu, həftələrlə penir-ək-məkə qənaət edərək, kəməli-sədalətlə artıra bildiyim cüzi bir məbləglə bir qaç da kəndimi idarə edə bilərəm. Yalnız burası bilinməli ki, həyatım fəlasifeyi-kəlbiyyun ki, yaşayışları kəlb yaşayışından təfriq olunmaz - həyatından pək fərqli deyil. **Saf və pak bir vicdanla yaşayırdım və yaşayıram. Bənim kəndim cahil olmaqla bərabər, hər nasılsa, qəlbim pək həssas yaradılmışdır. Hər bir incə şeydə bir iğbirar duyuram və hər bir hərəkətimi hissiyyatıma uydurmağa məcburam. Qafqaza döndükdən sonra əsil məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir.**

13

Mən bütün bunları müasir oxucu və araşdırıcıların nəzərinə ona görə çatdırıram ki:

* Seçmələr mənə aiddir.

1. Cavidin həyatını, xüsusilə İstanbul həyatını incədən-incəyə öyrənmədən və bilmədən onun bir sıra şeirlərini, o cümlədən "İştə bir divanədən bir xatirə..." şeirini anlamaq və obyektiv təhlil etmək mümkün deyildir.

2. Qoy bəziləri bilsinlər ki, Cavid İstanbula kef çəkmək üçün deyil, mükəmməl təhsil almaq üçün getmişdi. O, burada son dərəcə çətin və yoxsul bir həyat içində yaşamışdır. Çox ağır və əzablı şəraitdə təhsil almışdı. Fəqət iradəcə sarsılmamışdı. Hətta "dılənçilik deyilən quduz illətə" belə yalvarmamışdı. Çocuqluğundan bilmədiyi, görmədiyi, sevmədiyi o qorxunc və müdhiş illətə boyun əyməmişdi. Cavidin yerinə kim olsaydı, bəlkə də təhsilini yarımçıq buraxıb, vətənə dönərdi. Lakin o hər məşəqqətə dözürdü! Onu "mürtəcə burjua fəlsəfəçiliyində", maxizmdə, şübhəçilik fəlsəfəsində, estetizmdə, xırda burjua romantizmində, skeptizmdə nə bilim daha nədə, nədə tənqid etmək və günahlandırmaq nə qədər asandırsa, anlamaq, dərk etmək, heç olmasa "yarımcavid olmaq" (Mehdi Məmmədov) bir o qədər çətindir!

14

Nə isə, qayıdaq mətləbimiz üstə.

Şair coşur, daşır, çalışır, vuruşur, yazıb-pozur, oxuyub öyrənir. Hər bir işini, hərəkətini və fəaliyyətini ağıl və hissiyyatına uydurmağa çalışır. Bəzən müəllimi Məşədi Tağı Sidqini, bəzən hamisi Qurbanəli Şərifzadəni xatırlayır. Şeirində buna üstüörtülü işarələr vurur. Məktubunda isə açıq yazır: "Sizlər bənə o qaranlıq pərdələri yırtdınız, parçaladınız, yoxsa iləl-əbəd zəlalət uçurumlarında, cəhalət bataqlıqlarında məhv olub gedəcəkdim."

Şair keçmişinə xor baxmır. Əksinə, gələcəyini keçmişinə üzərində qurur. Eim və biliyə yiyələndikcə zəlalət uçurumlarından, cəhalət bataqlıqlarından xilas olur, hər elmi və fəlsəfi təfəkkürdən feyziyab olur. Bəzən çalışıb-çabalamaq onu yorur. Amansız həyat onu inlədir, küskün ruhunu dinlədir. O düşünür, daşınır, götür-qoy edir. Mərhəmətsiz Adəm oğlundan fərar qılır. İnsana qarşı

etibarını itirir. Oxuduğu kitabları, yazdığı dəftərləri bir kənara atır. Bir zamanlar öyrəndiyi, bildiyi həqiqəti köhnə sayır. Gördüyü və hiss etdiyi hər şeydə bir məna axtarır. Çox bilik əldə etdikcə iztirabı anbaan artır. Çünki öyrəndiyindən daha çox şey öyrənmək lazım olduğunu daha dərinlən anlayır.

Artıyorkən iztirabım anbaan,
 Xeyli daldım... Bir də baxdım, nəgəhan
 Əski bütələr qalmamış, həp qırmışım,
 Uçmuş əqlim büsbütün çıldırmışım.

15

Filosof-şair hiss və dərk edir ki, bilmək və öyrənmək öylə bir uçurumdur ki, onun intihasi və dibi yoxdur. Elmin dərinliklərinə, elmi-bəşərin tarixinə, gərdisinə baş vurduqca, özünü başqa bir aləmdə hiss edir. Haldan-hala düşür, qarmaqarışıq fikirlər burulğanında çabalayır. Elm və biliyin dəli-divanəsi olan filosof-şairin bəzən əqli başından uçur. O, büsbütün çıldırır. Gülər gördüyü şeyləri ağlar, ağlar gördüyü şeyləri gülər görür. Heyrət içində donub qalır. Sərsəmləyir, tükləri ürpənir, qan beyninə vurur, qəlbində bir tufan qopur.

Bəncə hər mahiyyəti-əşya bütün,
 Başqa rəng almaqdadır guya bu gün.
 Hər həqiqət sanki ölgün bir xəyal...
 Hökm edər ruhumda artıq başqa hal.

16

Şair oxuyub öyrəndikcə, insanın tarix boyu keçdiyi yola nəzər saldıqca, əski hissiyyatı sərbəsər dəyişir, yeniləşir. Əldə etdiyi yeni informasiyalar və biliklər köhnə informasiya və bilikləri rədd edir. Ruhunda başqa bir hal baş qaldırır. Xilqətin meydana gəlməsilə maraqlanır. Onun kim və nə olmasını bilmək və həll etmək istəyəni divanə adlandırır və yazır:

- Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa,
Qafil insanlar da bənzər sərxoşa.

Cavid təbiəti, insan cəmiyyətini və insan təfəkkürünü diama dialektik hərəkət və inkişafda görür. Bəşər tarixinin inkişafını bunsuz təsəvvür etmir. Həmin inkişaf prosesində müxtəlif dövrlərin, o cümlədən ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm və s. dövrlərin olduğunu qeyd edir. Həmin dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, insan cəmiyyətinin keçdiyi tarixi yolu poetik bir dillə təsvir edir. Bəşəriyyətin cahilliyə dövrü haqqında ayrıca söz açır.

17

Qədim dünyada müxtəlif inanca, əxlaqa və mənəviyyata malik olan insanlar yaşayırlar. Həmin ibtidai insanlar cahil, əməlsiz, qayğısız və sayğısızdı. Kəndilərindən xəbərləri yoxdur. Nitqsizdir. Anlaşılmaz sözlər söyləyirlər. Daima miskin, daima düşünməzdilər. Əksəri kiçik xülyaya heyrandır. Gah yıldızlara, aya və günəşə səcdə edirlər, gah dilara qızlarla əylənirlər. Heyvanı özləri özləri üçün Tanrı sanırlar... Bu qaranlıq bəşər dünyasını aydınlatmaq üçün bir qəç dahilər, filosoflar meydana gəlir və deyir: "Korları irşad üçün gəldik."

Dahilər yoxdan bir Haq mövcud olduğunu kəşf edirlər. Həmin haqqa "Məbud" deyirlər. "Elə bir Məbud ki, hökm edər, fəqət kimsəyə bənzəməz. Elə bir Məbud ki, müqtədirdir; həm xəlq edər, həm məhv. Çünki O, hər bir qüvvətin fəvqündədir." Xalq həmin dahilərin söylədiklərinə inanır. Çünki onlar ülviliyyətə yaxın, xitabi-qüdrətə layiq, aləmin əsrarına aşina idilər. Hamısının amalı və əfkarı, iqbali və idbarı bir idi. Hamısının ruhunda bir Cənnət gülüdü. Həpsi ilhamını Haqdan alırdı...

İştə hər dahidə var bir etiyad,
Yan baqıb təqlidə, eylər ictimad.
Dinləyib əslafı hər fikir etdilər,
Göstərib əxlafa bir yol, getdilər.

Qədim insanların həyat və məişətinə, inanclarına nəzər salan filosof-şair, belə bir nəticəyə gəlir ki, bəşəriyyətin tarixi inkişafı dialektikanın qanunlarına əsaslanır.

18

Qədim filosoflar, dahi adamlar özündən əvvəlki əsəflərin (sələflərin) fikirlərini dinlədilər, əxlafa (xəlifələrə) yol göstərər, dünyadan köçüb getdilər. Onların bir-birindən az-çox fərqi olsa da, hamısı bəşəriyyət üçün şahrah – geniş yol aradılar. Sahibi-hünər oldular. İnsanlara “Bir təcəddüd,* bir xüsusiyyət” dilədilər. İnsanların yolunu münəvvəs etdilər. Onlar öldü, zaman dəyişdi. Meydana bir çox rahzən – yolkəsən, quldur çıxdı. Həmin yolkəsən və quldurlar özlərindən əvvəlkilərin fikirlərində təzad buldular və başqa yol tutdular. Ağıllı və dahi adamlara qarşı xalqda nifrət, ikrah və qəzəb hissi oyatdılar. İnsanların tarixi fəlakət və faciələrinin başqa bir dövrü başlandı. Quldurlar, xurafatçılar bir yığın əfsanə və mənasız söz uydurub insanlar arasında ixtilaf yaratdılar. Boş, əsassız və elmsiz xəyal və uydurmalar ilə dünyaya vəlvələ saldılar. Bir mürşid meydana atıldı. Onun ardıcılıarı böhtanlar icad etdi, məzhəblər çıxardılar. Anlamaz və kor xalqı tapındıqlarına inandırmağa çalışdılar. Kiçik bir dənədən qübbə yaparaq dedilər: “Haq Mənəm! Haq məndədir!” İnsanlar həmin vicdansızlara uydular. Firqələr təşkil etdilər. Hər kəs sərsəm kəndi fikrinə qapıldı. Hər kəs öz həmfikirlərinə düşman kəsildi. Başqa bir yol, başqa bir Xaliq buldu. Beləliklə, bəşər tarixində bir təbəddülat, təlatüm başlandı. Dinlər, təriqətlər, firqələr, məzhəblər meydana gəldi. Adəm övladı təkallahlıqdan çoxallahlığa doğru üz tutdu.

Hər kəs aldanmış da sapmış bir yana,
Bin çeşid bütələr yapıb tapmış ona.

* Yenilənmə, təzələnmə.

Hər kəsin ruhunda bir Xaliq gülər,
Öylə bir Xalıq ki, xəlq etmiş bəşər.

19

“İştə bir divanədən bir xatirə” şeirində ümumi tarix və ümumi fəlsəfə fənlərindən öyrəndiklərini ümumiləşdirən, bəşəriyyətin keçdiyi tarixi yola, onun uğur və faciələrinə, dini inam, etiqad və aldanışlarına nəzər salan şairə görə, zaman dəyişdikcə ibtidai insanın həyat, kainat, Allah, din haqqında təsəvvürləri də, dünyagörüşü də dəyişir. İnsanın Allah və din uğrunda mübarizəsi tarixi başlayır. Din uğrunda vuruşmalarda dəryalarca qan tokülür. Hər firqə özünə bir Xalıq seçir. Sərsəm və azğın insanın bir yığını zülmətdə nur, başqa bir yığını “Haq bəndədir!” deyib durur: “Bir guruh vəhdətə pərəstiş edir, başqa bir guruh kəsəməyə yaltaqlanır. İzlənilən yol əyridir, düzdür – fərqi yox. Hər kəs əvvəldən nəyə inanmışsa, ona iman edir”.

Cahil – arif, bir çoban – bir filosof,
Kəndini sanmaqda...ərbabi-vüquf.
Hər kim əvvəldən inanmış hər nəyə,
Bir də ram olmaz o digər bir şeyə.

20

Nəyə inananın inamını sarsıtmaq zor və əbəsdir. Hətta Haq təcəssüm etsə belə, onlar tapındığından vaz keçməzlər. Çünki keçmişə unutmaq pək gücdür. Çünki keçmiş artıq insanın şüuruna və geninə daxil olmuşdur. Keçmiş bütün vicdanlara hökm, “əskilik” ızanlara (İtaət edənlərə) nüfuz, əski adətlər insanın qəlbini istila etmişdir. Şair bu məqamda qədim insanlarda Allah və din haqqında təsəvvürlərin yaranması, təşəkkülü və formalaşması, onların keçmiş, əxlaqı, inancı, adəti, mənəviyyəti ilə bağlı ciddi fizioloji, psixoloji və fəlsəfi problemlərə toxunur və yazır:

Sorsalar: dünyada kimdir hökmdar?
Bən derim: ölmüşlər, ölmüş duyğular.

Nə üçün ölmüşlər və ölmüş duyğular? Ona görə ki, onlar özlərinin əxlaq, davranış, inanc və adətlərini nəsildən-nəsilə ötürmüşlər. İnsanlara hakim kəsilən həmin adət və əxlaq qaydaları onların beynindən silib atmaq qeyri-mümkündür. Şair bu adi gerçəkliyi anlamaq üçün oxucunu öz həyatına nəzər salmağa dəvət edir.

Validəyin ağuşu, məktəb, mədrəsə,
Qarqu, ümmidü təvəkkül, vəsvəsə.
Etihad, əxlaqü adət, hər nə var,
Həp kökündən qaldırın divanələr...

Heyhat! Bu, mümkün deyildir! Mümkün olsa insan kimə və nəyə oxşar? Ən yaxşı halda meymuna, ən pis halda manqurta!.. Yox, əgər insan buna inanmırsa, onda qoy o, keçmişini çeynəsin, unutsun, müvəqqəti də olsa, səhv etsin. Bax, bu zaman həmin səhvlərdən insanda şübhələr doğacaq. Bax, bu zaman haq və batil, xeyir və şər seçiləcək. Əgər keçmişini unutmaq istəyən, onu topa tutmaq istəyən bir qəhrəman varsa, qoy o, meydana atılsın və şairin yazdıqlarını imtahan etsin.

Etsəniz bir böylə cürət, şübhəsiz,
Qarşınızdan pərdələr qalqar təmiz.
Bir də aldanmazsınız bir kahinə,
Fikri çaldırmazsınız hər xainə.

21

Hər şeyə kor-koranə itaət etmək, kahinlərə və xainlərə inanmaq, sxolastik təlimə əsaslanmaq, əfsanələrə aldanmaq, ehkamlara tapınmaq bəşər tarixinin və insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Əgər bəşər həyatını, əhvalını, fikrini, amalını və hər

halını seyr etsəniz, heyrətə gəlib daima ağlarsınız, sızlarsınız.
Çünki:

...Məcnun zənn edər hər kəs sizi.
Kimsə dərk etməz fəqət Leylanızı.
Kimsədən gəlməz kömək hiç bir zaman,
Ürkərək sizdən qaçar yeksər cihan.
Ərzi-didar etsə sizlərdən biri,
Göstərib heyrətlə bir çox sərsəri.
Xalqa söylərlər: "Qaçın bundan, aman!
Şarlatandır, şarlatandır, şarlatan!
Sözləri həp saçma... Yoq mənə, filan,
Həp yalandır, həp yalandır, həp yalan..."

Cahilliyin və cahillik dünyasının aqibəti budur! Siz bu "teatr tamaşasını" görüb, qorxu-hürkü bilməyən mərdümgiriz (adamayovuşmaz) bir bəşər olub, nərdə insan görsəniz, ürküb qaçarsınız. Ey hal əhli! Həyatınızda bunu sona qədər izləsəniz, cəsarətli olub buna təşəbbüs etsəniz, "Böylə bir azadə yoldan getsəniz", onda siz də şair kimi məcnun olub ağlarsınız. "Bən nəyim? Yaxud kimim" sözlərinin mənasını anlarsınız.

22

Şair bu cür məqamlarda insanın özünü dərk etməsi, onun kim, yaxud nə olması, haradan gəlib, hara getməsi kimi ciddi fəlsəfi və əxlaqi problemlər qoyur. İnsanın dünyagörüşünün formalaşmasında mühitin, onun həyat və məişət tərzinin, elm və biliyin mühüm rol oynadığını önə çəkir. Dəlilərin ağıllılara gülməsini, istehza etməsini və lağa qoymasını Adəm övladının faciəsi hesab edir. Şeirində bu cür insanlara laylay çalır. Ağıllılara (filosoflara) gülən, onların söylədiklərini yalan hesab edən məcnunları şarlatan adlandırır. Cahillər dünyasının aqillər dünyası üzərində zəfər çalıb, bayram etməsini tənqid atəşinə tutur. Əgər o, şeir in əvvəlində:

- "Bən nəyim?" Kəndim də bilməm, vaz keçin!
Sən nəsin? Boş bir sual insan için.
Bir müəmmadır ki, "bənlik" – həll edən
Yüksəlir Lahuta fərti-nəşədən.

- yəni – "bənlik" bir müəmmadır ki, onu həll etmək istəyən ifrat nəşədən Lahuta – ilahiyyata yüksəlir, - söyləyirsə, şeirin sonunda həmin bədii-fəlsəfi konsepsiyanı ümumiləşdirərək, bu nəticəyə gəlir:

Öncə "bənlik"dən təcərrüd qılmayan.
Kəndi nəfsindən uzaqdır hər zaman.
Kim ki, əql istər o məcnun olmalı;
Hər fəlakət gəlsə məmnun olmalı.

Yəni: Öncə "bənlik"dən əl çəkməyən, güşənişin olmayan insan, hər zaman kəndi nəfsindən uzaq olar. Şair Cavid kimi əql istəyən isə elmin və biliyin məcnunu olar. Nə fəlakət gəlsə, məmnun olar. Başqa sözlə, insan öncə özünü, sonra ətrafını dərk etməlidir. Özünü dərk edən insan aqıl, dərk etməyən cahildir. Bu fikirlər şairin Qurbanəli bəyə yazdığı məktublardakı fikrə uyğundur.

23

O sualı belə qoyur: əgər insan, konkret olaraq lirik qəhrəman elm və bilik yolunda məcnun deyilsə, əgər o gevşək bə duyğusuzdursa, boş beyni varsa, onda o, "Sirri-xilqətdən nə anlar?.." Təbiidir ki, heç bir şey. Xilqətin sirrini anlamaq üçün gərək bilikli, elmlı, savadlı, filosof olasan. Belə olan surətdə Haqqın nuru daim sənə gülər, yalnız biganələr bunu dərkdə aciz qalar.

Nuri-haq bir çöhrədir, daim gülər,
Dərkdən aciz fəqət biganələr.
Dərk edənlər mütləqə məczub olur,
(Dərk edənlər mütləqə dəli-divanə olur.)

Fərti-eşqindən həməən illət bulur.

(Eşqin ifrat dərəcəsindən xəstəlik bulur.)

“Sufi şairə” görə, Haqqın nurunu biganələr dərk edə bilməzlər. Dərk edənlər isə həddi-hüdudu gözləməlidirlər. Əks təqdirdə (müsbət mənada) elmin dəli-divanəsi olarlar. Elmə həddindən ziyadə aşiq olanlar xəstəlik taparlar. Şair demək istəyir ki, Adəm övladı tarix boyu onu düşündürən suallara cavab axtarır. Bu, arasıkəsilməz dialektik və tarixi bir prosesdir. Onun ağılı, zəkası, biliyi, dünyagörüşü artdıqca, dünyanı, kainatı, ilahiyyat elmini öyrənib dərk etdikcə, əski biliyi, əski elmi “rədd edir”, yeni elmə, yeni biliyə yiyələnir. İnsan təfəkkürü öz “Mən”ini, ətraf mühiti, dünya, kainat və Allahu dərk etmək üçün daima axtarış və inkişafdadır.

24

Fərti-eşqindən illət bulanlar:

- Çıldırıb sərsəmlər, ağlar, həm gülər,
Başqa bir aləmdə rəqs etmək dilər.
Tərk edib canana bixud canını,
(İxtiyarsız canını canana tərk edib)
Həp arar məşuqeyi-vicdanını.

Sərsəmlər çıldırır, ağlar, gülər, vicdan məşuqəsini arar. Biqərar onun boynuna sarılmaq istərkən, qəfildən anlar: “Yarı girmiş qoynuna.” Bundan sonra onun ruhuna artıq başqa ülviiyyət gələr və o, aləmi-lahuta (ilahiyyat aləminə) yüksələr. Yüksələr, əngin fəzalar aşar, uca göylərdə qorxusuz yaşar. Şair şeirin son misralarında tamamilə məcazi dillə danışır.

Təşneyi-irfan ikən dərya bulur,
(İrfana susamış ikən dərya bular)
Məvt ararkən zindeyi-cavid olur.
(Ölüm arakən canlı, ölməz olur.)

Yəni ilahiyyat aləminə yüksələr, əbədiyyətə qovuşar. Lirik qəhrəman bu məqamda bir sufi filosof təsiri bağışlayır. Şair bu fəlsəfi konsepsiyanı “Şeyx Sənan” faciəsində davam və inkişaf etdirir...

25

Cavidin 166 beytdən ibarət olan **“İştə bir divanədən bir xatirə...”** şeirini anlamaq, dərk etmək, onun fəlsəfi fikir və konsepsiyasını açmaq, yozmaq, şərh və təhlil etmək istəyən kəs şairin təfəkkürü səviyyəsində təfəkkürə malik olmalıdır. Mən imkanım daxilində bacardığımı etdim. Etiraf edirəm ki, şeirin bir çox beytlərini açə bilmədim. Lakin şeiri dəfələrlə oxuyarkən gözlərim qarşısında Azərbaycanın böyük şair-filosofu, orijinal bədii təfəkkürə və ifadə üsuluna, dil və üsluba malik olan dahi bir sənətkarı canlandı. Şeir üzərində işlədikcə Şərqi parlaq zəkəli, cəhanşümul sənətkarları və filosoflarını xatırladım. Hegelin əksi-nə olaraq, Cavidin simasında Şərq zəkəsinin, Şərq fikri və təfəkkürünün Qərb təfəkküründən daha parlaq və üstün olduğunu anladım. Düşündüm ki, böyük Azərbaycan türk şairinin yalnız bu şeirilə onun dünya fəlsəfi fikrinə nə dərəcədə dərinədən bələd olduğunu müəyyən etmək olar.

Filosof-şair şeirdə insan həyatı və təfəkkürünün daim təcəddüddə - yeniləşmədə, dialektik inkişafda axtarır və görür. Hesab edir ki, Adəm oğlu həmişə axtarışda olmuş, öz “Mən”ini dərk etməyə çalışmışdır. O, bu yolu asanlıqla qət etməmişdir. Tarix boyu oxumuş, öyrənmiş, elmə və biliyə yiyələnmək, Allahı, dünyanı və kainatı dərk etməyə çalışmışdır. Keçdiyi bu tarixi inkişaf mərhələlərində o, bəzən yolundan sapmış, səhvlərə yol vermiş, ancaq həqiqəti dərk etməyə çalışmışdır. İnsan oğlunun keçdiyi bu tarixi inkişaf yolu çox zaman ziqzaqlı, çətin, məşəqqətli və mürəkkəb olmuşdur. Özünün keçdiyi şəxsi həyat və yaradıcılıq yolunu buna bir nümunə olduğunu etiraf etmişdir.

26

Şair bütün şeirlərində olduğu kimi, həmin şeirində də özünü oxuculara göründüyü kimi yox, olduğu kimi tanıdır. Öz həyatını, məişətini, davranışını, xasiyyət və xarakterini, fəlsəfi düşüncələrini, dərin biliyə və geniş elmi dünyagörüşünə malik olduğunu ortaya qoyur. Mükəmməl bir əsəri xatırladan şeirdə elmliliklə bədiiliyi birləşdirir. Elmə və biliyə yiyələnməyin son dərəcə çətin, ağır olduğunu etiraf edir və mürəkkəb bir məsələ olduğunu müasir oxuculara anladır.

Həmin bioqrafik şeiri, eyni zamanda, şairin özünün cahillikdən aqilliyə, məktəb və mədrəsədən elm və biliyə gedən yol hesab etmək olar. Şair əsərdə öz həyatı ilə bağlı bəzi həqiqətlərə üstüörtülü işarələr vursa da, İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktublarda bunu açıq və aydın yazmışdır. Onu cahillikdən, zəlalət uçurumlarından ziyalı aləmə sövq və təşviq etməkdə müəllimi Sidqi əfəndiyə və Qurbanəli bəyə minnətdarlığını bildirmişdir. Görkəmli maarifpərvərlərin onun həyatı, taleyi və təhsilində oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir.

Əsərdə bəşəriyyətin tarixi təkamül yoluna nəzər salan şair, burada Allah, din, inanc, etiqad, məzhəb, xurafat və mövhumatla bağlı problemlərə də geniş yer verir. Qara və irticaçı qüvvələrin ziyalılara, yol göstərən ağıllı insanlara hücumlarına münasibətini açıq bildirir. Qafil insanın kainat, Allah və dünyanı dərk etməsində qarşılaşdığı çətinlikləri poetik bir formada təsvir edir. Haqqın dərgahına üz tutan Adəm övladının cahillik, sərsəmlik və irfanilik yolunda çəkdiyi əzabları, gerçəklik və duyğusuzluğu konkret dəlil-sübutlarla göstərir. Cavidə görə, dünya və insan həyatı təzad və ziddiyyətlərlə doludur. Ziddiyyət olmasa, dialektik inkişaf da ola bilməz. Hər bir ziddiyyət özü ilə bərabər ağrı, acı, fəsad gətirsə də, böyük inkişafa da yol açır.

27

“İştə bir divanədən bir xatirə...” əsərində şairi düşündürən məsələlər gələcəkdə onun dramatik əsərlərində, o cümlədən

“Şeyx Sənan”, “Uçurum”, “İblis”, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” pyeslərində daha geniş şəkildə təsvir ediləcək və bədii həllini tapacaq.

Şeir hər kəsin başa düşəcəyi şeir deyildir. O, dərin elmi və fəlsəfi məzmunu malikdir. Məsnəvi formasında yazılmış şeirin hər bir beyti sanki bitkin bir əsərdir. “Riyazi şeirin” gözəl nümunəsidir. Cavid bu mənada müasir ədəbiyyatımızda dahi Nizami və Füzulinin, Xəyyam və Hafizin yolunun davamçısı kimi görünür.

1912-ci ildə yazılmış şeirin (Şair 1914-cü ildə üzərində yenidən işləmişdir.) ilk dinləyiciləri Əziz Şərif və Rza Təhməsib olmuşlar. Müəllif şeiri oxumuş, onlar qulaq asmışlar. Ə.Şərif şeir oxuduqca vəcdə gəlmiş, öz təəssüratlarını bu cür ifadə etmişdir: “...Nəhayət, onun (Cavidin – İ.A.) yazısı ilə maraqlandım. Təzə poemasının (şeirinin – İ.A.) son misralarını yazırmış. Yazdığını oxumağını xahiş etdik. Biz (Ə.Şərif və R.Təhməsib – İ.A.) susduq, Hüseyn oxumağa başladı. Dəftərin vərəqləri eninə-uzununa şeir misraları ilə dolmuşdu. Şeir nə qədər qüdrətli olarmış! Hüseyn oxuduqca sanki daxmanın* divarları aralanıb uzaqlaşır, başımızın üstündən asılan səqf haraya isə qalxıb yüksəlir və qaranlıq, tüstülü (papiros tüstüsü – İ.A.) daxma nurla dolub, qərribə bir aləmə çevrilir. Şeir, gözəl, ahəngdar, mənalı şeirlər misra-misra axır, qulaqlarımızı oxşırırdı. Cavidin gözlərindən sanki qığılıcım yağır, səsi gurlayırdı. Poemanın adı “Bir xatirə” idi. Cavid qurtardı. Rza ilə mən lal olmuş kimi mat və məbhut oturmuşduq...”¹

28

“Bilmək, öyrənmək” öylə bir uçurum
Ki, onun intihası yoq, dibi yoq...

“Elmi-başar”

* O zaman şair Tiflisdə kirayədə acınacaqlı bir şəraitdə yaşayırdı.

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 91.

Şairin bu beytini onun fəlsəfi ruhda və məzmununda yazdığı şeirlərinin leymotivi hesab etmək olar!

“Elmi-bəşər” və “Dün və bu gün” şeirləri şairin izlədiyi fəlsəfi düşüncələr baxımından “İştə bir divanədən bir xatirə...” şeirilə səsləşir. Müəllif birinci şeirin başlığına belə bir qeyd yazmışdır: «“Bir məktub münasibətilə” Bəradərimə.»

Kim idi şairin həmin bəradəri? Mən düşünürəm ki, böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd idi. Şeirin ilk misraları bu sözlərlə başlayır:

“Kəsbi-irfan için, fəzilət için
Çalış, uğraş!” diyorsun... İştə bənim
Ən böyük, ən sevimli amalım,
Qayeyi-məqsədim budur. Lakin...

Bu fikir, demək olar ki, olduğu kimi, şairin “İştə bir divanədən bir xatirə...” şeirində ifadə edilir, onun fəlsəfi mahiyyətini və leymotivini təşkil edir. Görünür, o dövrdə Naxçıvan mühitində öz müəllimliyi və maarifpərvərliyi ilə tanınan Şeyx Məhəmməd məktublarından birində qardaşının İstanbulda yaxşı oxumasını, mükəmməl təhsil almasını məsləhət görmüşdü. Cavid ona şeirilə cavab vermişdi.

29

Birinci bəndin sonundakı “lakin”dən sonra şair yazır:

Nə için gizlətmək gərək, yetişir
Nə qədər pürümidir – biaram
(Nə qədər ümüddolu arsızam)
Gecə-gündüz çalışsam, uğraşsam,
Yenə ən son nəticə heclikdir.

“Elmi-bəşər” şeiri “Qafqazlı Hüseyn Cavid” imzası ilə 27 avqust 1909-cu ildə İstanbulda çıxan “Sırafül-müstakim” jurnalında, həmin ildə “İttifak” (Tiflis) qəzetində (16 sentyabr) dərc edilmişdir. “İttifak” qəzeti belə bir qeyd vermişdir: «“Sırafül-müstakim” jurnalından». Şeirin 1909-cu ildə yazıldığını düşünmək olar.

Mən irəlidə Cavid fəlsəfəsində və onun dünyabaxışında bu heçlik probleminə toxunmuşdum. Oxucu həmin heçliyi “dünya beş günlükdür, beşi də qara”, yaxud “İnsan nə qədər çalışsa, çabalasa, kəsbi-irfan etsə, uğraşsa, yenə son nəticə ölümdür” mənasında başa düşsə xəta edə bilər. Şair çalışır, çabalayır, uğraşır, elmin dərinliklərinə baş vurur. Bu zaman onun qarşısına, məktubunda Qurbanəli bəyə yazdığı kimi, çoxlu lakinlər, fəqətlər, heçliklər çıxır. O, bu sonsuz fəqətlər və heçliklər içində “özünü itirir”, “şaşırıb durur”. Bir qarın çörəyə möhtac qalan şair, gecəsini gündüzünə qatıb, elmin və biliyin nəhayətsiz, ucu-bucağı görünməyən dərinliklərində həqiqət axtarır. Lakin qarşısında sonu görünməyən bir uçurum, bir heçlik görür.

30

Filosof-şair arayır, axtarır, bulur, ictihad edir, oxuyub öyrənir, arif olmağa çalışır. Heyhat!!. Bəradərinə sual edir: “Yerdən səmaya doğru dərin bir fəza təsəvvür et. Uğur gətirən Cənnət quşu kibi, itiqanadlı uçan bir Mələk kibi həmin fəzanın dərinliklərinə dal. Onda nə duyarsın? Şübhə yox ki, qanadlarında bir yorğunluq, bir tənbellik görərsin. Çünki Cənnət quşu da, Mələk də yorulacaq, çırpınacaq, bayılacaq, göyə yüksəlməyə həvəsi sönəcək. İnsan da belədir. Elmə, biliyə yiyələndikcə, onun dərinliyinə baş vurduqca, o da yorulacaq, çırpınacaq, müsbət mənada, bayılacaq, həvəsi sönəcək. Çünki bilmək, öyrənmək öylə bir uçurumdur ki, onun sonu yoxdur. Mütəfəkkir şairin bu fikirləri həm qədim filosofların, həm də Qurani-Kərimdə elm ilə ilgəli irəli sürülən fikirlərlə səsləşir.

Yuxarıda söylədiklərim şairin qardaşının ona yazdığı məktuba cavabı kimi başa düşülməlidir. O, fikrini davam etdirərək, yazır ki, qafil insan, zavallı və pək məsum bəşər bilmək və öyrənmək yolunda daima bir sərabə, puç ümidə, boş xəyala aldanaraq, sanki bir dəniz bulacaq kibi elmə, biliyə yiyələnməyə can atır. Fəqət heyhat!!. Üzünü “hər şeyi biririm” söyləyənlərə tutaraq

deyir: "Onlar pək çoxdur. Fəqət nəmə lazım. O bir xəyalətdir." Mütəfəkkir şairə görə, insan elmə və biliyə yiyələndikcə qarşısında yeni üfiqlər və səhifələr açılır. İnsan oxuyur, öyrənir, oxuyur, öyrənir... Lakin nəhayətsiz görünən elmin, biliyin sonuna çata bilmir. Bax, bu məqamda o çırpınır, yorulur. Bəşər elmi sonsuzdur, daima dialektik inkişafdadır. Bu, tarix boyu belə olmuşdur, belədir və belə də olacaqdır!..

31

"Elmü irfan" nədir, bən anlamadım,
Çünki həp cəhlə doğrudur hər adım.
"Bəşəriyyət kamalı buldu" denir...
İştə bürhan! "Bu gün bir qanun
Kəşf olunmuş..." Fəqət bitərmə zünun!?

Şair bu bənddə elm və irfanın nə olduğunu anlamadığına etiraf edir. İddia edir ki, bəşəriyyətin hər addımı **cəhalətə** doğrudur. Bir şeirində məsələni beləcə də qoyur: "Təməddüdün sonu vəhşətmidir, nədir əcəbə?" Öz opponentilə (ona məktub yazanla) polemikaya girişən müəllif, "bəşəriyyətin kamala çatması" fikrilə razılaşmır. Gerçək həyata müraciət edir və deyir: "İştə bürhan!" Yəni budur dəlil-sübut: "Bu gün bir qanun kəşf olunmuşdursa", bu o deməkdir ki, zünun, yəni elmi fikirlər, zənlər və düşüncələr də bitmişdir. Şair bu fikirlə razılaşmır. Ona görə, kainat necə bitməz, tükənməzdirsə, fikir də, elm də, bilik də o cürdür. Bu cəhətdən şair elə bil ki, həm də Hegellə polemikaya girir, onun Şərq fikri və Şərq fəlsəfəsinə qarşı özünün fəlsəfi konsepsiyasını qoyur.

Həmin bənddə başqa bir maraqlı fikir və məqam da var ki, o da budur: "Çünki həp **cəhlə** doğrudur hər adım." Filosof-şair bununla nə demək istəyir? Məncə, demək istəyir ki, insan elm və bilikcə nə qədər inkişaf etsə, yenə cahildir; Allahın, dünyanın və kainatın sirlərinə tam yiyələnməkdə acizdir. Bu məsələnin bir

tərəfi. İkinci bir tərəfdən, şairə görə, elmi fikrin, kəşflərin və biliyin inkişafı heç də həmişə bəşəriyyətə xeyir gətirmir. Çarpışmalara, müharibələrə, fəlakətlərə, rəzalətlərə də səbəb olur. O, bu problemin üzərinə “Hərb və fəlakət”, “Hərb ilahi qarşısında” şeirlərində, “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində, “Uçurum” və “İblisin intiqamı” pyesində qayıdır. Həmin konsepsiyanı ardıcıl olaraq davam və inkişaf etdirir.

32

Baxaq görək o, bir şeirində nə yazır?

Yığın-yığın bəşəriyyət ölümlə pəncələşir...

O top, tüfək, o qılıclar, zəhərli qumbaralar

Nə istər, ah, niçin böylə gürləyib parlar!?

Təməddünün* sonu vəhşətmidir, nədir əcəba!..

(“*Hərb və fəlakət*”)

Bax, problem budur! **Təməddünün** – yəni tərəqqinin, mədəniyyətin sonu vəhşətmidir, nədir, əcəba? Şairin bu problemlə sualına zaman – XX və XXI əsrlər cavab verdi və verməkdədir... “Hər **cəhlə** doğrudur hər adım” fikrinin üzərinə filosof-şair “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində, “İblis” və “İblisin intiqamı” pyeslərində qayıdır. Məqaləsində alman filosofu Nitsşenin müharibə nəzəriyyəsi barəsində ayrıca söz açır. Almaniyada Nitsşelərin yaratdıqları müharibə ədəbiyyatına münasibətini bildirir. Xüsusi vurğulayır ki, bugünkü müharibələrdə yalnız toplar, tüfənglər deyil, “hər məmləkətin ədəbiyyat və fəlsəfəsilə bəslənən beyinlər də ayrıca haizi-əhəmiyyətdir... Əvət, bugünkü müharibənin** həzırlamaqda olduğu zərbə, pək qorqunc, pək təhlükəlidir.” Başqa sözlə, cahil və nadan insan kəşf etdiyi silahlarla özü-özünü, yaratdığı mədəniyyəti və sivilizasiyanı məhv edir. Bax, budur

* Seçmələr mənə aiddir.

** Birinci cahan hərbinin.

dünya və bəşəriyyət üçün təhlükə! Bax, budur problem!

Şair həmin məqaləni və "İblis" faciəsini birinci cahan müharibəsinin getdiyi günlərdə, "İblisin intiqamı" pyesini ikinci dünya müharibəsindən 2 il əvvəl qələmə almışdır. Öncədən görən şair pyesdə həmin problemi yenidən ədəbiyyata gətirmiş və əvvəlki əsərlərində izlədiyi fəlsəfi fikir və düşüncələri davam və inkişaf etdirmişdir. İblisin bir monoloquna nəzər salaq.

İblis (*gülərək*). O hansı fəlsəfədir ki, daimi və sabit olsun? Dünyada hər şey dönüb dolaşır, biz də bərabər. Bütün həyat aqıb dəyişir, biz də içində.

Cavid şeirlərində izlədiyi həmin fəlsəfi fikirlərə çox-çox sonralar "İblisin intiqamı" pyesində qayıdır. Ona görə, həyatda, dünyada və fəlsəfədə daimi və sabit bir şey yoxdur və ola da bilməz. Çünki belə olarsa, dünya və bəşəriyyət inkişaf edə bilməz və tərəqqidən geri qalar. Kainatda hər şey – dünya da, elm də, bəşəriyyət də daima hərəkətdə və inkişafdadır. Bu, dünya və bəşəriyyətə xas olan arasıkəsilməz dialektik və tarixi bir prosesdir!

Pyesin ikinci pərdəsində İblis səhnəyə **İxtiyar Professor** qiyafətində gəlir və özünü adamlara bu cür təqdim edir: "Mən talesiz professoram. Gözlərim zəhərli qaz və başqa kimya təcrübələrində kor olmuş... Əvət, yavrum, bizim elmimiz **cəhalət** qədər iyrənc və uğursuzdur. Ona görə də Allah məni öz əlimlə cəzalandırdı. Uf, lənət olsun mənim taleyimə!"

Bax, budur filosof şairin həmin elm və irfanın nə olduğunu "anlamaması", hər addımın cəhalətə doğru olması, bəşəriyyətin "kamala çatması?!" Elmdə, mədəniyyətdə və tərəqqidə yeni elmi kəşf və nailiyyətlər qazanılmasını təqdir edən və alqışlayan şair, həmin elmi kəşf və nailiyyətlərin bəşəriyyətin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasına sərf və xidmət etməsini istəyirdi. Bütün yaradıcılığı boyu bu ideyanı və fəlsəfəni izləməsi humanist şair üçün təbii idi. Bu, onun insanpərvərlik və insana sevgi fəlsəfəsində xüsusi yer tutur. Əgər o, "Müharibə və ədəbiyyat"

məqaləsində birinci cahan hərbi və Nitsşelərin müharibə nəzəriyyəsinin timsalında imperializmin insanaqənimlik fəlsəfəsini və siyasətini tənqid edirdisə, "Azər" poemasında həmin siyasət və fəlsəfəni ifşa edir və fikrini sanki:

- Bəxtiyarsın, əgər çəkdiyin əmək
Cihan sərgisinə versə bir çiçək.

- beytilə tamamalyır.

33

Cavid "Elmi-bəşər" şeirində bəşər elminin idrakı və fəlsəfi mahiyyətini açır. "Bəşəriyyətin tamamilə kamala çatması" fikrini qəbul etmir və bunu bədii cəhətdən bu cür əsaslandırır: «Hər keçən günə nəzər salın. Hər gün, demək olar ki, bəşər elmində bir yenilik baş verir. Yeni bir qanun kəşf olunur. Demək, bəşər elmi durmadan inkişaf edir, yeniləşir, dəyişir. Bu, arasıkəsilməz bir prosesdir. Belə olan surətdə hər hansı bir insanın, alimin, filosofun hər şeyi bilməsini iddia etməsi "bir xəyalıtdır" ...»

Filosof-şair şeirin son bəndində əvvəlki bəndlərdə dediklərini fəlsəfi baxımdan ümumilləşdirərək, bəşər elmini özünə-məxsus şəkildə izah edir.

Bir həqiqət bu gün müsəlləm ikən,
Onu mütləq yarınkı hikmətlər
Zəhrəxəndilə örsələr, zədələr,
İki gün sonra eyni hikmətdən
Daha çox şübhələr, tərəddüdlər
Duyar insan, bu işdə elmi-bəşər!..

Bununla nə demək istəyir şair? Məncə, şair həmin bənddə əvvəlki bəndə əsaslanaraq, demək istəyir ki, insan fikri bitməz – tükənməzdir. Bu gün təslim edilən, şübhə doğurmayan, etiraza səbəb olmayan fikri sabahkı hikmətlər zərərli gülüşlə örsələr və zədələr. İki gün sonra eyni hikmətdən daha çox şübhələr və tərəddüdlər duyur insan. Bax, budur elmi-bəşər!

Burada Hegelin sintez və antisintez nəzəriyyəsi (inkarın inkar qanunu) yada düşür. Cavid demək istəyir ki, sonrakı hikmətlər əvvəlki hikmətləri inkar edir. İnsan əvvəlki hikmətlərə şübhə və tərəddüdlərlə yanaşır və bu zaman yeni hikmətlər, yeni yeni elmi kəşflər, yeni qanunlar və s. meydana gəlir. Bu, bəşər fikrinin bitməz-tükənməzliyində, dialektik inkişafına dəlalət edir. Şairə görə, bəşər elmi bir yerdə durmur. O daima inkişafda, yeniləşmədə və təkmilləşmədədir. Alimin kəşf etdiyi bir qanun əgər bu gün qəbul edilirsə, sabah həmin qanun insanda şübhə və tərəddüd doğurur. Həmin şübhə və tərəddüd insanda yeni fikrin, yeni elmi ideyaların, yeni elmi nəzəriyyə və kəşflərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Təbiətdə və cəmiyyətdə olduğu kimi, bəşər elmi də daima dialektik inkişafdadır. Əgər belə olmasaydı, elm də, insanın elmi fikri də, həyat bilgisi də, bəşər elmi və biliyi də, mədəniyyəti də, elmi dünyagörüşü də inkişaf edə bilməzdi. Buna görə də insan bütün ömrü boyu çalışmalı, çabalamalı, oxuyub öyrənməlidir. “Mən hər şeyi bilirəm!” söyləyənlər isə bu fikirdən əl çəkməlidirlər!..

Cavidin yüz il bundan qabaq yazdığı şeirdə izlədiyi fikrin həqiqət olduğunu anlamaq və bilmək üçün XX əsrdə dünyada elmin və mədəniyyətin inkişafına nəzər salmaq kifayətdir.

Şair 1915-ci ildə qələmə aldığı **“Dün və bu gün”** şeirində keçmişlə bu gün arasında dialektik əlaqə axtarır. Keçmişlə bu gün arasında mövcud olan əlaqəyə, inkişaf və tərəqqiyə fəlsəfi mənə verir. Bu cəhətdən onun bir çox şeirlərində (xüsusilə fəlsəfi şeirlərində) elmliliklə bədiilik vəhdət təşkil edir. Elmliliklə bədiiliyin sintezi onun şeirlərinin həm elmi, həm də bədii dəyərini qat-qat artırır. Şair Şərq və Qərb filosoflarının təlim, fikir və konsepsiyalarına yaradıcı yanaşır. Həmin filosoflardan bəhrələnsə də, onları təqlid etməkdən qaçır, fəlsəfi düşüncələrinə tənqidi yanaşır və s. Böyük yunan filosofu Sokratın “Özünü dərk et.” “Mən bir şey bilirəm ki, heç nə bilmirəm.” müdrik fikri Cavidin fəlsəfi şeirlərində bədii ifadəsini tapır.

34

Dün səadətlə parlayan gözlər
Şimdi yəsü kədər nisar eylər.
Dün təhəvvürlə gürləyən sözlər
(Dün tərslik, inadkarlıqla gurlayan sözlər)
Şimdi bir başqa macərə söylər...

Filosof-şairin fikrincə, dünyada və təbiətdə əbədi heç bir şey yoxdur. İnsan həyatı da belədir. Dünən parlayan, gülümsəyən gözlər, bu gün yas və kədər içində ola bilər. Dünən tərsliklə söylənən sözlər, bu gün başqa macərə söylər. Dünən sönən bir əməl, bu gün parlar və s. və i.a. Şairə görə, həyatın fəlsəfəsi, həyatın dialektikası belədir!

Birinci cahan hərbinin təsiri altında yazılmış şeirdə köhnə Fələyin (Hərb ilahinin) mərhəmətsizliyi, daima bəşəriyyətlə əylənməsi, onu ölümə, qana, fəlakətə sürükləməsi tənqid olunur. Köhnə Fələk – Hərb Allahı bəşəriyyətin tökdüyü qanlara, törətdiyi faciələrə gülərək, istehza edərək onunla əylənir. Fələyin çox qərribə oyunları bəşəriyyətin çox qərribə olayları var. Şairə görə, həyatda daimi xoşbəxtlik və daimi bədbəxtlik yoxdur. Bu gün xoşbəxt olan sabah bədbəxt ola bilər. Dünənki hakim bu gün məhkum, bugünkü məhkum sabah hakim ola bilər. Dünənki məsud bu gün mərdud (qovulan, rədd edilən) bir səfil, bir hüquqsuz ola bilər və əksinə. Bax, budur insan həyatının fəlsəfi yozumu!

Mərhəmətsizdir iştə köhnə Fələk,
Bəşəriyyətlə əylənir daim.
Bəşəriyyətlə əylənir gülərək...

35

Cahan hərbinə gözləri önündə canlandıran şair, dünyanı başqa bir zəvqdə görür: "Peymanələrdə qan coşur. Dünənki aləm, mədəniyyət və abadlıq bu gün məhv edilir!.." Şair öz-özünə sual edir: "Nə üçün?" Suala özü də cavab verir: "Çünki dünkü

peymanlar (əhdlər, qərarlar) pozulmuşdur. Köhnə düşmanlar yenidən dost olmuşdur." Nəyin xatirinə? – İnsanları öldürməyin, qan tökməyin, faciələr və fəlakətlər törətməyin, nəhayət, öz siyasi maraqlarını gerçəkləşdirməyin xatirinə! Filosof-şair dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, hərbi münaqişə və qarşıdurmalardan belə bir nəticə çıxarır: "Təbiətdə, kainatda və dünyada əbədi və payidar (daimi, həmişəlik) bir qüvvət yoxdur. Bütün xilqət, bütün həyat, bütün təbiət və bütün fənun (fənlər), elm və bilik, mübarizə metodu dəyişməkdədir. İnqilaba* əsir və giriftar olmayan yoxdur."

Yox təbiətdə öylə bir qüvvət,
Əbədi, həm də paydar olsun.
Həp dəyişməkdədir bütün xilqət,
Həp dəyişməkdədir həyatü fənun.
Olmayan varmı inqilaba zəbun?
Varmı sarsılmaz öylə bir qanun!?

Şair suallara birmənalı cavab vermir. Əsrin XX əsr olduğunu nəzərə alaraq, oxucunu bütün dünyanı və kainatı seyr etməyə çağırır və deyir: "Seyr et də bax! Hər addımda bir əzəmət devrilir. Xilqət dünən baş vermiş hadisatı bu gün dinləmir. Hər dəqiqə bir hikmət parlıyor."

Hər qaranlıqda çırpınır bir nur.
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.

Şər Xeyiri, Xeyir Şəri izləyir. Dünyada, təbiətdə və insan cəmiyyətində hər şey dəyişir, yeniləşir, təkmilləşir. Yeniliklə köhnəlik arasında daima mübarizə gedir. Bu, əzəli və əbədi bir mübarizədir! Elm də, fəlsəfə də, insan fikri, ağılı və zəkası da inkişaf edir. Yeni ideyalar, yeni fəlsəfələr meydana gəlir. Yeni ideyalar və fəlsəfələr əski ideya və fəlsəfələri arxada buraxır.

* Mühəribə mənasında.

Onlardan yeni hikmətlər, yeni fikirlər və kəşflər törəyir. Bu, arasıkəsilməz dialektik tarixi proses daima olmuş, var və olacaq.

Cavid fəlsəfi şeirlərində irəli sürdüyü fikirləri dramatik əsərlərində davam və inkişaf etdirmişdir...

Gönlüm quşu geyib yenə matəm libasını.

H.Cavid

2.12. Lirik qəhrəmanın kədər və iztirablarını ifadə edən misralar

1

Şairin xüsusilə həyatının İstanbul mərhələsi çox ağır və məşəqqətli keçmişdir. Bu, onun bədii yaradıcılığına təsirsiz ötüşməmiş, şeirlərində dərin iz buraxmışdır. Əgər o, şeirlərində öz həyatının ağrılı, acılı, sancılı, qəmli-qüssəli məqamlarını poetik bir dillə təsvir etmişdirsə, hamisi Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktublarda onu olduğu kimi, bütün çıpaqlığı ilə yazmışdır. Sovet siyasəti və ideologiyasının təsiri altında olan bəzi Azərbaycan ədəbiyyatşünasları həmin şeirlərə görə şairə bir çox iradlar tutmuş, mövcud həqiqəti təhrif etmiş, şeirlərinin məzmununa uyğun olmayan ittihamlar irəli sürmüşlər...

Mən burada yalnız bir neçə fakta müraciət etmək istəyirəm. O, məktublarından birində yazır: "...Bən kəndim o qədər iczamiz bir hal ilə ianə tələbinə qalxıssam, buracıqda (İstanbulda – İ.A.) bildiyim və bilmədiyim osmanlılardan istədiyim qədər istianə edə bilərəm, yəni dilənə bilərəm."

Mən şairin məktublarındakı bu kimi kədərli sətirləri oxuyarkən həmişə kədərlənirəm, qəmlənirəm, qüssələnirəm. Həmin sətirləri kağıza köçürərkən əllərim əsir.

Şairin məkrubuna çox-çox sonralar şərh yazan, onun "rica edirəm məktubumu kimsəyə oxumayın" sözlərini vurğulayan Əziz Şərifin fikrini olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırıram: "...unudulmaz dostum Hüseyn Cavidin altmışdan daha artıq bir

il bundan qabaq ifadə etdiyi arzusunu ("Binaənileyh rica edirəm məktubi-acizanəmi kimsəyə oxumayın" – İ.A.) pozmağa cəsərat edib məktubu çapa verirəm. Qoy böyük şairimizin əsərlərini sevə-sevə oxuyan, onu hörmət və minnətdarlıqla yada salan gənclər və bütün oxucular onun vaxtı ilə nə qədər çətin və yoxsul həyat sürdüyünü, nə qədər ağır və əzablı şəraitdə təhsil aldığını bilsin, onu daha yaxşı tanısinlar."¹

Şairin başqa bir məktubundan bir cümləni də oxucuların nəzərinə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirəm: "...Şimdi burada (İstanbulda – İ.A.) hər zəhmətə mütəhəmmil olub da aldığım maaşla (İstanbulda bir neçə nəfərə dərs deməyinə işarə edir – İ.A.) fəqiranə bir güzəran ilə burada (İstanbulda – İ.A.) üç-dörd sənə qədər dəxi həm tədris, həm də təderrüs edə bilərəm, lakin..."

Şairin Mişkinaz xanıma dediyi sözləri də qoy bugünkü nəsil oxusun və bilsin: "Mənə deyərdi ki, gənclik illərində xoş bir gün görməmişəm. Boyum çıxandan yarıac, yarıtox oxumuşam..."

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində şairə Azərbaycan SSR İcraiyyə Komitəsinin binasında (keçmiş AXC-nin parlament binasında) mənzil verirlər. Bir gün şair burada məsul vəzifədə çalışan hökumət adamı Soltanməcid Əfəndiyevlə qarşılaşır. S.Əfəndiyev ona deyir: "Cavid əfəndi, sizin tərcümeyi-halınız lazımdır."

Şair soruşur: "Soltanməcid, siz deyən kimi yazım, yoxsa olduğu kimi?"

S.Əfəndiyev tutulur və deyir: "Cavid əfəndi, əlbəttə, olduğu kimi yazın!"

Şair, - onda müsibətnamə olar, - deyir.

S.Əfəndiyev dərhal dillənir: "Elə isə yazmayın."

Şairin həyatı gerçəkdən müsibətnamə idi. Bu da onun xüsusilə İstanbulda yazdığı şeirlərində dərin iz buraxmışdır.

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 60.

2

Keçmiş – o gözəl xatirələr şairə şövqü şətarət verir, keçmiş həyatı üçün o, həsrət çəkir. Atı – gələcək, o qaranlıq gecə onun ruhunu daima mütəəssir edir. Şair keçmişini unutmur, gələcəyini keçmiş üzərində qurur. Keçmişdə hər şey ona gülər görünərdi. Kiçik qəlbini təzə çiçəklər oxşardı. Əflaka baxarkən parlaq günəşin mənzərəsindən şad olardı. Gecə isə onun üçün başqa bir tamaşa idi. O, ulduzlara heyrlə baxıb şad olardı. Elə sanardı ki, ay səmanın üzündə sanki təzə bir gəlidir. Hər mənzərə bir lətafət saçır, sanki şairə qucaq açardı.

Əfsus!.. O gözəl günləri etdikcə təxəttür,
Coşmaqda bu gün duyğularım böylə damadəm.
Məhv etmədə şimdiki bəni aləmi-təhəssür;
Hərdəm qara xülyalar olub qəlbimə məhrəm.
Lərzan ediyor ruhumu bir dürlü məzalım,
Əfsus... ki mazi ədəm, atı isə müzlüm.

(“Yadi-mazi”)*

Qürbətdə yaşayan şair keçmiş gözəl günlərini xatırladıqca, təəssüf hissi keçirir. Duyğuları dəmadəm aşır-coşur. Keçmiş günlərin həsrəti onu məhv edir. Hərdən qara xəyallar onun qəlbinə məhrəm olur. O günlər şairin ruhunu titrədir, ona min dürlü zülmələr verir. O, buna təəssüflənir. Şair üçün keçmiş yoxdur, o artıq “ölmüşdür”. Gələcək isə qaranlıq və məchuldur.

Şair şeydə keçmiş günlərini və həyatını gözəl poetik bir dillə ifadə etmişdir?!. İlk şeirlər kitabını “Keçmiş günlər” adlandırması da buradan qaynaqlanır və təsadüfi deyildir.

* Şeir İstanbulda yazılmış, qafqazlı Hüseyn Cavid imzası ilə “Sirati-müstəqim” jurnalında (19 mart 1909) dərc edilmişdir. Bu jurnalın adı Azərbaycan mənbələrində müxtəlif cür yazılmışdır. Məsələn, “Siratül-müstəqim”. Ərəb və fars lüğətində bu cür yazılır: “Siratəlmüstəqim.” Mənası düz yol, doğru yol deməkdir.

3

- Şair otuz yaşında nə düşünürdü? – Bu suala aşağıda cavab verməyə çalışacağıq.

“Otuz yaşında!?” Fəqət pək tuhaf... nasıl? Nə demək!

Bu sirri bilmək için bir gün eylədim israr,

O nazlı çöhrə şəfəqlər saçıb gülümsəyərək;

Sevimli gözləri ta qarşısında xəndənisar.

(“Otuz yaşında”)

O, otuz yaşında saralmaq və solmaq istəmir. Bunu bir mələyin virdi-şairanəsi sayır. Otuz yaşında torpağa gömülməyi, məhv olmağı bir şikəstə əməl qəlbin təranəsi hesab edir. Önündə gözəl çöhrədən ibarət bir lövhə görür. O gözəl çöhrə iyirmi bir illik qönçəyi-lətafətdir. Həyata qarşı gözlərindəki etinasız gülüş, lirik qəhrəmanın çöhrəsinə bənzəyir. O, gənc və tərəvətli olmaq istəyir. Heyhat! Gəncliyini təsvir edən o kölgəyə pərəstiş eyləyir, həyata daha çox bağlanır, onu daha çox sevir. O ufacıq inhitatı-tənəzzül etməyi duyunca, içində üzgün bir əzab hiss edir və yazır:

Şəbabü hüsnlə az-çoq həyata imrələnir;

(Gənclik, cavanlıq hüsnlə az-çox həyata həvəslənir.)

Şəbabi-afəl için həfreyi-məzar iyidir.

(Cavanlıq afəl üçün məzar çuxuru yaxşıdır.)

4

Mən şairin şeirlərini təhlil edərkən anladığlarımı (bəzən anlaya bilmədiklərimi) yazıram və öz-özümə düşünürəm: “Cavidin bədii təfəkkürünə, dərin düşüncələrinə, adi bir şeyi, əhvalatı qeyri-adi bir şəkildə, fəvqəladə bir surətdə poetikləşdir-məsinə məftun oluram.”

Gözəl bir şəkil, surət, tərtib qarşısında dayanıb xəyala dalan şair, özünü o gözəl rəsmdə görünən görüntü kimi görmək istəyir. Gözəl Mələyə müraciət edərək, onu bir az şeirə, bir az xəyala bənzədir.

Bu gün sıqıntılı zənn etdiyin sürəkli həyat,
Həyatı-ailə bilsən yarın nasıl sevilir?
Çoluq-çocuq sana ithaf edər xoş nəğmət,
O dəm gözündə cihan pərdə-pərdə cılvələnr.

İnan, o türreyi-şəbrəngin olsa bərfalud,
(İnanan o qaranlıq rəngli gecə olsa qar kimi bulaşıq.)
Həyata sən yenə məftun olursun... olma ənud!
(Sən tərs, inadçı olma, həyata yenə olarsan məftun.)

Şeirdə həyata və cavanlığa bağlılıq, vurğunluq, nikbin ruh, nikbin əhval-ruhiyyə məxsusi vurğulanır. Şair istəmir ki, cavanlıq bir ömür üçün yük olsun. İnsan həyatı mənasız keçsin. O, insanı mənalı həyata çağırır.

5

Lirik qəhrəman uşaqlıq və gənclik illərində həyatın ən sərt və amansız həqiqətləri ilə üzləşir. Ulu Tanrı sanki onu imtahana çəkir. Gənclik illərində xoş bir gün görməyən, boyu çıxandan yarıac-yarıtox təhsil alan şair, gördüklərini və duyduqlarını şeirlərində dilə gətirir. Qəlbi çox incə və həssas yaradılmış şair, dünya və bəşəriyyətin kədərini öz kədəri, sevincini öz sevinci kimi qəbul edir. Haqsızlıq və ədalətsizliyə, zorakılıq və göz yaşlarına dözə bilmir. İti qələmini işə salır. İnsanları özgəsinin fəlakətinə, ağrı-acısına, göz yaşlarına gülməməyə, sevinməməyə, başqasının qəlbini yaralamamağa çağırır. Fələyin insanlara qarşı kinli olduğunu yada salır. "Bu gün gülən yarın ağlar" fikrini şeirlərinin leytmotivinə çevirir.

İnan ki, bir acı söz, bir baqış, bir incə gülüş.
Kədərli, sıtmalılı bir qəlbi tırmalar, yaralar.
O qəlb ovunsa da, aldanma, incinib küsmüş,
Sağalmaz işdə o, yıllar keçər də həp sızlar.

("Sevinmə, gülmə, quzum!..")

Bu şeir ilk dəfə “Şəlalə” məcmuəsində (№4 1913) və “İqbal” qəzetində (15 mart 1913) çap edilmişdir. “Şəlalə”nin nəşiri Xalid Xürrəm Səbribəyzadə şeirin bəzi misralarını təhrif etmişdi. Bu, öz imzasına hörmət edən şairə toxunmuşdur. O, “Bir-iki söz” məqaləsini və şeirin əslini “İqbal” qəzetində çap etdirmiş və “Şəlalə”nin redaktoruna etirazını bildirmişdir. Beləliklə, şairlə jurnal, jurnalın redaktoru ilə oxucular arasında ədəbi mübahisə yaranmışdır. Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd “Ədəbi bir cinayət” adlı məqaləsini “İqbal”da dərc etdirdikdən sonra ədəbi mübahisə qızıışmışdır. Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz və b. mətbuatda şairi müdafiə etmişlər. Şairin özü “Cavablara cavab, yaxud ikinci və son rica” adlı məqalə ilə “İqbal” qəzetində çıxış etmişdir. Mən həmin məqalələri Qulam Məmmədlinin “Cavid – ömrü boyu” kitabından alıb olduğu kimi burada verməyi lazım bilirəm.

6

15 mart, “İqbal”, 1913

Bir-iki söz

Şü yuxarıdakı mənzuməcik keçən həftələrdə “Şəlalə” məcmuəyi-ədəbiyyəsinə göndərilmiş və dördüncü nömrədə dərc edilmişdi.

Fəqət hər nədənsə məcmuənin müsəhhehi-ədəbisi dördüncü misraə (mərhəmət taqıtmış), yeddinciye və bir taqım “altun, gümüşlər” hədiyyə etmişdir.

Ehtimal ki, yeddinci misradakı (duşünüş) feli İstanbul türkcəsinə biganə qaldığından müsəhhehi- möhtərəm təshih və təbdilə lüzum görmüş.

Lakin bu fel bizdə müstəqil olduğundan yazıb söylədiyindən əsla məhzur görməyiz. Bununla bərabər yenə qardaşca lütf və müavinətə təşəkkür edənlərdəniz. Fəqət o islah edilmiş misralardakı vəznənsizliyi və qırıqlığı nəyə həml edəcəyimizi digər arqadaşlarımla bərabər bir dürlü anlayamadıq.

Hüseyn Cavid

15 mart, "Şəlalə", 1913

Hüseyn Cavid əfəndiyə

"Gümüş"lə həmqafiyə olsun deyə "düşün" sideyi- əmriyyəsini nahaq yerə "düşünüş" məsdərinə təhvil etdiyiniz və bu qəfiyəculuğa qarşı "saqın" xitabını "zavallıların" gəlməsinə təqziyə elədiyiniz üçün biri qafiyəsiz, digəri mənasız olan iki misranız lütfən dəyişdirildi. Arzunuzu əvvəlcə bildirsəydiniz, mənzuməniz nəşr edilməz və "Şəlalə" də boş sözlərlə qalmazdı...

17 mart, "İqbal", 1913

"Açıq cavab"

Hüseyn Cavid əfəndiyə...

"Şəlalə" mühərriri Səbribəyzadə Xəlid Xürrəm.

Qeyd: Səbribəyzadə Hüseyn Cavidə verdiyi bu uzun-uzadı cavabında Cavidin şerini təbdil və təhrif edib, "Şəlalə"də çap etməkdə özünü haqlı sanır. – Q.M.

19 aprel, "Molla Nəsrəddin"

"Şəlalə", № 7 1913

"Bir tuluq"

O mələkzadəni mütləq sevirəm.

Səbribəyzadə Xəliddəy

Şeri-Cavidi görüb gülmüş idim,
Demə biçarədə yoxmuş təqsir,
Qəhqəhəylə uğunub ölmüş idim,
Səbribəyzadədən imiş təqyir.
Onu mən çox sevirəm, köp sevirəm.

* * *

Yeni şair, o mudiri-məqlub,
"Görmüş"ə "gülmüş"ü qılmışdı rədif,
Gərək əlbəttə dəyişsin üslub,
Qaba Qafqaz dilin etsin də zərif...

Xortdan bəy (Səlmən Mümtaz)

5 may, "İqbal", 1913

"Ədəbi bir cinayət"

İdarəyə məktub.

Möhtərəm "Şəlalə" məcmuəsinin dördüncü nömrəsində Hüseyn Cavid əfəndinin "Sevinmə, gülmə, quzum!" ünvanlı mənzuməsini oxudum. Şü mənzumənin dördüncü və yeddinci misraları məni dəryayi-heyruddə qərq etdi. Zira o misralara şər demək olmaz. Cavidə tanıdığım üçün çox təəccüb etdim.

Sonra hörmətli "İqbal"ın 307-ci nömrəsində hamam mənzumənin eynini mütaliə etdikdə Cavidin zimmən* yazdığı "Bir iki sözü"nə də baxdım, bildim ki, "məcmuəyi-dəfinənin" müsəhhehi-ədəbisi "qas aldığı yerdə gözünü çıxarmış". O, kəlamı təshih etmək məqsədilə təhrif etmiş, öz nəfinə... yox, insan anadan səhvən elə təvaim doğulmuş, sonra "Şəlalə"nin altıncı nömrəsində Cavidə yazılmış əmr xitabı oxuduqda yəqin etdim ki, müsəhhih cənaqları səhv etməmiş imiş. Əmdən** bu "ədəbi cinayət" mürəkib olmuş. Vicdanım məni məcbur etdi. Şü cinayətin müqabilində bir-iki sətir yazmaqla "Şəlalə"nin "cinayətini" göstərim...

Naxçıvan, Məhəmməd ibni Abdulla.

İdarədən: Qəzetimizin sütunları mütləq fikirlərin çarpışması ilə gerçəkliyin parlamasına xidmət edəcək ədəbi mübahisələrə açıq bulunmaqla bərabər idarə özü bu mübahisələrdə bitərəf qalmaqdadır.

Qeyd: Məhəmməd ibni Abdullanın məqaləsi və idarənin qeydi əslində ətraflıdır. Burada ixtisarla verilmişdir. Məhəmməd ibni Abdulla çox güman ki, H.Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rəsizadədir. – Q.M.***

* Zimmən – bununla belə. – Q.M.

** Əmdən – qəsdən. – Q.M.

*** Məhəmməd ibn Abdulla həqiqətən Cavidin böyük qardaşıdır. – İ.A.

7 may, Bakıdan Həştərxan, 1913

Əlipaşa Hüseynzadə Səburə!

...Əgər “Şəlalə”ni oxumuş olsanız, keçmiş nömrələrində Hüseyn Cavid cənablarına yazdığı cavabı və bu nömrəsində mənə yazdığı təhqirə söyləşü görsəniz, məni haqlı ədd edərdiniz...

Seyid Hüseyn

(Əlipaşa Hüseynzadə Səburun şəxsi arxivindən).

8 may, “İqbal”, 1913

“Bir cavab”

Bu “cavab” Məhəmməd ibni Abdullanın 5 may tarixli “İqbal” qəzetindəki “Ədəbi bir cinayət” başlıqlı məqaləsinə “Şəlalə”nin “Müsəhhehi-ədəbisi” – Səbriyyəzadə tərəfindən yazılmışdır. O, “Ədəbi bir cinayət”in iki ay sonra yazılmasını qeyri-səmimi adlandırır. “Bir cavab”ın sonunda “İqbal” tərəfindən belə bir qeyd verilmişdir:

“İdara” – “Ədəbi bir cinayət” ünvan ilə keçən nömrəmizdə dərc olunan məqalə iki aydan sonra deyil, keçmiş mübahisə zamanında varid olmuş isə də, bir zaman başqa ovraq ilə bərabər qarışb qayıb olmuş və sonradan əldə edilmiş olmaqla dərci münasib görülmüş olduğundan tarixindəki qüsurların mühərrikində deyil, başqa cəhətlərdədir.

12 may, “İqbal”, 1913

“Cavablara cavab, yaxud ikinci və son rica”

Bilməm, kiçik, əhəmiyyətsiz, daha doğrusu, mənasız bir mənzumə üçün “İqbal”ın möhtərəm qələrlərini bu qədər sıxmaqda mənə nə?! Gerçəkdən mərhum Sabirin “Bir gecəlik mətləbin bir sənə məbədi var?” ... misrai yersiz deyilmiş.

İnsan “Şəlalə”nin məsləki-ədəbisini nəzərə aldıqda gah Nəfini “Qəzavü qədəri” kəndi qələminə bükdürmək istədiyini xatırladır; gah müəllimi Nacinin. Məsudi xərabatı imzası ilə məhud “Tərcüman-həqiqət”in ədəbiyyat qismində ərz etdiyi

şücaəti düşünməkdən özünü alamayıb.

Namıq Kamalın Ziya Paşaya yazdığı "Təhrif"lər, "Təqiblər", xudkamə Nacinin Məhmud Əkrəm bəyə ərz etmiş olduğu "müqəddəmə"lər mühərrirlərinə nə qazandırarsa, "Şəlalə" mühərriri-möhtərəminə yalnız onu qazandıra bilər.

Bir tənqid ki, məhəbbət və səmimiyyətdən ari, xudfuruşluq və xudkamlıq nəticəsi olaraq yürüdülsə, o, yürüməz, daha doğrusu yürüyəməz, yürürsə belə əmin olmalı ki, səbatsız olur. Çapıq yorulur...

Şimdilik bizim etiraz edəcəyimiz bir şey varsa, o da öz mühitimiz, biləcəyimiz Türkiyədə hələ tənqidin nə olduğu anlaşılmamasıdır.

Şimdi çeynənmiş məsələni bir daha təkrar edəlim; əvət "Şəlalə"nin müsəhhihi-ədəbi "Sevinmə, gülmə..." mənsuməciyin iki misraini təshih etməklə iki xəta yapmış oldu.

Artıq məsələni bundan artıq uzatmayalım, son paso olmaq üzrə sözümlü bitirib, möhtərəm "Şəlalə"nin və usanmış qarelərinin əfvini istərdim.

Hüseyn Cavid

"İqbal": Artıq bu mübahisənin nəzakət və hörmət dairəsində qalmaq "İqbal"ın da mətlubu idi. Şükürlər olsun, Hüseyn Cavid əfəndi həzrətləri nəzakət-həqiqi mənasından yığrılmış bir mehri-mükərrəmətlə buna xitam verdilər.

Qeyd: H.Cavidin cavabı burada böyük ixtisarla verilmişdir.- Q.M.

17 may, Bakıdan Həştərxana məktub 1913

Əlipaşa Hüseynzadə cənablarına!

Mənim yazığım "Şəlalə" məcmuəsinə gəlir. İbtidada o çıxdıqca bütün Qafqazın cavan mühərrirləri iştirak etməyə qalxışdılar. Bu hərif* məhz meydanda yalnız qalmaq üçün şü yazıcıların yazdıqlarını "Səliqəmizə müvafiq etməyir" – deyərək,

* Səbriyəzadə Xəlil Xürrəm bəy.

guşeyi-nisana atdı. Bəzilərini “Altun qələm” tənqid edərək, bəzisini Hüseyn Cavid əfəndinin şeiri kimi “təshih” edərək, fəna bir hala qoydu, zətən mənim də “Şəlalə”yə qarşı yazdığım bu nüqtədən irəli gəlmişdir. Hüseyn Cavid kimi möhtərəm bir zətə yazdığı cavabında deyir ki: «məqsədinizi əvvəldən bizə qandırılmış olseydiniz nə şeiriniz “Şəlalə”də dərc edilərdi, nə də “Şəlalə” çağları».

Başqa bir yerdə deyir ki, “Biz məhz sizi yazıçılığa təşviq üçün şeirinizi dərc etdik. Və illa şeiriniz “Şəlalə”də dərc edilməzdi”.

Bu kimi mütəkəbbiranə və xudpəsəndanə ləfzlər işlətməklə “Şəlalə”yə müdhiş zərbələr vurmuşdur. Əgər “İqbal”da Hüseyn Cavid əfəndinin cəvabi-ədibanəsini oxumuşsunuz isə, Cavidin necə alicənab, nasıl nəzakətli bir mühərrir olduğunu kəsdirərsiniz, zənn edirəm. Böylə ədib bir kəsə öylə dürüst cavab verən bir hərifin mənə qarşı “sən mürəttibsen” deməsi bir o qədər də təəccüblü bir nərsə deyil, əfəndim.

Müdür əfəndi demişkən, bu kimi həriflərin cavabı sükutdur.

Seyid Hüseyn

(Əlipaşa Hüseynzadənin şəxsi arxivindən)

7

Cavidin həyatı və taleyi onun yaratdığı əsərlərdə əks olunmuşdur. O, öz əsərlərilə elə bil ki, öz həyatını və taleyini yazmışdır. Bu cəhətdən onun şeirləri səciyyəvidir.

Bilmədim, uydum şu məcnun könlümün fəryadinə

Eşqə dil verdim, bəladan başqa bir şey görmədim...

Bu beytdə şair öz həyatını yazır, öz portretini cızır. Lirik qəhrəman olduqca səmimi və realist görünür. Ruhu gözəllərdən vəfa bəklədiyi halda, cəfadan başqa bir şey görmür. Onun üçün tikansız gül, qaranlıqsız işıq yoxdur. Hər visalı təqib edən bir ayrılıq var. Şair “Daima zəvqi-səadət var!” söyləyən yazıqlara istehza edir. Onların sözündə boş iddiadan başqa bir şey görmür. Həyatda müztərib simalarla, rəzalətlərlə, mərhəmətsizliklə

qarşılaşır. Bəzən yara, bəzən ağyara uyur. Aşına zənn etdiyi hər üzdə təməllüqdən – yaltaqlanmadan başqa bir şey görmür. Yaltaqlığın, riyakarlığın, ikiüzlülüüyün düşməni olan şair, buna dözmür.

Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir,
Hər səadət ruhu oqşar pək sönük bir şölədir.
Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp böylədir...
Görmədim, əsla bələdan başqa bir şey görmədim.

(“Görmədim”*)

Bu şeiri yazarkən şairin 32 yaşı var idi. O, artıq həyatda çox haqsızlıqlar görmüş, sıxıntılar keçirmiş, acılıqlar yaşamış, saxta məhəbbətlərin, süni gülüşlərin nə olduğunu gözəl bilirdi. Amma onu həyatda gördüklərindən və duyduqlarından daha dəhşətli bir həyat, mühit və rejim gözləyirdi. Bu, sovet həyatı, sovet mühiti və sovet rejimi idi! O, bu rejimdə on yeddi il yaşayacaq, qələm çalacaq, daha müdhiş haqsızlıq və rəzalətlərlə üzləşəcək. Lakin sınımayacaq. Heç kimin qarşısında əyilməyəcək. Öz şairlik ləyaqətini, simasını, məğrurluğunu qoruyub saxlayacaq. Sibirə sürgün ediləcək. Orada fəlakətli bir həyat yaşayacaq. Öncədən görən fəhmli şair sovet illərində bu sözləri yazacaq:

Hər yüzdə ölüm, qan görürəm.
Pək yaqın dostları düşman görürəm.

Bu, həqiqət idi! Sovet rejimi ölüm, qan saçırdı. Sovet ədəbi ictimaiyyəti bir tərəfə, Cavid bir tərəfə idi. Bəzi yaxın dostları ona düşmən kəsilmişdi. Hətta əziz dostu Əziz Şərif şairi yersiz tənqid etməkdən çəkinmir, başına “ağıl” qoymaq istəyirdi... Bəli, şair öz həyatını “müsbətnamə” hesab etməkdə yanılmamışdı.

Yeri düşmüşkən deyim ki, mən tədbirlərdə çıxış edərkən, auditoriyada mühazirə oxuyarkən bəzən sözümə Cavidin “Görmədim” şeirindən bir parça əzbər söyləməklə başlayıram.

* Şeir ilk dəfə “İqbal” qəzetində (8 may 1914) çap edilmişdir.

8

Hələ müdhiş sovet rejiminə, bolşevik diktaturasına çox qalıb. 1908-1909-cu illərdir. Şair İstanbulda Validəxanada bir tərəfə çəkilib şeir yazır. Şahidi olduğu hadisənin təsiri altında sanki bir sərxoş kimidir. “Sərxoş şair” bir qızın vərəm xəstəliyinə tutulmasını unuda bilmir. Həmin mövzuda “Vərəmli qız” şeirini yazıb, İstanbul qəzetlərindən birinə göndərir. Gözləmədiyi halda mükafat alır. Fəqət o, ağılına da gətirmir və haradan da gətirə bilərdi ki, Sibirdə faciəli surətdə həlak olduqdan iki il sonra oğlu vərəm xəstəliyindən öləcək?.. Oğlunun belə bir xəstəlikdən öləcəyi ona əyan olacaq.

Sarı gül, şikəstə və solğun nur getdikcə solur, aludeyi-xəyal olur. Qızda əvvəlki tatlı cüvəldən əsər-ələmət qalmır. Həl pozulur, qəm-qüssə onu çulğayır. O, kədərini qoynunda bəslənmiş sarı bir gülü xatırladır. Şair vərəmli qızın dərđini sanki öz dərđi bilir, pərişan hallar keçirir, onun sehrinə vurulur.

Ah... Bilməm nə sehr var səndə,
Gönül ancaq səninlə nəşə bulur.
Sən mələksin, təvərrüm* etsəm də,
Yenə ruhum sənəin əsirən olur.

(“Vərəmli qız”**)

9

Şair “Son baharda” şeirini İstanbulda qələmə almışdır.*** Şeirinin başlığında və sonunda belə bir qeyd etmişdir: “Həm-şirəzadəm üçün”. “İstanbul, 1909.” Hansı həmşirəzadəsi üçün? Bu, qaranlıq qalır. 11 bənddən 44 mistadan ibarət olan şeir bu misralarla başlayır:

* Vərəm xəstəliyinə tutulsa da.

** Şeirini İstanbulda hansı qəzetdə dərc edilməsi məlum deyil. Tiflisdə “İqbal” qəzetində (1 may 1914) çap edilmişdir.

*** Şeir “Darülfünunun ədəbiyyat şöbəsi”ndən” qeydi ilə 8 may 1909-cu ildə “Sıratı-müstəqim” jurnalında, 14 may 1909-cu ildə “İttifak” qəzetində dərc edilmişdir.

- Kədərli, sisli bir aqşamdı, ağlıyordu səma;
Bütün üfüqləri sarmışdı, möhtəriz, məhcub
Bulutlar... İştə o matəmnisar dəmdə bana
Uzadı dəsti-qəza pək acıqlı bir məktub.

("Son baharda")

Şeirdə ifadə edilmiş fikirlər, qeyri-adi təfəkkür tərziləri ilk misralardan oxucuların diqqətini cəlb edir. Şair sanki öz qələmi ilə gözəl bir rəsm əsəri, tablo yaradır: "Kədərli və sisli bir axşamda səma ağlayırdı. Möhtəriz, məhcub bulutlar bütün üfüqləri sarmışdı. Belə bir matəmli dəmdə bir qəza əli ona acıqlı bir məktub uzadı." İstedadlı bir rəssam şeirin birinci bəndini oxuduqdan sonra duyğulu bir rəsm yarada bilər.

O kimin göndərdiyi məktub idi ki, "qəza əli" həmin məktubu şairə uzatmış, o oxuyub çox dıxor və pərişan olmuşdur. Bu, məlum deyildir. Məlum olanı budur ki, şeir həmin məktubun təsiri altında yazılmışdır.

Məktubu "bir kitabeyi-məqbər" (məzar kitabı) hesab edən şair, onu oxuduqca gözləri qaralır. Həmin gecə sabaha qədər düşünür, ağlayır. Gözündə süslü bir tabut dalğalanır. Vaxtsız həyata vida etmiş qızın təbəssüm nuru saçan dodaqlarını, nazlı çöhrəsini andıqca xəyalı alt-üst olur. İnanmaq istəmir ki, əcəl xəzan kimi gül yanaqlarına çöküb onu məhv etmişdir.

Yazıq!.. O yaşıda kim ümid edər ki, böylə sənin
Bahari-hüsnün olur zibi-hicləgahi-ədəm
Doqquz yaşında umulmaz bir iftiqari-həzin!
Əcəb, şükufeyi-sevdamısın?* Nəsin? Bilməm...

Dostunun doqquz yaşlı qızının son baharda ölüm xəbərini eşitməsi şairi sarsıdır, onun dərdinin üstünə dərd qoyur. O, öz kədərli, matəmli misiraları ilə sanki o zavallı və məsum çocuğa

* Şükufeyi-sevda – bir qaç gündə açıb solu verən bir çiçəkdir. – H.C.

yas tutur. "Bu kainata nədən küsdün, ey Mələk!?" deyə fəryad edir.

Nədən həyata gücəndin? Bilinmiyor səbəbi;
 Xudamı gördü səzavar qürbi-rəhmətinə
 (Rəhmətinə yaxın olmağı Allahı layiq gördü?)
 Kitabı-hüsnünü bir şeiri-naşəniddə kibi,
 (Hüsnün kitabını bir eşidilməmiş şeir kibi)
 Oqur-oqur, doymazdım onun səbahətinə.
 (Oxuyar-oxuyar, doymazdın onun hüsnünə,
 gözəlliyinə, lətafətinə.)

Kimdir o 9 yaşlı qız?! Hansı dostu və qohumunun qızıdır? Bu, qaranlıq qalır. Şeirin 1909-cu ildə İstanbulda yazdığını nəzərə alsaq, çox güman ki, o, məktubu Naxçıvandan almışdı. O, dostunun dərдинi öz dərдинə qataraq, onun dərдинə şərik çıxaraq, məsum və mələk bir qızın ölümünə yanıb-yaxılır. Ürəyinin ağrısını, göz yaşlarını saxlaya bilmir. Qürbət bir şəhərdə müztərib və düşkün bir halda keçmiş anır. Andıqca "kəməli-yəslə tiflanə ahu zar edir." Qıza müraciət edərək yazır: "Bax, səninlə, sənin həsrətinlə bu gün bütün nəşidələrim matəmə bənzəyir."

Əvət, gözəl mələyim! Hər səfa ələmlə bitər;
 Bu bir lətifeyi-qüdrət, bu bir həqiqətdir.
 Fəqət bahari-şəbabında bir şükufeyi-tər
 Açılmadan sararıb solsa, mütləqa acınır.

Yalnız həmin şeiri oxumaqla, oxuduqca onu dərindən duymaqla şairin necə də bir incə və həssas qəlbə, ruha malik olduğunu bilmək olar. Gözəl mələyin bahar çağında bir neçə gündə açılıb-solan çiçək kimi açılıb-solması şairi düşündürür, insan həyatının mahiyyəti haqqında fəlsəfi fikirlər yürütməyə vadar edir. "Hər fərəhin sonunda bir kədər var", "Hər vəfa ələmlə bitər" deməkdən başqa çarəsi qalmır.

10

Bir ruhi-pürsükun – ruhu durğun bir mələk lirik qəhrəmanın mənliyinə hakim kəsilmişdir. “Utancaq ruhunu” gördükdə ona heyran və əsir olur. Varlığı yerindən oynayır. İlahi! O, bu gözəl varlığı, mələyi necə də dərin məhəbbətlə sevir?!. Bir zamanlar büsbütün bəxtiyar olan, şeir və zövq içində yaşayan ruhi-pürsükun, bu gün nədənsə yaraşıqsız, biçimsiz görünür. O, gözəli ruhi durğunluqdan, ruhi sükutdan uzaq olmağa çağırır. Ona müraciət edərək yazır:

...Sevmək, sevilmək, eşq, vəfa, xəndə ya fəğan;
Bunlar da göstərişmidir, ey ruhi-sərədar!?
Aldanmamaq, bu səncə bu gün işdə son mərağ...
Guya sərabi-mügbil imiş həp yaqın, uzaq;
(“Ey ruhi-pürsükun”)

Lirik qəhrəman gözəli zümreyi-bəşərə aldanmaqdan, çırpınmaqdan, daima xəyal içində yaşamaqdan qurtulmağa; canlı həyata qayıtmağa, şübhədən, sükutdan uzaqlaşmağa; bədbin olmamağa, həyatdan zövq və səfa bulmağa, daima məhəbbətə qoşmağa, nifrətdən həzər etməyə dəvət edir və deyir: “Sev, ağla, inlə! Bəlkə bulursun bir az şəfa, // Çırpın xəyalü hiss ilə həp məstü biqərar.”

Gözəlin durğun ruhu, açılmayan qaş-qabağı, könlü şairə də təsir edir. O, bəzən bu halı, kədəri, düşüncəni, qırıqlığı bir səfa sayır. Bir nazlı çöhrənin, şairanə mənzərənin, “bir qanlı hərbbəh”in, “dərin bir ah”ın təsiri altında bu fikrə gəlir:

Hər levhə bir həqiqəti söylər təranədir,
Hər kölgə hissi oqşayacaq bir bəhanədir.
Dünya nədir? O işdə fərəhnakü minəksir,
Bir aşiyani-zevqü səfa, bir xarabəzar...

* Şeir 19 oktyabr 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində çap edilmişdi.

Düşündürücü misralardır! Dünyada hər mənzərəni, hər lövhəni həqiqəti söyləyən bir təranə, hər kölgəni hissi oxşayacaq bir bəhanə hesab edən şair, onu fərəhnakü minəksir – fərəhli və şad, qəmli və tutqun, qırıq və sınıq bir aləmə bənzədir. Şairin nəzərində dünya bir tanışlıq, dostluq zövqü səfası və xarabazardır. Şeirdə izlənilən fikir bədii olduğu qədər də fəlsəfidir!...

Quranda Allah dünyanı bir oyun-oyuncaq hesab edir.* Spinozaya görə, dünya prosesləri zərurət əsasında baş verir. İnsan iradəsi heç nəyi dəyişməyə qadir deyildir. Cavidin dünya haqqında fikirləri özünəməxsus və maraqlıdır.

11

Bu, gerçəkdən belədir: Bəzən əsla umulmayan bir yerdən insan nə qədər bəxtiyar olur. Lirik qəhrəman da beləcə. O, yas içində inlərkən, yaralanmış ruhu gülərkən iki parlayan sevdə – biri nevrestə və nevdəmidə çiçək, görünməmiş və eşidilməmiş bir mələk onun həmsireyi-lətafəti olur.

Birinin çöhrəyi-dilbaşubı
(birinin könülbulandıran, xoş olmayan çöhrəsi)
Ləbi-gülguni, çeşmi-məxmuri;
(Ləbi al, qızılgül rəngli, gözü məst, xumarlanmış)
Zülf-i-şəbrəngi, rəngi-məhcubi,
(Saçı gecə rəngində, qara, sifətinin rəngi örtülü;
utancaq)
Ğərq edər nura qəlbi-rəncuri;
(Xəstə, incik qəlbi nura qərq edər)
Şərqə məxsus o bir gözəl huri...

Oğul istəyirəm ki, şairin “İki həmsiyyəti-lətafətvan” (iki lətiflik, gözəllik, incəlik həmsiyyəti – dostu, yoldaşı, sirdaşı) şeirindəki dərin mənanı açsın! Cavidin bir çox şeirləri kimi, bu

* “Dünya həyatı oyun və əyləncədən başqa bir şey deyildir...” (Qurani-kərim, “Əl-əmmam” surəsi, ayə 32.)

şeyrinin də mənası şairin bətnindədir. Şairdəki bədii, fəlsəfi və elmi təfəkkürə qibtə etməmək olmur! Şeirdəki qafiyələnməyə, ritmə, bədii təzada diqqət edin. Yalnız son dərəcə istedadlı, təpədən dırnağadək şair olan kəs bu cür şeirlər yazı bilərdi, ərəb və fars sözlərindən yerli-yerində istifadə edə bilərdi. İki gözəl və incə, lətif və xoş həmsəfirəni müqayisə edən şair, onların hansının daha cazibədar və gözəl olmasını təsvir etməkdə aciz qalır.

Lakin əfsus... Qeyri-qabildir,
Bəncə təsviri-halı digərinin.
O, bir ülvî xəyalə bənzətilir
Ki, edər hər bəqışda şair için
Pürməali nəşidələr təlqin.
Söylüyor iştə hər bir əzasi
Ki, bənim əsrin ən gözəl Venüsü.

("İki həmsəfireyi-lətafətvan")

12

Şair iki gözəl, lətif həmsəfirəni müqayisə edir. Təəssüflə qeyd edir ki, birinin halını təsvir etməkdə qələmi acizdir, qeyri-qabildir. Çünki o, ülvî bir xəyalə bənzəyir ki, hər bəqışı ilə şairə pürməali nəşidələr (dolğun, ahəngdar misralar, beytlər) təlqin edir.

Ulu Tanrı! Nə qədər ilahi, bitkin, mükəmməl və şairanə duyğular, misralar?! Şair ərəb, fars və türk qarışıq sözləri sanki bir inci kimi sapa düzür. Sözlər onun bədii təfəkküründən sanki şəffaf bir bulaq kimi süzülüb gəlir. Nadir, misli-bərabəri olmayan bir şeirə çevrilir. Şair o səmavi nigaha qarşı uzun sürən bir heyrət duyur. Onun o sevimli, dilara mənzərədən ruhuna başqa bir etilə gəlir. O gözəl çöhrələr gülümsərkən, ətrafa nuri-sürur (sevinc, şadlıq nuru) saçarkən, elan edir: "Ah, mümkünmü olmamaq məshur!?" Yəni o qadın gözəlliyinin, qadın lətafətinin seyrinə

* Şeyr 19 oktyabr 1915-ci ildə Müsavat Partiyasının orqanı olan "Açıq söz" qəzetində çap edilmişdir.

düşməmək mümkünmü?.. Heyhat! Qadını, onun gözəlliyini çiçək və mələklə müqayisə edən şair, qadın gözəlliyini ilahiləşdirir, ideallaşdırır, ona pərəstiş edir. Çünki:

Qadın! Ey möhtərəm ənisi-bəşər!
 (Qadın! Ey bəşərin möhtərəm həmdəmi, yoldaşı!)
 Sənsiz öksüz qalırdı hissi-bəşər!
 (Bəşərin hissi sənsiz kimsəsiz, yetim qalardı!)

Şairə görə, qadın gözəllikdir, incəlikdir, ülvilikdir, sevinçdir, sevgidir, məhəbbətdir; qadın nəslartırandır, qadınsız həyat yoxdur. Şair bir sıra şeirlərində və xüsusilə dramatik əsərlərində qadın məsələsinin üzərinə dönə-dönə qayıtmışdır. “Peyğəmbər” pyesində “Qadın! Qadın! Onu duymaq və duyurmaq istərkən” misrası ilə başlayan məşhur monoloqunu yaratmışdır. Həmin monoloqdan bir beyti xatırlatmaq yerinə düşər:

- Qadın gülərsə, şu ıssız* mühitimiz güləcək,
 Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək...

2.13. *Təbiət və kainat haqqında düşüncələr*

1

Cavid poeziyasında təbiətə və kainata, təbiət və kainat gözəlliklərinə xüsusi bir münasibət var. Bu, bir tərəfdən, təbiət və kainatdakı sirlərlə əlaqədardır, digər bir tərəfdən, təbiət və kainatın insanın kamilləşməsində, dünyanı dərk etməsində, idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasında, nəhayət, insan həyatında oynadığı mühüm rolla ilgilidir. Onun “Dəniz tamaşası”, “Hər yer səfalı, nəşəli...”, “Qürubə qarşı” və s. şeirləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

“Dəniz tamaşası” şeiri 1912-ci ildə qələmə alınmış, sonunda belə bir qeyd edilmişdir: “Qara dəniz”. Ehtimal ki, şair bu şeiri

* Qəmli, kədərli, sıxıntılı.

Qara dənizi səyahətə çıxarkən yazmışdır. O, gənclik illərində bir neçə dənizi seyr etmiş, səyahətə çıxmış, mavi dənizin və mavi səmanın əsrəringiz gözəlliklərindən zövq almışdır. Həmin dənizlər arasında Qara və Xəzər dənizlərini, Bosfor boğazını ayrıca qeyd etmək istəyirəm.

Cavid 1905-ci ildə İstanbulda təhsil almağa gəmi ilə Qara dəniz vasitəsilə getmişdir. Həyatında ilk dəfə gördüyü və müşahidə etdiyi də bu dəniz olmuşdur. Tiflisdən Batumiyə gələn şair buradan “Paqi” adlı fransız gəmisi ilə İstanbula yola düşür. Gəmi Trabzona çatır. Özünün yazdığı kimi, o, burada ufaq qayıqlara minir. Bir neçə saat Trabzonu səyahət edir. Gəmi İstanbula çatar-çatmaz şair Bosfor boğazını görüb vəcdə gəlir və özündən asılı olmayaraq həyəcanla qışqırır: “Boğaz nə Boğaz!!! Allah zaval verməsin!..”

2

Şairin həmişə dənizə xüsusi bir marağı və sevgisi olmuşdur. Həmin maraq və sevgi onun şeirlərində öz bədii təəcəssümünü tapmışdır. Mən bu cəhətdən Abdulla Şaiqin xatirələrini oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm:

- Günəş qurub etmək üzrə idi. Təmiz hava almaq məqsədi ilə dəniz (Xəzər – İ.A.) sahilinə çıxdıq. Qayıqlar ötəbəriyə axır, dəniz seyri həvəskarlarını əyləndirici musiqilərlə istədikləri tərəfə daşıyırdı. Heç sormadan (Cavidlə – İ.A.) qayığa atıldıq. Qayıq ancaq hərəkət etdikdən sonra onun Qaraşəhərə getdiyini və aldığımız biletlə ordaki sinemaya tamaşa etmək, yenə həmin biletlə geri dönmək mümkün olduğunu öyrəndik. Bu təsadüfdən hər ikimiz məmnun qaldıq. Gözlərimiz önündə ağ köpüklər üzərində qalxıb-enən şən qayıqlar, qulaqlarımızı dadlı-dadlı oxşayan samturun incə tellərindən qopan munis mahnılar gənc ürəyimizi coşğun sevinclərə qərq etmişdi. Bir az sonra qayığımız Qaraşəhərdəki isikəyə yan aldı. Dışarı çıxdıq, tamaşa göstərilən binanı tapıb orta sıralarda oturur-oturmaz işıq söndü. Tamaşa

başlandı. Dostum: “Bizi gözləyirmişlər, mərhəbə, qanacaqları var imiş” – dedi.¹

3

7 oktyabr 1914-cü ildə “İqbal” qəzetində çap edilmiş şeiri Qurbanəli Şərifov oxumuş və oğlu Əziz Şərifə göndərdiyi bir məktubda bu sözləri yazmışdır: «Möhtərəm bəradərim Cavid həzrətlərinin məktubunu kəmal-məsərrətlə oxudum. Məndən o həzrətə və şair dostlarımıza salam olsun. “Bahar şəbnəmləri”ndən bir yarpaq “Dəniz tamaşası”nı “İqbal”dan kəsib yanımda saxlayıram. Məcəlim olan vaxt mütaliə edib həzz aparıram. Güman edirəm ki, belə bir nəzmi yazmayıbdır və yazmayıblar. Mənə çox xoş gəlir.»

O, atasının sözlərinə şərik çıxaraq, gündəliyində belə bir qeyd etmişdir: «“Dəniz tamaşası” doğurdan da Cavidin ən gözəl şeirlərindəndir.»

4

Qüruba qarşı dəniz səhneyi-lətafət olur,
Qüruba qarşı dəniz başqa bir qiyamət olur.

Bu beyti şeirin leytmotivi hesab etmək olar. Şair əsərdə insanla kainat, insanla təbiət, dənizlə səma arasında qırılmaz bir bağlılıq, vəhdət axtarır. Oxucunu Allahın yaratdığı gözəlliklərdən zövq almağa, o ülvyyəti anlamağa və dərk etməyə, təbiətə və kainata həssas münasibət bəsləməyə çağırır.

Günəş qürub ediyor; göy... mühitimiz gömgöy...
Göz işlədikcə gönül uçmaq üzrə çırpınıyor,
Günəş qürub ediyor; göy... fəza, dəniz gömgöy...
Uzaqda, yalnız üfüqlərdə var bir aləmi-nur.

O aləmi-nur şairin diqqətini özünə cəlb edir. Böyük Yaradan sanki bütün gözəlliyi bir nöqtədə toplamışdır. Ki, bütün gözəlliyi

¹ Abdulla Şaiq. Əsərləri, V cild, Bakı, 1978, s. 278.

dənizdə xəlqə elan etmək için.

Uzaqda bağçalar, əlvan çadırlar, ormanlar,
Alevlənib də parıldar, gümüş sular çağlar...*

Dənizin havası, kainatın və təbiətin gözəlliyi lirik qəhrəmanı sanki sərxoş edir. Ah, qüruba qarşı dəniz necə də gözəl olur?!. Əsrarəngiz gözəlliyin təsiri altında o uşaqlıq illərini xatırlayır. Bir zamanlar ona gecələr Cənnəti öyüb, təsvir edərdilər. O, bu bilməcələrlə maraqlanar, yalanmı, doğrumu olduğunu düşünərdi. İndi həmin Cənnət onun gözləri qarşısında cılvələnirdi. Elə bil ki, ona deyirdi: "İnan, Cənnətin varlığına şübhə etmə."

Gönül bu levhəyi duyduqca yüksəlir, qalqar,
Uçardı göylərə, təqdis edərdi həp qəməri.

5

Bir-birindən uzaq göy və dəniz, əngin fəza şairdə qəribə hisslər oyadır. Onun xəyalı fəzalara uçaraq, orada sanki bir yığın mənə kəşf edir. O, dənizlə fəza arasında müşahidə etdiklərinə və duyduqlarına fəlsəfi mənə verir. Şairə görə, göydə bitməz bir dərinlik var. İnsanlar ora (kosmosa) uça bilsəydilər, bəlkə o böyük Qüdrətdən (Yaradandan) bir şey anlardılar. Həmin dərinlikdə, ölçüsüz boşluqda bir Həqiqət (yaradıcı qüvvə) var ki, o, kor be-yinlər için gizli, düşünən beyinlər için aşkardır, həqiqətdir.

Göydə bir bitməyən dərinlik var
Ki, donar hər düşüncə heyrətdən.

* Boğaz içinin havası pək lətif olduğundan, Qara dənizə qarışana kimi həp gözəl-gözəl köylər və seyfiyələr (yaylaqlar – İ.A.) təmin etmişlər və altmışa qədər şirkət vaporu, amma ufaq vaporlar ki, ancaq 500 adam havi ola bilir... İstanbulda gənc İran əhrarının (hürriyyətinin – İ.A.) ən həmiyyətpərvərlərindən yeddi-səkkizini buldum. Eyicə söhbət etdik, yemək yedik, sona doğru (boğaz içi) vaporla bir köyə getdik ki, Mirzə Məhəmmədli xan (Tərbiyyət – İ.A.) orada (Seyyid Həsənin yoldaşı ilə – İ.A.) iqamət edir...

(*Cavidin Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktubundan*)

Uça bilsəydi bəlkə insanlar,
 Bir şey anlardı bəlkə qüdrətdən.
 Bu dərinlik, bu ölçüsüz boşluq
 Veriyor hissə, fikrə sərxoşluq.
 Bu dərinlikdə bir həqiqət var,
 Gizlidir gərçi kor beyinlər için;
 Lakin ülvyyətilə həp parlar,
 Bəllidir görmək istəyənlər için.¹

Şair ucsuz-bucaqsız səmanın dərinliklərində həqiqət – Yaradıcı Qvvət axtarır. Düşünür ki, kor beyinlər, irdaksızlar için o ülvyyəti görünməz, görmək və dərk etmək istəyənlər için isə bəlli olar. Bunun için elm, bilik, təfəkkür lazımdır ki, o, ölçüsüz boşluqdakı Həqiqəti görə bilsin, anlaya bilsin.

Hər təfəkkür ki, istiyor cövlan,
 İştə bir bitməyən geniş meydan!

6

Şair fəzada bir Qüvvət, bir Qüdrət axtararkən, nəgəhan qəlbi çırpınıb durur. Dəli, sərsəm düşüncələri coşaraq, göyə uçmaq istərkən, dənizdə tufan qopur. Dəniz çıldırıb qudurur. Bir beşik kimi yırğalanır. Dağlar qədər uca dalğalar ərşə qalxır. Dəniz qabarır, dəniz kükrəyir, dalğalar şahə qalxır. Gəmi tufandan sanki sərsəmləyir, dənizdən aman istəyir.

Yüksəldi ərşə qədər,
 Alçalır, alçaldı fərşə qədər.

Gəmidəki sərnəşinləri təlaş hissi bürüyür. Hər kəsin üzünə qorxu hissi çökür. Möhtəriz baxışlı bir pəri şairin diqqətini cəlb edir. Onun ala gözləri uzaqlarda təsəlli ararkən, nədənsə şairin ruhu sarsılır.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, I cild, Bakı, 2005, s. 56.

Bu həzin levhədən nədənsə bənim
Sarsılıb ruhum inlər, ağlardı.
Bora şiddətlə hayqırır daim,
Göy gürüldər, dəniz də çağlardı.
Yalvarıb Haqqa dinli ya dinsiz,
“Allah, Allah!” səsilə doldu dəniz.

Bu dəhşətli mənzərədən, tufandan, qasırğadan yalnız qorxmayan məğrur və möhtəşəm bir sima var. O, 80 yaşında Qoca bir Türkdür! Qoca Türkün dənizdə qopan vəlvələdən, zəlzələdən tükü də tərpənmir. Ulu bir dağ mətanətilə sanki tufana, qasırğaya sinə gərir. Namaz qılıb, Allaha dua oxuyan Qocanın çöhrəsində anlı-şanlı Turanın keçmiş tarixi oxunur. Tanrıçı Qocanın alovlu gözləri göydən ayrılmaz. O, elə bil ki, göydə Tanrını axtarır. Üzünü göyə tutaraq, “Ey böyük Tanrı! Ey böyük Yaradan! Hər bələdan əsirgə yurdumuzu, kamran eylə şanlı ordumuzu” deyər dua oxumaqda davam edir.

Bu keşakeşdə möhtəşəm, məğrur,
Qoca, səksən yaşında bir sima,
Ulu bir dağ mətanətilə vəqur
Qoca bir türk edib namazı əda;
Vird oqur, Haqqa eylər ərzi-niyaz,
Bəlkə dağ sarsılır, o sarsılmaz.
Onca təsiri yox şu tufanın,
Parlıyor qəhrəmanca nasiyəsi;
Oqunur çöhrəsində Turanın
Şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi...

Cavid tanrıçılıq, turançılıq və türkçülük görüşlərini ilk öncə şeirlərində ifadə etmiş, sonra dramatik əsərlərində davam və inkişaf etdirmişdir. “Kəhkəşan” sözündən ilk öncə “Dəniz tamaşası” şeirində, sonralar başqa əsərlərində, o cümlədən “Xəyyam” tarixi dramasında istifadə etmişdir.

Təbiət və kainat hadisələri və sirləri Cavidin yaradıcılığında, fəlsəfi və estetik görüşlərində məxsusi yer tutur və xüsusi araşdırmalara möhtacdır. Onun lirikasında və dramaturgiyasında təbiət və kainat haqqında fikirlərə sıx-sıx təsadüf etmək olar. Dramaturqun, demək olar ki, hər bir pyesində təbiətə aid təsvirlərə, təbiət və kainat haqqında düşüncələrə, təbiətin insana bəxş etdiyi gözəlliklərin və insana verdiyi zövqün təsvirinə təsadüf etmək olar. Bu, təbiidir, çünki şairə görə, insanın özü təbiət və kainatın (kosmosun) bir parçasıdır. Mən bu cəhətdən onun pyeslərindən çoxlu misallar gətirə bilərəm. Ancaq bir-ikisilə kifayətlənirəm.

Şeyx Sənan

İştə Qafqas! Səfalı bir məva!
Allah-Allah, nədir bu abü həva!?
Nə qadar şairanə bir xilqət!
Yerə enmiş adətə Cənnət...

(“Şeyx Sənan”)

Afət (*şux qəhqəhələr*). Demək sən kimsəyi sevmiyorsun, öyləmi? Doğrusu, pək xariqüladə bir təbiət!.. (Təbdili-tevr ilə). Görünüyor ki, sən təbiətə qarşı qoymaq istiyorsun. Halbuki dünyadakı otları, çiçəkləri, quşları, kələbəkləri, insanları və heyvanları həp birər-birər gözdən keçirsən sevgidən məhrum hiç bir məxluqə, hiç bir zihəyatə rast gəlməzsən. **Hətta günəşlər, aylar və yıldızlar arasında belə sıqı bir rabitə var, sarsılmaz bir cazibə qanunu var.***

(“Afət”)

Bu düşüncələr adi düşüncələr deyil, elmə əsaslanan həqiqətdir! Bəzən bir panteist kimi düşünən Cavidə görə, təbiət – həyat, yaşayış, sevgi və gözəllik mənbəyidir.

* Seçmələr mənə aiddir.

8

Təbiəti və kainatı seyr edən şair, orada əsrarəngiz bir gözəllik, ahəng, bir-birinə bağlılıq, qarşılıqlı əlaqə, cazibə qanunu görür. Təbiətdə və kainatda hər şey səfalı, nəşəli, sevincli, fərəhlidir. Günəş gülümsədikcə bahar məst olur. Dağlar ürəkaçan, könüloxşayan çiçəklərlə süslənir. Quşlar ötür, axar sular ətrafa gül saçır. Şair bu gözəllikləri seyr etdikcə, sanki pərvazlanıb göydə qanad çalır. Lətif mənzərələr ona Cənnət qədər möcüzəli görünür.

Seyr eylədikcə bən şu gözəl kainatı, həp
Ruhum uçar, uçar, əbədi bir səfa duyar.
Cənnət qədər bu mənzərə möcüzəni... Fəqət
Həp bisəmər, deyilsə nəsimim visali-yar.

Lirik qəhrəman kainata qarşı sevgi ilə yarına qarşı eşq arasında bir bağlılıq axtarır. "İnsan olan cihanda nasıl sevgisiz yaşar!?" söyləyərək, insanı ekologiyaya, kainata, insanlara qarşı sevgi və məhəbbətə çağırır. Şairə görə, gözəlsiz sevgi, sevgisiz gözəllik yoxdur. Əgər insan eşqdən məhrumdursa, gözəllik də can sıxar.

9

Cavid bəşəri eşq, məhəbbət və gözəllik məsələsində:

- Eşqsiz təndə can görmədiyimdən,
Ürəyimi satıb can almışam mən.

deyən Nizami ilə;

Eşq sərgəstəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim,
Bir həbabəm ki, həvadən doludur pirəhənim.

- söyləyən Füzuli ilə fikirdaş olur.

Həp sevgidir gözəlliyi insana sevdiren,
Mərhumı-eşq olunca gözəllik də can sıxar.

Dünyada varsa devləti-cavid, o, eşqdır;
Olmaz sevib-sevilməyən dünyada bəxtiyar.

("Hər yer səfalı, nəşəli...")

Şairin inandığı, tapındığı gerçəklik budur! Şairə görə, dünyada əbədi var-dövlət eşqdir. Eşqin kökündə, təməlində sevgi, məhəbbət və gözəllik dayanır. Gözəllik, sevgi və məhəbbətin fəlsəfi mahiyyəti Cavidin həm lirikasında, həm də dramaturgiyasında mühüm yer tutur. Onun bədii sənət və yaradıcılığının cövhərini təşkil edir. Şair insanları sevib-sevilməyə, canlı həyata bağlanmağa və bundan zövq almağa çağırır. Bəzən o, sanki Xəyyam kimi düşünür, sevib-sevilənləri Xəyyam kimi görmək istəyir.

10

Şair başqa bir şeirində yenidən təbiət və insan, kainat və insan problemi üzərinə qayıdır. Kainatda hər şey sanki behiştə xatırladır. Göydə parıltılı günəş sanki gülüyor. O, hər tərəfə nur saçır, həyat bəxş edir. Təbiətdə və kainatda sanki hər şey gülür, rəqs edir, əylənir, yer üzü və səma şadlıq və sevinc içindədir. Şair bu gözəl mənzərədən zövq alır, vəcdə gəlir. Günəşin gözəlliyini bu cür təsvir edir:

Kainata veriyor nəşə nəsimi-səhəri
Sərvər qamətli-mevzun ilə həp məsti-qürur...
...Çeşmi-məxmurunə baqdıqca yürək çırpınıyor,
Allah, Allah! Nə qədər ülvi... O mavi gözlər!
O səmavi gözlər!
(*"Küçük bir levhə"*)

Kiçik və gözəl bir lövhədən, mənzərədən, sanki gözəllər gözəlindən zövq alan, ilhama gələn şair, həmin gözəlliyə heyran qalıyor və yazır: "İştə bir levhə ki, hər zairi eylər heyran; // İştə bir şeir ki, hər şairi eylər təltif." Ah, "Nə qədər şeiri-lətif!"

11

Gerçəkdən şairin şeirlərində məxsusi bir lətiflik, incəlik, zəiflik, dərin məna və bir sehr var. Mən öz-özümə sual edirəm: "XX əsr Azərbaycan poeziyasında Cavid poeziyasını hansı şairin

poeziyasına bənzətmək olar?" Sualıma birmənalı cavab verirəm: heç bir şairin. Hesab edirəm ki, Cavid poeziyası nadir poeziyadır. Orada dəfələrlə deyilmiş, təkrar edilmiş, çeynənmiş fikirlərə, demək olar ki, təsadüf edilmir. Cavid poeziyası çoxsəsli, çoxahəngli, çoxçalarlı poeziyadır. O, çoxəsrlilik şeirimizdə heç kimi təkrar etmir, orijinal, düşünən və düşündürən bir şair olaraq qalır. Onun bədii dühası şeir və söz sənətində yeni səhifələr açır. Hər hansı bir mövzuya, yaxud predmetə münasibətdə, onu poetikləşdirməkdə müstəsna sənətkarlıq istedadı nümayiş etdirir. Cavid olduğu kimi başa düşmək və dərk etmək çətinidir. Sovet dönəmində başa düşməyənlər onu tənqid ediblər. Başa düşənlər isə əsərlərindən zövq alıblar; məhəbbətlə söz açıblar. Müasirlərinin heç biri onun səviyyəsində əsərlər yazmayıb. Mən Qurbanəli Şərifovun dediyi sözləri onun bütün şeirlərinə şamil etməkdən çəkinmirəm. "Cavidin şeirləri səviyyəsində şeir yazılmayıb və yazmayıblar."

12

Balkonun kənarında dibçəkdə yazın atəşli zərbəsindən sara-lıb-solmuş beş-altı çiçək mavigözlü bir mələyin nurdan tökülmüş əllərini bəklilər. Toz basmış çiçəklər ah, necə də qəmli, kədərli-dir. Elə bu zaman mavigözlü bir Mələk sanki göydən nazil olur, onu sulayır. Baygın baxışlı hər çiçəyin kədərli üzünü güldürür.

Sarışın balkonun kənarında,
Yazın atəşli zərbəsilə solub
Fəti uçmuş beş-altı saqsı çiçək,
Gah bihiss, gah titrəyərək,
Bəklilər mavigözlü bir mələyin
Nurdan dökmə nazik əllərini.

Dibçək çiçəkləri sulandıqca, ona qulluq göstərildikcə cana gəlir. Özünə qarşı xoş rəftar görür. Şair qızın gözəlliyi ilə çiçəyin gözəlliyi arasında bir bağlılıq duyur və bunu oxuculara duydurur.

Mələk qızın şəhamətli, atəşli gözləri “Ruhi-əşarə bir təcəlligah” olaraq, ətrafa etilə nuru səpir.

Bir çiçəkdən seçilmiyor hərgiz,
Həm də bir qönçədir ki, pək nadir...
O gül əndamı iştə seyr ediniz!
Pəmbə güldən gözəl deyil də nədir!?
Mütəsəvvirmidir ki, bir insan
Onu görsün də olmasın heyran?

(“Qomşu çiçəyi”)

Dibçəkdəki çiçəklər və qonşu Çiçəyi! Ah, onlar bir-birini necə də gözəl tamamlayır!?. Amma pəmbə güldən daha gözəl təsvir edilən o Qızı görən insan (kontekstdə şair) necə də ona heyran olmasın!?. Cavid lirikasına xas olan incəlik, zəriflik, lətiflik və dərinlik onun bir çox şeirləri üçün, o cümlədən sözü qədər şeir üçün çox səciyyəvidir!..

13

Cavid quyruqlu ulduza aid həm ayrıca şeir yazmış, həm də pyeslərində bəzi obrazları zəhərli quyruqlu ulduza bənzətmişdir. “İblisin intiqamı” pyesində Rənanın Sima haqqında dedikləri sözlərə nəzər salaq.

Rəna (*Simayı qışqanc və kinli baqışla süzərək*). Ah, nə qədər nazlı və məğrur!.. O, Püsküllü yıldız qədər zəhərli və şairanədir...

Görünür, Quyruqlu Ulduz şairanəliyinə görə Cavidin diqqətini cəlb etmişdir. O, Bakıda yaşarkən həmin ulduzu seyr etmiş, “şər və zəhərli ulduza” aid “Nəcmi-geysudar” (“Quyruqlu ulduz”) adlı şeir yazmışdır. Quyruqlu Ulduzun uzaqdan lətif görünməsi, “pək tatlı bir dilbər” təsiri bağışlaması gözəl bir şeirin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şair yerdən “çox uzaqlarda gəzən” Ulduzun yerə yaxınlaşmasını istəmir. Çünki onu yerdə sevməyən, ona biganə olanlar çoxdur. Onun məşəl kimi zəhərli və parlaq şüaları insanları yaxıbyandırır. İnsanlar onun yerə yaxınlaşmasından qorxurlar.

Sən ey yüksək fəzalardan aşan səyyahi-zərrinpər!
Uzaq, ey nəcmi-geysudar! Uzaq gəz, ərzə yaqlaşma!
Uzaqdan pək gözəlsin, mənzərə pək tatlı, pək dilbər,
Məhəbbət yox təqərrübdə, şu məhrəkdən saqın, şaşma!
(Məhəbbət yox, yaxınlaşma, şu fikrindən saqın, şaşma.)

Cavidə qədər Quyruqlu Ulduzu vəsf edən şairlər mənə məlum deyildir. Əgər Cavidə qədər bu mövzuda şeirlər yazılmışsa, heç şübhəsiz ki, onun şeiri həmin əsərlərdən ən gözəli ola bilər. Onun bir çox şeirlərində olduğu kimi, burada da elmliliklə bədiilik çülğəlaşır. Şair astronomiya haqqında bildiklərini şeirin misralarına hopdurur. “Səyyari-ülvin” geniş sehrangahında daha da yüksəlməyə çağırır. “Alçaq yerin” ona layiq olmamasını vurğulayır. Ulduzun parlaq, işıqlı şüalarını “zəhərli bir məşəl” sayır. Yerə yaxınlaşmasını məsləhət bilmir. Nə üçün? Çünki:

Bizim topraqda naməqbul olan biganələr daim,
Onünçün də sevməz insanlar səni, hər kəsdə
nifrət var.

Məramın qəhr isə, get! Onları təsmim edər daim
Şu ərz üstündə yüz binlərcə geysudar yıldızlar.

Şair yer üzərində ona qarşı hər kəsdə bir nifrət olduğu üçün, hər kəsin ondan qorxdığı üçün vəhşi dünyaya gəlməməsini, uçub getməsini təkidlə tələb edir. Məcəzi mənada belə bir fikri vurğulayır ki, əgər yer üzərində yüz minlərcə zəhərli ulduzlar olduğu halda, Sənin yerə enibməyinə ehtiyac yoxdur!..

14

Təbiətin gözəlliklərindən, günəş və dənizdən zevq və ilham alan şair, hər tərəfdə bir nəşə, bir sevinc, bir toy-bayram duyur. Hər şeydə bir tərəvət görür. Günəşin cilveyi-lətafətindən bahar vəcdə gəlir. Dənizin səma rəngi almas parələr saçıyor. Hər kiçik dalğa çırpınan bir ruh için sanki bir nəşideyi-nur oxuyur. Şair

pəmbə şəmsiyyəli bir Dilbəri bu cür vəsf edir.

Pəmbə şəmsiyyəsilə bir dilbər,
İştə sahil boyunca sallanaraq,
Süzülən pəmbə bir qayıqda yüzər,
Bir mələkdir ki, xabgahi-şəfəq...
(Yatacağa şəfəq saçan bir mələkdir.)

*("Dəniz pərisi" *)*

Şair ağ qayıqda üzən Dilbəri Dəniz Pərisinə oxşadır və onunla müqayisə edir. Şeir çox güman ki, Xəzər dənizində qayıqla üzən bir qızın şairə buraxdığı estetik təsir altında qələmə alınmışdır. Xəzərin sahilləri, bulvar şairin istirahət etdiyi gözəl məkanlardan biri olmuşdur. Turan Cavid bunu həmişə qeyd edərdi.

Mayıs gözəl qızın gül yanaqlarını oxşarkən, O, bayılır, məsti-zevq olub titrəyir. Mayıs əndəlibanə tatlı (bülbülənə dadlı) zümzümələri ilə onun möhtəris (çəkinən) dodaqlarından öpür. İlahi!!! Bədii sözün, bədii fikrin incə və zərif bədii ifadəsinə valeh olmamaq olmur. Bunu söyləməmək, buna qibtə etməmək mümkünə. Sevgili oxucum! Bax, budur Hüseyn Cavid!!! Onun hər bir misrası, hər bir beyti ləl-cəvahir qədər qiymətlidir. Onun hər bir şeiri altında bir fikir xəzinəsi, bir sirli aləm yatır...

Dilbər Qız şairi çox maraqlandırır. Onun gözəlliyinə məftun olan şair, sual edir: "Görəsən, o, gözəlsəslı qız hansı qəlbin gülünün qönçəsidir? Yoxsa bir dəniz pərisimidir?"

Ah... Bilməm bu hüsni-xoşəlhan
Hanki qəlbin sükuftə qönçəsidir?
Bu mələk qız, bu nuri-xoşcərəyan
Əcəba, bir dəniz pərisimidir!?

* Şeir "Bahar şəbnəmlərindən" bir yapraq adı altında 10 iyun 1917-ci ildə "Beyrəqi-ədalət" qəzetində, eyni adla 18 mart 1922-ci ildə "Yaşıl yapraqlar" jurnalının birinci nömrəsində çap edilmişdir. Şeirən harada yazılması ilə əlaqədar altında belə bir qeyd edilmişdir: "Kağızخانə."

15

Ah, bu gecə!!! Dəhşətli, ağrılı, acılı, dözülməz bir gecə!.. Dərin-dərin uçurumlar, vərəmli fırtınalar şairin ruhunu əzməkdədir. Çünki o, sevgilisinin ruhunu yad etdikcə, onu andıqca yanır, alovlanır, başından tüstü çıxır. Sevgilisi isə bunu bir xəyal, bir əyləncə sanır.

Dərin-dərin uçurumlar, vərəmli fırtınalar
Bütün-bütün sıqıb əzməkdə ruhumu bu gecə.
Sənin, ah, sənin yadı-həsrətinlə yanar,
Yanar, səni anarım, dilbərim! Fəqət səncə,
Bu bir həyati müxəyyəl, həzin bir əyləncə...

("Bu gecə")

Lirik qəhrəman gecələr daima səmaya baxar. Soluq çöhrəli aydan gözəl mələyini sorar. Onun incə, narın və həssas ziyası göyə uçar, sevgilisini arar, tapar, onun kədərli duyğularını, kəsik təranələrini, zəhərli qayğılarını dinlər. Kainat dalğın, bütün cahan uyuyur, fəqət lirik qəhrəman uyumur. Onun xəyalı, ruhi-məcruhi (yaralanmış, paralanmış ruhu) çox acıqlı, çox çılgın şəkildə qəmərdə birləşərək, "bir iştiaq ilə giryandır." (bir arzu ilə ağlayandır.)

Sizin üfuqda qəmər böylə, pəkmi nazlı doğar?
Nədən cəbini-lətifin səhabəpuşi-hicab!?
(Nədən gözəl alnın buludla örtülmüş hicabdır!?)
Hərmi-nazinə pərvaz edən şüai-nəzər
(Məhrəm yerə, yaxın adamın gecələdiyi yerə
nazla, işvə ilə pərvz edən nəzər şüası)
Qalır zülami-təhəyyüirdə münəksiz, bitab...
(Zülmi-heyrətdə bitab, qəmli qalır.)

Gözəl Mələyə – Aya müraciətlə başlayan şeiri şair Ayın vəsfi ilə tamamlayır. O, Aya gözəl poetik misralar həsr edir. Ay haqqında orijinal və özünəməxsus fikirlər söyləyir. Sonralar başqa

əsərlərində Ay mövzusu üzərinə qayıdır ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki Quranda və islamda Ayın başqa bir rəmzi mənası, türk tarixində başqa bir rəmzi mənası, folklorda başqa bir mənası var.

Mən Cavidin bir çox şeirləri kimi həmin şeiri üzərində də çox düşünmüşəm, baş sındırmışam. Heyhat! Dördbəndlik şeirin dördüncü bəndi daha mürəkkəb məzmunla malikdir. Ərəb və fars sözlərilə yüklənmiş şeiri anlamaq və derk etmək gerçəkdən zordur. Düşünürəm ki, Cavid “Bu gecə” şeirində bəlkə də heç bir şeirində demədiyi fikri ifadə etmişdir.

16

Şairin bir müsəmirə xatiratından qələmə aldığı “Solğun mənəksələr” şeiri zərifliyi və incəliyi baxımından seçilir. Şeirdə yüksək hiss və düşüncələrin səmimi poetik ifadəsi diqqəti cəlb edir. Boynubükük öksüz bənövşələrin çabuq saralıb-solması, dünənki sevdalı nəşələrdən məhrum olması şairi nəinki düşündürür, onu pərişan edir, kədərləndirir.

Boynu bükük, ey öksüz mənəksələr!

Ah, nə çabuq sarardınız, soldunuz?

Nərdə o dünkü sevdalı nəşələr?

Nədən böylə həp pərişan oldunuz?

Dünən həmin bənövşələri şafəqdən doğan dodaqlar öpürdü. Bənövşələr buna qarşı bəxtiyarcasına gülümsəyirdi. Fəqət o nurdan tökülmüş əllərdən ayrılınca, qəmi artır, dərdi çiçəklənir. Lirik qəhrəman bənövşələri böyük məhəbbətlə sevir, onun xoş qoxusundan zövq alır. Hər halı ona xoş görünür, xəstə könlü onu oxşayır, onu alqışlayır. Ancaq nədənsə vərəmli çöhrələr, məhzun baxışlar şairin ruhuna toxunur.

Gözəl, hər halınız gözəl... Daima

Xəstə gönlüm oqşar sizi, alqışlar;

Uf, nədənsə pək toqunur ruhuma

Vərəmli çöhrələr, məhzun baxışlar...

Ana evladını bəslər, böyütür,
Anasız millət, əvət, öksüzdür.

H.Cavid

2.14. Caviddə maarifçilik ideyaları və qadın azadlığı problemi

(Cavid və Cabbarlı)

1

İslam və qadın, şəriət və qadın, qadın azadlığı, qadın hüququ, qadın məkri, (məkri-zənən) qadınların bəşəriyyət tarixində və cəmiyyətdə yeri, mövqeyi və rolu problemləri Cavidi gənc yaşlarından düşündürürdü. O, ilk öncə şeirlərində, məktub və məqalələrində, sonralar dramatik əsərlərində həmin problemin üzərinə dönə-dönə qayıtmışdır.

Qurani-Kərimin “Əl-bəqərə” (“İnək”) və “Ən-nisan” (“Qadınlar”) surələrində qadın azadlığına, qadınların və kişilərin hüquq və vəzifələrinə geniş yer verilmişdir. Həmin surələrdən bəzi ayələrə nəzər yetirək.

228. ...Kişilərin qadınlar üzərində şəriətə görə hüquqları olduğu kimi, qadınların da onlar [kişilər] üzərində hüquqları vardır. Ancaq kişilər [daha artıq əziyyətə qatlaşdıqları üçün] onlardan bir dərəcə üstünlüklər. Allah yenilməz qüvvət və hikmət sahibidir.

233. Analar [istər boşanmış, istərsə də boşanmamış olsunlar] uşaqlarını əmizdirmə müddətini tamamlatmaq istəyən [atalar] üçün tam iki il əmizdirsinslər. Anaların yeməyi və geyimi öz qüvvəsi dairəsində uşağın atasının üzərinə düşür. Heç kəs gücü çatdığından artıq yüklənməz. Nə bir ana, nə də bir ata uşağına görə zərər çəkməsin! [Ata öldəndən sonra] bu vəzifə həmin qaydada varisin üzərinə düşür. Əgər ata və ana öz aralarında məsləhətləşib, uşağı [iki ildən tez] süddən kəsmək qərarına gəlsələr, ikisinə də heç bir günah olmaz. Əgər siz uşağınızı başqasına [süd anasına] əmizdirmək istəyirsinizsə, onun zəhmət haqqını müəyyən

Ayələr Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədaliyevin ərəb dilindən tərcümə etdikləri “Qurani-Kərim”dən (Bakı, 1992) götürülmüşdür.

olunmuş qayda üzrə [şəriətə müvafiq] ödəsəniz, yenə də sizə günah sayılmaz. Allahdan qorxun, Allah, həqiqətən, sizin etdiklərinizi görəndir!

19. Ey iman gətirənlər! Qadınlara zorla varis çıxmaq sizə halal deyildir! [Qadınlar] acıq-aşkar pis bir iş görməyincə, özlərinə verdiyiniz şeylərin [mehrini] bir hissəsini geri qaytarmaq məqsədilə onlara əziyyət verməyin. Onlarla gözəl [Allahın buyurduğu kimi] rəftar edin. Əgər onlara nifrət etsəniz, [dözün] ola bilsin ki, sizdə nifrət doğuran hər hansı bir şeydə Allah [sizdən ötrü] çoxlu xeyir nəzərdə tutmuş olsun.

23. Sizə analarınız, qızlarınız, bacılarınız, bibiləriniz, xalalarınız, qardaş və bacılarınızın qızları, süd analarınız, süd bacılarınız, arvadlarınızın anaları və yaxınlıq etdiyiniz qadınlarınızın himayənizdə olan qızları [ögey qızlarınız] ilə evlənmək haram edildi. Cinsi əlaqədə olmadığımız qadınlarınızın qızları ilə evlənmək isə sizin üçün günah deyildir. Öz belinizdən gələn oğullarınızın arvadları ilə evlənmək və iki bacını birlikdə almaq da sizə haramdır. Yalnız keçmişdə [Cəhiliyyət dövründə] olan bu cür işlər müstəsnaadır. Həqiqətən, Allah bağışlayan və rəhm edəndir!

24. [Cihad vaxtı əsir alaraq] sahib olduğunuz [cariyələr] müstəsna olmaqla, ərli qadınları almaq Allahın yazısı [hökmi] ilə sizə haram edildi. Bunlardan başqaları isə namusla [iffətlə], zinakarlığa yol vermədən mallarınızı sərf edərək evlənmək üçün sizə halal edildi. İstifadə [yaxınlıq] etdiyiniz qadınların mehlələrini lazımı qaydada verin! Mehr müəyyən edildikdən sonra aranızda razılaşdığınız şeydən ötrü sizə heç bir günah yazılmaz. Həqiqətən, Allah hər şeyi biləndir və hikmət sahibidir!

34. Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və kişilərin öz mallarından [qadınları üçün] sərf etməsinə görədir. Əməlisaleh qadınlar [ərlərinə] itaət edib Allahın himayəsi sayəsində gizli şeyləri [ərlərinin sirlərini, mal-dövlətini, namus və şərəfini] qoruyub saxlayırlar. [Ey Kişilər!] Öz-başınalıq etmələrinə qorxduğunuz qadınlara nəsihət edin, [yola gəlməzlərsə] onlardan yatağınızı ayırın və döyün! Sizə itaət etdikdə isə

daha onlara [əziyyət vermək üçün] başqa yol axtarmayın. Əlbəttə, Allah uca və böyükdür!

31. *Yoxsulluqdan qorxub [Cəhiliyyət dövründə olduğu kimi] övladlarınızı [xüsusilə qız uşaqlarını] öldürməyin. Biz onların da, sizin də ruzinizi veririk. Onları öldürmək, həqiqətən, böyük günahdır!*

32. *Zinaya yaxın düşməyin. Çünki o çox çirkin bir əməl və pis bir yoldur!*

2

İnsanları mövhumat və xurafat buxovlarında saxlamaq, oğlan və qızları məktəbdən yayındırmaq və məktəbə qoymamaq üçün dindarlar və savadsız mollalar hər dürlü hiyləyə, aldatmalara, yalanlara əl atırdılar. Bu da, təbiidir ki, bizim ziyalılarımızı, şair və yazıçılarımızı, o cümlədən Cavidə düşündürməyə və narahat etməyə bilməzdi. “Həsbi-hal” silsilə məqalələrində Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə istinad edən şair yazırdı:

«Qadınların cəmiyyəti-bəşəriyyətdəki qiymət və əhəmiyyətləri yalnız bir cümleyi-həkimanə ilə gözəlcə isbat edilə bilər ki, o da şudur: “Cənnət anaların ayaqları altındadır” – buyurmuşdur.»

O, məqalələrində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şair və yazıçılarını, ziyalı və maarifçilərini düşündürən ciddi bir problemə - təlim və tərbiyədə qızlarla oğlanlara eyni hüquq verilməsi və şərait yaradılması probleminə münasibət bildirir, bu vacib məsələni əngəlləyənlərə üz tutaraq sual edirdi: “...Rəsuli-Əkrəm (Məhəmməd peyğəmbər – İ.A.) təlim və tərbiyədə (Oğlanlar və qızlar arasında – İ.A.) heç bir fərq qoymadığı halda təhsili-elmi kişiyyə, övrətə müsavi bir surətdə fərz buyurduğu təqdirdə, nasıl olurdu ki, böylə bir əmri-müqəddəsi hiç məsələsinə tuturuq. Əcəba, səkiz-doquz yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsili görürsə, şəriətə müxalifmi zənn olunur?..”

Cavid məsələni bu cür qoyurdu. Qızların təhsildən uzaqlaşdırılması, onlara oğlanlarla bərabər şərait və imkan yaradılmamasına qarşı çıxırdı. Məhəmməd peyğəmbərin hədislərini və Qurani-Kərimdəki surə və ayələri təqdir edərək, toplumda qadınlara və qızlara qarşı olan cahil və nadan münasibəti tənqid edirdi. Vəziyyətdən çıxış yolunu qızlar üçün məktəblər açılmasında görürdü.

3

Cavid mənim yuxarıda Qurandan sitat gətirdiyim məsələləri öncə mollaxanada öyrənir, sonra bədii əsərlərinə gətirir. Üzərinə “Peyğəmbər” mənzum dramasında daha geniş şəkildə qayıdır. Tarixi gerçəkliyə sadıq qalaraq, Peyğəmbərimizin qadın və qızlara qarşı münasibətini ifadə edən gözəl bədii parçalar, dialoq və monoloq yaradır. Peyğəmbər pyesin “Hicrət” hissəsində diri-diri qəbrə basdırılan bir qızın və onun anasının ah-fəryadına laqeyd qala bilmir. O, acı fəryadla qışqıran Qızın məzarına yaxınlaşır. Qəbrin üzərindəki daşı bir kənara atıb, onu ölümdən xilas edir. Üzünü anasına tutaraq deyir:

Dur, yüksəltmə fəryadını,
Söylə, bən bilmək istərim
Şu məsumun cəlladını.

Qızın anası ona bu cür cavab verir:

Cəllad iştə pək aydın,
Kəndi alçaq babasıdır.
(*Yaralı bir ahəng ilə*)
Onca bir qız, ya bir qadın
Uğursuz baş bəlasıdır.

Dramaturqun həm sovet hakimiyyəti illərindən əvvəl, həm də sovet hakimiyyəti illərində yazdığı 5 pyesinin baş qəhrəmanı qadındır. Bu, təsadüfidirmi? Xeyr, təsadüfi deyildir! Həmin pyeslər bunlardır: “Ana”, “Maral”, “Afət”, “Şəhla”, “Eneida”

("Atilla"). "Səyavüş" faciəsinin baş qəhrəmanının adını öncə Südəbə qoymaq istəmiş, sonra fikrini dəyişmişdir. "Peyğəmbər" pyesində Qurani-Kərimin "Ən-nisan" surəsindən, qadınlara aid başqa surə və ayələrindən təsirlənərək, "Qadın, qadın?! Onu duymaq və duyurmaq istərkən" misrası ilə başlayan məşhur bir monoloq yaratmışdır.

4

Sovet dövrü Azərbaycan dramaturgiyasında Cavid ədəbi ənənələrini davam etdirən dramaturqlardan biri Cəfər Cabbarlı oldu. Bəhs etdiyim mövzu baxımından mənzum dramaların banisi Cavidlə "Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi" (Məmməd Arif) Cabbarlı müqayisə edilsə, onların yaratdıqları qadın obrazları arasında, belə demək mümkünsə, yerlə göy qədər fərq görünür. Cavid ədəbi ənənələrindən faydalanan Cabbarlı, sovet siyasəti və ideologiyasının təsiri altında tamamilə başqa bir yolla getdi. O, Almas və Sevil surətlərinin təmsalında sovet məfkurəli və sovet tipli yeni qadın obrazları yaratdı. Əli Nazimə görə, "Sevil" pyesində iki dövrün mübarizəsi göstərilmişdir: "Sevilin və Azərbaycan qadınlığının köləliyi, Balasın "ağalığı", yəni "Müsəvat" dövrü; Sevilin və Azərbaycan qadınlığının azadlıq dövrü, yəni sovet Azərbaycanı dövrü. Dram bu ictimai fonda inkişaf edərək, müxtəlif təbəqələrin müqəddəratının yüksəlmə və alçalmalarını göstərir."¹

Onun fikrincə, Cabbarlının yaratdığı Əbdüləli bəy surəti Azərbaycan burjua-mülkədar ziyalılığının tipik və xarakterik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir. O, islam adət və ənənələ-

¹ Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1979, s. 224-225.

rini avropalaşdıran mötədil və liberal bir tipdir. Cabbarlı onun liberalizminin sinfi mahiyyətini böyük bir ustalıqla ifşa etmişdir. “Almaz” onun sosializm realizminə doğru atdığı mühüm bir addım idi. «Düşmənlərimiz, müsavətçilər pyesin bəzi nöqsanlarından istifadə edərək, Cabbarlının sovet yazıçısı olmayacağı və olmaq istəmədiyi haqqında peyğəmbərliklər etməyə başladılar. Əlbəttə ki, bütün bu gürultular öz labüd ölümlərini hiss edən düşmənlərin qudurğanlıqlarından başqa bir şey deyildi. “Almaz” Cabbarlının sovet kəndi və kollektivləşmə prosesində sovet ziyalılarının rolu mövzusuna keçməsi demək idi.»

Tənqidçi sözünə davam edərək yazırdı ki, Cabbarlı Azərbaycanı böyük sosializm quruculuğunun dramaturqu, fəal köməkçisi olmuşdur. Cəfərin də böyüklüyü bundadır. “Müsavət” xainlərinin fanatizm tiryəki ilə öldürülmüş bir istedadı – Cabbarlı bizim inqilab dirilti.

- 1919-cu ildə “Bir çağ varmış, ölkəm azad yaşarmış” – deyə azadlıq həsrəti çəkən və öz vətəninə qarşı:

Ya haqqını al, ya əbədi öl!*

Və ya:

Qoy gülləri ya qan sulasın, yaxud ədalət,

Qoy ya bəşəriyyət yaşasın, yaxud əsarət!

- deyə hayqıran Cabbarlı Aprel inqilabından sonra** gülləri sosializm ədalətinin suladığını, əsarətin əbədi məhv olaraq əməkçi bəşəriyyətin yaşadığını görmüş, bu real quruluşu anlayıb sevmişdi...¹

Bu, bir həqiqətdir! Məncə, tənqidçinin yazdıqlarına qarşı kim çıxarsa, onun nə dünyadan, nə 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan bolşevik ədəbiyyatında baş verənlərdən, nə də Cabbarlı yaradıcı-

* Bu fikir Caviddən, konkret olaraq “Şeyda” faciəsindən gəlir.

** Əslində Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğalından sonra.

¹ Əli Nazim. Göstərilən mənbə, s. 340.

lığından xəbəri var. O zaman bolşevik partiyası və sovet hökuməti belə bir şüar irəli sürmüşdü: "Formaca milli, məzmunca sosialist ədəbiyyatı yaratmalı!" Bizim sovet dövrü yazıçılarımızın əksəriyyəti, o cümlədən Cabbarlı öz yaradıcılığında buna əməl etmişlər. Bəziləri daha irəli gedərək, formaca da məzmunca da sosialist (sovet) ədəbiyyatı, "rus təfəkkürlü ədəbiyyat" yaratmışlar...

5

Teatrşünas Cəfər Cəfərov öz əsərlərində "Sevil" və "Almas" pyeslərinə ayrıca yer vermişdir. O yazır ki, "Sevil"-in parlaq müvəffəqiyyəti xalq arasında belə bir məsəl yaratmışdır: "Azərbaycan qadını Sevil olmuşdur!" Azərbaycan qadını Sevidən nümunə götürərək, çadralarını atır. Oxumağa, zavoda, fabriyə gedir, Sevil kimi dərk edirdilər ki, qadının azadlıq yolu yalnız sosializmdir. "Almas" Cabbarlının ilk böyük əsəridir ki, burada sovet varlığı, köhnə ilə yeninin mübarizəsi çox geniş təsvir edilmişdir. Köhnə, konservativ, mürtəce keyfiyyətləri amsızcasına tənqid edərək Cabbarlı sovet adamının yaradıcı fəaliyyətini, sovet cəmiyyətinin düşmənlərinə qarşı mübarizədə mətanət və barışmazlığını göstərmişdir".¹

6

Cabbarlının sözügedən pyesləri dövrün tənqidçiləri tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Dramaturq qadın azadlığı məsələsində ifrata varmaqda, əxlaqsızlığa yol verməkdə və s. günahlandırılmışdır. Mən 1930-cu illərin əvvəllərində yazılmış bir məqalədə oxuyuram: "Cabbarlının Sevil surəti Azərbaycan qadınları arasında fahişəliyi yayır."

C.Cabbarlının sovet dönəmində birnömrəli tədqiqatçısı Məmməd Arif hesab edirdi ki, "Sevil" pyesi Cabbarlının yaradıcılığında sosializm realizm metodunun formalaşması cəhətindən çox əhəmiyyətli bir mərhələ təşkil etmişdir. «"Sevil" Sovet

¹ Cəfər Cəfərov. Əsərləri, I cild, Bakı, 1968, s. 272.

hökumətinin və partiyanın mədəni yaşayış sahəsindəki siyasətini həyata keçirməyə kömək edən qüvvətli bir dram əsəri idi...»¹

M.Arifin fikrincə, Cabbarlı “Almas” pyesində kollektiv təsərrüfatın (kollektivləşmənin) inkişafına mane olan səbəbləri doğru göstərmişdir. Hacı Əhməd sovet hökumətinin siyasətindən özü üçün əlverişli bir şəkildə istifadə edir. O, sinfi düşmənin mübarizə yollarını çox düzgün əks etdirir və tamaşaçılarda siyasi sayıqlıq hissini qüvvətləndirir. «Cabbarlı “Almas” əsərində sosializm rüşeymlərinin insan şüurunda getdikcə inkişaf edib qələbə çaldığını göstərməyə çalışmışdır.»

Cabbarlının və Cavidin yaradıcılıq yolu, fikri, düşüncəsi, amalı, məram və məqsədi, istila və istiqlala, sovet həyat tərzinə, sovet quruluşuna və bolşevik rejiminə qarşı mövqe və münasibətləri başqa-başqa idi. Sovet quruluşunda sənət və ədəbiyyatda tutduğu mövqeyə görə o, Cavidə tənqid etmişdir. “Gülzar”, “Dilərə”, “Dilbər”, “Gülər” və “Füruzə” hekayələrini qadınlara həsr etmişdir.

Cavidin “Azər” poeməsindəki “Səlmənin səsi” parçasını nəzərə alsaq, o, öz əsərlərində sovet qadınlarının surətini yaratmamışdır. Dramatik əsərlərində yaratdığı parlaq qadın obrazları isə, nəinki Azərbaycan və müsəlman Şərqi ədəbiyyatında, dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmağa layiqdir. Dünyanın və Şərqlin böyük və görkəmli sənətkarları dramaturqun bir-birindən gözəl və qiymətli qadın surətlərinə - Səlmə, Xumar, Afət, Dilşad, Almas (Elmas), Şəmsə, Anjel, Jasmen, Südəbə, Sevdə obrazlarına qibtə edə bilirlər...

7

Cavid məktub və məqalələrində, bədii əsərlərində qadınların maariflənməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu məsələ hələ onu İstanbulda təhsil alarkən maraqlandırmışdır. Türkiyədə maarif işinin təşkili və vəziyyətini araşdıran şair, məktublarından birində bu haqda belə bir məlumat vermişdir:

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, III cild, Bakı, 1957, s. 173.

“Türkiyədə maarif işi çox irəlidir. Bircə İstanbulda otuz dörd dövlət və xüsusi gimnaziya var.”

Şair İstanbuldan qayıtdıqdan sonra həmyerliləri Eynəli Sultanov* (onlar şəxsən tanış idilər), Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəli Şərifov, Mirzə Abbas və Naxçıvanın digər açıqgözlü və aydınfikirli ziyalıları və maarifpərvərləri kimi, onu da kişilərin qadınlara qarşı köhnə münasibəti, qadın köləliyi düşündürürdü. O, qadınların vəziyyətini və məişətini öz gözlərilə görür, öyrənir, bədii yaradıcılığında həmin mövzuya xüsusi əhəmiyyət verirdi. Şair istəmirdi ki, qızlığında sultan olan, nişanlananda xan olan Azərbaycan türk qadınları ərə getdikdən sonra elin-obanın, xalqın dilində əzbər olan aşağıdakı beytdəki kimi kölə olsun:

Ərə getdim qul oldum,
Ayaqlara çul oldum.

O, qadınlara ulu Dədəmiz Qorqudun gözü ilə baxırdı. Ana haqqını Tanrı haqqı bilirdi. Anasını çox sevirdi. İstanbulda oxuyarkən kiçik qardaşı Əlirzanın qürbət ölkəyə oxumağa getməsinə razı olmurdu və məktubunda yazırdı: “Əgər Əlirza da təhsil almaq üçün qürbət şəhərə getsə, o zaman anamız hər ikimizin fəraqına dözə bilməz. “Həyat” qəzeti kibi yaşarkən ölər.”

Mənim araşdırmalarıma görə, o, “Maral” faciəsində Nazlı obrazının timsalında anası Ümmi Leyla xanımın proobrazını yaratmışdır. Onu oxuculara bu cür təqdim etmişdir: “Eyi ruhlu, dindar bir qadın, əski qiyafətdə.” Bu təqdimat onun sevimli anasına da aid ola bilər.

8

Yeni nəslə ağıllı, kamallı, savadlı və təhsilli görmək istəyən, gəncləri elmə və sənətə sahib olmağa çağıran şair, fikrini tez-tez həyat yoldaşı Mişkinaz xanımla bölüşürdü.

* Cavid İstanbuldan göndərdiyi bir məktubda Naxçıvanın görkəmli maarifpərvər ziyalılarının adını çəkir. Onlara və E.Sultanova məxsusi salamlar göndərir.

Şairin arzusu artıq həyata keçmişdi. “Millət atası” Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda qızlar məktəbi açmışdı. Təsadüfə bir bax?! Şair artıq orada qızlara ədəbiyyat fənnindən dərs deyirdi. Ah, bilsəniz o, necə də sevinirdi?! Qızlar məktəbindən evə gülər üzlə qayıdan şair, - Mişkinaz, heç bilirsən bu gün nə oldu? – deyə sözə başlayır və cavab gözləmədən deyir:

- Axı, mən bu gün birinci gün idi ki, qızlar məktəbinə dərsə getdim. Ah, bilirsən nə qədər sevindim?! Qızlara üz tutaraq dedim: “Xanım qızlar, mənə sizə şəriət müəllimi göndəriblər.” Bu sözü deyib dodaqaltı gülümsündüm. Dərhal əlavə etdim: “Özünüz görürsünüz ki, mən molla deyiləm.”

- Qızlar nə dedi? – Mişkinaz xanım soruşur.

- Qızlardan biri ayağa qalxıb dedi: “Cavid əfəndi, siz nə deyirsiniz?! Bizim çoxdankı arzumuzdur ki, siz bizə ədəbiyyatdan dərs deyəsiniz!..”

9

İndi baxaq görək şair şeirlərində qadın azadlığı, qadın köləliyi və qadınların hüququ problemlərinə necə yanaşmış və bu mövzunu necə işıqlandırmışdır? “Pəmbə çarşaf” şeirini nəzərə almasaq, şair konkret olaraq qadın mövzusunda bir neçə şeir yazmışdır: “Qadın!”, “Şərq qadını”, “Bir qızın son fəryadı, yaxud zindan guşəsindən bir səs” və s. Şeirlərin haçan yazıldığı dəqiq məlum deyildir. “Qadın!” şeiri “İşiq” (24 mart 1912) və “İqbal” (25 aprel 1912) qəzetlərində çap edilmişdir. Ehtimal ki, o, həmin şeiri 8 mart Beynəlxalq qadınlar günü münasibətilə qələmə almışdır. “Şərq qadını” şeirinin mətbuatda çapı məlum deyildir. Birinci şeir “Keçmiş günlər” kitabına salınmışdır. İkinci şeir nə həmin, nə də “Bahar şəbnəmləri” şeirlər kitabına daxil edilməmişdir. Turan Cavidin 1958-ci ildə çapa hazırladığı Cavidin seçilmiş əsərlərində də yoxdur. (Onun sovet dönəmində tərtib və nəşr etdirdiyi bir neçə kitabda var.) Şeirin son çapı 2005-ci ilə aiddir. Həmin şeir Cavidin nəşr edilmiş əsərlərinin birinci cildinə “Müxtəlif şeirlər”

başlığı altında salınmışdır. Həmin başlıq altında çap edilmiş şeirlərin bir qismi oxuculara ilk dəfə həmin kitabda təqdim edilmişdir.

10

XIX əsrin sonlarında dünyaya göz açan, XX əsrdə yaşayan şair, həyatda və məişətdə qadın əsarəti, qadın köləliyi, qadın hüquqsuzluğu və qadınlar üzərində kişi zorakılığı ilə bağlı bir çox hadisənin şahidi olmuşdu. Qurani-Kərimdə və şəriətdə qadınlara verilən hüquqları gözəl bilən şair, əsərlərində qadın köləliyi və zorakılığına qarşı etirazını bildirməyə bilməzdi. Çünki həmin hadisələr elə onun gözləri qarşısında baş verirdi. O, buna dözmür, uca səsle qadın hüquqlarını müdafiəyə qalxırdı. Əsarət zəncirində əzab çəkən və göz yaşları tökən qadınlara üz tutaraq deyirdi:

Qadın! Ey sevgili həmsirə, oyan!
Ana! Ey nazlı qadın, qalq! Uyuyan.
Daima mevtlə həmduş oluyor,
Zülli mehnətlə həmağuş oluyor,
İştə sıyrılmaqda həp zülmətlər!..
Ağarır dan yeri, qalq, iştə səhər!..

11

Əsr qadınları, millətin analarını dindirirdi. Şair qadınları əsrin səsinə səs verməyə, yeni əsrlə ayaqlaşmağa, vəzifəsini bilməyə və mübariz olmağa çağırırdı.

Oyan, ətrafını seyr et də, düşün!
Bütün evladi-vətən iştə bu gün
Yalnız səndən umar sədrə şəfa,
Yalnız səndə bulur ruha qida.

Şair haqqı və hüququ çeynənmiş qadınları həyatda və cəmiyyətdə fəal olmağa, özünəlayiq yer tutmağa, yeni sağlam

nəsil yetişdirməyə və tərbiyə etməyə səsləyirdi. Nəsibi sillə, yumruq olan qadın ananı “sevgili həmsirə”, “sevgili və şəfqətli Mələk” adlandıraraq, dözümlülüüyü bir kənara atıb, mübariz olmağa ruhlandırırdı. Aşağıdakı məşhur misraları ilə ona vəzifəsini xatırladırdı.

**Ana evladını bəslər, böyütür,
Anasız millət, əvət, öksüzdür.***
Sənin aləmdə vəzifən, hissən
Nə böyük, həm də ağırdır, bilsən!?

12

Cavid Azərbaycan türk qadınını, Azərbaycan türk xanımını ictimai fəallığa dəvət edirdi. O lətafətlə, o nəcabətlə ona əsarətin, həqarətin yaraşmadığını xatırladır, özünü tanımağa, zəfi (zəifliyi) buraxmağa həvəsləndirdi.

Qadın! Ey sevgili, şəfqətli Mələk!
Bu qədər səbrü təhəmmül nə demək?
O lətafət, o nəcabətlə sana
Bu əsarət, bu həqarət nə rəva!?
Sən nəsin?.. Kəndini bil, zəfi bıraq!
Həp nəsibinmi sənin sillə, dayaq?

Şair şeirdə bədii təzad yaradaraq, qadını mükəddər və məzhun ah çəkməməyə, fəryadlarını duymaq, göz yaşlarını görmək və insafa gəlmək üçün ağlamağa – yeri-göyü lərzəyə gətirən ağlamağa deyil, sosial fəallığa, çalışmağa, öyrənməyə, savad almağa, haqqını arayıb bulmağa çağırırdı.

“Ağla, həp ağla!” dedim, pək yanlış.
Ağlamaqdan nə çıxar sanki? Çalış!
Oluyor işte hüququn pamal,

* Seçmələr mənə aiddir.

Çalış, öyrən, ara, bul, haqqını al!
**Kimsədən gözləmə yardım əsla;
Yalnız kəndinə kəndin ağla!**

("Qadın!")

Şairin bir çox şeirində olduğu kimi, bu şeirində də iki bədii tapıntı, şah beyt var. Həmin beytlər kontekstdə bir məna, kontekstdənkənər tamamilə başqa bir məna ifadə edir.

13

"Şərq qadını" şeiri "dramatik formada", monoloq şəklində yazılmışdır. Şair şeirin birincisi misrasında Qadının dilindən sual edir:

- Bən nə idim?
- Şərqin əzilmiş Qadını!
(*Bir az sükut...*)
- Bən nə idim?
- Uf, onu heç sormayınız!
- Varlığım bir quru heç!

Bu parçanı "dramatik şeirin" "ekspozisiyası" hesab etmək olar!.. Şair hər iki şeirdə özünün şairlik, ziyalılıq və vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərək, haqqı və hüququ pamal olmuş, azadlıq və sərbəstliyi əlindən alınmış Azərbaycan və Şərq qadınını mübarizəyə, öyrənməyə, haqqını bulmağa, cəhaləti yıxmağa, fəzl və irfana uğraşmağa dəvət edirdi.

Şeirdə Şərq qadını özünün keçmişindən, keçmişin qaba, ən vicdansız kirli dırnaqlarının onu qəhr etməsindən, bir ağ gün görməməsindən gileylənir. Dərdini, ələmini oxucularla bölüşür. Düşünür ki, o, dünyaya gəldiyi gündən tarixin paslı zəncirlərində inlənmişdi. Hər tərəfdə qara bir mövhumat görmüşdü. Gözlərinə pərdə (hicab, çadra) çəkilmişdi. Fəryad qopararkən öksüz qırıq sözlərinə qanun ilə din istehza etmişdi.

Hər tərəfdən qara bir mevhumat
Pərdələr çəkdi həmənlə gözlərimə...
Qoparkən fəryad,
Etdi qanun ilə din iztehzə
Bənim öksüzçə qırıq sözlərimə.

14

Şərq qadını qəfildən fikrini dəyişir. Sözünlən yalan olduğunu söyləyir. Etiraf edir ki, o, çox dilbər və füsunkar olduğu üçün ona tapınanlar az olmamışdı. O, süslü kaşanələr qoynunda bəslənmişdi. İpəklər, tüllər ilə bəzədilmişdi. Fəqət gülərək ağlamışdı. Altun qəfəslərə atılmışdı. Qaba şəhvətləri söndürmüşdü. Ah, onun başına nələr, nələr gəlməmişdi?!

“Pək gözəlsin” qanıçən sultanlar
Bəni əyləncə yapar,
Coq zamanlar da baqışlar birinə,
“Ən nəfis, işvəli bir qüvvə” deyər,
Oh, nə miskincə həyat!?
Yeri gəldikdə atarlar Nilə,
Yaxud atəşkədəyə...

Yeri gəlmişkən deyim ki, şair Şərq qadınının tarixi faciəsi ilə bağlı həmin parçada izlədiyi fikrə daha geniş formada “Səyavüş” və “Xəyyam” pyeslərində qayıtmışdır.

Şərq qadını monoloq söyləməkdə davam edir. Keçdiyi əzablı və məşəqqətli tarixi yola nəzər salır, onu səhifə-səhifə varaqlayır. O, duyğusuz Tanrılara qurban edilir. Buna görə yanib kül olur. Diri-diri çuxura çəkilir, qəbrə, quyuya atılır. Nə bəla gəlsə, nə qabalıq və alçaqlıq olsa, buna dözürlər. “Of” demədən zora qarşı baş əyir. Varlığı bir heç, qisməti sillə, yumruq, könlü əsir olur. Özü həqiqir bir bökəkdən seçilmir.

15

Mən bayaq dedim ki, şeirin neçənci ildə yazıldığı məlum deyildir. Ancaq son parça, “son bənd” mənə belə deməyə əsas

verir ki, o Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində qələmə alınmışdır. Çünki şeirdə buna birbaşa olmasa da, dolayısı ilə işarələr vurulur. Məlumdur ki, Cümhuriyyət dövründə Şərqdə, Avropa və Amerikadan fərqli olaraq, ilk dəfə Azərbaycanda qadınlara kişilərlə bərabər seçib-seçilmək hüququ verilmişdir. Şeirdən həmin parçanı bura köçürməklə, oxucuların diqqətini söylədiyim mülahizələrə yönəltmək istəyirəm.

Şimdi lakin o dikənlərdən uzaq
Gülərək, oynayaraq,
Yaşamaq zövqini duymaqdayım, ancaq...
Yoq, bən artıq sürünən heç deyilim,
Parçalanmış da qaranlıqdan örülmüş kəfənim.
Gəmirilməz beynim,
İştə ən şanlı üfüqlərdə uçan
Şərqin azadə, gülər bir qızıyım;
Uca həşmətli fəzalardan aşan
Pəmbə bir yıldızıyım!..

(“Şərq qadını”)

Məncə, nümunə gətirdiyim həmin parça söylədiyim fikrə bir qədər də güc verə bilər, inam yarada bilər.

16

Cavidin iki şeiri böyük ədəbi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Onlardan biri “Sevinmə, gülmə, quzum!..”, ikincisi, “Pənbə çarşaf” şeiridir. Birinci şeir haqqında irəlidə geniş danışdığımızdan üzərində dayanmıram. O, ikinci şeirini «“Bahar şəbhəmləri”ndən bir yapraq» adı altında 1914-cü ildə “İqbal” qəzetində (28 mart) çap etdirmişdir. Şeir onun qələm dostu Məhəmməd Hadi tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. O, elə həmin ildə “Əhvahi-nəfasət” (nəfslik, gözəllik lövhələri) şeirini yazmışdır. Cavid “Qadın!” və “Şərq qadını” şeirlərində qadınların örtünməsinə qarşı çıxmışdır. Məsələn, o, birinci şeirində yazmışdır:

Pərdeyi-zülmət içindən sıyrıl!
 Qəhrəmanlar kibi qavğaya atıl!
 Fəzlü irfanla mücəhhəz* olaraq
 Cəhli yığ, qəfləti yaq, iczi bıraq...

Kontekstdə şairin fikri aydın və birmənalıdır. Qadınlar örtünməməlidirlər, azad və sərbəst olmalıdırlar. Fəzl və irfanla təchiz olaraq, cəhaləti yıxmalı, qəfləti yaxmalıdırlar...

Yeri gəlmişkən, o, İstanbulda yaşarkən burada qadınların çadrasız, azad və sərbəst gəzmələri onu məmnun etmişdir. Məktublarından birində beləcə də yazmışdır: “Ünas firqəsi (qadınlar, qızlar firqəsi – İ.A.), büsbütün xanımlar üzuaçıq və hürdürlər, amma namünasib bir şey yapamazlar.”

Şairin qadını Mişkinaz xanım da çadra örtərmiş. Şair buna mane olmazmış. Mən bunu bilmirdim. Bir gün Cavidin ev muzeyində məsələni Pənah Qasimovun qızı Nigar xanım açdı. (Onlar qapıbir qonşu olmuşdular.) Mən sualdolu nəzərlə Turan xanıma baxdım. O, Nigar xanımın dediklərini təsdiq etdi.

17

1930-cu illərin əvvəllərində Məmməd Rahim qələm yoldaşlarını, o cümlədən Cavidin evinə düşbərə qonaqlığına dəvət edir. Qonaqlıqda M.Müşfiq, S.Vurğun, A.Faruk və b. iştirak edirlər. Müşfiq Əbdülhaq Hamidin, Tofiq Fikrətin, Məhəmməd Hadinin şeirlərini alovlu bir məhəbbətlə oxuyur. Axırda Hadinin aşağıdakı beytini söyləyir:

Bir ildırım olsam da, əritsəm gecələrdən
 Bir parça olan örtünü gül üzlü səhərdən...

Cavid həmə dillənir və səmimi etiraf edir:

- Hadi həmin şeiri mənə cavab yazmışdı. Mən qadının çarşabda gözəl görüldüyünü iddia etmişdim. Hadi buna etiraz

* Fəzl və irfanla təchiz olaraq.

eləmişdi...

Hadi "Əlvahi-nəfasət" şeirinə belə bir qeyd yazmışdı: "Şair nəsihətpərvər Hüseyn Cavid bəradərimə." Hadi "Örtün deyirsən" başlığı altında Cavidə 36 misralıq bir cavab yazmışdı. Həmin şeirdən bir neçə beyti nəzərdən keçirək.

Bən istəməm bu örtüyü, ey şair, istəməm!
 - Neçin? Ya:
 "Örtü!" bunu yaqdı ki, Qərb oldu möhtəşəm,
 Pürfeyzü pürziya!
 Mən pənbə çarşafın da ədəvvi-həyatıyam,
 Ölsün niqalələr!
 Hürriyyətin də canlı olan bir bəratıyam,
 Yaşasın aftarlar!
 Qərb aləmi çalışmada əndami tam ilə,
 Məşriqdə natəmam!
 Əndami-tam bir olmaz natamam ilə
 Ey şairi-bənam!..¹

18

Cavidin "Pənbə çarşaf" şeirində diqqəti iki beyt xüsusilə cəlb edir:

Bən açıq şeirdən də həzz edərim,
 Fəqət ən gizli şeiri pək sevərim.
 Söylə! Dünyada hanki sənətkar,
 Kölgəsiz bir rəsmdə sənət arar!?

Şair, demək olar ki, heç bir şeirində şeir, sənət və sənətkar haqqında fikirlərini "Pənbə çarşaf" və "İbtilayi-qəram" şeirlərindəki kimi açıq, aydın, səmimi və birmənalı şəkildə ifadə etməmişdir. Onun həmin şeirlərindəki şair, şeir, sənət və sənətkar haqqında fikirlərini bütövlükdə sənət və ədəbiyyatda ədəbi

¹ M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1957, s. 270-271.

mövqeyi, ədəbi-bədii konsepsiyası kimi qəbul etmək olar. Şair bütün yaradıcılığı boyu ədəbi mövqeyi və prinsiplərinə sadıq qalmış, sənət və ədəbiyyat haqqında fikirlərini açıq çəkildə bildirmişdir. Sənətdən böyük zövq almış, “Kölgəsiz bir rəsmdə sənət aramışdır.” Sovet rejimi dövründə yazdığı əsərlərdə rejimə qarşı etirazını ayrı-ayrı əsərlərində gizli ifadə etmişdir...

19

Şairin İstanbulda qələmə aldığı “Pənbə çarşaf” şeirinə nəzər salaq. Şeir 4 bənddən 24 misradan ibarətdir. Muxəmməs formasında yazılmışdır.

Pənbə, şəffaf, ipəkli bir çarşaf,
Lərzişi-səfvətilə hər saət;
(Hər saat titrəyən, əsən təmizlik, saflıq ilə)
Ruhi-məcruha eyliyor ithaf,
(Yaralı ruhuma ithaf eyliyor)
Nazənin bir firiştə, bir afət.
(Nazənin bir mələk, bir afət)
Bu təsəttür nasıl da cazibədar!
(Bu örtünmə necə də cazibədar)
Bunda pək incə bir lətafət var.

Cavid şeiri təxminən 26-27 yaşlarında yazmışdır. Şəffaf, ipəkli və pənbə çarşafda saflıq və təmizlik mücəssəməsi olan bir qadın, gözəl bir mələk şairin diqqətini həmişə cəlb edir. Onun yaralı ruhuna sanki məlhəm qoyur. Qadın bu örtünmədə necə də lətif və cazibədar görünür? Şair bu cür gözəl mələyə bir şeir ithaf etməyi özünə borc bilir.

Sanki bir nevşüküftə gül fidanın
(Sanki bir yeni açılmış gül fidanın)
Pəmbə tüllər ihatə qılmışdır.

Ya ki bir kevkəbi-dirəxşanın
(Ya ki bir parlaq ulduzun)
Üstünü həp şəfəqlər almışdır.
**Bən açıq şeirdən pək həzz edərim,
Fəqət ən gizli şeiri pək sevərim.***

Maraqlı və qeyri-adi misralar deyilmi!?. Pəmbə tüllərlə əhatə olunmuş qadını yeni açılmış gül fidana bənzədən şair, ondan zövq və ilham alır.

Mən oxucuların diqqətini son beytə yönəltmək, beytin ifadə etdiyi mənanı açmaq istəyirəm. Beytin birinci misrası aydındır. Şair açıq şeirdən həzz alır. Eyni zamanda “gizli şeiri” çox sevir. Məncə, o, “gizli şeir” dedikdə dərin mənalı şeiri nəzərdə tutur. Çadra örtən qadın öz gözəlliyini çarşaf altında gizlətdiyi kimi, şairin şeirlərinin gözəlliyi də, dərin mənası da sətraltı ifadələrdə gizləşmişdir. Onun həm şeirlərində, həm də mənzum dramalarında “gizli şeirə” sıx-sıx təsadüf etmək olar. Bu da onun bilavasitə dil və üslubu ilə bağlıdır.

Haşiya. S.Vurğun bir dəfə ona deyir: “Cavid əfəndi, mən sizin romantikanızı çox sevirəm. Ancaq olmazmı bir az sadə yazasınız, hamı başa düşsün.”

- Siz sadə yazın. Mənim öz yolum, öz ədəbi təhsil və tərbiyəm var. Bir də şeiri sadələşdirmək olmaz! – deyə Cavid ona cavab verir.

20

Dərin məzmununa görə şeirin üçüncü bəndi daha mənalıdır. Şair orada yarpağın gülə verdiyi gözəlliklə çarşafın qadına verdiyi gözəllik arasında bir simmetriya, bir uyğunluq, bir oxşarlıq axtarır. Düşünür ki, pəmbə çarşafı gözəl sanki saf və azadə bir zanbaq kimi gül-çiçək açıb. Sən də ey təzə-tər gül, ey gözəl, əmin ol ki, yarpaq gülə başqa bir gözəllik verdiyi kimi, çadra da sənə

* Seçmələr mənə aiddir.

başqa bir gözəllik verir.

Açaraq sivrilir çox afətlər,
Saf və azadə sanki bir zanbaq...
Sən əmin ol ki, ey şükufeyi-tər,
(Sən əmin ol ki, ey təzə-tər gül, çiçək)
Gülə pək başqa fər verir yarpaq!
(Gülə pək başqa gözəllik verir yarpaq)
Söylə! Dünyada hanki sənətkar,
Kölgəsiz bir rəsmdə sənət arar!?

Sonuncu beyt maraqlı və qeyriadi deyilmi!? Mənim fikrimcə, şair sonuncu beytdə bədii yaradıcılıqda diqqətəlayiq bir məsələyə toxunmuşdur. Şairə görə, sənətdə, rəsm əsərində kölgənin özü də bir gözəllikdir. Gül, çiçək yarpaqsız necə görünə bilər? Təbiidir ki, baxımsız, eybəcər! Çünki gülə də, çiçəyə də gözəllik verən onun yarpaqlarıdır. Yarpaq gülə kölgə verir, eyni zamanda, onu gözəlləşdirir. Gül yarpaqsız gözəl görünmədiyi kimi məzmunsuz və mənasız şeir də gözəl ola bilməz. Qadına gözəllik verən onun çadrasıdır. O, bu “kölgədə” daha gözəl, daha cazibədar görünür. Başqa sözlə, şair demək istəyir ki, ey qadın, sən çadra altında gözəlliyini gizlətsən də, gözəl görünürsən. Üstüörtülü dərin mənalı şeir də belədir... Yalnız sənin çadra altından baxışlarını görmək mənə bəsdir. Çünki sənin o məğrur və möhtəriz baxışların ruhuma qida vermək üçün kifayətdir.

Şair məsələni sual şəklində qoyur. Ona cavab verməyi oxucuların öhdəsinə buraxır. Demək istəyir ki, şeirdə və sənətdə açıqlıq olsa da, şair bundan həzz alsa da, kölgəli, örtülü məqamlar, sətirləti mənalı və ifadələr də var. Bu da şeiri və sənəti gözəlləşdirən bədii xüsusiyyətlərdən biridir. Bax, şair Cavid budur! Onun dərin zəkasına, dərin düşüncəsinə qibtə etməmək olmur.

21

Lirik qəhrəman şeirin son bəndində “Nurdan işlənən ipək tellər qoy o lətif vücudunu sarsın” söyləyərək, fikrini açıqlayır və

yazır:

Bəncə məğrurü möhtəriz baqışın
Ruhi təltif için kifayət edər.
Örtün! Örtün!.. Fəqət unutma, saqın!
Səni açmaq zamanın: iştə yarın!..

O demək istəyir ki, saqın örtün, amma unutma, zaman gələr sən örtünməzsən, örtündən imtina edərsən. Bax, M.Hadini də daha çox narahat edən, həyəcanlandıran, ona “bən istəməm bu örtüyü, ey şair” sözlərini söylədən də həmin sonuncu beyt olmuşdur...

Sovet hakimiyyəti illərində ölkədə mədəni inqilab elan edildi, nəinki çadralar, papaqlar da atıldı. C.Cabbarlının Sevili Azərbaycan sovet qadınları üçün bir nümunə oldu. Cavid isə “Azər” poemasında belə yazdı:

- Birdən-birə çarşaflar atıldı,
Həp coşdu nütüqlər...
İsyan!..
Məbədlərə, qalpaqlara, çarşaflara isyan!..

- elan edildi. Müasir oxucular həqiqəti düzgün anlasınlar deyə, mən məxsusi qeyd etmək istəyirəm ki, Cavid ilə Cabbarlını sovet mədəni inqilabına, çarşaf və papaqların atılmasına münasibətdə mövqelərini eyniləşdirmək olmaz. Onların mövqeləri bir-birindən tamamilə fərqlidir. Cabbarlı həmin məsələdə, Ə.Nazim demişkən, sosializmin quruculuğunun dramaturqu kimi görünürsə, Cavid məsələyə müxalif mövqedən yanaşır. Mən bu mövzunun üzərinə daha geniş şəkildə “Azər” poemasından söz açarkən qayıda-cağam.

Sonda oxucuların diqqətini Cavidin şeirlərindəki zəriflik, incəlik, lətiflik, bədii fikir və düşüncələrinin mənaca dərinliyi, mükəmməlliyinə cəlb etmək istəyirəm. Cavid əsərlərinin siqləti

də, dəyəri də, bədii mahiyyəti də bundadır. Onun əsərlərindəki dərin fikirləri anlamaq, dərk etmək və açmaq üçün bilikli, hazırlıqlı, diqqətli və ehtiyatlı olmaq lazımdır. Tələsik təhlillər aparmağa və nəticə çıxarmağa yol vermək olmaz!

22

Şair Tiflisdə qələmə aldığı "Bir qızın son fəryadı, yaxud zindan guşəsindən bir səs" şeirini "Həmiyyət qurbanları" (şərəf, qeyrət qurbanları) başlığı altında 4 yanvar 1910-cu ildə "Həqiqət" qəzetində çap etdirmişdir. Şeir sovet oxucularına ilk dəfə Turan Cavidin 1958-ci ildə tərtib və nəşr etdirdiyi seçilmiş əsərlərdə təqdim olunmuşdur. Şeirin "Həqiqət" qəzetində çap edilməsi haqda Qulam Məmmədli məlumat vermişdir. O, şeirin ilk və son beytlərini nümunə gətirərək, 19 beytdən ibarət olduğunu yazmışdır. Şeir gerçəkdən 19 beytdir. Ancaq "Həqiqət" qəzetində çap etdirdiyi variantla "Bahar şəbnəmləri"ndə çap etdirdiyi variantın birinci beyti bir-birinə uyğun gəlmir. Görünür, şair sonralar şeirin üzərində işləmiş və düzəlişlər aparmışdır. Qəzetdəki beyt bu cürdür:

Bu gün, sabah sönərəm, ah... iştə son nəfəsim.
Təhəssürüm bəni məhv etdi... yoxmu dadrəsim?..
(Həsərətım bəni məhv etdi... dadıma, fəryadıma
çatan yoxmu?..)

"Bahar şəbnəmləri"ndəki beyt belədir:

Yürəkdə qaldı məramım, duyulmaz oldu səsim;
Gözümdə qalmadı nur, ah, iştə son nəfəsim!..

23

Şeirdə həyatdan küskün bir qızın fəryadları, vərəmli xə-yalları, kədərli anları və faciəsi öz bədii ifadəsini tapmışdır. Həyatın sərt və amansız həqiqətləri ilə üzləşən Qızın ah-fəryadı yerə-göyə sığmır. Onun kövrək qəlbində dərin yaralar açır. Qız sanki ölüm ayağında çırpınır. İztirab və kədərin ana bətnindən

onunla birlikdə doğulduğuna təəssüflənir. Səbrinin tükəndiyini, hər gün sıxıntılar içində yaşadığını, hər gün iztirablarının artdığını, həyatda yaşamaq mümkün olmadığını Rəbbinə bəyan edir.

Məzalim atəşi yəpdiqca qavrulu bədənim,
(Haqsızlıqlar, zümlər atəşi yaxdıqca qovrulur bədənim)
Nə hali-müdhış! Aman, son günüm bumuydu bənim!?
Solub baharı-şəbabım, dəyişdi hər halım;
(Solub gənclik, cavanlıq baharım...)
Bu surətim, bu vücudum, bu dönmüş iqbalım.

24

Bu şeirdə şairin İstanbul həyatı ilə səsleşən məqamlar çoxdur. Şair sanki bir Qızın dili ilə öz müdhış həyatını, fəryadını izhar edir... Qız iztirab və kədərini sanki onunla doğulduğunu söylədikcə dili-dodağı yanır. Bütün cahan səssiz-sədasız yatır. Fəqət o, narahatdır. Ona elə gəlir ki, hüdudsuz fəza heyrət içində sükuta dalmışdı. Bütün təbiət aləmi sanki yuxuludur. Yalnız ona həmdəm olacaq bir Sima var: O da Aydır! O da Qız kibi müğbər, (mağ, atəşpərəst) “şəbnəvərdi-səma”dır.

Bənim kibi o da bixabü müztərib-əhval...
(Bənim kibi o da yuxusuz, əhvalı iztirablı)
Bənim kibi o da bitab, həm qəzni-zəval...
(Bənim kibi o da tabsız, həm zavallı, məhv
olmaya tay, oxşar)
Bir fərqimiz var: o, varəsteyi-məzalimdir,
(...o, zümlərdən, haqsızlıqdan azad, xilas olmuşdur)
Bənim nəsibi-həyatımsa zülmi-zalimdir.

Öz həyatını zalimin zülmü qədər müdhış sayan Qız, Qəmərlə özünü müqayisə edir. O, solğun nuru göydə hür yaşayan, gözəl-gözəl gəzinən, əsarətin nə olduğunu bilməyən bir bəxtiyar, özünü isə bədbəxt bir insan hesab edir. Vərəmli həyat, vərəmli xəyallar onu üzüm-üzüm üzür. Öz-özünə suallar verir:

“Əcəmi yaqlaşır? Ya nədir bu küskün hal? Nədir bu teyfi-məqabir (qəbirlər teyfi) gözümdə şöləfürüz? (yandırıb-yaxan şölə)”

25

Dərdini Aya söyləyən, səbri tükənən Qız, Allaha müraciət edərək, kədərli həyatda yaşamaq istəmədiyini bildirir. Kədərli həyatı özündən qovur, ondan uzaqlaşmaq istəyir. Heyhat! Ümidləri boşa çıxan, bütün dərd və həsrəti ürəyində qalan Qız, kirli və kədərli həyatda yaşamaqdan imtina edir, ona “Əlvida!” deyir. Üzünü Aya tutaraq söyləyir: “Sən ey gecənin şahidi Qəmər! Gəzib dolaşdığın dünyaya nəzər etdikcə, gedəcəyin yerlərdəki xanım qızlar sənənlə söyləşərək, ürəyini boşaltdıqca, məni də unutma. Halımı onlara danış. Mən yalnız onlar üçün bu cançəkişməyə razılıq verdim ki, bəlkə sabah o xanım qızlar mənim çəkdiyim zülmü çəkməsinlər, bəxtiyar olsunlar.”

Unutma, halımı aç söylə! Yalnız onlar üçün
Bu cançəkişməyə verdim rıza ki, bəlkə yarın
Bu zülmü duymaqda bəxtiyar olar onlar.
Əvət, bu nəmli, işıqsız, bu kirli zindanlar
Yerim deyildi, fəqət kəndim ixtiyar* etdim,
Bənim bu, iştə, vəzifəmdi. Əlvida!.. Getdim.

26

Cavidin bəzi şeirləri kimi, həmin şeiri də “müəmmalı”, kölgəli və pərdəlidir. Şeirdə bəzi misralar sanki qəsdən qaranlıq bir pərdə ilə örtülmüşdür. O, bəlkə də “Bən fəqət ən gizli şeiri pək sevərim” fikrini sübut etmək üçün bu üsula əl atmışdır?!

Məncə, şeirin mövzusu gerçək həyatdan alınmışdır. “Həqiqət” qəzetində onun “Həmiyyət qurbanları”, yəni şərəf, vicdan və qeyrət qurbanları kimi oxuculara təqdim edilməsi də

* Özüm seçdim, özüm bəyəndim, könüllü etdim.

təsadüfi sayıla bilməz. Görünür, şair həyatda belə bir hadisəsi ilə rastlaşmış və onu qələmə almışdır. Yaratdığı Qız obrazı həyatda namusla, vicdanla yaşamaq istəyir. Lakin zalım dünyada haqsızlıqlarla, rəzalətlərlə üzləşir. Buna tab gətirə bilmir. “Cinayətə” yol verir və kirli zindanlara atılır. Orada da faciəli surətdə həlak olur. Haqq və ədalət yolunda, şərəf və qeyrət yolunda həlak olmasını özünün vicdani borcu hesab edir. Zülmü və haqsızlığı duymayanları, öz səadətlərini başqalarının fəlakəti üzərində quranları ittiham edir.

Haşiyyə. Gələcəkdə şairin özü kirli zindanlara atılacaq. Kirli zindanlarda faciəli və məşəqqətli bir həyat yaşayacaq. Görəsən, şair bu zaman o Qızın zindan guşəsindən gələn fəryadını duyacaqmı, xatırlayacaqmı?!

27

Mən şairin qadınlara həsr etdiyi şeirlərində bir neçə bədii tapıntıni irəlidə oxucuların nəzərinə çatdırmışdım. Həmin bədii tapıntılardan biri də budur. Onu oxuculara təqdim edirəm.

Qadın! Ey möhtəşəm ənisi-bəşər!*

Sənsiz öksüz qalırdı hissi-bəşər!

Bu beyt onun “İki həmşireyi-lətafətan” (İki lətiflik, gözəllik, incəlik həmşirəsi) şeirindəndir. Şeir “Böyük ada” adlanan yerdə yazılmışdır. Şeirdə çiçəklə gözəlin gözəlliyi müqayisə edilir və nəzmə çəkilir. Şair vurğulayır: “Bəzən umulmayan bir yerdən insan nə qədər bəxtiyar olur?!” O, İstanbulda təhsil alarkən belə bir bəxtiyarlıq ona nəsib olmuşdu. “Vərəmli qız” şeirini yazıb bir qəzetə göndərmiş və ummadığı halda mükafat almışdı. İndi isə başqa bir “bəxtiyarlıq” onun qapısını döymüşdü. O, yas içində inlərkən, iki sevda pərisi ruhunu yaralamışdı. Biri nevrəstə bir çiçək, digəri misli bərabəri olmayan bir Mələk!

* Bəşərin həmdəmi, dostu, yoldaşı, sirdaşı.

Birinin çöhreyi-dilaşubi,
 (Birinin çöhrəsi könülbulandıran, xoş olmayan)
 Ləbi-gülguni, çeşmi-məxmuri;
 (Ləbi qızılgülrəngli, gözü məst, xumarlanmış)
 Zülfi-şəbrəngi, rəngi-məhcubi,
 (Saçı qararəngli, rəngi örtülü, utancaq)
 Gərq edər nura qəlbi-rəncuri;
 (----- qəlbi naxoş, xəstə, incik)
 Şərqə məxsus o bir gözəl huri...
 Kim bilir! Bəlkə şimdi cənnətdən
 Yerə enmiş gəzər o qönçədəhən.

28

Şair birinin halının təsviri qeyri-qabil olduğuna görə buna təəssüflənir. Biri elə bir ülvî xəyalə bənzəyir ki, hər baxışda şair üçün dolğun mənalar, nəşələr təlqin edir. Onun hər bir əzası söyləyir: "Mənəm əsrin ən gözəl Venüsü!" Gözəlin təmiz, saf gərdənini öpən, dalğalanan xəfif ipək saçla kainata qarşı bir lətiflik nəşr edir. O, kimdir? O, gözəl iy verən qızıl ziyadır; insana sevinc, nəşə gətirən, ürəkaçan bir bahar çiçəyidir.

O səmavi nigaha qarşı fəqət
 Duyar insan mədid bir hey-rət.
 (Duyar insan uzun, davamlı bir hey-rət)

Mən şairin bir-birindən gözəl, dəyərli, fəlsəfi, dərin mənalı şeirlərini oxuyuram. Oxuduqca zövq alıram, onun dərin-dərin, hüdudsuz bədii fikir və düşüncələrinə hey-rət edirəm. Düşünürəm: "Bu cür dərin, bədii cəhətdən ölçülüb-biçilmiş, mükəmməl fikirlər şairdə hardandır?" Suala özüm də cavab verirəm: "Ordan, ona ilham verən o böyük Yaradandan!"

29

Mələk qadını çiçəklə müqayisə edən şair, gözəllikdə üstünlüyü qadına verir. O gözəl, sevimli mənzərələrdən şairin ru-

huna başqa bir etila (yüksəlmə) gəlir. O gözəl çöhrə gülümsərkən, ətrafa sanki sevinc, şadlıq nuru saçır. Qadını çiçəklə müqayisə edən şair, onun güldən də, çiçəkdən də lətif olmasına heyran qalır, onu ilahiləşdirir, onu ideallaşdırır!

...Saçar ətrafa sanki nuri-sürur,
 (----- sevinc, şadlıq nuru)
 Ah, mümkünmü olmamaq məsrur!?
 (----- sehlənməmək)
 Qadın! Ey möhtərəm ənisi-bəşər!
 (----- bəşərin həmdəmi, dostu)
 Sənsiz öksüz qalırdı hissi-bəşər!

Cavid, demək olar ki, bütün şeirlərində romantikdən daha çox realist sənətkar təsiri bağışlayır. O, gerçək həyata münasibətdə realist, onun bədii ifadəsində romantik olaraq qalır.

Gələcəkdə o, dramatik əsərlərində qadın məsələsi üzərinə dönə-dönə qayıdacaq. Qadın haqqında fikirlərini daha da dərinləşdirəcək, mükəmməlləşdirəcək. Bir-birindən gözəl, bədii-estetik cəhətdən bitkin qadın surətləri yaradacaq. Bu da onun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi ən böyük xidmətlərdən biri olacaq.

*Əsir olduğum bir şey varsa,
 o da həqiqət və məhəbbətdir.*

H.Cavid

2.15. Məhəbbət və gözəllik aşiqi, şeir və sənət məftunu

1

Cavid eşq, məhəbbət və gözəllik aşiqi və əsiri idi! Onun qəlbi də, ruhu da eşq, məhəbbət və gözəllikdən yoğrulmuşdu; qəlbi insanlara, dünyaya, kainata sevgi və məhəbbətlə çırpınırdı. Onun ruhu da, qəlbi də, bu müqəddəs hisslərdən ilham almışdı. O, eşqi, məhəbbəti və gözəlliyi ilahi bir qüvvət hesab edir, ona tapınırdı, onu ilahiləşdirirdi. Təsadüfən "Bənim Tanrım gözəl-

likdir, sevgidir” demirdi. Bu və şairin aşağıdakı fikirləri:

- Məhəbbət olmasa, aləm xarab olur;
- Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir;
- Məhəbbətsiz bütün mənai-xilqət şübhəsiz heçdir;
- Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püs-kürən sultan qafasından daha şərəflidir.

- onun qəlbindən və ruhundan qopub gəlirdi. Bu pak və müqəddəs hisslər, sözlər və fikirlər şairin bədii yaradıcılığının cövhərini təşkil edir. Əgər o, şeirlərində həmin fikirləri lirik qəhrəmanın dilindən ifadə edirsə, dramatik əsərlərində ayrı-ayrı surətlərin dilindən ifadə edir. Cavid eşq və məhəbbət, ədalət və həqiqət məsələsində böyük Nizami və Füzuli ilə birləşir. Bu üç böyük türk sənətkarını zaman bir-birindən çox ayırsa da, onlar ədəbi məslək və əqidə, ədalət və həqiqət, şeirə və sənətə münasibət məsələsində doğma qardaşdır!..

2

Gecədir! Hər yeri həzin bir sükut sarmışdı. Donuq ziyalı fəxərlər şairə qəmgin-qəmgin baxırdı. O, fikir-xəyal içində yol gedirdi. Bu zaman önündə soluq bir vücut gördü. O, küskün baxışlı, yorğun, xəstə, mükəddər bir cavan idi. Soluq çöhrəli gənc kəsik-kəsik nəfəs alır, yürür, öz-özünə söylənir, inləyirdi. Ah, onun hal-əhvalı qeyri-iradi olaraq, şairə necə də təsir edirdi?! Şair cavanı maraqla təqib edir, onun nə üçün pərişan olduğunu düşünürdü. Cavan süslü pəncərəsi, ipəkli pərdəsi olan bir balkonun qarşısında dayandı. Həsrətlə və sızlayaraq, həmin balkona baxdı. Dərindən bir “ah” çəkdi və dedi:

- Sən, ey sevimli mələk! Ah... Zalım, ey zalım!
- Sən ey nədiməyi-ruhum, ümidi-iqbalım!
- Sən, iştə həp sən idin cəlvəgahi-amalım,
- Keçərdi günlərim əvvəl sənənlə şatirü şən.
- Nə oldu? Söylə, niçin böylə bəvəfa çıqdın?
- Şikəstə gönlümü bilməm niçin yaqıb-yıqdın?

...Bən eşqə uymaz, inanmazdım, ey pəriyi-səhər!
O hissi bəndə fəqət sən yaratdın... Ey dilbər!
Niçin ümidimi məhv eylədin? Nədən bıqydın?
Nədən atıb bəni, əğyara həmdəm oldun sən!?

3

Məhəbbəti daşa dəyən cavan, Məcnun kimi ahüzar edir. Uğrunda yanıb solur, kül olur. Vəfasız yarından gileylənir. Onu eşq bəlasına salan qızdan haqq-hesab istəyir. Ah, bu kədərli mənşərə, gəncin uğursuz məhəbbəti şairi necə də mütəəssir edir?!. Şair cavanın halına yanır. Öz-özünə düşünür: "Heyhat! O sərsəri, o səfil həyatda yaşarsa, həp yanaraq yas içində məhv olacaq."

İpəkli pərdəli pəncərədən gözünü çəkməyən, öncə eşqin nə olduğunu bilməyən Cavan "O hissi bəndə sən yaratdın" deyərək, olub-keçənləri xatırlayır: «Bir gecə bənimlə həmbəzm olub gülümsərdin və deyərdin: "Məhəbbət olmasa aləm xarab olar!" Dodaq-dodağa öpüşərdik, sevişərdik. Bəs nə oldu bəndən üz çevirdin, qaçdın? Mən bahar çağında bir çiçək buldum. Heyhat! Onu qaçırdım, onun həsrətilə məhv oldum.» Ah, kim idi o qız?

- O sənsin, ah... Sən! Uğrunda baq nasıl soldum?
Gəl, istə qəlbimi gəl yar, çıxar məhəbbətini!
Gözəl Mələk! Bəni gəl qurtar, al əmanətini!
Yetər, yetər!.. Çəkməm qeyri bari-firqətini,
Qapında kəndim için qazmaq istədim mədfən.

Məhəbbətin qüdrətinə bax!? Bir gözəlin məhəbbətinə mübtəla olan Cavan, eşqin mahiyyətini anladıqca və dərk etdikcə qıza daha da bağlanır. Aşib-daşan dərđini onun xəyalına, surətinə danışır. Danışdıqca qovrulub yanır...

4

Şeir iki hissədən ibarətdir. Onun 32 mısrası cavan oğlanın başına gələnlərin təsvirinə, 26 mısrası zavallı gəncin məhəbbət

yolunda çəkdiyi iztirabların izharına həsr edilmişdir. Şair zavallı cavanın dərini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. Gecənin qaranlığında heç kəs onun səsinə eşitmir. Heç kim onu dinləmir. Heç kim onu anlamır.

...O sərsəri, o səfil... Onca fəzlədir yaşamaq,
Yaşarsa, həp yanaraq yəs içində məhv olacaq.
Sönük vücudu saçır hər dəm atəşin fəryad,
Fəqət nə çarə! Əsərsiz bütün bu istimdad...

("Gecəyidi...")

Məhəbbətinə çarə tapmayan Cavan, dərini çarə tapır. Atəşin fəryad içində çırpınmaqda olsa, ölməyi üstün tutur. Əlindəki tapança ilə özünə atəş açır. Son nəfəsində məhəbbətinə sadıq qaldığını dilə gətirir.

...Yox daha səbrim, gecikmə, gəl, mələyim!
Gəl, iştə, getməliyim; əlvida!.. Gözəl mələyim!...

Zavallı gəncin həyatı belə bir dramatik sonluqla bitir.

Yeri gəlmişkən deyim ki, S.Vurğun Cavidin "Gecəydi..." və "Yad eylədikcə vəslini, ey mahi-tələtim" mısrası ilə başlayan şeirlərinin təsiri ilə bir qəzəl yazmışdır.

5

Lirik qəhrəman bir rəsm qarşısında dayanaraq, gözəlliyə məftun olmuşdu. Dalğın gözlərə baxdıqca hissiyyatlarındı. Ah, o gözlər ona nələr söyləməirdi? Hər baxışla fikrə yüz min rəmz imə edirdi. Rəsmə ruhu ilə, vicdanı ilə məftun olan lirik qəhrəman, öz-özünə deyirdi: "Silinməz levhi-qəlbimdən nəqşi-nazənin, ölsəm də!" Şairə görə, bütün aləmdə məhəbbət, ya səmimiyyət təəcəssüm etsə, təəcəlli eylər ancaq böylə bir rəsmdə; böylə bir ruhi-müəcəssəmədə. Həmin mənzərədən ruhlanan və ilham alan şair, rəsmi bu cür təsvir edir.

Həzin bir çöhrə, baygın bir nəzər, suzişli bir mənzər,
 (----- ürək yandıran bir mənzərə)
 Geniş bir cəbhə, ülvi bir zəka, düşküncə bir sima.
 Əvət, düşküncə bir sima; fəqət pək nazlı, pək dilbər...
 Bənim ən sevdiyim bir levhə, bir təsviri-pürməna.
 (----- bir təsviri – dolğun məna)
 O dalğın gözlərə baxdıqca, ruhum eylər istela,
 (----- ruhum uclar, yüksələr)
 O gözlər hər baqışda fikrə yüz bin rəmz edər ima.*

Lirik qəhrəman bu füsunkar gözəllikdən məst olur. Ürək-yandıran rəsm onun qəlbini yandırır, ürəyinə od qoyur. Nazlı dilbər birdən sanki canlı bir varlığa çevrilir. Ona “göz vurur”, “qaş-göz atır”. Dalğın gözlərə baxdıqca ruhu yüksəlir. O, lahuti (ilahi) baxışlarda dərin bir məna görür; elə baxışlar ki, sanki əlvahi-təbiətdən hikmətlər alır.

...O, bəncə, mürtəsəm bir levhədir rəngi-həqiqətdən,
 Məhəbbət, ya səmimiyyət təcəssüm etsə aləmdə,
 Təcəlli eylər ancaq böylə bir nuri-mücəssəmdə.
 ...Silinməz levhi-qəlbimdən o nəqşi-nazənin, ölsəm;
 Ona ruhumla, vicdanımla məftunim. Niçin? Bilməm!

(“Bir rəsm qarşısında”)*

6

Çəkinmə, gül! Qoy o incə və lətif qəhqəhələr ruha qida versin! Çəkinmə, gül! Qoy o gözəl gülüşün şairin ruhunu öpsün, onu məsti-zövq etsin. Ah, sən o gülüşün, bütün bir ömrə bərabər gülüşündən şair necə də ilhamlanmasın, necə də yazmasın?!

* İma – işarə ilə, him-cimlə anlatma; qaş-göz etmə.

** Şeir “Bir rəsm için” başlığı altında 20 yanvar 1910-cu ildə “Həqiqət” qəzetində çap edilmişdir.

Çəkinmə, gül! O lətif, incə, nazlı qəhqəhələr
 Simaxi-ruhimi öpdükcə məsti-zevq olurum.
 Şaqır-şaqır ötüşündən, ey əndəlibi-səhər
 Bir etila duyuram, başqa bir səfa bulurum.

Ah, nə qədər zərif, incə, lətif misrələr?! Lirik qəhrəmanın ruhunu yerindən oynadan, ona zövq və şövq verən qəhqəhələr?! Şair gözəli gülüşə, ləbi-ləlinin həyatı güldürməyə dəvət edir. Onun şu hala qarşı bütün bənliyi məbhut qalır və sual edir:

- Nədən şəfəqli bulutcuqlar öylə çöhrəndə
 Bir ehtizaz ilə nəşr eyləməkdə şəbnəmlər?
 ...Şu halə qarşı bütün bənliyim qalır məbhut,
 Baq, iştə heykəli-camid qadar əsiri-sükut...
 (Bax, iştə donmuş heykəl qədər sükutun əsiri)

Şair demək istəyir ki, ey gözəl, çəkinmə, gül. Qoy sən ləl dodağın (yaqut dodağın) həyatı güldürsün. Bu hala qarşı mənim bütün həyatım mat qalsın. Bax, donmuş heykəl qədər sükutun əsiri budur!..

Gülmək insanı həm cavanlaşdırır, həm də gözəlləşdirir. Şair gülməkdən çəkinən bir gözəli gülüşə dəvət edir. Çünki o lətif, o incə qəhqəhələr ona zövq verir, simaxi-ruhunu öpür. Gözəlin şaqır-şaqır gülüşü bir dünyaya, bir ömürə bərabərdir. Gözəl güldükcə gözəlləşir, bir zanbaq, bir qızılgül qədər gözəl görünür.

Bütün bir ömrə bərabərdir öylə hər gülüşün,
 Bilirmisin, gözəlim, ah, sən nə afətsin!?
 Bu abü tab ilə bir mevceyi-lətafətsin.

(“Çəkinmə, gül...”*)

7

Lirik qəhrəman səhər vaxtı İstanbulda bir canan görür. O, şad və gülər, xuraman-xuraman gəlir. Sanki onun ağlını başından

* Şeir 7 mart 1910-cu ildə “Həqiqət” qəzetində çap edilmişdir.

alır. Ah, o məstanə gözlər! O gözlər hər an süzüldükcə alır can, tökür qan. O, həsrətlə yoldan kənara çəkilir. Yaşıl bir çınarın altında dayanır, gizlicə onu izləyir. Gözəl oynaya-oynaya bir laləzara doğru gedir.

Çəkildim təhəssürlə yoldan kənara
(Çəkildim həsrətlə -----)
Dayandım yaşıl, sayəban bir çınara.
(Dayandım yaşıl, kölgəli -----)
Baqıb gördüm əzm eyliyor laləzara,
O sevdəyi-rəqsan, xuraman-xuraman.
O məstanə gözlər süzüldükcə hər an
Alır can, dökür qan, xuraman-xuraman.

Onlar bir çəmənзара yetişərkən artıq şairin taqəti kəsilmişdi. O, dincini almaq üçün oturdu. Qız ona baxıb gülümsədi. Qəlbi güllər, çiçəklər kibi açdı. Gözəl gəzinir, şair ona baxırdı. Kometa (quyruqlu ulduz) qədər parlaq olan gözəl gəzindikcə nevbahara şətarət verirdi. Şair düşünürdü:

Nələr bəkliyordum o dilbər mələkdən?
Şaşırdım, bilinməz nələr söylədim bən,
Gönül çırpınır, sızlar, amma o həp şən...

(*"Xuraman-xuraman"*)

8

İstanbul gözəli sanki can alır, qan tökürdü. Elə bil ki, cahan Cənnət olmuşdu. Hər yer – güllər, çiçəklər gülümsəyirdi. Günəş insan ruhuna nəşə sərpirdi. O qız, o parlaq ulduz sanki tazə bahara şətarət, əğyarə səfa bəxş edirdi. Lirik qəhrəman ondan nələr bəkliyordu? Könlü çırpınır, özü şaşırdı. Qıza nə deyəcəyini bilmirdi. Öz aləmində olan parlaq Ulduz isə çox şən idi. Gülmürdü, gülməyilə alırdı can, tökürdü qan, xuraman-xuraman. Dünya

* Şeir İstanbulda yazılmışdır. 5 may 1914-cü ildə "İqbal" qəzetində çap edilmişdir.

vecinə deyildi, dağılsa da gülürdü, şairin qəlbinə fırtına saçdı. Şair dalmışdı, mənliliyini unutmuşdu, özü sanki bitmişdi. Ayılanda gördü ki, qız onun halından ürküb getmişdi...

9

Əsmə, dur! Əsmə ey nəsimi-bahar!
 Uyuyor, yari-işvəkar uyuyor.
 Dalğalandıqca zülfi-zərrintar,
 Sarıyor pəmbə hüsnü altın nur.
 O gözəl çöhrənin əsiri ikən
 Əcəba, qısqanırmısın bəndən!?

Gözəl bir uşaq, gözəl bir mələk uyuyor. Şair bahar nəsiminə müraciət edərək, saçı zərli, işvəkar gözəli narahat etməməyə, ötüşən quşlara üz tutaraq, onları susmağa çağırır. Çünki:

...Şu Zöhrə yıldızını
 Seyr edin iştiaqü həsrət ilə,
 Bu gözəl levhə sonra düşməz ələ.
 ...Günəş! Ey xilqətin gözəl gəlini!
 Uyuyor iştə nazlı həmşirən!
 Sən də dur!..

Sən də saçma şüalarını! Bir az bulutlar içində gizlən. Mane olma uyuyan bu tifli-nevzadə – yeni doğulmuş uşağa. Axı, o, sanki bir çəmənlikdə bir gözəl çiçəkdir. Hələ heç bir gül belə bir çiçək yetişdirməmişdir. Əgər kiminsə Cənnətə yolu düşsə, bəlkə o, o cür simanı, o cür afəti orada görmüş olar. Çiçəklər tiflin gül yanağını oqşar. Yaşıl otlar pəmbə, tımbul ayaqlarını öpər. Sular ninni söylər. Çocuq dərin yuxu içində uyuyar.

Uyuyor... Bixəbər şu vəlvələdən,
 Şu səfasız, vəfasız aləmdən.
 Uyuyor... Baq nə xoş, gülər üzü var,
 Şaşırır şübhəsiz bu halı görən.

Şimdi rüyada kim bilir, bu mələk
Hanki aləmdə əylənir gülərək.

10

Məni həmişə uşağın yuxuda gülümsəməsi düşündürmüşdür. Ağlı kəsməyən, bələkdə olan uşaq nə üçün gülür? Kimə, nəyə gülür? Bu suallar, məncə, elmə də qaranlıq olaraq qalır. Bəlkə uşağı onu Yaradanın özü güldürür? Bəlkə onu Şeytan güldürür? Demək çətindir. Həqiqət budur ki, çağa gülür və o, öz gülüşü ilə insanı məftun edir.

El arasında anadan təzəcə doğulmuş uşağı Mələyə bənzədir. Şair ağız ədəbiyyatında məşhur olan həmin ifadə ilə mövcud həqiqət arasında bir bağlılıq, oxşarlıq axtarır. Məlum həqiqəti poetikləşdirir, ona dərin məna verir. Körpəni çiçəklə müqayisə edir. Gözəl misraları ilə sanki ona lay-lay çalır. Onun şirin yuxudan tez oyanmamasına narahat olur.

Hüsni-Mütləq* enərsə yer yüzünə,
Qonar ancaq bunun gülər yüzünə.
Uyuyor... Of! Ey bəlalı gönül,
Çırpınıb durma! Sən də sus artıq,
Vurma, sus! İştə susdu həm bülbül;
Dur, həyatım da getsə, dur azacıq,
Uyuyor çünki aşineyi-xəyal,
Uyuyor çünki qayeyi-amal...

(*"Uyuyor"*)

Çocuğun fitrətində məsum bir körpə ruhu var. İlahi, o kimdir? Ulu Tanrı, o kimdir? İlahimidir? Mələkdir?!

11

Şair gözəlliyə, məhəbbətə, ülviliyə, haqqa, ədalətə, həqiqətə pərəstiş edir. Dünyada, insan əxlaqı və davranışında bunlardan

* Allah.

gözəl şey, gözəl nemət görmür. Gözəllik və məhəbbətə, haqq və ədalətə, ülvilik və həqiqətə insanın əxlaqını saflaşdıran, dünyagörüşünü zənginləşdirən, idrak fəaliyyətini fəallaşdıran bir fəlsəfi-estetik kateqoriya kimi baxır.

Bən istərim ki, gözəllər, bütün gözəlliklər
Uzaq-uzaq, pək uzaq bir üfüqdə əylənsin.
Uzaq və incə təbəssümlərilə şamü səhər
Həyata nuri-səfa sərpərək çiçəklənsin.

Nə gözəl arzu, nə gözəl istək, nə gözəl düşüncə?! Şairə görə, gözəl mələk bulutlarda, göy üzündə yaşar. Bəşərdən uzaq bir mühitə mail olar. Bəşərdən uzaq, gizli bir fəzaya qoşar. Fəqət xoş bir atəşpərəst xəyalı olar. Şair isə cahanı Cənnətə təşbih edir. Gözəl bir afəti bəzən Mələk sanar, sevinər. Lakin səadəti bir aldanma, pək ötəri olar. Bəzən düşünər:

- Əvət, uzaqda səadət var, eşqə hörmət var,
Yaqın zəhərlidir, amma uzaqda Cənnət var;
Uzaqda var əbədiyyət ki, başqa nemətdir.

("Bən istərim ki...")

İnsan bəzən xəyal içində səadət axtarır. Heyhat! O, necə də aldanır?!

12

Sədi Şirazi bir qəzəlində yazır:

Sevirəm mən səni, lütfən ola ya, olmaya heç,
Baxışın bədsi mənə, bəxşişim, ənamım yox.
Məncə heyvandır o insan ki, deyir: Sədi mənim
Sevgiyə yox həvəsim, incə dildarım yox.

Böyük Cavid bəzən Sədi Şirazi kimi, bəzən Füzuli kimi düşünür. Bir məqaləsində Sədi Şirazini təsadüfən nadir fitrət sahibi hesab etmir.

Dünyanın gözəlliklərindən zövq almayan, sevib-sevilməkdən məhrum olan insan bəlkə də heyvandır, bir odun

parçasıdır. İnsanı canlı həyata, dünyaya bağlayan, yaşayib-yaratmaq eşqinə həvəsləndirən sevgidir, məhəbbətdir. Şair də sevmək və sevilmək istəyir. Uşaqlıqda eşitdiyi “Eşqin atəşi var, hər hansı qəlbə düşsə, onu yandırar” sözləri ona tuhaf gəlirdi. O, bu cür düşüncələrə gülür, istehza edirdi. İnsanların aldandığını və aldadıldığını düşünürdü. Həmin sirri duymaq üçün şair gecələr uyqusuz qalırdı. Bir-birini təkzib edən fikirlər onun ruhunu əzdikcə, o sözündə israr edirdi.

Çocuqluğumda eşitmişdim eşqin atəşi var,
Diyordular ki, o hər hanki qəlbə düşsə yaqar.
Bu incə söz o zaman tuhaf gəlirdi bana,
Gülümsəyib də diyordum: zavallı insanlar!
Nasıl da hər sözə bel bağlayıb da aldanıyordun?..

Fəqət bir gün! “Kaş o gün gəlməyəydi!” deyən şairin önündə mələküzlü bir gözəl ərzi-vücut edir. Onun sitəmli gözlərinə baxar-baxmaz, çocuqluqda eşq haqqında eşitdikləri yalana dönür. Şair o gündən eşqə düşər olur.

O gündən iştə bütün bənliyim əsir olaraq,
Onun xəyali-bədiiliyinə bir təsəlli arar...
Sən!.. Ah, əvət, o pəriçöhrə nazənin sən idin,
Səninlə ruhuma ilham olundu həp əsrar...
Gönül, bəlalı gönül yadı-həsərinlə sənin,
Gözəl Mələk gecə-gündüz yanar, yanar, sızlar.
Cihanda hər nə gözəllik təsadüf etsə bana,
Gözüm fəqət səni izlər, səninlə nəşə duyar.

(“Bilməm kimə?..”)

13

Romantik şair kimə aşiq olduğunu duyar-duymaz, eşqin atəşi onun qəlbini yandırır yaxır. O gözəl Mələk olmasaydı, eşqə

məna verməyəcəyini etiraf edir, eşq yolunda onu özünə rəhbər sayır. Düşünür ki, eşqin yolunda ona təlqini-hiss edən Odur. Könlü onu sevməkdə bir səadət bulur. Eşqin əsiri olan şair, Mələyi insafa dəvət edir. Mələk gülümsəyir və bir xəyala çevrilir.

**Xəyal!.. Əvət yaşatan yalnız əhli-halı odur,
Yaşarsa bir gönül, az-çoq xəyal içində yaşar.**

Cavid bu məqamda ustadı Əbdülhaq Hamid kimi düşünür. Hamidin sözlərini yada salaq:

- Az, çox xəyalıdan gəlir insanə təsliyyət,
Pürigbirardır, yüzü gülməz həqiqətin.

Yaxud:

Xəyal içində bəşər daima səadət arar.

Hər iki türk şairi xəyal və həqiqət arasındakı vəhdəti və təzadı, qırılmaz əlaqəni görür və nəzmə çəkir. Həqiqət nə qədər yaxın və acıdırsa, xəyal bir o qədər şirin və uzaqdır. Fəqət bəzən ən böyük kəşflər də, həqiqətlər də xəyalıdan doğur.

14

Qürbət ellərdə yaşayan şairin ruhu rahatsız, özü məyus və pərişandır. Çünki o, sevgilisinə qovuşmaq məclisindən uzaqdır. Müztərib həyatı onun amali-həsrətilə sönər. Keçən günləri fikrinə gətirdikcə, qəlbi daima çırpınıb durar.

Ruhum, ey aşiyani-əsrarım!
Səni özlər də sızlayıb yanarım.
Gecə-gündüz həyatı-müztəribim.
Daima çırpınıb durar qəlbim.
Səndən ayrıldığı zaman o gözəl,
Tatlı, süzgün bəqışların guya
Pək dərin bir sükut içində bana
Demək istədi: "Get, fəqət tez gəl!"

Lirik qəhrəman yalnız onu istəyir, onu sevir. Onsuz ya-samaq istəmir. Onun tombul əllərini öpüb oxşadıqca, ruhu ağlayır. Sevgilisi onun son dərəcə həyəcanlı və iztirablı gözlərində sönən əsirinin əməllərini oxuyur. Sonra titrək və kəsik səs və əda ilə deyir: "Get, saqın, məni unutma." Lirik qəhrəman gedir, fəqət onu unutmur. Hər nevbahara nəşə verən qönçələr, nəğmələr, al şəfəqlər ona həmdəm, həmahəng olduğu halda, yalnız o, biganə qalır.

İştə! Hər nevbahara nəşə verən
Qönçələr, nəğmələr, təbəssümlər,
Al şəfəqlər, nəsimi-şuxi-səhər
Bana biganə... A...h! Yalnız sən.

("A...h, yalnız sən!")

Ah!.. Lirik qəhrəman nə qədər narahatdır, nə qədər əzab çəkir?!. Ruhu xışım-xışımdır. Çünki Ona – sevgilisinə qovuşmaq-dan pək uzaqdır. Həyatı gecə-gündüz müztəribdir. Keçən günlər fikrinə gəldikcə qəlbi rıqqətlə döyünür, çırpınıb durur. Fəqət sevgilisindən ayrılarkən, ona dadlı və süzgün baxışlarıyla deyir: "Get, fəqət tez gəl!" O, iztirablı bir halda gedir. Uzun zaman sevgilisinin yolunu gözləyir, lakin o, gəlmir...

15

Şair bir gözəlin eşq və məhəbbətinin bəlasından qurtarıb başqa bir dürlü bəlaya griftar olur. Öz-özünə sual edir: "Bən niçin məsti-eşqi-yar oldum? // Bən niçin böylə dılfiqar oldum?.." Mərhəmətsiz gözəl, ədalı mələk onun ürəyinə çalın-çarpaz dağ çəkir.

Bu nə xülya ki, bən düçar oldum?
Niyə məftuni-zülfı-tar oldum?
Niyə bədbəxti-ruzi-yar oldum?
Bən niçin məsti-eşqi-yar oldum?

Lirik qəhrəman suallar burulğanında çabalayır. Sanki bir inqilab içində çırpınır. Sevmək, yenə də sevmək istəyir. Ah-fəryadı göylərə yüksəlir. Son nəfəsində belə sevgidən əl çəkmir. O, bu cür məqamlarda çox səmimi və təbii görünür. Daxili aləmini sanki açıb çölə tökür. Gözəlin məhəbbətinə uyar-uymaz dildəkar (ürəyi yaralı, qəlbi yaralanmış) olur.

Hər gönül bağlı bir vəfakarə;
 Arıyor dərdi-eşqə bir çarə.
 Bən neçin böylə qaldım avarə?
 Niçin uydum o çeşmi-səhharə?

16

Lirik qəhrəman son nəfəsdə, heç olmazsa beş dəqiqə, sevgilisi ilə dodaq-dodağa qalmaq, onunla məsti-tərəb olmaq istəyir. Heyhat! Umduğunu ala bilmir, iztirab və məşəqqət içində qəhr olub gedir. Ürəyi yaralı, paralı şair dərдинə çarə axtarır. Fəqət mərhəmətsiz Mələk, ədalı gözəl ona əzab verməkdən zövq alır. Şair sevır, son nəfəsdə inlərkən belə sevır.

Sevirəm... Son nəfəsdə inlərkən
 Yenə atmam o nazlı dilbəri bən.
 O gözəl gözlər, a...h o qönçə dəhən,
 Çıqmıyor bir dəqiqə fikrimdən,
 Bu nə xülya ki, bən düçar oldum? (*"Niçin?!"*)

Eşqə düçar olduqdan sonra şairi iztirab və məşəqqət qəhr edir, əvvəlki bəxtiyarlığı əlindən gedir.

Şeir müxəmməs formasında yazılmışdır və altı bənddən ibarətdir. Şeirnin birinci bəndindəki son misra altıncı bənddəki son misrada təkrar olunur. Birinci bənddəki dördüncü misra beşinci bənddə beşinci misrada təkrar olunur və s. Bu formanı XX əsrdə çağdaş Azərbaycan şeirinə Hadi və Cavid gətirmişlər. Bunu S.Vurğunun adına yazanlar yanılırlar... Həmin formadan şifahi xalq ədəbiyyatında da istifadə edilmişdir.

17

Cavid bəzi şeirlərini dramatik şəbkidə və monoloq formasında yazmışdır. Onun bu şəbkidə qələmə aldığı şeirlərdə faciəvi elementlər və motivlər diqqəti xüsusilə cəlb edir. “Məyus bir qəlbın fəryadı” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir. Lirik qəhrəman fitnəkar bir qıza vurulmasının əzabını çəkir, ona qarğış tökməkdən belə çəkinmir. Aldadıldığına peşman olur. Qıza qarşı olan nifrət və qəzəb hissini gizlətmir. Onu sevgi dərgahından qovmaq məcburiyyətində qalır.

...Artıq yetər, əl çək, bən usandım;
Əvvəl səni bir bakirə sandım,
Arqan sıra gəzdim yapa-yalnız,
Hər məkrinə uydum sənin, ay qız!
Get! Anladım artıq nə imişsin,
Duydum ki, nasıl fitnə imişsin...

Şeir, şairin dil və üslubuna uyğun olaraq, daha çox bədii təzad üzərində qurulmuşdur. Bu cəhət bütövlükdə Cavidin nəinki şeirləri, bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvidir.

18

Məyus bir qəlb fəryad edir!.. Sevdii dilbərə aşiq olan lirik qəhrəman sanki əsarətin zəncirində can verir. Uzun illər əzab çəksə də, onu sevmək, onunla bir yaşamaq, bir nəfəs almaq fikrindən dönmür. Çöhrəsi vərəmli qızların çöhrəsi kimi küskün və çirkin olan Qızdan hər kəs çəkindişi halda, aləm onu çirkin zənn etdiyi halda, Qız lirik qəhrəmana çox gözəl və məlahətli görünür.

Aləm səni zənn etsə də çirkin,
Lakin bana sor! – Bəncə gözəlsin.
Hürr olmaq için xeyli yoruldum,
Eş kəndimə yalnız səni buldum.
Zira sana yar olmayan insan

Zənciri əsarətdə verir can!
 Sevdim səni, ey sevgili dilbər!
 Gəl ağlayalım şimdi bərabər.

Lirik qəhrəman sevgilisi ilə küsüb-barışır. Ondan ayrı yaşamağı fikrinə belə gətirmir. Qüvvəti də, mətanəti də ondan alır. Rəhbəri-vicdanını, həmdəmi-hissini, ənisini (yoldaşını, həmdəmini) yanına çağırır. Onsuz yaşamağı özü üçün bir tənəzzül, ölməyi bir zill (zillət) hesab edir.

Sənsiz yaşasam, bağrım olur qan,
 Qoş, gəl bana, ey rəhbəri-vicdan!
 Uç, gəl bana, ey həmdəmi-hissim,
 Bir dərbədərim, yox bir ənisim.
 Sənsiz yaşamaq bəncə tənəzzül,
 Sənsiz gəbərirəm o da bir zill...
 Gəl, ruhumu güldür də çəkil, get!
 Ya qəlbimi yar, parçala, məhv et!..

("Məyus bir qəlbın fəryadı")

19

Şair İstanbulda təhsil alarkən 1907-ci ildə 15 bəndlik, 90 misralıq "Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə:" müsəddəsini qələmə almışdır. Şeirin adına diqqət edin: Halını təəssüflə təsvirdə bir Məzlumanənin ahi. Şeir, əvvəla, şairin İstanbul həyatını öyrənmək, ikincisi, onun qürbət bir ölkədə necə də böyük sıxıntılar içində yaşamasını bilmək, üçüncüsü, vətəninin maarif və mədəniyyətə çox geri qalmasını araşdırmaq baxımından diqqətləyiq və əhəmiyyətliidir. O, təsadüfən şeiri aşağıdakı misralarla başlamır.

Hər kəs aləmdə bir bəlaya düşər
 Olur, amma bənim kibi olamaz.
 Künci-möhnətdə qalmışam naçar,
 Şu gönül dərdinə dəva bulmaz...

Ğəmi-hicrilə biqərar olmuş,
Çünki məhcuri-bəzmi-yar olmuş.

Haşiyyə. Şair hələ gələcəkdə də çox bəlalara düçar olacaq. Təbrizdə, Urmiyada və İstanbulda yaşadığı həyatdan daha dəhşətli, daha faciəli bir həyat yaşayacaq. İstanbulda Validəxanada künci-möhnətdə çarəsiz qalmışdırsa, Bakı zindanlarında və Sibirin şaxtalı çöllərində daha dəhşətli fəlakətlə üz-üzə qalacaq və dərдинə dəva bulmayacaq.

20

Möhnət küncündə çarəsiz qalan, gönül dərдинə dəva bulmayan, hicran gəmindən biqərar olan şair, İstanbulda dramatik bir həyat yaşayırdı. Bir küncə qısılib könül dərдинi və fəryadını kağıza köçürürdü...

Şeiri şərti olaraq iki hissəyə bölmək olar. Ümumiyyətlə, bu ikilik şairin başqa şeirləri üçün də xarakterikdir və bir üslub xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. O, şeirdə aşiq-məşuq eşqi ilə vətən eşqi arasında bir vəhdət yaradır. Şeirin birinci hissəsində yarını vəsf edir. Eşqin yolunda bəlaya düçar olduğunu, böyük əzablar çəkdiyini və sarsıntılar keçirdiyini qələmə alır. 25 yaşlı şair dərin iztirablar içində çabalayır. Qanağlayan gözlərinin onun könlünün halından xəbər verdiyini təsirli misralara çevirir.

Gönlümün halını edər təsvir

Ruyi-zərdimlə çeşmi-xunbarım,

(Könlümün halını saralmış üzümlə qanağlayan
göz yaşlarım təçvir edər.)

Əhli-zəvq istər eyləsin təqdir

Ki, nasıl yarımış bənim yarım.

Hər kəsin zikri fəzmi-zəvqü səfa,

Virdim olmuş bənim də və əsfa.

(Hər kəsin zikri eyş-işrət, kef, zövqü səfa

olduğu halda, bənim duam vay,

aman və təəssüf olmuşdur.)

21

Eşq əhlinin çəkdiyi əzabdan daha çox əzab çəkən şair, yarının surətini könlündə rəsm edir. Onu gözündən iraq buraxmır. Sevgilisinin surətini könlündə bulan şairin ürəyi qan olur.

Yürəgim rəngi-ərğəvan olmuş,
(Ürəyimin rəngi qırmızı gül olmuş,)
Ərimiş, laxta-laxta qan olmuş.

Şair, demək olar ki, hər bir şeirində bədii bir tapıntı ortaya qoyur. Sözügedən şeirində də beləcə. Bir çox oxucunun dilində əzbər olan həmin məşhur misralara nəzər salaq.

**Bana layiq görürsə əhli-qərəz,
Bənzəidim yarımı çəmən gülünə.
İstəməm versələr cihanı əvəz,
Dağınıq zülfünün kəsik telinə.**
Deyəməm ki, nə dürlü zibadır,
Xələt ol yara qanlı dibadır.
(Deyə bilmərəm ki, o nə dürlü gözəldir,
zinətlidir, xələt o yara qanlı, bəzəkli ipəkdir.)

Bu məqamda Cavid, bir tərəfdən, sənətinə və şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşdığı Sədi Şiraziyyə, digər tərəfdən, Məhəmməd Füzuliyə həm bədii təfəkkürəcə, həm də fikircə çox yaxındır. S.Şirazinin bir beytinə nəzər salaq.

Canınçın, inan ki, vermərəm mən,
Tək bir tükünə bütün cahanı.

Füzuli:

Zülfü kimi nigarım qoymaz öpüm ayağın,
Yoxdur yarın yanında bir tükəcə etibarım...

22

Şairin vurğun könlü, məhzun gözləri daima sevgilisini axtarır. Bir zamanlar nazlı dilbərin pəmbə kölgəsində bəxtiyar olan şair, indi əzab çəkir. Daha özündə bəxtiyarlıq duymur. Sevgilisiz onun bütün duyğuları bunalmış, alt-üst olmuşdur. Zehni, düşüncəsi, fikri, xəyalı donmuşdur. Yuxusu ərsə çəkilmiş, könlünü qəm basmışdır. Vurğun gözləri, vurğun könlü nə qədər sevgilisini axtarırsa, tapa bilmir.

Ayrılıq nə yaman dərd imiş, aman!
Sənsiz halım gündən-günə pərişan,
Vüslət dəmlərini anar da hər an,
İzlər yollarını yorğun gözlərim...

("Bir zamanlar")

23

"Bənim Tanrım" şeiri şairin bu mövzuda yazdığı şeirlərinin qızıl tacı ola bilər. Şeir sovet hakimiyyətinin ilk illərində Sabir gecəsi münasibətilə yazılmış, "Yaşıl yarpaq" məcmuəsində (№ 1 1922) çap edilmişdir. Onun ikinci bəndi sovet nəşrlərinə daxil edilməmişdir. Bir dəfə mən bunun səbəbini nəşrlərin tərtibçisi Turan Caviddən soruşdum. O dedi: "Vaxtı deyil. Vaxtı gələndə çap ediləcək." Həmin bəndin çapı Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra baş tutdu və müasir oxucuların nəzərinə çatdırıldı.

Şeir məcmuədə çap edildikdən sonra dillər əzbəri oldu və bu günədək oxucuların dilindən düşmür. Cəfər Cabbarlı Cavidə cavab olaraq "Mənim Tanrım" şeirini yazdı. Məzmunca həmin şeirlər başqa-başqadır. Əgər Cabbarlı öz şeirində yeni quruluşu təqdir edirsə, ilhamı ondan alırsa, yeni həyatı, yeni quruluşu tanırlaşdırırsa, alqışlayırsa, Cavid tamamilə başqa mövqedən çıxış edir. Özünün dediyi kimi, onun qələmi qırmızı yazmır və o, qan-tökən qırmızılardan ilham almır.

Həzz etmədim firqədən, cəmiyyətdən,
Zevq alamam hərbdən, siyasətdən,
Bir şey duymam fəlsəfədən, hikmətdən,
Bənim ruhum gözəllikdir, sevgidir.

Bu, bir gerçəklikdir! Şair Azərbaycanda, İranda və Türkiyədə yaşayarkən heç bir firqəyə və cəmiyyətə qoşulmur. Siyasətə qarışmır. Bakıda yaşarkən, elan edir: “Ədəbiyyat başqa, siyasət başqa, təbliğat daha başqadır.” Nə siyasətdən, nə firqədən, nə də hərbdən zövq alır. Onun zevq aldığı sənət və ədəbiyyat olur. Həmin bəndin üçüncü misrası məcazi mənə daşıyır. Təbiidir ki, şair fəlsəfə və hikmətin nə olduğunu və mahiyyətini gözəl bilirdi, başa düşürdü və dərk edirdi.

Şairin dünyada varı da, dövləti də, Tanrısı da gözəllik və sevgidir! Onun ruhu, vücudu, düşüncəsi, sənəti gözəllik və sevgidən yoxrulmuşdur. Gözəl cəllad olsa da, sevgi xoşdur. Xoş olan sevginin sonu fəryad olsa da, yenə xoşdur. Gözəllərin və gözəlin yolunda onun bənliyi bərbad olsa da, son dildarı yenə də gözəllik və sevgidir.

Gözəlsiz bir gülşən zindana bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hankı bəzmə* etsəm güzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir.

Şair gözəlliyə, sevgiyə tapınır. Məhəbbəti ilahi bir qüvvət kimi vəsf edir. “Şeyx Sənan” faciəsində və başqa əsərlərində onu bir təriqət səviyyəsinə qaldırır, ilahiləşdirir, idelləşdirir.

24

Cavid uşaqlıqdan şeirə, sənətə və tarixə maraq göstərir, atası ilə tez-tez mübahisə edirdi. O, dünyagörmüş, “böyük ürəkli qocadan” çox şey öyrənməyə çalışırdı və öyrənirdi də. Yaşa dolduqca şeirə, sənətə, tarixə və fəlsəfəyə marağı və həvəsi artırdı. Özü demişkən, “İstanbuldan

* Məclisə.

vətənə döndükdən sonra məni yalnız yazıb-yaratmaq, yaradıcılıq məsələləri düşündürürdü."

Şeir və sənət aləmində qanad çalan şairin ruhu da, varlığı da rəqs etməkdədir. İlahi! Bu, nə tufani-lətafətdir!? Sanki Cənnət göydən yerə enmişdir. Azad sənət də, mələklərin lətif ruhları da rəqs etməkdədir. Şair bundan ilhama gəlir! Şair bundan təəccüblənir! Şair bundan zövq alır!..

Ruhum yenə ləbrizi-səadət...
 (----- səadət qədər dolu, dopdolu)
 Ya Rəb, bu nə tufahi-lətafət!?
 Göydən yerə enmiş kibi Cənnət,
 Yer-yer saçılır nuri-məsərrət.
 (----- şadlıq, sevinc nuru)
 Həp qol-qola pürşevqü şətarət
 (----- çoxşövlü şənlik, çoxhəvəsli şuxluq)
 Rəqs etmədə - azadəyi-sənət
 Əhvali-lətfi-mələkiyyət.
 (Lətif mələklər lövhələri)

Şair ətrafını sarmış gözəllikdən sanki bayılır. Öz-özünə suallar yağdırır:

Bilməm bu nə halət, nə qiyafət?
 Ya Rəb, bu nə səfvət, nə səbahət!..
 (Ya Rəb, bu nə saflıq, təmizlik, nə gözəllik,
 hüsn, lətafət)
 Həp şeirlə əlhani-zərafət
 (Həp şeirlə gözəl səslər, gözəl mahnılar,
 zəriflik, incəlik, qəşənglik)

Şairin ruhu rəqs edir. O, ətrafını bürümüş gözəlliklərdən zövq alır, ona məftun olur, qələmini işə salır. Azad şeiri, azad sənəti alqışlayır. Rəya ilə həqiqət, gerçəkliklə xəyal arasında bir ahəngdarlıq və simmetriya görür və ona vurulur.

25

Şair yerə, göyə, ətrafına nəzər salır. Hər şey rəqs edir! Ruhunu çulğamış səadətdən xoşhal olur. Rəbbinə müraciət edərək, bunun nə halət, nə qiyafət, nə səfvət (saflıq, təmizlik), nə səbahət (gözəllik, hüsn, lətafət) olmasını soruşur. Duyduğu və dərk etdiyi gözəlliğin şeir ilə zəriflik, incəlik ilə qəşənglik arasında bir ahəngdarlıq, vəhdət təşkil etdiyinə heyran qalır. Gözəlliklə ülvyyə tələvələri bir-birinə qarışaraq, şairin qarşısında başqa bir aləm açır. O, ülvyyə tələvəsini rəya deyil, həqiqət bilir. Nəşəli rəya və həqiqət şairi əsla qane etmir. O, bu səhnəni səhneyi-sevda sayır. Elə bir səhneyi-sevda ki, başdan-başa hər bir dili-şeydə – ürək, qəlb onu dəlicəsinə sevir. Hətta Mələklər belə həmin sevda səhnəsinə, azad sənətə, ülvyyə tələvə tələvəsinə tamaşa edirlər. İlahi! Hələ o gözlər, ah, nə qədər cazibədar?!

Ənvarə bürünmüş kibi hər yer,
 (Nura bürünmüş -----)
 Ahəngi-məsərrətlə gülümsər;
 (Şadlıq, sevinc ahəngilə gülümsər)
 Bin naz ilə hər çöhreyi-dilbər
 (Min naz ilə gözəl çöhrəli dilbər)
 Ərz etmədə bir nəşeyi-digər;
 (Digəri bir nəşə ərz etmədə)
 Gözlər, hələ gözlər, hələ gözlər!..
 Ya Rəb, nə qədər cazibəpərvər!?
 Ya Rəb, nə qədər xariqəgüstər!?
 (Ya Rəb nə qədər xariqələdə, qəribə, qeyri-adi)

Xariqələdə, qeyri-adi, cazibədar gözlər və gözəllik! Xariqələdə, qeyri-adi, cazibədar şeir, azad söz və sənət! İlahi, şeirdə bunlar bir-birini necə də gözəl tamamlayır?! Və Cavid bədii təfəkkürünün, Cavid qələminin qüdrətindən xəbər verir!

26

Ah, o Gözəldəki (və gözəllikdəki) titrək, dağınıq, qumral, sarışın, dalğalı saçlar nəzərləri necə də özünə çəkər? Mənsur olaraq bir yığın şeir zövqləri, dopdolu ləbləri məst eylər; hər sehrçi ləbi güldürər, parlaq və bəyaz incilər sərpər. Fəqət əfsus!

Əfsus ki, ömrüm kibi hər an,
Hər xətvədə bu leyli-zərəfşan
(Hər addımda bu qızılsaçan gecə. Yəni ulduzlu gecə)
Bir hiçliyə olmaqda şitaban
(-----tələsən, iti gedən)
Həsretlə baqıb iştə uzaqdan
Dan yıldızı guya edər elan:
“Yaqlaşmaqda artıq dəmi-hicran,
Ey məsti-məhasin olan insan!
(Ey hüsnlərə, gözəlliyə məst olan insan)
Al! İştə günəşdən sizə fərman!..”

(“Rəqs”)

Şairə görə, gecə nə qədər gözəldirsə, gündüz də bir o qədər gözəldir; Günəş qızılsaçandır. Lakin ulduzlu və aylı gecələrin gözəlliyinin məhvinə fərman verən Günəşdir. Gecənin gözəlliyini seyr edən, xəyala dalan, məst olan, ey insan, ey şair, bil, artıq hicran dəmi yetişdi. Yəni Günəş çıxdı, gecənin gözəlliyi bitdi, tamam oldu!..

Bax, budur şeir! Bax, budur əsl şair, azad sənət və sənətkar! Eşq olsun belə şairə! Eşq olsun belə sənətə və sənətkara!..

Şair “Rəqs” şeirini çox güman ki, Tiflisdə yazmışdır. Onu 25 mart 1914-cü ildə “İqbal” qəzetində çap etdirmişdir. Əziz Şərif bu haqda yazmışdır: «Nahardan sonra (11 mart 1914 – İ.A.) Hüseyn gəldi və “Rəqs” adlı şeiri dərc edilmiş qəzet nömrəsini gətirdi. Şeiri mənə özü oxudu. Yaxşı şeirdir. Mən şeiri təriflədim. Sonra həyat, ölüm, məhəbbət ətrafında söhbətə başladığ. Söhbətimiz uzandı. Mən tarix dərsmi hələ öyrənməmişdim. Mənə mane ol-

mamaq üçün Hüseyn mənim qonşuluğunda yaşayan Əpişin yanına getdi ki, saat 8-də yenə qayıtsın və bir yerdə dövləti “kazyonni” teatrda ki konsertə gedək...”¹

27

Cavid rəqs mövzusunun “İblis” mənzum faciəsində də işləmişdir. Faciənin sonunda İblis səhnəyə gəlir, şiddətli və istehzal qəhqəhələrlə yerin, göyün, kainatın, insanların, həqiqətin, təbiətin, fəlakətin, ulu Məbudun rəqs etməsi barəsində məşhur monoloqlarından birini söyləyir. Lakin həmin monoloqla “Rəqs” şeirini eyniləşdirmək olmaz. Onlar məzmunca başqa-başqa şeylərdir. Həmin monoloqdan bir neçə misraya nəzər yetirək.

Həp rəqs ediyor qanlı günəş, qanlı üfüqlər,
Həp rəqs ediyor halə qəmər, pəmbə şəfəqlər.
Rəqs etmədə həp olsa xəyal, olsa həqiqət.
Rəqs ediyor hüznü sürur, eşqü fəlakət,
Həp rəqs ediyor xeyirlə şər, elmü cəhahət...

Monoloqda “rəqs” anlayışı məcazi mənada dır. Şair demək istəyir ki, dünyada və kainatda hər şey hərəkətdədir, hər şey hərəkət edir, hər şey dəyişir, yeniləşir, yaranır, yaşayır və məhv olur. Xəyal da, həqiqət, hüznün və kədər də, eşq və fəlakət, xeyir və şər də, elm və cəhahət də zamana və məkana görə dəyişir. Həyatda, toplumda, təbiətdə, dünya və kainatda arasıkəsilməz dialektik bir proses mövcuddur. Həmin proses təbii və zəruridir, müəyyən qanunlara tabedir və s.

28

Şeir məftunu, şeirə mübtəla olan bir Qız, nura aşiq sevimli bir yıldız! Şair onu görür, onu müşahidə edir. Şeirə məftunluğunu duymaq istəyir. İstanbul gözəlinin gözlərində şeir oxuyur.

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 96.

Ah, o kimdir belə məsrur?! Göydən enmiş sanki bir nur?! Göyə qalxmış bəşər kibi məğrur?!.

Pürhəvəs, şeirə mübtəla bir Qız:
Nura aşiq sevimli bir yıldız.
Kəndi bir şeiri-pürməlahət ikən,
(Özü çoxməlahətli bir şeir ikən)
Şeirə bilməm bu incizab nədən!?.
(----- bu coşub vəcdəgəlmə nədən)
Daima gözlərində şeir oqunur,
Gəliyor iştə, həm də pək məsrur...
(----- həm də çox şad, çox şən, sevinc içində)

29

Nə qədər gözəl, incə və səmimi misralar?! Bir İstanbul gözəli – şeir pərisi, şeir ilahəsi şairi məftun etmişdi. Gözəl yalnız şad və sevincli deyil, o, sanki göydən enmiş nurlı, məğrur bir Mələkdir. Ah, o necə də şairanə bir simadır?! Bütün gözəlliklər onda cəmlənmişdir. Onun saçlarında “gecə qoynunda bəslənmiş həzin bir kölgə var.” Ulu Tanrı! O, necə müəlla (uca, yüksək) bəşərdir, nazlı Mələkdir?! Bir afət, bir sevimli çiçəkdir! O şux dilbər necə də yaraşığı bir qiyafətdədir?!

Nə qədər şairanə bir sima!
Həp gözəlliklər onda cəmlənmiş...
Nə müəlla bəşər? Nə nazlı Mələk!..
O bir afət, o bir sevimli çiçək
Ki, öpər pənbə dalğalar yüzünü.
Ona biganədir cihanda kədər,
Daima şux, daima dilbər...
Hüsnü eşq eyləsə təcəssüm əgər,
Böylə bir qız qiyafətində gəzər.

(“Şeir məftunu”)

2.16. Məsud və Şəfiqə

Şairin “Bakıda”, yaxud “Məsud ilə Şəfiqə arasında bir müsahibə” dialoqlu şeirini 1910-cu ildə qələmə aldığını ehtimal etmək olar. Şeir dövrü mətbuatda müxtəlif ad və qeydlərlə çap edilmişdir. Məsələn, 27 dekabr 1910-cu ildə “Həqiqət” qəzeti onu belə bir qeydlə çap etmişdir: «“Balaxanı yolunda.” Balaxanı neft mədənlərinə gedərkən Məsud ilə Şəfiqə arasında bir müsahibə. Şəfiqə bir xəyalpərvərdir, uzaqdan neft buruqlarını görünəcəyinə sevinərək Məsuda göstərir.»

Turan Cavid sovet dönməsində və müstəqillik illərində çap etdirdiyi kitablarda şeir “Bakıda” başlığı altında getmişdir.

Şairin ilk oxucularından və barəsində fikir söyləyənlərdən biri və birincisi 20 avqust 1913-cü ildə Əziz Şərif olmuşdur. O yazır: “Axşam atamla Səmədov* işdən gəldilər. Nahardan sonra çay içən zaman mən Cavidin şeirlərindən oxumağı təklif elədim və kitabçadan (“Keçmiş günlər”dən – İ.A.) “Məsud və Şəfiqə arasında bir müsahibə” və bir neçə o biri şeirlərindən oxudum...”¹

Cavidin həm şeirlərinin, həm də əlimizdə olan pyeslərinin çoxunun həm ilk oxucusu, həm də tənqidçisi Əziz Şərif olmuşdur. “Maral” faciəsi üzərində işlərkən dramaturqa məsləhət vermiş, “Uçurum” faciəsi haqda türkcə və rusca məqalələr yazıb, dövrü mətbuatda çap etdirmişdir. Onun “Uçurum” haqqında məqaləsi dramaturqu qane etməmiş, o, məqaləni “nakafı” hesab etmişdir və s.

Şeirinin meydana gəlməsi haqda bir neçə söz. Şair İstanbuldan vətənə döndükdən sonra iş axtarmaq üçün şəhərbəxşəhər gəzir. Bakıya gəlir, Abdulla Şaiqlə görüşür. Lakin burada özünə münasib iş tapa bilmir. Görünür, o, elə həmin günlərdə Balaxanıya gedir. O zaman M.Ə.Sabir burada müəllim işləyirdi. Cavidin Sabirlə görüşüb-görüşməməsi dəqiq məlum deyildir.

* Əbdülqafar Səmədov.

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 83.

Ancaq ehtimal ki, görübmüşdür. 1911-ci ildə Tiflisdə xəstə yatan Sabiri oradan Şamaxıya yola salanlar arasında olmuşdur.¹ Başqa sözlə, Cavid Sabirlə şəxsən tanış idi. Lakin həmin tanışlığın Bakıda, yoxsa Tiflisdə baş tutmasını dəqiqləşdirmək lazımdır.

Ehtimal ki, şair Balaxanıya 1910-cu ildə getmiş və Bakının neft mədənləri və buruqlarını da ilk dəfə o zaman görmüş və müşahidə etmişdir.

O, “Bakıda” və “Qız məktəbində” şeirlərilə dialoqlu şeirin ilk nümunələrini yaratmışdır. Türkiyə ədəbiyyatında həmin şeir formasından geniş istifadə olunmuşdur. Bu təsir Cavidə oradan keçə bilərdi. Həmin ildə o, dramaturgiyaya xüsusi maraq göstərir, şeirlərində dramatik forma və ünsürlərdən istifadə edirdi. Zaman gələcək o, “Azər” epik-dramatik poemasını, demək olar ki, başdan-başa həmin formada yazacaqdır.

Şeirin mətbuatda çapı barəsində Qulam Məmmədli məlumat vermiş və yazmışdır: “Bu, (“Balaxanı yolunda” – İ.A.) H.Cavidin kiçik səhnəcik kimi yazılmış ilk pyesi sayıla bilər. Həm də o vaxt (1910-cu ildə - İ.A.) H.Cavidin Bakıda olduğunu göstərir.”²

Nəzərə alsaq ki, 1910-cu ildə Cavid “Ana” mənzum draması üzərində işləyirdi və “Bakıda” dialoqlu şeiri həmin ildə qələmə alınmışdır, onda Q.Məmmədlinin fikrinə müəyyən mənada haqq qazandırmaq olar. Ancaq “Bakıda” pyes deyildir. Dialoqlu şeirin gözəl nümunəsidir.

Uzaqdan neft mədənlərini və buruqlarını şairənə bir mən-zərəyə, bir ormana bənzədən Şəfiqə, həmin görünüşdən vəcdə gəlir, romantik xəyallara dalır. O, söyləndikcə Məsudun bət-bənizi dəyişir. Məsud qızın söylədiklərini bir xəyal hesab edir.

¹ Ətraflı bax: “İqbal”, 15 may 1912; Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, s. 51.

² Qulam Məmmədli, göstərilən kitabı, s. 42.

Şəfiqə

Uzaq, uzaq, pək uzaq yerdə iştə bir orman!
 Nasıl da xoş, nə qədər şairanə sərvistan!
 Baq, iştə baq, nədir onlar? Nə söylədirsə yalan...
 Gəzib dolaşsa diyordun bu şəhri bir insan
 Çiçəkli bir küçücük bağçadan əsər bulmaz
 O sərvlər səni təsdiq içirmi? Ay qurnaz!..

Uzaqdan neft buruqlarını bir meşəyə bənzədən Şəfiqə, gör-düyü və seyr etdiyi mənzərəyə heyran qalır. Məsud onun sözlərinə gülür. Bir anda onun bət-bənizi dəyişir. Şəfiqə həməən ondan “zəhrxəndilə” nə söyləmək diliyorsun?” deyərək cavab gözləyir. Məsud cavabında deyir:

Nə söyləyim, nə düşündünsə həpsi nəşəpəriz,**
 Gözəl, sevimli, fəqət şairanə bir təsvir...
 Bu bir həqiqətə bənzər xəyali-müzlindir
 (----- qaranlıq, mənfur xəyaldır)
 Ki, pişgahi-nigahında şöylə dalğalanır.
 (Ki, hüzzuri-nəzərində, önündə -----)

Şeiri yazarkən Əbdülhaq Hamidin “Az, çox xəyaldan gəlir insanə təsliyyət, // Püri gəbirardır,** yüzü gülməz həqiqətin.” beyti şairin yada düşür. Ona nəzirə olaraq yazır:

“Xəyal içində bəşər daima səadət arar,
 Həqiqətin yüzü lakin, gülümsəməz, ağlar.”

Şəfiqə nə qədər romantik, xəyalpərvədirsə, Məsud bir o qədər realistdir. O, buruqları sərvə bənzədən Şəfiqəyə, onlara daha yaxından baxmağı məsləhət görür. Çünki uzaqdan hər şey gözəl, fəqət yaxından olduğu kimi görünür. Onlar birlikdə ormanı

* Zəhərli gülüşlə.

** Nəşəverən.

*** Çox kədərlidir, çox qəmlidir.

xatırladan neft buruqlarına yaxınlaşırlar. Önlərində ətrafa kirli rayihələr saçan bir sürü dəhşətli, “sisli abidələr”, neft bataqlıqları görürlər. Görünüş nə qədər “şairanə” olsa da, mədənlər Dantenin Cəhənnəmini xatırladır. Məsud o dəhşətli mənzərəni Şəfiqəyə izah etməyə çalışır.

Yığın-yığın bəşəriyyət o müzlüm ormanda
Yaşar, qoşar, çalışır zift içində, hər yanda...
Bir az da yaqlaşalım, gör zavallı insanlar
Nələr çəkər yaşamaqçın! Nasıl yaşar onlar!
Göruncə tab edəməzsən, acırsın, ağlarsın,
Nədir bəlayi-məişət, duyarsın, anlarsın.

Milyonçular neftdən milyonlar qazanırlar, fəqət biçərə və zavallı işçilər sanki Dantenin Cəhənnəmində yaşayırlar. Şəfiqə gördüyü mənzərədən dəhşətə gəlir. Sanki dəli olur. “Uzaq, yabançı ölkələrdən qoşub gələn fəqir, zavallı insanlar həmin bəlayi-məişətdən məhv olacaqlar” deyibən, şivən qoparır. Həmin müzlüm qaranlıq aləmdən kimin evi ziyalanır, kimi ailə başçısını itirir, evində şivən qoparır. Neft kiminə səadət və xoşbəxtlik, kiminə acı fəryad və bədbəxtlik gətirir. Kimi o hisli, sisli buruqlarla fəxr edir, kimi o zəhərli, qazlı quyularda ölür. Şəfiqə bu dəhşətli mənzərəyə dözmür və sual edir: “Haq və ədalət nerdə?” Məsuddan həməən cavab alır:

Bu anlaşılmayacaq bir suali-müşküldür
Ki, həll edilməsi zənnimcə, qeyri-qabildir.
Bu fikrə qarşı nə mazi cavab verdi, nə hal;
Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal...

Məsudun son sözünə diqqət edək: “Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal”, yəni gələcək. Şair bir neçə ildən sonra yolunu yenə Balaxanı neft mədənlərindən salır və burada başqa mənzərənin şahidi olur. Evə qayıtdıqdan sonra arvadı Mişkinaz xanıma deyir: “Mən bir neçə il bundan qabaq neft buruqlarında

olmuşdum. Eh!.. O zaman buruqlar ölüm püskürürdü, bədbəxt insan buruqların əsiri idi. Gecə-gündüz işləyir, aldığı pul ilə ailəsini dolandıra bilmirdi. İndi isə tamam dəyişmişdir. Gənc mühəndislərimiz elmin gücü ilə nələr edirlər? Onlar yer altından asan yolla neft çıxarırlar. Nə qədər yeni-yeni işlər var? İnsan əməyinə, insan zəkasına valeh olmaya bilmirsən...”

Çox güman ki, şairin Balaxanıya bu son səfəri sovet illərinə təsadüf etmişdir?!

Şair “Bakıda” şeirində Balaxanı neft mədənlərinin tim-salında Dantenin Cəhənnəmindən seçilməyən neft buruqlarında mövcud olan dəhşətli mənzərələr barəsində oxucularda kifayət qədər zəngin təsəvvür yarada bilmişdir. Ömründə ilk dəfə neft mədənlərinə ayaq basan şair, burada dəhşətli mənzərələrin şahidi olmuş, həmin mənzərələri realistik-romantik səbkidə qələmə almışdır. Mövzunu ilk dəfə çağdaş poeziyamıza gətirənlərdən biri olmuşdur. Sonralar nəsrimizdə həmin mövzu daha geniş şəkildə işlənmişdir. Bu cəhətdən A.Şaiqin “Məktub yetişmədi” hekayəsini, Q.İlkinin əsərlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Sovet dönəmində nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixi” kitabının ikinci cildində (1964) XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan neft sənayesində mövcud olan vəziyyət, neft sənayesinin yaranması, inkişafı və modernləşdirilməsilə bağlı tarixi aspektdə geniş məlumatlar verilmişdir. Həmin məlumatlar ilə Cavidin şeirdə təsvir etdiyi mənzərə və əhvalatlar arasında bir oxşarlıq vardır.

1909-cu ildə Balaxanı neft mədənlərində acınacaqlı vəziyyət yaranmışdı. Mədənlərdə tətillər başlanmışdı. Tətilçilər öz haqlarını tələb edirdilər...

Bakının neft sənayesinin böyük bir hissəsi xarici kapitalistlərin əlində idi. Ter-Akopov, Gülbekyan və b. sahibkarlar və kapitalistlər neft sənayesindən külli miqdarda gəlir götürürdülər. Öz firavan həyatlarını Bakı nefti üzərində qurur, neftçiləri son dərəcə ağır işlərdə işlədir və onlara qəpik-quruş verirdilər. Məcburiyyət qarşısında qalan əməkçi insanlar bir çox hallarda öz həyatlarını təhlükə altına atır, quyularda həlak

oldurdular...

...Önündə bir sürü dəhşətli, sisli abidələr*
Ki, daima saçar ətrafa kirli rayihələr.
Yığın-yığın bəşəriyyət o müzlüm ormanda**
Yaşar, qoşar, çalışır zift içində,*** hər yanda.
Ağır dəmirlərin altında həp əzilmək için
Uzaq, fəqət pək uzaq, pək yabançı ölkələrin
Fəqir, zavallı, səfalətkəşidə evladı
Qoşub gəlir iş için, həpsinin bu mötadı...

Kapitalistlər daha çox qazanc əldə etmək üçün neftin qiymətini qat-qat artırırdılar. Məsələn, E.Nobel deyirdi: “Bizim neft ehtiyatlarımız var və biz onları saxlayırıq. Qiymətlər yuxarı qalxır və bizi, xüsusilə sahibkarları kim qınaya bilər?..” Nobel qardaşları şirkətinin qazancı 1910-cu ildə 15 milyon manat olmuşdu. Bu, o dövr üçün böyük rəqəm idi! O zaman Bakı neft sənayesi üç xarici inhisarçı şirkətin: “Şell petroleum kompani”, Nobel qardaşları və “Raşen ceneral oyl korporeyşen” şirkətinin əlində cəmləşmişdi.

...O zift aqan quyular onların əcəl qapısı...
Səqətlənir çoqu qoldan, qabırğadan, beldən,
Yarım cəsəd, yarım insan qalıb düşər dildən.
İkinci bir yeni zillət təməsxür**** eyləyərək
Gülər zavallıya, bədbəxt adam nə yapsa gərək...
Xayır, şu kirli, müəvvəs mühitə***** bən varamam!
Həmən çabuq dönəlim, hər şey anlaşıldı tamam.

* Sisli abidələr – sisli buruqlar.

** Müzlüm ormanda – qaranlıq, mənfur ormanda (mədəndə)

*** Zift içində – qətran içində.

**** Təməsxür – məsxərəyə qoyaraq, ələ salaraq, lağ edərək.

***** Müləvvəs mühitə – kirli, çirkli mühitə.

Bakıda neft istehsalının 40 faizi “Rəşen ceneral oyl kor-pereyşen” şirkətinin əlində idi. Nobel qardaşları ağ neft bazarında mütləq və şəriksiz ağalıq edirdilər. 20 ən iri neft sənayesi şirkətinə Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayevin müəssisələri də daxil idi.

...Bu şəhr* içində görüb duyduğun o hissi-nişat,
 Bütün o dəbdəbələr, həp o anlı, şanlı həyat,
 Bütün o təntənələr, həp o süslü heykəllər (!?)
 Əvət!.. O sərvəti saman içində zənginlər
 Kədər nə... bilməyərək istirahət etsinlər!
 Fəqət zavallı fəqir orta yerdə qəhr olsun,
 Zəhərli qazları yutsun da yapranıb solsun.
 Səbəb nə? Səhhətə düşman o nəmli yerlərdə
 Fəqir olan çürüsün!.. Haqqü mədələt nerdə?
 (----- Haq və ədalət nerdə?)

Sevgili oxucum! İndi şeirin yazıldığı zamandan bu günümüzdə, bugünkü mühitimizə qayıdaq. Şəhər indi çox dəyişmişdir, gözəlləşmişdir!.. Fəqət Məsud və Şəfiqələrin içində görüb duyduqları o nəstər hisslər dəyişməmişdir. Bütün o dəbdəbələr, o anlı, o şanlı həyat bu gün də sürür. Ancaq onlar üçün! Zəhmətkeş kütlə, müəllim, alim, ziyalı, mədəniyyət işçisi, arxiv işçisi... üçün yox! O təntənələr bu gün də davam edir. Lakin bizim üçün yox, onlar üçün! O “süslü heykəllər” bu gün də yapılır. Müəllimlərin, alimlərin, ziyalıların sosial problemləri həll edilmir! Şair demişkən, haq və ədalət nerdə?!. O da bizi orta əsrlər dövrünə qaytaranların “vicdanında!..”

* Bakı.

2.17. Cavidin görkəmli şəxsiyyətlərə və sənətkarlara həsr etdiyi şeirləri

2.17.1. Hacı Zeynalabidin Tağıyevə

1

Cavid XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində yüksək yer tutan bir sıra şəxsiyyət və sənətkarlar haqqında ayrıca söz söyləmiş, onlara şeirlər ithaf etmişdir. O, elə böyük şəxsiyyət və sənətkarlar haqqında fikir söyləmişdir ki, onlar çağdaş Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, maarifi, mətbuatı və teatrı tarixində görkəmli yer tutmaqla bərabər, həm də silinməz iz qoymuşlar. Onların sırasında İsmayıl bəy Qasıralı, Abbas Mirzə Şərifzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəli bəy Şərifzadə, Abdulla Sur, Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Əli bəy Hüseynzadə və Əziz Şərifin adını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Şair A.Sur, İ.Qasıralı, Ə.Hüseynzadə və H.Z.Tağıyevə şeirlər həsr etmiş, yuxarıda adlarını qeyd etdiyim başqa böyük şəxsiyyətlər haqqında ayrıca nekroloq yazmış və fikir söyləmişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

2

- Mən Sabir həzrətlərini Tiflisdən Şamaxıya, yəni məzar-ədəmə doğru yollandığı sırada görmüşdüm. O lətif və düşkün sima hala gözüm önündə təcəssüm edib duruyor. Qafqaz öylə nadir vücuda bir də pək çətinliklə malik ola bilər.

- Abasmirzə Şərifzadə sadə, pək sadə bir insandır. Fəqət o sadəlikdə bir böyüklük var ki, sənət feyzindən məhrum olanlar

onu idrakdan acizdir. Abasmirzənin özünə məxsus pək mümtaz bir zəkası və kəskin bir istedadı var. O istedad yalnız sənət üfüqlərində parlar.

Abasmirzə səhnə tarixində unudulmaz qəhrəmanlıqlar göstərdi. O, bir heçdir ki, böyük varlıqlara səbəb oldu. O, xaraba bir şəhərin¹ evladıdır ki, sənət dünyasında möhtəşəm kəşənlər yaptı. Sənətkarın böyüklüyü yaşadığı mühitin mədəniyyəti ilə ölçülür. O, daha böyük mühitdə yaşasaydı, şübhə yox idi ki, daha zəngin qüdrətlərə, daha parlaq şöhrətlərə malik olurdu. Mən sənətdən aldığım zövqü heç bir şeydən alamam. Buna görə də o atəşin zəkaya qarşı pək dərin və səmimi hörmətlər bəslərim.

* * *

- “Ölülər” son komediyalarımız icində parlaq bir mövqe tutar.

“Ölülər”də sənətkaranə bir dirilik, mahiranə bir incəlik var.

“Ölülər” sənətcə nə isə, məalca da odur.

“Ölülər”in hər təbəssümündən acı bir fəryad qopar.

“Ölülər” qüsurusuz deyil, fəqət bu qüsur gözəl bir rəsmi ətrafında gözə carpan ləkələr qədər təbii görünə bilər.

* * *

- Qurbanəli Şərifzadə “Sağ əlinlə verdiyini sol əlin düyməsini!..” - üsuluna ən cox riayət edən, sadıq, fədakar, həmiyyətli bir sima idi. O, məktəb görməmişdi, fəqət həvəskar bir alim idi, böyük bir müəllim idi, camaat müəllimi idi, həm də müəllimlərdən fəzlə məlumata malik idi. Heç bir mədrəsə tərbiyəsi görmədiyi halda, mərhum kəndi hümmət və qeyrətilə, kəndi səbat və mətanətilə türkcə, farsca, rusca oxur-yazardı; tətəbbö və mühakimələrdə bulunurdu. Bir an – əvət, bir an belə – elm və maarif günəşinə pərəstiş etməkdən geri durmazdı. Onda son dərəcə böyük bir istedad və məziyyət var idi. O da böyük bir

¹ Bir neçə dəfə zəlzələyə məruz qalmış Şamaxı şəhəri nəzərdə tutulur.

mübəllig, qəhrəman bir rəhbər olmasıydı. Bu gün Naxçıvanda açıq fikirli, milliyyət və insaniyyəti düşünən, ülm və maarifi təqdır edən bir çox gənclər gerçəkdən də mərhum müşarileyhə qarşı mədyuni-şükran olmalıdır. Cünki hər biri onun birər mənəvi şagirdidir.

Q.Şərifovun Cavid üzərində böyük haqqı-sayı olmuşdur. O, Hüseyni M.T.Sidqinin məktəbində oxumağa təşviq etmiş, İstanbul Darülfununda ali təhsil almağı məsləhət bilmiş, ona maddi cəhətdən dayaq olmuşdur.

* * *

Cavid Abdulla Şaiqin “Uşaq gözlüyü” kitabı barəsində rəyini ona məktub vasitəsilə bildirmişdir.* O, Abdulla Sur və Qurbanəli bəyin vəfatı münasibətilə nekroloq yazmış və mətbuatda çap etdirmişdir. Onların ədəbiyyat və elm sahəsindəki xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir. Əziz Şərif gözlə bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi qiymətləndirmişdir.

3

Cavid 1898-ci ildə Təbrizdə “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsil alıb Naxçıvana qayıdır. Bir müddətdən sonra sərmayə toplamaq üçün Urmiyaya gedir. Burada bir-iki il xalça-palaz alverilə məşğul olur. Müəllimi Məşədi Tağı Sidqi ilə məktublaşır. Həmin illərdə Sidqinin Tərbiyə Məktəbinin tarixində əlamətdar bir hadisə baş

* O zaman Tiflisdə yaşayan şair 18 oktyabr 1910-cu ildə ona yazmışdır: «...Təlifatınızdan “Uşaq gözlüyü”nü də ayrıca ziyarət etdim. Mühəssənati, qüsurları haqqında fikrimi soruşursunuz. O xüsusda bən söz söyləmək istəməm. Ancaq iki kəlmə deyə bilərəm ki, Gəncədə mətbu birincisi, ikinci kitab ilə “Uşaq gözlüyü” Qafqaziyada birinciliyi qazanacaq nümunələrdəndir. Məqsəd, məalca birincilər ikinciyə, nəfəstəcə və pedaqoji nöqtəyi-nəzərinəcə ikinci birincilərə tərcih edilsə görək. Lakin “Uşaq gözlüyü”ndə bir çox çap xətalrı var ki, çocuqların fikrini şaşırda bilər. İkinci təbdə diqqətlə baxılmalıdır. Əlifbalarımızın gözəlliyi, qolaylığı hürufi-impları gözəl tərtib etməkdədir ki, o da pək qarışıq bir şey, gələcəyin işi...» (A.Şaiq. Əsərləri, V cild, Bakı, 1978, s. 387-388).

verir. Millət atası, məşhur milyonçu, messenat Hacı Zeynalabidin Tağıyev məktəbdə oxuyan kasıb uşaqlara pal-paltar almaq üçün 204 qızıl onluq göndərir. Bu əlamətdar hadisə uzun müddət Sidqinin şəxsi arxivində “gizli” qalır. Nəhayət, görkəmli mədəniyyət xadimi və mətbuat tarixçisi Qulam Məmmədli 1980-ci illərdə həmin faktı üzə çıxarır və bu haqda mətbuatda “H.Z.Tağıyev, M.T.Sidqi, H.Cavid” başlıqlı xəbər dərc etdirir. Onu olduğu kimi oxuculara təqdim edirəm:

“XIX əsrin son illərində məşhur maarifçi, əliaçıq mədəniyyət xadimi Hacı Zeynalabidin Tağıyev Naxçıvanda yaşayan Mirzə Məhəmmədağa Sidqi Səfərova iki min manat (yəni iki yüz dörd qızıl on manatlıq) göndərib ondan xahiş etmişdi ki, həmin pulları öz məktəbinin ehtiyacına, habelə həmin məktəbdə oxuyan yoxsul uşaqların üst-başlarına lazım olan pal-paltarına xərcləsin.

M.T.Sidqi Hacınin bu xahişinə əməl edib vəsaiti lazımı yerə xərclədikdən sonra, o zaman Canubi Azərbaycanda, Urmu şəhərində yaşayan keçmiş tələbəsi, müsahibi Hüseyn Cavidə bir məktub yazıb xahiş etmişdi ki, Hacınin ianəsi münasibətilə bir şeir yazsın.

Cavid müəllim mürəbbisinin bu xahişinə əməl edib təqribən əlli misra həcmində farsca bir şeir yazmış və həmin şeirində Hacı Zeynalabidininin maarif, mədəniyyət və incəsənətin inkişafına göstərdiyi xidmətlərini bədii şəkildə təsvir etmişdi və: “Mən bu şeiri ustadım alicənab Mirzə Məhəmmədağa Sidqi cənablarının xahişi ilə yazdım!” – deyə qeyd etmişdir.

Böyük mədəniyyət xadiminin fəaliyyətindən bəhs edən bu tarixi sənədin əslı uzun illər boyudur arxivdə saxlanılır.

Bəs nə etmək lazımdır?

Fars dilini mükəmməl bilən, əruz vəzninin bütün bəhrlərinə aşına istedadlı şairlərimizdən biri onu tərcümə etməli, sonra faksimiləsi ilə birlikdə, ərəb əlifbası və müasir əlifbamızla mətbuat səhifələrinə köçürməlidir. Bu təşəbbüs üç mədəniyyət xadiminin xeyrixah fəaliyyətindən bəhs edən qiymətli yadigar kimi hifz

edilib saxlanılır.”

4

Sual olunur: Cavidin qızı Turan xanımın bundan xəbəri var idimi? Suala birmənalı cavab verirəm: xeyr, yox idi! “Hacı Zeynalabidin Tağıyevin yardımı münasibətilə” şeirini ona rəhmətlik Qulam müəllim təqdim etdi. Turan xanım şeiri oxudu və sevindi! Çünki o, Hacıyı görməsə də, onun qızı Sara xanımı yaxşı tanıyırdı. Sonralar şeiri Cavid əsərlərinə daxil etdi və oxucuların mühakiməsinə verdi.

Mən Sara xanımı bir neçə dəfə dilənçi kökündə şəhərdə və o zaman Dövlət Teatr Muzeyində direktor vəzifəsində çalışan Turan xanımın kabinetində görmüşəm. Bir böyük sənətkarın qızının başqa bir böyük el atasının qızına necə səmimi bir münasibət bəsləməsinin canlı şahidi olmuşam. Sara xanım arada Turan xanımın yanına gələr, ondan müəyyən sənədlərin makinada yazılmasını xahiş edərdi. Turan xanım da məmnuniyyətlə onun xahişini yerinə yetirərdi. Nəinki yerinə yetirərdi, milyonçunun dilənçi qızına əl tutardı, cibinə xərclik qoyardı! Mən bu haqda “İnsan ömrü dalğa kimi” kitabımda geniş yazmışam...

5

Səxavətli milyonçu, qeyrətli vətəndaş, millət təəssübkeşi hələ sağlığında öz xeyirxah əməllərinə görə nəinki Azərbaycanda, Qafqazda və çar Rusiyasında, demək olar ki, bütün dünyada

Hacı Zeynalabidin Tağıyev (1823-1924) – *El Atası, görkəmli messenat, Azərbaycan kapitalisti, təhsil, elm, maarif və mədəniyyətin hamisi...*

- *Bakı mədənləri və zavodlarında müdiriyyətin özbaşınalığı şiddətləndi. Kapitalistlər və onların prikazçıları fəhlələri təhqir edir, onları vəhşicəsinə döyürdülər. Tağıyevin toxuculuq fabrikində fəhlələri qamçı ilə döyürdülər...*

Bakıda H.Z.A.Tağıyevin toxuculuq fabriki işə düşmüşdü; bu müəssisənin 2 mindən artıq fəhləsi var, iki milyon manatlıqdan çox məhsul istehsal edir.

Avqustun 31-də (1915-ci ildə – İ.A.) Tağıyevin toxuculuq fabrikində tətıl baş verdi. Müharibə (Birinci dünya müharibəsi – İ.A.) başlandıqdan sonra Bakıda ən iri iqtisadi tətıl olan bu tətıl sentyabrın 8-nə qədər davam etdi...

tanınmış məşhur simalardan və messenatlardan biri olmuşdur. Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa mətbuatı bu böyük insan və şəxsiyyət haqqında öz səhifələrində məqalələr çap edir, gözəl ifadələr və sözlər ilə öz məqalələrinə naxış vurur, Hacını oxuculara tanıdırdılar. XX əsrin əvvəllərində o, artıq dünyanın məşhur adamlardan biri idi!..

Bizim bəzi yazıçılarımız və jurnalistlərimiz ona “burjua” damğası vurur, böhtan atır, qara yaxırdılar. Doktor Nərimanov başda olmaqla (Nərimanovlar ailəsindən Asya, Məryəm, Simuzər, Nabat, Xədicə və İltifat Nərimanovlar Hacının qızlar məktəbində pulsuz təhsil almışlar.) Azərbaycan bolşevikləri “burjua milyonçusu Hacını” tənqid və “ifşa” edirdilər. M.S.Ordubadı “Gizli Bakı” və “Döyüşən şəhər” romanlarında Hacını lağa qoyur, həqiqəti təhrif edir, Hacını xalqın gözündən salmağa çalışırdı. Bu cür yaramaz işlər sovet dönəmində daha geniş miqyas aldı. Yetmiş il Hacı söyüldü, “döyüldü”, təhqir edilib alçaldı. Sara xanım atasına bəraət verilməsi üçün döymədiyi məmur kabinetinin qapısı qalmadı. Bakıdan vurub Moskvadan çıxdı, Moskvadan vurub Leninqraddan çıxdı!.. Azərbaycan sovet kinemotoqrafçıları Ordubadinin səsinə səs verirdilər. “Ulduzlar sönmür” bədii filminə tarixi gerçəkliyi təhrif edir, Millət Atasını məsxərəyə qoyub gülürdülər.

“Şərqi-Rus” qəzeti özünün birinci nömrəsində Tiflisdə müsəlman məktəbinə maddi yardım göstərmək haqqında verdiyi vəddən boyun qaçırmış H.Z.A.Tağıyevi tənqid etdi.

1906-1907-ci illərdə H.Z.A.Tağıyev vəsaiti ilə nəşr olunan “Füyuzat” jurnalı çıxırdı. Əhməd Kamal, M.Ə.Rəsulzadə, H.S.Eyvazov və başqaları jurnalın ən fəal əməkdaşları idilər. (Məhəmməd Hadi də bu jurnalda çalışmışdır. – İ.A.) “Füyuzat” sinfi mübarizə məsələlərində - əksinqilabi, milli məsələdə - pantürkist, dinə münasibət məsələlərində isə - ortodoks islamizm mövqeyi tuturdu... (Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, 1964, s. 695, 717-718, 808, 871, 873)

H.Z.Tağıyev Şərq aləminin ilk messenatı idi. Sərvət və sərmayədarlıq onu heç zaman xalqdan ayırmamış, mənən və qayğıları ilə xalqla öz arasında daimi bir körpü salmışdır.

6

Yalnız Cavid – o böyük sənətkar bu cür yaramaz işlərə qol qoymurdu. O, gənc yaşında Urmiyada həmin şeiri yazarkən ağılna belə gətirmirdi ki, zaman gələcək onun özü Hacınin qızlar məktəbində dərs deyəcək. Bəlkə də onunla tanış olacaq!? Müəllimi Sidqinin sözünü yerə salmayacaq və ömründə ilk dəfə “sifarişlə əsər yazacaq”. Bu, onun “sifarişlə yazdığı” ilk və son əsəri olacaq. Sonralar o, birmənalı şəkildə elan edəcək: “Mən sifarişlə əsər yazmıram!” Şair yaradıcılığının sonunadək dediyinə əməl etdi, sözləri ədəbi ictimaiyyət arasında bir zərbül-məsələ çevrildi.

7

Şair şeirində xeyirxah, səxavətli, milli düşüncəli, qeyrətli Hacınin gözəl-gözəl işləri və əməllərindən geniş söhbət açır, onu vəsf edir. Şeirin ilk misralarına nəzər salaq.

Ədiblərin qələmi belə hekayə yazdı,
Bülbüllərin dilindən gülzarə namə yazdı.
Hər ölkədə, diyarda, şəhər, kənd məktəbinə,
Namələrle bərabər çoxlu kitabə yazdı.
Məclislərdə deyilən sözlər, kitabələrdən,
Onun üçün katiblər bir çox hekayə yazdı.

Həmin “hekayələrdən” birini də Cavid yazdı; özü də fars dilində. Şeirin yazılma tarixi məlum deyildir. Əgər şeir Təbrizdə yazılmışdırsa, bu, 1898-1899-cu illərə təsadüf edə bilər. Yox, əgər

Tağıyevin 1901-ci ildə fəaliyyətə başlamış qız məktəbini açması bütün Rusiya imperiyasında əks-səda doğurdu.

İsmayıl Qasprinski: “Sizi qadın məktəbinin açılması ilə təbrik edirəm. Bu gün Rusiya müsəlmanlarının və maarif dünyasının yaddaşında böyük gündür. Sizin böyük işləriniz və gözəl adınızı unutmayacağıq.”

Tağıyevin qız məktəbi 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi. 1920-ci ildə Azərbaycan XI rus qızıl ordu tərəfindən işğal edildi. Tağıyev ölkənin siyasi və sosial həyatından uzaqlaşdırıldı...

Urmiyada yazılmışdırsa, bu, 1903-1904-cü illərə təsadüf edir. Lakin şeirin haçan yazılması o qədər də “maraqlı” deyildir. Böyük maraq doğuran onun məzmunu və tarixi əhəmiyyətidir.

...Naxçıvanda gözəl bir yeni məktəb* açıldı,
O böyük şəxs adına daşda abidə yazdı.
Müsəlmanlar onunla sevindi, fərənləndi,
Sözsüz bu bir dərmandır, xalqın dərдинə yazdı.
Budur o səxavətli Hacı Zeynalabidin,
Soyadı Tağıyevdir, həmin ünvana yazdı.

8

Şair Hacınin Azərbaycan milli mədəniyyəti, o cümlədən təhsili tarixində xidmətlərini yüksək qiymətləndirir və onu bir-bir qeyd edir. El atasının öz bəxşislərilə xalq arasında böyük hörmət və nüfuz qazandığını, günəş kimi nur saçdığını, qızlar məktəbi açdığını xüsusi vurğulayır. Bakıda mədəniyyət işıqları yandırdığını, dəmiryolu işlərini əlinə aldığını, mətbuatın hər gün Hacınin haqqında yazdığını diqqətə çatdırır. Onu Hatəm Tai ilə müqayisə edir.

* Sidqinin “Məktəbi-tərbiyəsi” nəzərdə tutulur.

** Əmredən, səxavətli, cömərd, əliaçıq.

Millət atası “Bakı müsəlmanları arasında savad yayan Xeyriyyə Cəmiyyəti – “Nəşri-maarif” yaratdı. Cəmiyyətin sədri özü oldu.

1919-cu ildə AXC parlamenti Bakı Dövlət Universitetini açmaq haqqında qanun qəbul etdi. Azərbaycan burjuaziyası, o cümlədən Hacı universitetin açılmasına kömək etdi.

1883-cü ildə Tağıyev Teatrı binasının tikintisi başa çatdırıldı. 1888-ci ildə (oktyabrın 27-də) Tağıyev Teatrında ilk teatr tamaşası oldu. 1890-cı ildə Hacı 80 min manat xərcləyərək, teatr binasını yenidən qurdu.

Quran Azərbaycan türkcəsinə Hacınin pulu ilə tərcümə və nəşr edilmişdir. Tərcüməçi Axund Məmməd Kərim ağa olmuşdur. Hacı ölərkən vəsiyyət etmişdir ki, onu Axund Əbu Turabın ayağı altında dəfn etsinlər. “Çünki onun ayağının bildiyini mənim başım da bilmir.” demişdir.

Kindir Hatəm Tai** ki, ona bərabər olsun,
Tayı yox, Süleymana onu həmpayə yazdı.
Avropadakı məşhur jurnal, qəzetlər belə,
Haqqında çox təriflər deyib məqalə yazdı.
Nuşirəvana bənzər, ölməzdir, o yaşayar,
Adı təmiz, ömrünə olmaz nəhayə yazdı.

80 misradan ibarət olan şeir Hacı haqqında yazılmış dolğun bir bədii əsər təsiri bağışlayır. Şeiri qələmə alarkən şair gənc yaşında idi. Özü də Cənubi Azərbaycanda yaşayırdı. Onun Hacı haqqında bu dərəcədə dolğun, səhih, tutarlı və gerçək məlumata malik olması məni həqiqətən həm təəccübləndirir, həm də heyratləndirir.

9

Hacının səxavətini, əliaçıqlığını, mərdliyini, millətsevərliyini xüsusi qeyd edən şair, “səxavətinin gücü ilə bütün dərdlər sağalır” ifadəsini məxsusi vurğulayır. Görün onu necə adlandırır? “Elmin əsasını qoyan”, “maarifin hamisi”, “Elm əhlinə süd verən dayə” və s. Pullarını hünər yolunda, millət, elm, təhsil, mədəniyyət yolunda sərf etdiyini, elmin və biliyin faydasını başa düşdüyünü alqışlayır. Elmi “gülüstan”, Hacını “elmin bağbanı” adlandırır. Onun bu sahədəki rolu və xidmətlərini yalnız Azərbaycanın timsalında deyil, Rusiya və Qafqazın timsalında nəzər-

Tağıyev Cənubi Azərbaycanda Səttarxanın başçılığı ilə başlanan milli azadlıq hərəkatına və İran inqilabına kömək etmişdir. Bu Qafqaz canışınınin nəzərindən qaçmamışdır.

Bakı-Şollar su kəmərinin çəkilişi İngiltərə-Amerika firmasına tapşırılmışdı. Danışıklarda Hacı şəxsən iştirak etmişdi. Çəkilişə o, öz hesabından 25 min manat pul xərcləmişdi.

Bolşevik işğalından sonra Tağıyev Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanova məktubla müraciət etmişdir. Xahiş etmişdir ki, mahud fabrikinə, Xəzər Balıq Vətəgələrini və dəyirmanlarını ona konsessiyaya verilsin. Lakin Azərbaycan bolşevik hökuməti onun bu xahişinə cavab verməmişdir.

dən keçirir və qiymətləndirir.

...İndi Qafqaz əhlinə vacibdir elm oxumaq,
Göz açmalıdır əhli işıq dünyayə yazdı.
Xarici xalqlar daim hərəkətdə zamantək,
Ümidi müsəlmanın qalmış ah-vayə yazdı.
İndi hamıdan artıq elm gərəkdir bizlərə,
Savadsızlıq qul edər, salar bəlayə yazdı.

Xalqın, onun övladlarının elmə və biliyə sahib olmasında, təhsil almasında Hacı'nın müstəsna xeyirxah işlərindən, əməllərindən ilhama gələn və söz açan şair, onun haqqında elə sözlər söyləyir ki, həmin sözlər, gözəl-gözəl ifadələr, təriflər, alqışlar yalnız Cavidin qələminə məxsusdur və onun qələmindən çıxa bilərdi. "Çox çəkməz ki, bizlər də mədəniyyət alarıq" deyən şair, Allaha şükür edir ki, Hacı uzun illər yaşasın, uzun illər ömür sürsün ki, millət və vətən daha çox onun xeyirxah əməllərini görə bilsin, bunun şahidi ola bilsin.

10

Naxçıvanda başlanmış yeni tədbir bu yolda,
Şükür olsun o qüdrətli, böyük Xudayə yazdı.
Çox çəkməz ki, bizlər də mədəniyyət alarıq,
Şükür böyük Allaha, bihəmtayə yazdı.

Mən bu tərifli sözləri yazıram və bolşevik istilası dövründə Hacı'nın və ailəsinin həyatının son illərinin necə də faciəli keçdiyini düşünürəm, "xatırlayıram". O zaman Cavid Bakıda

Tağıyev öz dövrünün ən böyük kapitalistlərindən biri olmuşdur. Kapitalist kimi fəaliyyətə neft sənayesində başlamışdır. Onun mədənlərində quyuların ümumi sayı 11-14 arasında dəyişmişdi.

Onun bilavasitə iştirakı ilə Bakıda Tacir Bankı açıldı. O, həmin bankla öz planlarını həyata keçirdi. Bank neft müəssisələrinin xarici kapitalistlərə satılmasını reallaşdırdı. Bu, Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafına təsir göstərdi.

yaşayırdı. Burada baş verən hadisələrin, bolşeviklərin törətdikləri vəhşiliklərin canlı şahidi idi. Hacı artıq öz malından və mülkündən məhrum edilmiş, Mərdəkana “sürgün” olunmuşdu. Görəsən, şair həmin günlərdə nə düşünürdü?.. Bir zamanlar Hacı haqqında yazdığı şeiri yadına salırdımı?!

Mən bir neçə dəfə Hacinın qızı Sara xanımı Turan Cavidin yanında görmüşəm. İlahi! O, Sara xanıma necə də böyük diqqət və qayğı göstərirdi?!. Ancaq o zaman nə Sara xanım, nə də Turan xanım bilmirdilər ki, Cavid Hacı haqqında gözəl və tarixi bir əsər yazmışdır. Sara xanım Cavidin onun atası haqqında şeir yazdığından xəbəri olmadan dünyadan köçdü.

11

Şair şeirin sonunda Hacinın məktəblərə maliyyə yardımını, xalq mədəniyyətinə çatdırdığını, parlaq ziyaya qovuşdurduğunu, dünya durduqca adının yaddan çıxmayacağını, sevimli xalqının ona biganə qalmayacağını oxucuların nəzərinə məxsusi çatdırır. Allahın ulu bəndəsinin dövrən şahı tək adının böyük, özünün təvazökar olduğunu qeyd edir. Hacı tənqid edən və onu kiçildən nadanların bəlaya düşəcəklərinə inanır. El atasının yeni təhsil sistemindəki xidmətlərini və şeirin nə səbəbə yazıldığını bu cür nəzmə çəkir.

Adın böyük, lakin çox təvazökar olmusan,
Səni kiçildən nadan düşsün bəlayə yazdı.
Oxutdun yeni sistem müəllim məktəbində,
Baxma, deyildi sənə minlər kinayə, yazdı.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Millət Atasının özünün əsl vətəndaş və vətənpərvər simasını bir daha göstərdi, Vətəninin taleyini düşündü. Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə yazdığı məktubda ölkənin iqtisadi vəziyyətinin təhlilini verdi. Milli hökumətin maliyyə siyasətindəki nöqsanları nəzərə çatdırdı. Birmənalı şəkildə bildirdi ki, ölkədə qayda-qanun və ədalət olmalı, şəxsiyyət və mülkiyyət hüquqlarına hörmət edilməlidir. “Dövlətin həqiqi siyasi müstəqilliyi yalnız onun maliyyə və iqtisadi müstəqilliyi əsasında mümkündür...”

Göndərildi bu şeir şagirdindən Sidqiyə,
Nöqşanlı olsa da, o, böyük üstadə yazdı.
Bu sözləri ən kiçik şagirdin yazmış sənə,
Oldu şam ətrafında uçan pərvanə yazdı.

* * *

Qulam Məmmədli qeydlərində fars dilində yazılmış şeirin Azərbaycan türkcəsinə bu dili və əruz vəznini mükəmməl bilən bir şair tərəfindən tərcümə edilməsini məsləhət görmüşdür. Şeirin surətini Turan Cavidə təqdim etmişdir. Lakin şeir sovet nəşrlərinə daxil edilməmişdir. Yalnız müstəqillik illərində Turan Cavidin tərtib etdiyi beş cildliyin birinci cildinə salınmışdır. “Fars dilindən tərcümə” qeydi ilə çap edilən şeirin kim tərəfindən tərcümə edildiyi göstərilməmişdir.

2.17.2. *Abdulla Sura*

Şair “İbtilayi-qəram” (Eşq dərdinə düçar olmaq) və “Qə-mər!..” şeirlərini şair və alim dostu Abdulla Sura ithaf etmişdir. Birinci şeirini “Qardaşım Abdulla Tofiqə” qeydilə “Həqiqət” qəzetində (2 fevral 1910), ikinci şeirini isə “A.Sura” qeydilə “Bahar şəbnəmləri” şeirlər kitabında çap etdirmişdir. A.Sur İstanbuldan vətənə qayıtdıqdan sonra 24 may 1910-cu ildə H.Cavidə həsr etdiyi “Neçin, nədən?” şeirini yazmış, onu “Həqiqət” qəzetində (1 iyun 1910) “Bəradərim şair ruhlu Hüseyn Cavidə. Ağacların çoxu çiçəklənmiş, borulara sarınmış, şəfəqlərə bürünmüş, hər biri bir pəri olmuşdu... A.Sur.” qeydi ilə çap etdirmişdir. Təəssüf ki, həmin şeiri əldə edə bilmədim.

Burada Hüseyn Cavidlə Abdulla Tofiqin (Surun) münə-

sibətləri barəsində bir neçə söz demək yerinə düşər. A.Sur Caviddən əvvəl İstanbul Darülfünununda təhsil alırdı. Onlar burada tanış olmuş, dostlaşmış və bəzən günlərini bir yerdə keçirmişlər. A.Sur İstanbuldan Gəncəyə qayıtdıqdan sonra Axund Hüseyn Pişnamazzadənin müdir olduğu Ruhani Mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. Cavid vətənə döndükdən sonra onunla əlaqəni kəsməmişdir. İş axtarmaq üçün Gəncəyə gəlmiş, A.Surun qonağı olmuşdur. 1912-ci ildə o, bir müddət qələm dostu və sirdaşı A.Surla həmin mədrəsədə müəllimlik etmişdir.

1912-ci ildə Abdulla Surun ailəsində bədbəxtlik baş verir. O, 35 yaşında rəhmətə gedir. Nakam ölumdən ailəsi, dost-taşıları ilə bərabər, Cavid də dərindən kədərlənir. “Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq” başlıqlı iri həcmli nekroloq yazıb “İqbal” qəzetində* dərc etdirir. Şair ürək ağrısı ilə öz dostunu xatırlayır, mərhumun cənazə mərasimində iştirak edir və göz yaşlarını saxlaya bilmir. Matəm yazısını göz yaşları içində qələmə alır. Nekroloqdan bir neçə cümləyə nəzər salaq: “Əvət, mərhum A.Sur pək çalışqan, pək sahib məslək, pək himmətli bir müəllim idi. Həm də pək durbin, pək münəqqid bir ədib idi. Qafqas toprağı bir də pək güc öylə cavanlar yetişdirə bilər. Onun haqqında beş-üç sətir deyil, tərcümeyi-hal olmaq üzrə yüzlərcə səhifə yazıb doldurmaq icab edər. Abdulla Tofiq ölmədi, öləməz. O, yaşar, tarixin ağuşı-səmimiyyətində, millətin qəlbində yaşar. [Axund Hüseyn] Pişnamazzadə həzrətləri, Həsən bəy [Ağayev], Yusifbəyov Nəsim bəy və sair arqadaşları, dostları tərəfindən onun əsərləri, tətəbbəatı nəzəri-diqqətə alınmalı və təb edilməlidir.”¹

Cavid heç kimə yox, məhz A.Sura iki şeir ithaf etmişdir. Təəssüflər ki, Cavid əsərlərinin birinci cildində (2005) “İbtilay-i-

* Ətraflı bax: “İqbal”, 16, 17 və 18 may 1912.

¹ H.Cavid. Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq, “İqbal”, 16 may 1912.

qəram" şeirinin ona ithaf edilməsi göstərilməmişdir. Görünür, bu, tərtibçiyə məlum olmamışdır.

Ədəbiyyat tarixində "İbtilayi-qəram" mövzusunda şeirlər yazılmışdır. Ancaq Cavidin şeiri müstəsnaadır. Onun bu mövzuda qələmə aldığı şeir özgə bir şairin yazdığı şeirə bənzəməz. Bu, onun fəvqəladə bədii istedadı, bədii təfəkkürə, ağıl və zəkaya malik olmasından xəbər verir. Şair həmin şeiri gözəllərə deyil, şairə, şeirə və sənətə, şeir yazmaq eşqinə düçar edilmiş sənətkara həsr etmişdir.

Dinliyorkən lisani-şeyrimi bən,
(Mən şeirimini dilini dinləyərkən)
Bir yetimin lisani-halı kibi,
(Bir yetimin dilinin halı kibi)
Yüksəlir bir inilti qəlbimdən,
Titrəti ruhü lərzədar şəbi.
Titrədir ruhumu ən qaranlıq gecəni titrədən kimi)

Bəh-bəh-bəh! Əhsən belə şairə, əhsən belə şeirə! Şeyri oxuduqca heyrlənə, həyəcanlına bilmirsən, düşünsən: İlahi, bu, necə şeirdir?!. Bu şeir yazıldığı zaman ulduzlar hansı bürcdə olmuşdur? Şair ilhamını kimdən və haradan almışdır?.. Həməndə suallara cavab tapırsan: Oradan, Ulu Tanrıdan! Şairə irsən keçən istedadından!..

Bu gözəl, dərin mənalı, bədii cəhətdən mükəmməl şeir məni yerimdən oynadır. Məni vəcdə gətirir, mənə zövq verir, məni ovsunlayır. Şair bir yetimin dili-halı kimi şeir dilini dinləyərkən, qəlbindən bir inilti qopub yüksəlir. O inilti ruhunu titrədir, qaranlıq gecə kimi onu qorxudur. Şair daima bir səra- xəyal, puç ümidə adlanır. Ürəyi söz üstə yanır. Ağlayır, sızlayır. Bu zaman ruhunun şeirdə çırpındığını duyur. Qəlbində elə bir gizli ehtiyac hiss edir ki, ona "vəbətə etilayi-xəyal" olur. Şeyr yazan şair onunla kamal bulur.

Daima bir səra- aldanırım;
(Daima bir xəyal, puç ümidə aldanırım)

Ağlarım, sızlarım, fəqət o zaman
Bir qırıqlıq, bir ehtiyaci-nihan
(----- bir gizli ehtiyac)
Öylə bir ehtiyaci-mübhəm ki;
(Elə bir qeyri-müəyyən, aydın olmayan,
müxtəlif cür başa düşülən ehtiyac ki)
Ona vabəstə etilayi-xəyal,
(Xəyalın yüksəlməsi, yüksək dərəcəyə
çatması ona bağlı, ondan asılı)

Budur gecənin ahəngi, (şair əsərlərini adətən gecələr yazardı) səmanın səmti, dalğın dəniz, həp sükuti-bəliğ (fikri gözəl ibarələrlə ifadə etmə, bəlağətlə yazma) sanki şairə deyir: “Şairin ruhunda bir ilham mövcuddur, bir məziyyət var ki, o da ibtilayi-qəramdır.” Yəni o da şeir yazmağa düçar edilmiş, mübtəla olmuş eşqdir. Bu şairin qəlbinə və ruhuna ilham edilən şairlik eşqi, şairlik təbidir!

İştə ahəngi-leyl, səmti-səma,
İştə dalğın dəniz, diyor sanki.
Həp sükuti-bəliğ içində bana:
Ruhi-şairdə mevcidi-ilham
Bir məziyyət var: “İbtilayi-qəram!..”

“İbtilayi-qəram” şeirinin A.Surun ölümündən qabaq yazılması şübhəsizdir. Ancaq mən “Qəmər!..” şeirinin ölümündən sonra qələmə alınmasını düşünürəm. Bu fikri deməyimə, yaxud bu fərziyyəni irəli sürməyimə şeirin bəzi misraları, o cümlədən “Həməni önümdə sənini çöhreyi-həzinini buldum” misrası əsas verir...

Odamda bir gecə səbrim tükəndi, bitdi məcalım;
Vücudum atəşi-humma* içində həp yanıyordu.

* Qızdırma atəşi.

Bütün mühitimi süzdükcə artıyordu mələlim,
Gözümdə bir sürü teyfi-əməl qanatlanıyordu.

Gecədir. Şairin fikirdən-zikirdən səbri tükənir. Vücudu qızdırma içində yanır. (Görünür, dostu A.Surun ölümü yadına düşür.) Öz mühitini düşündükcə mələli, qəm-qüssəsi artır. Gözündə bir sürü teyfi-əməl qanadlanır. Şair yata bilmir, dəniz kənarına gəlir. Dəniz kənarında hava gözəl, saf və təmiz olsa da, o, "iğbirari-siyəhrəng" (qara qızdırma içində) içində məhv olur; qəm-qüssə onu üzür. Bir kənarda oturub xəyalə dalır. Dənizə baxır. Dəniz də sanki şair kibi fikrə dalmış, xəyalə qərq olmuşdu. O, ağlayırdı, dəniz sakit və dinməz idi. Onun gümüş kibi saf cismini qucaqlamışdı. Qəmər (Ay) dənizin sinəsində lüt-üryan çiçəklənirdi. Ayın surəti dənizdə görünürdü.

Qəmər, o çöhreyi-dilbər, o nuri-cazibəpərvər,
Çiçəklənirdi onun sinəsində hər yeri üryan;
Qəmər, o misrəi-bərcəstə, a...h o şeiri-münəvvər
(Qəmər, ah, o nurlu şeirin gözəl bir misrası)
Gülümsüyor, onu əmdikcə mavi bir ləbi-rəyyan.
(Mavi bir dodağı sudan doymuş Ay əmdikcə o
gülümsəyirdi; dənizin ləpələri Qəməri vurub
sahilə atırdı.)

Şeirdəki incəliyə, lətafətə, dərinliyə və bədiiliyə, məncə, ən böyük sənətkar belə qibtə edə bilər!.. Bax, sevgili oxucular, şair, şeir və şeiriyyət budur!..

Şair suya baxırdı. Orada həm özünü, həm də Qəmərin surətini görürdü. O gözəl nur, o gözəl Qəmər, nuri-cazibəpərvər şairi özünə məftun etmişdi. O simbər Qızı – bədəni gümüş kimi gözəl, ağ Qızı dalğın nəzərləri öpərkən, sanki qarşısında "Qəmər! Qəmər!" deyə bir dili-məhzun keçmiş anır, (Yəni Abdulla Surla keçirdiyi günləri anır.) andıqca çırpınıb inləyirdi.

Cavid A.Surla İstanbulda günlərini bir yerdə az keçirmə-

mişdi. Bosfor boğazını səyahətə çıxmışdı. İndi o, dənizə baxaraq həmin günləri, həyatdan nakam köçmüş dostunu xatırlayırdı. Xatırladıqca qəmlənir, kədərlənir və "için-için ağlayırdı"; çırpınıb inləyirdi.

Bəni o nuri-lətif eyləmişdi kəndinə məftun;
O simbər qızı* dalğın nəzərlərimlə öpərkən
"Qəmər! Qəmər!.." deyə qarşımda sanki bir dili-zəbun
Anar da keçmiş, həp çırpınırdı inləyərəkdən.
"Bu hanki səs, bu nasıl bir iniltidir?" deyə daldım,
Həmən önümdə sənin çöhreyi-həznini buldum.

Şeir in sonuncu beytinə nəzər salaq. Şair öz-özündən soruşur: "Bu hanki səs, bu nasıl iniltidir?" Bu, elə həmin səs, həmin inilti idi! Səs Abdulla Surun səsi, inilti Cavidin iniltisi idi. Həmin səsə, həmin iniltiyə dalan şair, önündə dostunun həzin çöhrəsini görürdü.

Bu iki dost və həmfikir İstanbulda ağır və məşəqqətli bir həyat yaşamış, sıxıntılar keçirmiş, böyük maddi ehtiyaclar içində ali təhsil almışlardı. Maddi ehtiyac və sıxıntı içində yaşayan dostlar bəzən bir loxma çörəyi yarı bölmüşlərdi. Dostunu vaxtsız itirən şair, keçmiş günləri xatırlayır, onun xatirəsini əziz tutur, fikirlərini poetik misralara çevirirdi. Yazdıqca dostunun gözəl çöhrəsini misralar arasında görürdü...

Cavidin görkəmli şəxsiyyətlərə həsr etdiyi şeirlər bəzi-bəzi şairlərin ithaflarına bənzəməz. O bir çox şair üçün əsl nümunədir, əsl şeir, sənət nümunəsidir. Bədii cəhətdən mükəmməl, gözəl, dolğun və orijinaldır. Şair yaradıcılığında, şeirdə və sənətdə heç kimə bənzəmədiyi kimi, ithaflarında da heç kimə bənzəmir. Böyük və qüdrətli şair olduğunu, əsl novator, əsl modern sənətkar olduğunu təsdiq edir. Onun İsmayıl bəy Qasıralı və Əli bəy Hüseynzadəyə həsr etdiyi şeirlər də beləcə.

* Bədəni gümüş kimi gözəl, ağ.

2.17.3. İsmayıl bəy Qaspiralıya

İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
Öksüz, ölgün millətinə can verdi.

Mərsiyə qoxusu gələn bu beyti Cavidin İsmayıl bəy Qaspiralı (Qəsprinski) və Əli bəy Hüseynzadəyə ithaf etdiyi şeirlərin leytmotivi hesab etmək olar. Türkçü şairin onlara şeir həsr etməsi təsadüfi deyildi. Cavid bu böyük simaların çağdaş türk tarixi, türk mədəniyyəti, türk ədəbi-bədii və ictimai-siyasi fikri tarixindəki rolu və xidmətlərini vaxtında qiymətləndirmişdir. Adını ümumtürk tarixinə qızıl hərflərlə yazdıranları, müasir türk

İsmayıl bəy Qaspiralı (1847-1913). Görkəmli mütəfəkkir, türkçü, yazıçı, jurnalist və pedaqoq. Atasını Mustafə ağa Yaltanın yaxınlığındakı Qaspirə kəndində doğulmuşdur. O, təxəllüsünü oradan almışdır. İlk təhsilini Bağçasarayda almış, orta məktəbi Simferopolda (Ağməsciddə) bitirmişdir. Voronej və Moskva hərbi məktəbində oxumuşdur. O zamandan İsmayıl bəydə türk tarixinə sonsuz maraq və türkçülük fikri oyanmışdır. 1872-1874-cü illərdə Parisdə yaşamış və İstanbulda olmuşdur. Krıma qayıtdıqdan sonra ədəbi və jurnalistik fəaliyyətinə başlayır. 1881-ci ildə “Rusiya müsəlmanları” əsərini Ağməsciddə rus dilində çıxan “Təspudə” qəzetində çap etdirir. 1883-cü ildə “Tərcüman-i əhval-i zaman” adlı qəzetini nəşr etməyə başlayır. “Tərcüman” 1905-ci ilə qədər Rusiyada yaşayan türk xalqlarının yeganə qəzeti olur. Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanır. Qəzet dil birliyi və milli birlik uğrunda mübarizə aparır. İsmayıl bəyin əsas şüarı bu olur: “Dildə, fikirdə, işdə birlik!” Türk milli şüurunun oyanması, formalaşması və inkişafında İsmayıl bəyin böyük rolu və xidmətləri olur. O, Rusiya türklərinin varlıqlarını qoruması üçün yazı dilinə malik olmaları ideyasını irəli sürür və deyir: “Biz yalnız bundan sonra fikirdə və işdə birliyə çata bilərik.” İsmayıl bəy Rusiya türklərinin asanlıqla yazıb-oxuya bilmələri üçün “Üsul-i cədid” adlanan yeni təhsil metodunu irəli sürür. Bu metod Azərbaycanda,

tarixinə yeni səhifələr yazanları, onu şərəfləndirənləri, əqidə və məslək sahibi olanları, milli özünüdərkətmə baxımından türk dünyasına yeni nəfəs verənləri sevməyə, onlardan bəhrələnməyə bilməzdi.

Şeir 1914-cü ildə, İsmayıl bəyin ölümü münasibətilə yazılmışdır. “Məktəb çocuqlarına” qeydi ilə 31 oktyabr 1915-ci ildə “Məktəb” jurnalında çap edilmişdir. Şair təsadüfən şeiri bu jurnalda çap etdirməmişdir. Məqsədi maarif işçilərini, müəllim və ziyalıları İsmayıl bəyin həyatı və fəaliyyəti, onun vətəni və milləti qarşısında xidmətləri ilə tanış etməkdən ibarət olmuşdur...

İsmayıl bəy, o böyük bir türk idi,
Bir günəşdi Kırım üfüqlərindən
Parlayıb ətrafı nura qər qəttdi,
Yıldızlar yaratdı şəfəqlərindən.
İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
Öksüz, ölgün millətinə can verdi.

Şair İsmayıl bəyin türk dünyasının oyanışında, türkü, bir türk olaraq, özünə tanıtmasında, ayağa durmasında və öz hüquqlarını müdafiə etməsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirir. Onun təhsil sahəsində xidmətlərini poeziya dilinə çevirir. Yumuq gözləri, sağır qulaqları açmasını, sözünü türklərə dinlətməsini,

Orta Asiyada, Volqaboyunda və Krimda qəbul edilir və “cədid məktəbləri” yaradılır.

İsmayıl bəy Azərbaycanın bir sıra elm, təhsil, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri ilə, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ceyhun Hacıbəyli ilə tanış olmuş, əlaqə saxlamış, vəfat edəndək dostluq etmişdir. Onun atası Mustafa bəy Qasprinski M.F.Axundzadə ilə Tiflisdə tanış olmuşdur. Cavidlə şəxsən tanışlığı məlum deyildir. Tatar alimi İsmet Zaatov Cavidin İsmayıl bəyin fikri, əqidə və məslək birliyindən necə faydalanmasından danışarkən demişdir: “...В свою очередь, на наш взгляд мировоззрение и соответственно само творчество Гусейна Джавида испытало определенное влияние и воздействие, так называемых пантюркистских и панисламистских идей единения тюркского мира и

qan coşduran ruhu və kəskin dili ilə dilsizlərə dil verməsini, ürək-sizləri ürəkləndirməsini gözəl və təsirli bir dillə ifadə edir. Onu böyük bir ustad, fəzil bir mürşid kimi oxuculara tanıdır və sevdilir. “Ulu İsmayıl bəyin məsləki nə idi?” sualına bu cür cavab verir.

Onun məsləki bu idi daima:
 “İşdə birlik, dildə, fikirdə birlik...”
 İş, fikir, dil birliyi, olmayınca,
 Əvət, pək çətindir cihanda dirlik.

İsmayıl bəyin gördüyü işlər, irəli sürdüyü fikir və ideyalar onu tarixdə ölməz etmiş, yüksək mərtəbəyə qaldırmışdır. Türk dünyası durduqca o, həmişə yaşayacaq, həmişə cavan olacaq. Zaman dəyişdikcə o, türklərin könlündə pərəstiş bulacaq. Tarixlərdə, könuəllərdə, dillərdə yaşayacaq. Çünki o, özündən sonra böyük işlər qoyub getmiş, çağdaş türk tarixini şərəfləndirmişdir.

İsmayıl bəy ölməz, yaşar, hər yaşar,
 Tarixlərdə, gönüəllərdə, dillərdə.
 Böyük ruhu yüksək göylərdən aşar,
 Böyük adı yad olunur hər yerdə!..

Altılıq formasında yazılmış şeir həm də bir mahnı təsiri bağışlayır.

языка, поступках и мыслях – Дильде, иште, фикирде – бирлик!, автором которых был великий просветитель тюркского и исламского мира, учитель учителей из Бахчисарая Исмаил – бей Гаспринский. Об этом в частности свидетельствует и сам язык произведений Гусейна Джавида, близкий к общетюркскому (турецкому) письменному языку, который преподавал Гаспринский. Идеи Гаспринского находят отзвук и в подвергавшихся всеразличным нападкам со стороны советских властей за изобилие пантюркистского и панисламистского идейного содержания драматических и поэтических произведений Гусейна Джавида, что в принципе и послужило основанием, для того, чтобы подвергнуть драматурга гонениям и репрессиям...” (Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. H.Cavidin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilmiş Bey-nəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2012, s. 134-135).

Haşiyə. 21 dekabr 2013-cü ildə Eskişehrə Türksöyün xətti ilə Türkvizyon “Dildə birlik, fikirdə birlik, işdə birlik!” devizi altında Türk Kültür Dünyasının yarışması keçirilmişdir. Yarışmada Azərbaycan təmsilçisi Fərid Həsənov və başçılıq etdiyi komanda qalib gəlmişdir.

YUNESKO 2014-cü ili İsmayıl bəy Qaspıralını anım ili elan etmişdir. “Türksöy” H.Cavidin ona həsr etdiyi şeirdən xəbərdar olsun deyə, mən poçta ilə həmin şeiri Ankaraya göndərdim. Buna görə Türksöyün Azərbaycan bölməsinin rəhbəri Elçin Qafarlı mənə telefon açıb, təşəkkürünü bildirdi.

2.17.4. Əli bəy Hüseynzadəyə

Xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, İsmayıl bəy Qaspıralının da, Əli bəy Hüseynzadənin də, Ziya Gökalpın da, Əhməd bəy Ağaoğlunun da Hüseyn Cavidin türkçülük görüşlərinin biçimlənməsinə, bütövlükdə onun dünyagörüşü və yaradıcılığına təsiri olmuşdur. İstanbul Universiteti, onun müəllim və professorları, Türkiyə ədəbi mühiti və üstəgəl adını çəkdiyim və çəkmədiyim böyük türk ideoloqu və şəxsiyyətlərinin Cavid

Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) türk milli şüurunun oyanması və inkişafında qızgın fəaliyyət göstərmiş və xidmətləri olmuşdur. O, “Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” düsturunun müəllifidir. “Füyuzat” jurnalının nəşiri, “Füyuzat” ədəbi məktəbinin banisidir. Peterburq Universitetində, Paris Hüquq Məktəbində, Sarbonna Universitetində, İstanbul Universitetində təhsil almışdır. Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev 1868-1939) ilə birlikdə “Həyat” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Tarixə görkəmli ictimai-siyasi xadim, jurnalist, şair, nəzəriyyəçi, ideoloq kimi daxil olmuşdur.

sənəti və Cavid dünyagörüşünə təsirini onun bədii yaradıcılığında aydın görmək olar. Şair və dramaturq Cavid ömrünün sonunadək türkçülük məfkurəsinə sadiq qalmış, bu işdə öncül sənətkarlarımızdan biri kimi qələm çalmışdı. Sovet hökumətinin türklərə və türkçülüyə qarşı kəskin hücumları ondakı bu alovlu hissi və sevgini söndürə bilməmiş, əksinə, daha da alovlandırmışdır.

Şair “Çiçək sevgisi” şeirini Əli bəy Hüseynzadəyə həsr etmişdir. Onu “Ədəbiyyati-hikmətpərvər Hüseynzadəyə” qeydi ilə ilk öncə 1910-cu ildə “Həqiqət” qəzetində (27 yanvar) çap etdirmişdir. 1913-cü ildə nəşr etdirdiyi “Keçmiş günlər” kitabına isə belə bir qeydlə daxil etmişdir: “Ədəbi-möhtərəm Əli bəy Hüseynzadəyə”. 1910-cu il o zaman idi ki, Cavid İstanbuldan vətənə təzəcə qayıtmışdı. O, İstanbulda təhsil alarkən Əli bəylə görüşmüşdümmü, yaxud şəxsən onunla tanış idimi, demək çətindir? 1910-cu il o zaman idi ki, Əli bəy Bakıdan İstanbula çoxdan qayıtmışdı. Çox güman ki, Cavid də şeiri həmin ildə yazmışdır.

Sovet dönəmində Cavidin nəşr edilmiş bütün kitablarının tərtibçisi olmuş Turan Cavidin dediyinə görə, o, həmin şeiri nəşriyyatlara həmin qeydlə təqdim edirdi. Lakin sovet senzurası bəzi kitablarda həmin qeydin getməsinə razılıq vermir və onu

Türkçülük hərəkətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq, öz fikir və düşüncələrini “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir”, “Yazımız, dilimiz, birinci yılımız”, “Siyasəti – fərusət” və b. əsərlərində ifadə etmişdir. İstanbulda “Türk yurdu” dərnəyinin və eyni adlı dərginin təsisçilərindən biri olmuşdur. Rusiya türklərinin taleyi və real tarixi vəziyyəti onu həmişə düşündürmüşdür. O, 1904-cü ildə İstanbuldan Bakıya gəlir. Onun və Əhməd bəy Ağaoğlunun Bakıdakı fəaliyyəti birmənalı qarşılanmur. Məsələn, Firidun bəy Köçərli yazır: “Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib bizim şübbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi.” Əlabbas Müznib onların Bakıdan getməsinə bu cür səciyyələndirmişdir: [Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadənin] “getməsi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmış kimidir. Çünki o cənablar dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idilər. Müxtəsər, bir bölük maarif yığımı olan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idi.”

nəşrlərdən çıxarırdı. Səbəbi aydın idi: Əli bəy Hüseynzadə “burjua ideoloqu və sənətkarı idi”. İfadəmə görə oxuculardan üzr istəyirəm, sovet Azərbaycanında onu söyürdülər.

Əli bəy həm də incə, zərif və lətif bir romantik şair olmuşdu. Cavidin romantik bir səbkidə yazdığı şeirdə onun şeirlərinin romantik ruhu duyulur. Şeir zərif, incə və həssas bir duyğu ilə qələmə alınmışdır. Şair burada körpə bir Qız obrazı yaratmışdır. Qızın çiçək sevgisini son dərəcə təbii hiss və duyğularla təsvir etmişdir.

Dörd-beş yaşında sevimli, nəşəli, mələk baxışlı sarışın bir Qız oynaya-oynaya bağçaya gəlir. Anasının torpağa çiçək toxumları saçdığını görüncə, maraqlanır. Anasına suallar verməyə başlayır. Dərhal da ondan cavab alır.

- Əfəndim, annəciyim! Söylə saçdığın nə?
- Quzum, ayaqlama! Bunlar çiçək toxumlarıdır.
Səninçin istə bir az sonra pəmbə, mavi, sarı
Gözəl çiçəklər açar həpsi; anladınmı?

Qız anasının torpağa çiçək toxumları əkdiyini bilincə, sevinir. Lakin körpə anasının söylədiklərini tam anlamır. Anasına

Ə.Hüseynzadə sənət və ədəbiyyat haqqında maraqlı fikirlərin müəllifidir. Onun bədii yaradıcılıq haqqında bir neçə fikrinə nəzər salaq: “Mən öz kefinə tabe, bədayepərvər bir adamam. Aləmdə istər tufan qopsun, min vəlvələ, min qiyamət olsun, mən yenə nəğmət və əşar ilə həm özümü, həm də qarelərin və sameinimi məşğul etmək fikrindəyəm. Hər nə deyirlər desinlər, mən həm özümü, həm qarelərimi ancaq vəzn və qafiyyə zümzümələri ilə əyləndirib uyutmaq, aləmin qiylü qalından, vəlvələlərindən bixəbər etmək istiyorum.”

O, panislamizm və ermənilər məsələsindən danışarkən qeyd edirdi ki, ermənilər və onlara havadar xristian qüvvələr islama və türklüyə eyni siyasətdən bugün də eynilə istifadə edirlər. «Axı nə vaxta qədər şeirimiz deyəcək “Ayıltmadı qələmim bu türk ilə əcəmi? Vulfar xaçpərəst irtica da elə bunu istəyir. Fil hələ yatmış ikən, hələ “oyanma” baş verənə qədər “yatmış fili” yuxuda məhv etmək, didib-parçalamaq siyasəti yeridir.» Ulu türkçü və turançı hesab edirdi ki, islam ölkələrinin tutduğu yerlərin xəritəsini dürüst gətirib nəzərdən keçirəndə, bunun üstünə

naz satır, əkdini bəyənmiş. “Bən onları sevməm” deyərək, özü kiçik bir yerdə torpağa toxum saçmaq istədiyini bildirir. Anası buna razılıq verir.

- Pəki, mələk çocuğum, hər toxumdan al da bir az,
Bəyəndiyin yerə saç...

Qızıçğaz buna çox sevinir, fərəhlənir, atılıb-düşür. Toxumları alır, həpsini birər-birər torpağa saçır. Sonra sevincindən sanki bir kələbək kibi havada uçar. Həmin hadisədən azacıq bir zaman keçir. Ananın və Qızın əkdii toxumlar cücərti verir. Çiçəklər bağçanı əlvən rəngə boyayır. Elə bu zaman dəhşətli bir hadisə baş verir. Qız ölür, məzarda dərin bir uyquya dalır. Əkdii toxumların çiçəklərini görə bilmir.

Şu vəqədən azacıq bir zaman keçib getdi...
Gülümsəməkdə ikən şəms, o nevrusi-bahar,
Təbəssüm etməyə yüz tutdun büsbütün əzhar,
Sarıb da bağçayı hər rəngə, nura qərq etdi.
Fəqət o nazlı mələk nerdə!?.
- Şimdi yapıyınız,
Dərin bir uyquya dalmış məzar içində o qız.

Gözəl şeir, fəqət kədərli bir sonluq!..

bir az da qeyrət, namus, dirilik, fəaliyyət fikri gətirəndə, doğrudan da, elə bir qüvvət əmələ gəlir ki, onda nəinki xristian aləmi, bəlkə cəmi dünya təşvişə düşsə haqlıdır.

- Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü,

Nə qoydular deyəyim nə kəsdilər dilimi...

- Zəkadan ziyadə ilhamat ilə vücudə gələn bədayi-süxnəyə əşar və ədəbiyyat deyilir.

- Şeir insandakı Cənabi-Həqq tərəfindən öylə bir müəbbədir ki, insan çox kərə onunla ülvəyyat təqdır edir.

- Həyat ruh ilə daim, ruh da şeir ilə qaimdir.

2.18. Qəzet və jurnallarla əməkdaşlığı

1

Hüseyn Cavidin qəzet və jurnallarla əməkdaşlığının tarixi 1904-cü ildən başlanır. Onun həmin ilədək hansı mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etməsi məlum deyildir.

O, 1904-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Urmiya şəhərində yaşayırdı. Burada müəllimi Məhəmməd Tağı Sidqinin vəfatını eşidir. Bir şeir-nekroloq yazıb, onu “Şərqi-Rus” qəzetinə göndərir. Qəzet həmin ildə şeiri öz səhifəsində çap edir. Beləliklə, Cavidin mətbuatla əməkdaşlığı başlanır. Bu, başlanğıc uğurlu olur. Sonralar o, Azərbaycan, İran, Türkiyə, Tiflis mətbuatı ilə müntəzəm olaraq əməkdaşlıq edir. Hətta bəzi dramatik əsərlərini, o cümlədən “Zavallı qadın” (“Maral”) faciəsini “İqbal”, “Şeyx Sənan” faciəsini isə bütövlükdə “Açıq söz” qəzetlərində çap etdirir. Sovet illərində mətbuatla əməkdaşlığını davam etdirir. Şeirlərini, dramatik əsərlərindən parçaları və “Azər” epik-dramatik poemasından bəzi hissələri müxtəlif qəzet və jurnallarda dərc etdirir.

Mən şairin Bakı və İstanbul mətbuatında çap etdirdiyi əsərləri barəsində ayrıca söz açdığımdan, siyahısını tərtib edib bu kitabda verdiyimdən üzərində geniş dayanmıram.

2

Cavid istər XX əsrin əvvəlləri olsun, istərsə də sovet dönəmi, daha çox qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq etmişdir. İstanbulda təhsil alarkən şeirlərini daha çox “Siratı-müstəqim”*, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra isə “Füyuzat”, (“Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə”) “Molla Nəsrəddin” (“Novruz bayramı”), “Şəlalə” (“Sevinmə, gülmə, quzum!..”), “Məktəb” (“İsmayıl bəy”) və “Qız məktəbində”), sovet dönəmində “Yaşıl yapraqlar” (“Bənim tanrım”) “İnqilab və mədəniyyət” (“Çəlik qollar”) və b.

* Düz yol, doğru yol.

jurnallarında çap etdirmişdir.* Mən qeyd etdiyim yeddi şeirdən beşi barəsində bu kitabda danışmışam. Burada yalnız üç şeiri – “**Novruz bayramı**”, “**Çəlik qollar**” və “**Qaçqın**” şeirləri haqda bir-iki söz deməklə kifayətlənəcəm.

3

Cavidlə “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” jurnalı arasında əlaqə, əməkdaşlıq və münasibət necə olmuşdur? Mən bu suala “Əsrin şairi” səkkizinci kitabımda az-çox cavab vermişəm. Əli bəy Hüseynzadə ilə Cavidin tanışlığı haqda əlimdə heç bir sənəd yoxdur. Bu səbəbdən onların şəxsən tanış olub-olmaması haqda bir söz deyə bilmərəm. Məlum olan budur ki, o, 1907-ci ildə İstanbulda təhsil alarkən yuxarıda qeyd etdiyim şeiri “Füyuzat” jurnalına göndərmişdir. Jurnal onu öz səhifələrində dərc etmişdir. Cavid “Füyuzat” ədəbi cərəyanının (ədəbi məktəbinin) nümayəndəsi olmuşdur. Bəkir Çobanzadənin yazdığına görə, şair jurnalın xətti-hərəkətini davam etdirmədiyinə görə ciddi tənqid olunmuşdur.

4

“Molla Nəsrəddin” jurnalına gəlincə, deməliyəm ki, şair onun naşiri Cəlil Məmmədquluzadə ilə şəxsən tanış idi. 1912-1914-cü illərdə Tiflisdə yaşarkən və işlərkən Mirzə Cəlillə daha yaxın olmuş, dəfələrlə onunla görüşüb söhbət etmişlər. Bu tanışlıq və dostluq sovet hakimiyyəti illərində də davam etmişdir. Yazıçıların 1920-ci illərdə qrup şəklində çəkirdikləri məşhur bir fotosəkil var. Turan Cavidin təsdiqinə görə, şəkil çəkilərkən Cavid qıraqda dayanıbmış. Mirzə Cəlil onu yanına dəvət etmiş və yanında (hər ikisi ortada) oturtmuşdur.

O, İstanbulda təhsil alarkən jurnalla maraqlanmağa başlamış, məktublarından birində Qurbanəli Şərifzadəyə yazmışdır:

* Onun sovet mətbuatında bəzi dramatik əsərlərindən, o cümlədən “Peyğəmbər”dən parçalar çap edilmişdir.

“...Qafqazın möhnətəngiz xəbərlərini oxuduqda pərişanhal olmağın nəzərə alıb, bəzi sıxıntıları rəf etmək üçün “Molla Nəsrəddin” əmiyə [məktub] yazdım ki, qış gecələrindən ötrü fəna deyil deyər bir müddət Rusiyanın İstanbuldakı postasına yollasınlar.”

Əziz Şərifin yazdığına və təsdiqinə görə, Tiflisdə jurnalın “Peski” küçəsində yerləşən binasında Cavidlə tez-tez görüşərdi. Lakin Cavid jurnalda iştirak etməzdi. Məncə, bu onunla əlaqədar ola bilərdi ki, yazdığı şeirlər jurnalın ruhuna və profilinə uyğun deyildi.

5

Şair “Molla Nəsrəddin” jurnalında yalnız bircə dəfə iştirak etmişdir. 1913-cü ildə Tiflisdə yaşarkən “**Novruz bayramı**” şeirini (mart №8) məcmuədə çap etdirmişdir. Şeir 5 bənddən, 36 misradan ibarətdir. Birinci və üçüncü bəndləri 6, ikinci və dördüncü bəndləri 10, sonuncu bəndi 4 misradır. Novruzun gəlişinə sanki bir uşaq kimi sevinən şair, bu əziz bayramı alqışlayır və yazır:

İştə novruz! Yetişdi fəsl-i-bahar,
Gəldi işrət zamanı, qardaşlar!
Nə gözəl bayram... Ah, nə xoş fürsət!
Sayılır əhli-zevqə bir nemət!..
Böylə şad gün düşərmə bir də ələ?
Keçirin beş gün ömrü ləzzət ilə.

Turan Cavidin təsdiqinə görə, novruz atasının ən sevimli bayramı idi. Yeri gəlmişkən deyim ki, şair həmin şeiri yazıb çap

Qeyd. Cavid, ümumiyyətlə, həyatını mətbuatsız, qəzet və jurnalsız təsəvvür etməmişdir. O, Naxçıvanda, Təbrizdə, Urmiyada, Tiflis və Bakıda yaşarkən yerli mətbuatı daima izləmiş, oxumuş və zəngin informasiyaya malik olmuşdur. Məsələn, o, İstanbulda olarkən İran tələbələri ilə tanış olur. Onların vasitəsilə “Həblülmətin” qəzetini, Mirzə Abdullah vasitəsilə isə “İrşad” qəzetini alıb oxuyur. Bu haqda onun məktub və məqalələrində, Ə.Şərifin gündəliklərində, Q.Məmmədlinin “Cavid – ömrü boyu” salnaməsində və b. qaynaqlarda kifayət qədər zəngin məlumat var.

etdirdikdən 23 il sonra Novruz bayramını Bakıda zindanda “qeyd edəcək”, sorğu-suala tutulacaq.

6

Tarixən belə olmuşdur və belədir: xeyir və şər, kədər və sevinc, qəm-qüssə və şadlıq əkiz yaranmışdır. Şair şeirdə bu cəhəti qabarıq vermişdir. Əgər dünyanın bir tərəfində toy-bayramdırsa, bir tərəfində hüzn və kədərdir; əgər dünyanın bir parçasında insanlar şadlıq edirlərsə, digər parçasında qızıl qanlar axır, insanlar öz əzizlərinə yas saxlayırlar. Kimin evində yas varsa, o, əza tutur, qara bayram keçirir. Kimin evində yas yoxdursa, o əziz bayramı şadyanılıqla keçirir.

Yalnız hanki evdə yas varsa,
Bir onun borcudur ki, tutsun əza.
Birinin ölsə qardaşı naçar,
Qara bayram tutar... bir adət var.

Şair müsəlmanları bu adəti pozmamaya, bahar bayramını layiqincə qarşılamaya və yola salmaya, sevgili Peyğəmbərimizin, Rəsuli-Xudanın əmrini unutmamaya çağırır. Eyni zamanda İranda və Balkanlarda axıdılan qızıl qanlara göz yuma bilmir. Məncə, o “İranda qardaşın qızıl qanda” deyərkən İran inqilabını nəzərdə tutur.

Nəyə lazım, canım, sıqıntı, əzab.
Bütün İranda, cümlə Balkanda,
Çırpınır qardaşın qızıl qanda!
İştə bir qətlgaha dönmüş yer!
Məhv olan yüz deyil ki! Yüz bindir.

7

Şeirin yazılma tarixi məlum deyildir. Ancaq jurnalda dərc edilmə tarixi məlumdur. Düşünmək olar ki, şeir 1913-cü ildə qələmə alınmışdır. 1912-1913-cü illərdə İranda və Balkanlarda

gerçəkdən nahaq qanlar tökülürdü. İrticaçı İran rejimi Səttarxan hərəkətinə son vermiş, ölkə bir qətlgaha çevrilmişdi... Bütün bunlara baxmayaraq, şair insanları qədim adət və ənənəni pozmamaya, Novruz bayramını layiqincə qeyd etməyə dəvət edir.

Ana! Həmşirə! Ey nişanlı gəlin!
Siz də əsla sıqılmayın, sevinin.
Əzilib məhv olursa ailələr,
Sizə aid deyil bu qəmli xəbər.
Yetsə iffət, kəsilsə əmcəklər,
Sevinin!.. İstəməz düşüncə, kədər...
Sevinin! Zurna, toy çalın, sevinin,
Nə gözəl bayram! Of, gülün, sevinin!
Dinə, namusa küsdünüzsə, gülün!
Sevinin, həp gülün!.. Nə nəşəli gün!?

8

Cavid 1920-1930-cu illərdə, demək olar ki, bütün ədəbi ictimaiyyət, partiya və sovet hökuməti tərəfindən tənqid atəşinə tutulur, yeni quruluşdan yazmağa çağırılırdı. Ancaq o, tənqidçilərin və sovet rəhbərlərinin sözlərini qulaq ardına vururdu. Turan Cavid demişkən, dannana-dannana öz işini görürdü. Şair bir şeirində “Həzz etmədim firqədən, siyasəydən” yazsa da, bəzən “həzz alır”, gözə kül üfürmək üçün firqədən və siyasətdən yazırdı. Onun “Çəlik qollar”, “Azər” poemasındakı “Səlmanın səsi” şeirlərini buna misal göstərmək olar.

9

Şair “Çəlik qollar” şeirini Bakı işçilərinə həsr etmişdir. Şeiri 1934-cü ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (№6-7) çap etdirmişdir.

Onlar, o çəlik qollar, o qollardakı qüvvət
Saçmaqda quduz kinlərə dəhşət,

Yoq, bir daha görməz o çəlik qolları zəncir,
Çıldırda da hər qanlı cihangir.

Şeirdə Bakı fəhlələrinin gücü və qüvvətilə bərabər, təyyarədə şimal buzlu okeanına səyahət edən igid cəlyuskinçilər də xatırlanır. Bakı fəhlələrinin güclü çəlik qolları quduz kinlərə dəhşət saçır. Lirik qəhrəman o qolları bir daha zəncirdə görmək istəmir. Tunc üzlü şanlı əmək ordusunun qüdrətinə inanır. Düşməni heçə sayan əmək ordusunu sülhə qoşmağa, çalışmağa, öz qüvvət və qüdrətilə aləmə işıq saçmağa səsləyir.

Ey şanlı əmək ordusu, ey şanlı mübariz!
Çoqlar səni zənn etsə də acız,
Sən yüksələcək, parlayacaq, parladaçaqsın,
Hər qütbə şətarət qatacaqsın.

10

Cavid 1918-ci ilin avqust ayında evləndikdən sonra ailəsilə Bakıya köçür. "Tatarski" küçəsində kirayə bir otaq tutur. Kasıb bir ailə həyatı yaşayır. Müəllimlik edərək, ailəsini birtəhər dolandırır. Lakin onların "xoş günlərinin" ömrü az olur. Onun dərsləri azalır, ailənin güzəranı daha da ağırlaşır. Ailənin ağır vəziyyəti, xüsusilə Mişkinaz xanımı – təzə gəlini daha çox kəndərləndirir. Özü demişkən, Naxçıvandan qərrib bir yerə gəlmiş təzə gəlinin nə yeməyə bir şeyi var idi, nə də geyməyə. Bu hal təzə gəlinə yamanca təsir edir. Bunu görən şair, üzünü ona tutaraq deyir: "Bax, indi əsl qaçqına bənzəyirsən. Xoş bizim halımıza. Boş ev, boş bucaq, boş ocaq... Bəh-bəh! Lap şeir malıdır ki!.."

Bax, "Qaçqın" şeiri belə yaranır. Şair onu 1921-ci ildə "Yeni yıldız" jurnalının 1-ci nömrəsində çap etdirir. Sovet dönməsində Turan Cavid şeiri Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə verir. Şeir 1976-cı ildə Mişkinaz Cavidin nəşr etdirdiyi "Cavidi xatırlarkən" xatirələr kitabına, 1982 və 2012-ci illərdə mənim tərtib etdiyim "Cavidi

xatırlarkən” xatirələr və məqalələr kitabına, Turan Cavidin 2005-ci ildə tərtib və çap etdirdiyi beş cildliyin birinci cildinə daxil edilmişdir.

11

Şeirdə, diqqəti hər şeydən öncə, şairin öz həyat yoldaşına səmimi hiss və duyğuları, böyük sevgi və məhəbbəti öz ifadəsini tapmışdır. Onun heç bir əsərində həyat yoldaşı bu şeirdə olduğu kimi təsvir edilməmişdir. Mişkinaz xanım gerçəkdən gözəl qadın olmuşdur. Buna görə də o, el arasında “Gözəl ana” ləqəbi almışdı. Şair onu böyük məhəbbətlə sevmiş, öz ilhamını ondan almışdır. Mişkinaz xanım da öz ərinə qarşı həmişə diqqətli, qayğıkeş, mehriban və sədaqətli olmuşdur. Məncə, o, **müasir Azərbaycan qadınlığının namus, qeyrət, sədaqət və gözəllik timsalı və nümunəsidir.**

Haşiyə. Şair 1937-ci ildə həbs edildikdən sonra ailəsi ilə son dəfə 1939-cu ildə görüşür. Daha doğrusu, Sibirə sürgün edilməmişdən qabaq onların görüşünə icazə verilir. Mişkinaz Cavidin xatirələrindən:

- 1939-cu il iki iyul saat on ikidə görüş verdilər. Cavid xeyli arıqlamışdı. Rəngi qaçmışdı. Bir qolunu açıb Turanı və Ərtoğrolu özünə tərəf sıxdı... Birdən səs eşitdim: “Görüş qurtardı!..” O, üçümüzü birdən qucaqladı və dedi: “Darıxmayın. Mərd olun, mərd ölün. Nə qədər deyiləsi sözlərim, deyiləsi dərdlərim, görüləsi işlərim var. Zindəndə ərinə dönüklük edənləri, əyri yola gedənləri eşitdim. Əsl sədaqət ağır gündə bilinir. Silinməz ləkə, çəkiləsi dərd elə dərdlərdi. Şükür o adlar ki, adımızda yoxdur. Mən şad gedirəm, bu hər şeydən üstündü...”

12

Hələ 1937-ci ilə çox qalıb. Şair arvadı ilə “Tatarski” küçəsində bir daxmada kirayəşin yaşayır. Güzəranları ağırdır. Ər-arvad bir-birinə təskinlik verir. Şair qələmə sarılıb bu sözləri kağız üzərinə köçürür:

Örtünmə,* dur! Kimsin, nerəlisin sən?
 Gözəl qaçqın, başı bəlalı qaçqın!
 Gül ki, nur saçılısın qönçə ləbindən,
 Ey hər halı mələk ədalı qaçqın!..

Şair şeirdə hər halı mələk ədalı olan qadınının sanki gözəl bir rəsmini yaradır. Saçlarının gecənin qaranlığı kimi qara olduğunu, süzgün gözlərini, qönçə dodaqlarını, gül üzünü könülü məst edən gülümsəməsini məxsusi vurğulayır, bütün həyatını onunla keçirmək istəyir.

Bən istərim ömrüm səninlə gülsün,
 Söylə, nə dərdin varsa anlat bütün;
 Aman, nə oldu ki, sən böylə düşdün
 Yurdundan, elindən aralı qaçqın.

13

Görün, şair öz qadınını hansı təşbihlərlə vəsf edir: “Gözəl qaçqın”, “ədalı qaçqın”, “başı bəlalı qaçqın”, “dağların maralı qaçqın”, “yurdundan, elindən aralı qaçqın” və s. Dörd bəndlik qoşmanın sonuncu bəndində şairin öz sevgilisinə, öz ömür yoldaşına qarşı vurğunluğu, onu böyük məhəbbətlə sevdiyi bu cür vəsf edilir:

Ah, səni gördüm də dağıldı huşum,
 Vuruldun sana, sanki bir sərxoşum,
 Bən də sən kibi qərib bir quşum,
 Gəl bana, ey gönlü yaralı qaçqın!..

Şeirdə ağız ədəbiyyatından gəlmə canlı xalq ifadələri, canlı xalq deyimləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Təəssüf ki, ömrünü vəfalı arvadı ilə bir yerdə başa vurmaq şairə qismət olmadı. Onlar bir-birindən xəbərsiz biri Sibirdə, o birisi Bakıda əbədiyyətə qovuşdu...

* Molla Hüseynin qızı olan Mişkinaz xanım çadra örtərdi.

2.19. Cavidin əsərləri dərsliklərdə (1920-1930-cu illər)

Cavidin əsərlərini tədris proqramları və dərsliklərə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində Abdulla Şaiq və Mahmud bəy Mahmudbəyov daxil etmişlər. Şairin tərcümeyi-halını ilk dəfə qələmə alanlardan biri A.Şaiq olmuşdur. Bir gün A.Şaiq şairin əsərlərini orta və ali məktəb dərsliklərinə salmaq üçün ona müraciət edir. Şair gülə-gülə və zarafatla deyir: "Yaz ki, dimdiyinin sarısı getməmiş sərçə balasıdır..." Bu sözə hər ikisi gülür. Sonra A.Şaiq şairin tərcümeyi-halını onun öz dilindən qələmə alır...

1919. Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq. Ədəbiyyat dərsləri.*

Bu dərsliyin "Drama janrı" bölməsində janrın xüsusiyyətləri M.F.Axundovun "Hacı Qara", Cavidin "Ana", "Maral", "Şeyx Sənan" və "Şeyda" pyesləri əsasında izah edilir.

1919. A.Şaiq və M.Mahmudbəyov. Müntəxəbat (Qiraət kitabı). H.Cavid. "Bir qız". ("Qız məktəbində")

1919. A.Şaiq. Türk çələngi. (3-cü və 4-cü siniflər üçün) H.Cavidin qısa tərcümeyi-halı verilir. "Balaxanı neft mədənlərində",** "Küçük sərsəri", "Öksüz Ənvər", "İlk bahar", "Qız məktəbində", "Çiçək sevgisi".

1920. A.Şaiq. Türk ədəbiyyatı. H.Cavidin tərcümeyi-halı verilir. Çap edilmiş. ("Keçmiş günlər", "Bahar şəbnəmləri", "Ana", "Maral", "Şeyda", "Şeyx Sənan") və edilməmiş ("Uçurum", "İblis", "Afət") əsərləri qeyd edilir.

1924. A.Şaiq. Qiraət kitabı. Cavidin tərcümeyi-halı. "Öksüz Ənvər", "Qız məktəbində", "Çiçək sevgisi", "Qoca türkün vəsiyyəti".

1924. A.Şaiq. Türk ədəbiyyatı. Cavidin tərcümeyi-halı.

* Dərsliyin surəti mənim şəxsi arxivimdədir. Müstəqillik illərində ərəb qrafikasından Azərbaycan türkcəsinə translitrasiya olunmuş və çap edilmişdir.

** Son nəşrlərdə "Bakıda" şeiri.

“Bakıda”, “Küçük sərsəri”, “Hərb və fəlakət”. Nəşr edilmiş əsərləri: “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri”, “Ana”, “Maral”, “Şeyda”, “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”. Çap edilməmiş əsərləri: “Uçurum”, “Afət”, “Topal Teymur”.

1925. A.Şaiq. Qiraət kitabı. Cavidin tərcümeyi-halı. “Öksüz Ənvər”, “İlk bahar”, “Qız məktəbində”, “Çiçək sevgisi”, “Qoca türkün vəsiyyəti”.

1932. Ədəbiyyatdan iş kitabı. 1905-ci il inqilabından sonra burjua inqilabı. [1917-ci il burjua-demokratik inqilabı.] “Şeyda”. (İkinci pərdə) Suallar: 1. “Bu pərdədə iştirak edən tiplər hansı sinifin nümayəndələridir?”. 2. “Cavid bu tiplərin hansını idealizə edir?”

1933. Ədəbiyyat müntəxəbatı. On illik məktəblər üçün. Əli Nazimin yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində “İblis” və “Şeyda” pyesləri təhlil edilir.

1933. Məmməd Arif və Əli Sultanlı. Ədəbiyyat müntəxəbatı. Cavidin anadan olduğu il səhv olaraq 1889-cu il göstərilir. Tərcümeyi-halı. “Məsud və Şəfiqə”, “Şeyda” (I pərdə), II, III və IV pərdələrin məzmunu. “İblis”. (İblisin son monoloqu)

1936. Əli Sultanlı. Ədəbiyyat müntəxəbatı. (Orta məktəblərin 7-ci sinfi üçün). 1933-cü il nəşrindən fərqlənmir. “Azər” poeması haqda ayrıca söz açılır.

Cavid 1937-ci il iyun ayının 3-dən 4-nə keçən gecə həbs edilir. Onun əsərlərinin çapına, tamaşasına, orta və ali məktəblərdə tədrisinə rəsmi qadağa qoyulur. O, 1956-cı ildə bəraət alsa da, əsərləri uzun müddət orta və ali məktəblərin tədris proqramları və dərsliklərə salınmır. Salınması isə böyük mübahisələrə səbəb olur; gah salınır, gah da çıxarılır. Mənim bu barədə gündəliklərimdə ayrıca qeydlərim var. (Həmin gündəlikləri Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə təqdim etmişəm.) Həmin mövzu ilə bağlı şəxsi arxivimdə əlyazma şəklində geniş bir yazım saxlanılır. İmkanım olsa və ömrüm vəfa etsə, onu ayrıca kitab şəklində çap etdirmək fikrim var.

2.20. Cavid şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri və poetik formaları

1

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və cavidşünaslıqda az işlənən mövzulardan biri Cavid lirikasının poetikası və sənətkarlıq xüsusiyyətləridir. Araşdırıcılar və cavidşünaslar daha çox onun dramaturgiyasına diqqət yetirdiklərindən, lirikası tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Hənəfi Zeynallı və bir neçə tənqidçini nəzər almasaq, şairin şeirləri haqqında 1920-1930-cu illərdə, demək olar ki, elə bir ciddi araşdırmalar aparılmamışdır. Bu proses 1960-cı illərə qədər davam etmişdir. Sovet dövründə 20 il (1937-1956) Cavid əsərlərinin nəşri, tamaşaya qoyulması, üzərində tədqiqat işi aparılması qadağan edildiyindən o, tamamilə tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Həmin illərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla, müsavətçilər şair haqqında daha çox Türkiyə mətbuatında söz açmış, məqalələr çap etdirmişlər.

2

1960-cı ildə Məhəmməd Cəfər Cəfərovun “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası nəşr edildi. Monoqrafiyada bədii ədəbiyyat və elmi tədqiqat sahəsində sovet siyasəti və ideologiyasından irəli gələn bir çox nöqsanlara baxmayaraq, həmin monoqrafiya Cavid haqqında ilk sanballı elmi tədqiqat əsəri sayıla bilər. Ancaq əsərdə yalnız Cavidin dramaturji yaradıcılığı tədqiq edilir, lirikasına isə, bəzi istisnaları nəzər almasaq, demək olar ki, toxunulmur. Amma bütövlükdə həmin monoqrafiya uzun illər tədqiqatdan kənarda qalmış şair və dramaturqun yaradıcılığının öyrənilməsinə, daha dərin tədqiqatlar aparılmasına maraq oyatmışdır. Həmin maraq 1970-1990-cı illərdə daha intensiv xarakter alır. Cavid haqqında böyük elmi əsərlər, dissertasiyalar, məqalələr və monoqrafiyalar yazılır. 1920-1930-cu illərdə əsas qoyulmuş və təşəkkül prosesi keçirən cavidşünaslıq həmin dövrdə formalaşır. Azərbaycan

ədəbiyyatşünaslığında “cavidşünaslıq” adlı yeni qol, tədqiqat obyektinə və sahəsinə yaranır. Məmməd Cəfər, Əbülfəz İbadoğlu, Zəhid Əkbərov, Məsud Əlioğlu, Yaşar Qarayev, Tamilla Təhmasib və b. maraqlı araşdırmalar aparırlar. Müstəqillik illərində Cavid sənəti və yaradıcılığına maraq daha da artır. Geniş və dərin araşdırmalar aparılır, beynəlxalq səviyyədə tədbirlər həyata keçirilir. Bununla belə, kifayət qədər zəif tədqiqat işləri və məqalələr meydana gəlir...

3

Məmməd Cəfər axtarışlarını davam etdirərək, 1960-cı ildə 89 kitab səhifəsi olan Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında sanballı elmi iş yazır və onu çap etdirir. 1974-cü ildə “Dramalarında sənətkarlıq”, “Bədii təsvir vasitələri”, “Poetik formalar”, “Cavidin dil və üslubu” başlıqları altında əsərlərinin ikinci cildinə daxil edib çap etdirir. Şairin lirikası, onun bədii xüsusiyyətləri barəsində ayrıca söz açır və yazır: “Hüseyn Cavid şeirin bütün janrlarında (mənzum dramalarında, poema, liro-epik poemalarında, süjetli şeirlərində, siyasi-ictimai, fəlsəfi-lirik şeirlərində), klassik şeirin və şifahi xalq şeirinin bütün əsas şakillərindən (üçlük, dördlük, qoşma, bəyatı, rübai, məsnəvi, muxəmməs, müsəddəs, qəzəl, tərkibbənd, müstəzad, türkü, nəğmə, şərqi və s.) çox müvəffəqiyyətlə və yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.”¹

Onun araşdırmalarına görə:

1. “Məsud və Şəfiqə” (“Bakıda”), “İlk bahar”, “Hərb və fəlakət”, “Qız məktəbində”, “Məzlumlar üçün”, “Bir xatirə” (“İştə bir divanədən bir xatirə”), “Qadın” şeirləri məsnəvi;

2. “Dəniz pərisi”, “Son baharda”, “Küçük sərsəri”, “Öksüz Ənvər”, “Hər yer səfalı, nəşəli”, “Sevinmə, gülmə, quzum!..”,

¹ Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1974, s. 255.

Qeyd. M.Cəfər bəzi şeirlərinin adını təhrif etmişdir. Mən onları orijinalına uyğun olaraq yazdım.

“Vərəmli qız”, “Bən istərim ki...” dördlük (mürəbbə);

3. “Neçin” müxəmməs (beşlik);

4. “Qürubə qarşı”, “Dün və bu gün”, “Uyuyor”, “Hərb Allahı qarşısında” (“Hərb İlahi qarşısında”) müsəddəs şəklində yazılmışdır.

5. “Dəniz tamaçası” əruzun xəfif, “Bən istərim ki...” müctəs, “İştə bir divanədən bir xatirə” rəməl, “Məzlumlar üçün” (tam adı belədir: “Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzlumlar üçün”. Şeir sovet nəşrlərinə ixtisarla və “Məzlumlar üçün” adı ilə salınmışdır.) müzare, “Xuraman-xuraman” mütəqarib bəhrindədir.

4

Ögər belə demək mümkünsə, Cavid əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdıranlar sırasında Məmməd Cəfər birinci sıradadır. Əbülfəz İbadoğlu “İblis”, Zahid Əkbərov “Şeyx Sənan” faciələrinin poetik formalarını ətraflı araşdırmışdır. Çağdaş Azərbaycan poeziyasına sonet janrını və sərbəst şeiri Cavid gətirmişdir. Sovet dövründə bizim bəzi şairlərimiz, o cümlədən Rəsul Rza, Adil Babayev, Fikrət Qoca və b. şairlər həmin janrı və sərbəst şeiri yaradıcılıqlarında davam etdirmişlər. Cavid soneti və sərbəst şeiri haqqında Məmməd Cəfər, Əkrəm Cəfər, Əjdər İsmayılov, Hüseyn Həşimli və b. məxsusi araşdırmalar aparmışlar. Məsələn, Əkrəm Cəfər yazır: «H.Cavid əsərin (“Azər”in – İ.A.) yazılışında əruz və heca vəznləri ilə yanaşı “Keçmiş günlər”də və “Bahar şəbnəmləri”ndə rast gəlmədiyimiz sərbəst nəzm şeir şəkillərindən istifadə etmişdir.»¹

Mən hesab edirəm ki, Cavid şeirlərində də, bəzi mənzum dramalarında da sərbəst şeirdən istifadə etmişdir. O, 1913-cü ildə nəşr etdirdiyi “Ana” dramasının sonunda belə bir qeyd vermişdi: “Barmaq üsulu, yaxud mənzum yazılarda rəvi və qafiyəcə təqib

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, I cild, 1982, s. 309.

edilən üsul da pək sıgı olmayaraq olduqca sərbəst və genişdir.” Şair bu sərbəstlikdən şeirlərində, o cümlədən mənzum dramalarında geniş istifadə etmişdir.

5

Söz düşmüşkən, bir neçə söz Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğun haqqında. İlk öncə S.Vurğundan başlamaq istəyirəm.

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini –
Təbiət ilhama çağırır məni!

Bir neçə bənddən ibarət olan və yeddilik formasında yazılan həmin şeirin sonuncu bəndləri bu cür tamamlanır:

Bu nemət ilhama çağırır məni!
Şeiriyyət ilhama çağırır məni!

S.Vurğunun bəzi sovet tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, guya həmin poetik formanı poeziyamıza o gətirmişdir. Halbuki bu fikir kökündən səhvdir. Həmin poetik formadan bizim şifahi xalq ədəbiyyatında və yazılı ədəbiyyatda geniş istifadə edilmişdir. M.Hadinin “Amali-tərəqqi” şeirinə nəzər salaq.

Həqiqi arzumuz intizami-hali-millətdir,
Məsaimiz bütün məsrufi-istikmali-millətdir,
Əsasi-fikrimiz təmini-istiqlali-millətdir,
Ürəkdə bəslənən amalımız iqbalı-millətdir,
Yeganə nöqtəyi-mətlub istiqlali-millətdir.¹

Beşlik formasında yazılmış və beş bənddən ibarət olan şeir qafiyələnmə sisteminə görə S.Vurğunun şeirindən fərqlənsə də,

¹ Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 1978, s. 14.

poetik formaca, demək olar ki, eynidir. Bəndlərin son misraları bu cür tamamlanır:

Bizim məqsudumuz islahi-hali-adəmiyyətdir.
Rəvayi bəxşü bəhcətzayi-gülşənzari-millətdir.

M.Hadi şəkilcə müxtəlif poetik formalarda yazdığı “Məktəb” (altılıq), “Məktəb şərqisi” (altılıq), “Kitabi-həyat” (beşlik), “Təbriki-eydi-əzha” (yeddilik) və s. şeirlərində həmin poetik formadan istifadə etmişdir.

6

H.Cavid də bəzi şeirlərini həmin poetik formada qələmə almışdır. Bu cəhətdən onun “Bir rəsm qarşısında” (altılıq), “Rəqs” (yeddilik), “Çoban türküsi” (qoşma, dördlük), “Dün və bu gün” (altılıq), “Növha” (beşlik), “İsmayıl bəy” (altılıq) və s. şeirləri xarakterikdir.

Gönlüm quşu geyib yenə matəm libasını,
Ağaz edibdi nəğməyi-möhnət fəzasını.
Gəlmiş fəğanə neytək ucaldıb nəvasını,
Bərpa qılıb nə növ müsibət əsasını,
Ta bir doyunca saxlaya millət əzasını.

(“Növha”)

Beşlik formasında yazılmış 17 bəndlik şeirin son bəndləri bu cür tamamlanır:

Söndürmək istiyorlar onun da ziyasını.
İndi rəva bilir bizə hər bir cəfasını.
Himmətlə kəsb ediblə, təməddün səfasını.
Çox kimsə çün məmatda tapmış fəqasını.

İlk bəndin son misralarındakı söz və ifadələrin təkrarı, təbiidir ki, bədii fikri qüvvətləndirməyə xidmət edir, şeirə məxsusi bədii forma və çalar verir.

7

M.Hadinin “Məktəb şərqi” şeiri altılıq formasında yazılmış və 5 bənddən ibarətdir. Hər bəndin sonu bu beytlə bitir:

Darüladəbin bilməliyiz qədrini millət,
Göstərməli ikmalına olduqca həmiyyət.

H.Cavid yaradıcılığında bu poetik formadan istifadə edilmişdir. Cavidin İsmayıl bəy Qasıralıya həsr etdiyi şeir altılıq formasındadır və 5 bənddən ibarətdir. Hər bəndin sonluğu bu beytlə tamamlanır.

İsmayıl bəy türk yurduna şən verdi,
Öksüz, ölgün millətinə can verdi.

Başqa sözlə, M.Hadi də, H.Cavid də XX əsr Azərbaycan poeziyasında modern, novator, bədii yaradıcılıqda həmişə yenilik axtaran şairlərindən olmuşlar. Çağdaş Azərbaycan poeziyasını yeni poetik formalarla zənginləşdirmişlər. S.Vurğun təsadüfən deməmişdir ki, biz Hüseyn Cavidin yaradıcılığından istifadə etmişik və edəcəyik. Cavid yaradıcılığında biz şairlər üçün öyrənilməli şeylər çoxdur. Bu, gerçəkdən belədir! Mövzu ilə ilgili bu qısa araşdırmada məlum həqiqət göz önündədir. Bu üç şairi bir-birindən fərqləndirən cəhətlərdən biri dil və üslubdur. Hadi və Cavidin ədəbi təhsil və tərbiyəsi başqa, Vurğununkü daha başqa idi. Onun daha çox aşiq şeiri formasında yazdığı şeirlərin dili sadə, axıcı və anlaşılıqdır. Ancaq sənət və sənətkarlıq baxımından, ədəbi şəxsiyyət baxımından Hadi və Cavid hara, Səməd hara?!

8

Müstəqillik illərində müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Cavid irsinin, o cümlədən Cavid dramaturgiyası və poeziyasında novatorluq probleminin araşdırılmasına maraq artmışdır. Bu, sevindirici haldır. Bu mənada Hüseyn Həşimlinin araşdırma-

ları maraqlı doğurur. Onun araşdırmalarına görə, Səid Səlimsinin (Cavid onunla şəxsən tanış idi.) “Xəyali-mənfur” şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında sonet janrının ilk nümunəsidir. Ondan sonra bu janra Ə.Səbur və H.Cavid müraciət etmişlər. Cavid “Çəkinmə, gül!”, “Bən istərim ki”, “İbtilayi-qəram” şeirlərini sonet janrında, “Neçin” şeirini qlossa şəklində yazmışdır. O, İsa Həbibbəylinin «Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmış “sonet əklili” formasının bəzi əlamətlərini də şeirimizdə ilk dəfə H.Cavid sınaqdan çıxarmışdır» mülahizələrinə istinad edərək, fikrini nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Cavid poeziyasında janr novatorluğu barəsində oxucularda dolğun təsəvvür yaratmışdır.¹

2.21. Şeirlərindən seçmələr (İkililər, şah beytlər)

*Lərzan ediyor ruhumu bir dürlü məzalim,
Əfsus... Ki mazi adam, ati isə müzlim...*

Yadi-mazi

*İnan, o türəyi-şəbrəngin olsa bərfəlud,
Həyata sən yenə məftun olursun... Olma ənud.*

Otuz yaşında

*Bən eşqə uymaz, inanmazdım, ey pəriyi-səhər!
O hissi bəndə fəqət sən yaratdın... Ey dilbər!
Bənimlə hər gecə həmbəzm olub gülümsər idin,
Məhəbbət olmasa aləm xərab olur der idin.*

*Gəl, işdə qəlbimi gəl yar, çıxar məhəbbətini!
Gözəl mələk! Bəni gəl qurtar, al əmanətini!*

Gecəydi...

¹ Ətraflı bax: Hüseyn Həşimli. Hüseyn Cavid poeziyasının janr novatorluğu. Hüseyn Cavid irsi və müasir dövr. H.Cavidin anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2007, s. 96-103.

*Məhəbbət, ya səmimiyyət təcəssüm etsə aləmdə,
Təcəlli eylər ancaq böylə bir ruhi-müccəssəmdə.*

Bir rəsm qarşısında

*Gecə-gündüz çalışsam, uğraşsam,
Yenə ən son nəticə heçlikdir.
Bəşəriyyət zavallı, pək məsum...
Daima bir səraba aldanaraq,
Qoşur, sanki bir dəniz bulacaq.*

*"Bilmək, öyrənmək" öylə bir uçurum
Ki, onun intihası yox, dibi yox...*

Elmi-bəşər

*Ana evladını bəslər, böyütür,
Anasız millət əvət öksüzdür.*

*Kimsədən gözləmə yardım əsla;
Yalnız kəndinə kəndin ağla!*

Qadın!

*Haqqa varmaq, pərəstiş etmək için
Yücelir bir tərəfdə məbədlər.
Daş, çamur, haq rizası namümkün...
Aldanır, aldanır zavallı bəşər.*

Küçük sərsəri

*Yığm-yığm bəşəriyyət ölümə pəncələşir.
Təməddünün* sonu vəhşətmidir, nədir əcəbə?..
Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyür hər an,
Böyük səadət umar həp şu qanlı fırtınadan.***

* Mədəniyyətin.

** Mühəribədən – cahan hərbindən.

Qucaq-qucaq edilən tatlı vədlər pək çox;
Sağın inanma! Yalan... Yoq, zəif için haq yoq!..
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi güvvədir.

Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanatı.

Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş!?
Ah, ölüm ən böyük səadət imiş...

Çoq azildin, yetər, ər oğlu ər ol!
Çırpınıb çareyi-xilas ara, bul!

Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirilik!..

Hərb və fəlakət

Qüruba qarşı dəniz səhneyi-lətafət olur,
Qüruba qarşı dəniz başqa bir qiyamət olur.

Bu dərinlik, bu ölçüsüz boşluq
Veriyor hissə, fikrə sərxoşluq.

Hər təfəkkür ki, istiyor cövlən,
İştə bir bitməyən geniş meydən!

Dəniz tamaşası

Məhəbbətsiz bütün mənayı-xilqət şübhəsiz heçdir,
Məhəbbətdir əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən.

Şeyx Sənan

Gözlər, hələ gözlər, hələ gözlər!..
Ya Rəb, nə qədər cazibəpərvər!?
Ya Rəb, nə qədər xariqəgüstər!?

Rəqs

İnsan olan cihanda nasıl sevgisiz yaşar!?
Mərhumı-eşq olunca gözəllik də can sıqar.
Dünyada varsa devləti-cavid, o, eşqdir;
Olmaz sevib-sevilməyən ömründə bəxtiyar.

Hər yer səfalı, nəşəli...

Bütün bir ömürə bərabərdir öylə hər gülüşün.

Çəkinmə, gül...

Bu gün gülən yarın ağlar, saqın öyünmə, düşün!

Sevinmə, gülmə, quzum!..

Bən açıq şeirdən də həzz edərim,
Fəqət ən gizli şeiri pək sevərim.

Söylə! Dünyada hanki sənətkar,
Kölgəsiz bir rəsmdə sənət arar!?

Pəmbə çarşaf

Səhər vaxtı, ya Rəb, nə gördüm ki, canan
Gəlir şadü xəndan, xuraman-xuraman.

Xuraman-xuraman

Günəş! Ey xilqətin gözəl gəlini!
Sən də dur! Saçma bir ziyalərini.

Hüsni-Mütləq ensə yer yüzünə,
Qonar ancaq bunun gülər yüzünə.

Uyuyor

Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir.

Görmədim

Əvət, uzaqda səadət var, eşqə hörmət var,
Yaqın zəhərlidir, amma uzaqda Cənnət var.

Bən istərim ki...

Ah... Bilməm nə sehr var səndə,
Gönül ancaq səninlə nəşə bulur.
Sən mələksin, təvərrüm etsən də,
Yenə ruhum sənin əsirin olur.

Vərəmli qız

Verin!.. Verin də, əvət, susdurun şu fəryadı,
Aman! Əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı.

Ah, əvət, həp dəyişdi ruhi-bəşər,
Hökm edər şimdi başqa fəlsəfələr.

Yaşadan kainatı qüvvətdir,
Gücsüzün həp nəsibi zillətdir.

Həp cihan qanlı bir kitab alan,
Bu, fəqət bir səhifədir ondan.*

Kim ki, biganədir hüquqa, əvət,
Xain əllərdə məhv olur əlbət.

Yoqsa fəryadü nalə zaidir,
Bir həqiqət bu: "Əzməyən əzilir!.."

**Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz
(!?) olaraq alçaqcasına qətl və
yəğmə edilən məzlumlar üçün**

Öz yurdunda bir qəribdən seçilməm,
Əsir kibi bir dost, bir yaqın bilməm.
Cihan Cənnət olsa bir ləhzə gülməm,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Çoban türküsi

* Ermənilərin Kars və Oltu ətrafında törətdikləri vəhşiliklərdən bir səhifədir.

Mərhəmətsizdir iştə köhnə Fələk,
Başəriyyətlə əylənir daim.
Başəriyyətlə əylənir gülərək...

Dünkü məhkum olur bu gün hakim,
Dünkü bədbəxt olur bu gün məsud,
Dünkü məsud olur bu gün mərdud.

Həp dəyişməkdədir həyatü fünün,
Olmayan varmı inqilaba zəbun?
Varmı sarsılmaz öylə bir qanun?..

Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.

Dün və bu gün

Günəş, əngin, nihayətsiz fəzanın nazlı sultanı.

Bütün yirminci əsrin müstəbid evladı həp alim...
Bütün yirminci əsrin nüstəid evladı həp zalim...

Əyilməzkən Mələk insana, aqibət olmuş Şeytan,
Nədən Şeytana əbd olsun bu gün alinijad insan!?

Cihan qətlgah olmuş, aman yox zülmü vəhşətdən.
Gönuəllər qan, çiçəklər qan, bütün çöllər, çəmənlər qan,
Dəniz qan, bulutlar qan, hava qan, iştə hər yer qan...
Nə istər bir-birindən anlaşılmaz, sayğısız insan!?

Ey qafil!

Fələkətsiz səadət, qayğısız rahat deyil qabil.
Basıb-kəsmək, yaqıb-yıqmaq azalmaz, daim artar;
Bu bir baziçeyi-qüdrət ki, bundan kimsə qurtulmaz.
Çalış həp qalib ol, mərd ol! Bu, aydın bir həqiqətdir:
“Cihan bir nəzənin dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir...”

Qürubə qarşı

*“Dün və bu gün” şeirinə illüstrasiya
(Rəssam Oqtay Sadiqzadə)*

Hürriyyət öylə nazlı bir afət ki, pək vəqur,
Qan aqmadıqca kimsəyə gülməz o işvəkar.
Zatən bu, köhnə yurdumuzun köhnə adəti,
Hər Tanrının qan içməyə var hüsnə-rəğbəti.

Hürriyyət? Ah, o bəncə fəqət tatlı bir xəyal...
Dünyada varmı hürr, əcəba? İştə bir sual!..

Hərb İlahi qarşısında

Arqadaşlar! Sormayın, hiç sormayın!
Sızlayan bir qəlbə atəş vurmayın!

Sormayın, ariflər! Ey fərzanələr!
Anlamaz dərd əhlini biganələr.

Fikrini işğal edən hər bir xəyal,
Ruhumu eylərdi ilqə bin sual;

Kəşf için sərsəm gönül məftun idi,
Kim onu həll etsə Əflatun idi.

Əski bütvlər qalmamış, həp qırmışım,
Uçmuş əqlim, büsbütün çıldırmışım

Hər həqiqət sanki ölgün bir xəyal!..

Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa,
Qafil insanlar da bənzər sərxoşa.

İştə hər dahidə var bir etiyad,
Yan baqıb təqlidə, eylər ictihad.

Hər kim əvvəldən inanmış hər nəyə,
Bir də ram olmaz o digər bir şeyə.

Sorsalar: dünyada kimdir hökmdar?
Bən derim: ölmüşlər, ölmüş duyğular.

Kim ki, əql istər, o, məcnun olmalı,
Hər fəlakət gəlsə məmnun olmalı;

Yoqsa gevşək, duyğusuz bir beyin,
Sirri-xilqətdən nə anlar, söyləyin!?

Nuri-Haq bir çöhrədir daim gülər,
Dərkdən aciz fəqət biganələr.

Taşneyi-irfan ikən dərya bulur,
Məvt ararkən zindeyi-cavid olur.

İştə bir divanədən bir xatirə

Dünya nədir? O, iştə fərahnakü münəksir,
Bir aşineyi-zövqü səfa, bir xərabəzar...

Ey ruhi-pürsükun!..

Bəzən əsla umulmaz yerdən
Nə qədər bəxtiyar olur insan.

Qadın! Ey möhtərəm ənisi-bəşər!
Sənsiz öksüz qalırdı hissi-bəşər!

İki həmsireyi-lətafətvan

Yürəkdə qaldı məramım, duyulmaz oldu səsim;
Gözümdə qalmadı nur, ah, iştə son nəfəsim!..

Soldu bahari-şəbabım, dəyişdi həp halım;
Bu surətim, bu vücadum, bu dönmüş iqbalım.

Bən istəməm yaşamaq, hər ümidim oldu tabah,
Yürəkdə qaldı bütün dərdü həsrətim, eyvah!..

**Bir qızın son fəryadı, yaxud
zindan guşəsindən bir səs**

Ruhi-şairdə mevcidi-ilham
Bir məziyyət var: "İbtilayi-qəram!.."

İbtilayi-qəram

* Eşq dərdinə düşər olma. Kontekstdə şairin şairlik eşqinə mübtəla olması. Şeir Abdulla Sura ithaf edilmişdir.

Hüsnü eşq eyləsə təcəssüm əgər,
Böylə bir qız qiyafətində gəzər.

Şeir məftunu

Cihanda hər gözəllik təsadüf etsə bana,
Sən olmasan verməzdim bən eşqə bir mənə.

Xəyal!.. Əvət, yaşatan yalnız əhli-hali odur,
Yaşasa bir gönül, az-çoq xəyal içində yaşar.

Bilməm kimə?..

Sevərim... Son nəfəsdə inlərkən
Yenə atmam o nazlı dilbəri bən.

Neçin!?

Bana anlatma ki, eşq, aləmi-sevda nə imiş?
Bilirim bən səni, get! Hər sözün əfsanə imiş.

Get!

Zira sana yar olmayan insan
Zənciri-əsərdə verir can!

Sənsiz yaşamaq bəncə tənəzzül,
Sənsiz gəbərsəm o da bir zill...
Gəl, ruhumu güldür də çəkil get!
Ya qəlbimi yar, parçala, məhv et!..

Məyus bir qəlbin fəryadı

Verdim o gün ki, zülf-pərişanə gönlümü,
Saldı nigar o zülfdə zindanə gönlümü.

Gülçini-binəva idim, oldum müridi-şeyx,
Yandırmışam mən atəşi-hicranə gönlümü.

Qəzəl

De yazıq Gülçinə, məcnunluğunu tərk eləsin,
Çünki Leyli dəvəsindən kəsilib zəng səsi.

Qəzəl

*Vətən, vətən deyərək hər diyara səs sallam,
Düşərmə bircə dilimdən mənim məqali-vətən?*

*Vətən məhəbbətini əmr edibdi peyğəmbər,
Xoş ol kəsə, ona həmdəm olub vüsali-vətən...*

Qəzəl

*Millət vücudu fani olub, iki söz qalıb,
İslam dini tərک olub, ancaq ki, söz qalıb.*

*Qan ağla, ey bəlalı göz, aramsan hələ?
Aləm köçüb, yatıbdı bizim miri-qafilə.*

*Ögrətdi bilmirəm bizi kim bu cəhalətə?
Vəhşilik irs olub bu gün əbnayi-millətə.
Biz millətin ayılmağı qaldı qiyamətə.*

*Bilsin vətən çocuqları əvvəl vətən dili.
Gəlməz nəvaya görməsə bülbül çəmən güli.*

*Xan, bəy zamanı getdi, ədalət zamanıdır,
Keçdi cəhalət aləmi, qeyrət zamanıdır.*

*Dilxun olubdu Saliki-biçarə bərməla.
Millət qəmilə az qalıb axır cünun ola.*

Növə

*Yürəgim rəngi-ərvəğan olmuş,
Ərimiş laxta-laxta qan olmuş.*

*Bana layiq görürsə əhli-qərəz,
Bənzədim yarımı çəmən gülinə.
İstəməm versələr cihanı əvəz,
Dağınıq zülfünün kəsik telinə.*

Mən olur fikr edincə cismi tənim,
Aman Allah! Odur bənim vətənim!
Bizi, ey yer! Yarıl da kamına çək!
Eyidir bu həyatdan ölmək.

Mayeyi-iftixarı ər kişinin
Vətən uğrunda bəzli-hümmətidir.
Qeyrət istər ki, can nisar edəlim,
Mədəniyyətlə iftixar edəlim.

Ey vətən! Səndə parlayanda ziya
Büsbütün əhli-Qərb cahilimiş.
Şimdi qeyrət edərsə millətimiz,
Yenə evdət edər səadərimiz.

**Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə
bir ahi-məzlumana**

İlk istəyim: Hiç bir zaman sevgidən əl çəkməyin,
Yer yüzünü qardaş bilin, insan qanı dökməyin.
Kimsəyə kin bağlamayın, yigit olun, mərd olun.
Zülmə hərgiz yaqlaşmayın, doğru yoldan şaşmayın.
Yaltaqlığa imrənməyin, kibrə hiç yanaşmayın.
Zalımları, cəlladları çeynəyin, hiç qorqmayın,
Türk milləti, görülməmiş, boyun büksün, yalvarsın.
Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.
Südü təmiz, əsil oğul bilməzmi ki, əcdadı
Nasıl doğub yaşamışlar, nə ərliklər etmişlər.
Bilməli ki, tez məhv edər zaman nankor evladı,
Öz nəslini unutanlar çoxdan sönmüş getmişlər.
Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Baqın, görün tarixiniz sizə nələr göstərir...

Qoca bir türkün vəsiyyəti

Gözəlsiz bir gülşən zindana bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hanki bəzmə etsəm güzər,
Həp duyduğum, gözəllikdir, sevgidir.

Bənim Tanrım

İsmayıl bəy* türk yurduna şən verdi,
Öksüz, ölgün millətinə can verdi.

Onun məsləki:

"İşdə birlik; dildə, fikirdə birlik..."

İş, fikir, dil birliyi, olmayınca

Əvət, pək çətindir cihanda dirlik.

İsmayıl bəy

Ah, səni gördüm də dağıldı hüşum,
Vuruldu sana, sanki bir sərxoşum,
Bən də sənə kibi qərrib bir quşum,
Gəl bana, ey gönlü yaralı qaçqın.

*Qaçqın***

2.22. Dövri mətbuatda çap etdirdiyi şeirlər

1. Məhəmməd Tağı Sidqinin vəfatı münasibətilə yazdığı şeir-nekroloq. "Şərqi-Rus", 23 yanvar 1904.

2. Növha (müxəmməs). "İrşad", 18 yanvar 1906.

3. Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə, "Füyuzat", №15 (13 aprel) 1907. (Hüseyn Rasizadə Naxçıvani imzası ilə.)

4. Yadı-mazi. "Siratıl-müstəqim" (İstanbul), 19 mart 1909. (Qafqazlı Hüseyn Cavid imzası ilə)

5. Son baharda. "Siratı-müstəqim" (Darülfünunun ədəbiyyat

* İsmayıl bəy Qaspiralı. (Qasprinski)

** Şeir Mişkinaz xanıma həsr edilmişdir.

şöbəsi, 8 may 1909; "İttifaq", 14 may 1909.

6. Elmi-bəşər. (Bir məktub münasibətilə bəradərimə.) "Siratı-müstəqim", 27 avqust 1909 (Qafqazlı Hüseyn Cavid imzası ilə); "İttifaq", 16 sentyabr 1909.

7. Bakıda. "Həqiqət", 27 dekabr 1910.*

8. Həmiyyət qurbanı. "Həqiqət", 4 yanvar 1910.

9. Çiçək sevgisi. (Ədəbiyyati-hikmətpərvər Hüseynzadə əfəndiyə.) "Həqiqət", 27 yanvar 1910.

10. İbtilayi-qəram. (Qardaşım Abdulla Tofiqə). "Həqiqət", 2 fevral 1910.

11. Öksüz Ənvər. "Həqiqət", 28 fevral 1910.

12. Çəkinmə gül.... "Həqiqət", 7 mart 1910.

13. Qoca bir türkün vəsiyyəti. "Həqiqət", 19 aprel 1910.

14. Nəcmi-geysudar. (Şeir həmin günlərdə görünmüş quyruqlu ulduza həsr edilib.) "Həqiqət", 18 yanvar 1910.

15. Bir rəsm için. "Həqiqət", 20 yanvar 1910; Bir rəsm qarşısında, "İqbal", 7 iyun 1913.

16. Qadın. "İşiq", 24 mart 1912; "İqbal", 25 aprel 1912.

17. İlk bahar. (Kiçik bir məktəbiyə.) "Məktəb", 21 aprel 1912.

18. Bir qız. (Qız məktəbində) "Məktəb", 22 may 1912.

19. Novruz bayramı. "Molla Nəsrəddin", №8 (mart) 1913.

20. Sevinmə, gülmə, quzum!.. "Səlalə", №4 (2 mart) 1913, "İqbal", 15 mart 1913.

21. Şeyx Sənan. Türbəsi önündə ("Bahar şəbnəmləri"ndən bir yarpaq). "İqbal", 18 may 1914.

* Bu şeir mətbuatda müxtəlif ad və qeydlə çap edilmişdir. "Həqiqət" qəzetində: "Balaxanı yolunda". Albər ilə Marqarit arasında söhbət. Son nəşrlərdə Bakıda. Balaxanı neft mədənlərinə gedərkən Məsud ilə Şəfiqə arasında müsahibə...

Qeyd. H.Cavidin "İqbal" qəzetində (14 may 1912, №59) çap etdirdiyi "Nakamlıq adlı məqaləsində M.Ə.Sabirin ölümündən kədərlənir, hiddətlənir. Yazı nekroloq təsiri bağışlayır. (Bu haqda bax: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, "Elm", 1979, s. 251.)

22. İştə bir divanədən bir xatirə. “İqbal”, 14 mart 1914; 12 mart 1913; 13 mart 1914; 16 mart 1914; 17 mart 1914.

23. Pəmbə çarşaf. (“Bahar şəbnəmləri”ndən bir yapraq.) “İqbal”, 28 mart 1914.

24. Vərəmli qız. “İqbal”, 1 may 1914.

25. Xuraman-xuraman. “İqbal”, 5 may 1914.

26. Görmədim. “İqbal”, 8 may 1914.

27. Uyuyor.... “İqbal”, 22 iyun 1914.

28. Şeyx Sənan. Türbəsi önündə. “İqbal”, 18 may 1914.

29. Rəqs. (“Bahar şəbnəmləri”ndən bir yapraq.) “İqbal”, 25 mart 1914.

30. Vərəmli qız. “İqbal”, 1 may 1914.

31. Dəniz tamaşası (“Bahar şəbnəmləri”ndən bir parça). “Məktəb”, 22 may 1912.

32. Məzlumlar için. (Hüseyn Cavid bəy əfəndi tərəfindən “Səadət” müəllimlərinin çıxaracağı məcmuəyə basılmaq üçün göndərilən bu şeir, məzkur məcmuənin çıxacağı baş tutmadığından “İqbal”da dərc olunur.) “İqbal”, 19 mart 1915.

33. Qürubə doğru (Qürubə qarşı). “Yeni iqbal”, 24 may 1915.

34. Ey ruhi-pürsükun. “Açıq söz”, 19 oktyabr 1915.

35. Dün və bu gün. “Açıq söz”, 2 oktyabr 1915.

36. Çoban türküsü. “Qurtuluş”, №2 1915 (16 oktyabr).

37. Ey ruhi-püskükun. “Açıq söz”, 16 oktyabr 1915.

38. “İsmayıl bəy”. “Məktəb”, 31 oktyabr 1915.

39. Hərb ilahi qarşısında. “Açıq söz”, 17 aprel 1917.

40. Dəniz pərisi. (“Bahar şəbnəmləri”ndən bir yapraq.) “Beyrəqi-ədalət”, * 10 iyun 1917.

41. Hərb və fəlakət. “Qardaş köməyi”, aprel 1917.**

* İran Ədalət (Kommunist) Partiyasının orqanı.

** Mətbuatda belə bir qeydlə çap edilmişdir: “Kars və Ərdəhan... faciələri münasibətilə haman fəlakəzlər nəfinə “Mühərrir” namində məcmuədə [“Kəşkuli-nəğəm”] böyük şairimiz Hüseyn Cavid tərəfindən deyilmişdir.”

42. Türk əsirləri. "Açıq söz", 12 fevral 1918.

43. Qaçqın. "Yeni yıldız", №1 1921.

44. Bənim Tanrım. (Sabir gecəsi münasibətilə.) "Yaşıl yapraqlar", №1 1922 (18 mart).

45. Çəlik qollar. (Bakı fəhlələrinə.) "İnqilab və mədəniyyət", 1934, №6-7.

Hüseyn Cavidin pedaqoji görüşləri

Birinci məqalə

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, pedaqoji görüşləri, məktəb, təhsil, maarif, Avropa, Türkiyə, Azərbaycan, Kant, Con Lokk, Spenser*

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, педагогические взгляды, школа, образования, происхождение, Европа, Турция, Азербайджан, Кант, Джон Локк, Спенсер*

Key words: *Husein Javid, educational meeting, school, education, enlightenment, Europe, Turkey, Azerbaijan, Kant, John Locke, Spencer*

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli şair, dramaturq, şair-filosof, publisist, müəllim kimi tanınmış və məşurlaşmışdır. O, pedaqoji aspektdə silsilə məqalələr yazmış, onları 1910 və 1912-ci illərdə "Həqiqət" qəzetində çap etdirmişdir. Məqalələr 30 kitab səhifəsi həcmindədir. Böyük şair, dramaturq və müəllim Cavid həmin məqalələrdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məktəb, təhsil, maarif və müəllim kadrları məsələlərini qaldırmış, Məhəmməd Tağı Sidqinin (Naxçıvan) məktəbindəki, Molla Hüseyn Pişnamazzadənin Mədrəsəsindəki (Gəncə) təhsilin səviyyəsini yüksək dəyərləndirmişdir. Azərbaycanda məktəb və təhsilin inkişafı, ibtidai və aili məktəblər üçün yeni düşüncəli və savadlı müəllim kadrları hazırlanmasının konkret yolları və üsullarını göstərmişdir. Özü 1910-cu ildən 1937-ci ilədək Naxçıvan, Tiflis, Gəncə və Bakıda müxtəlif tipli və profilli təhsil ocaqlarında müəllimlik etmişdir. 1921-ci ildə Bakıda təşkil olunmuş Darülmüəllimin (indiki Dövlət Pedaqoji Universitetinin) ilk

müəllimlərindən biri olmuşdur. Sonralar Bakı Dövlət Universitetində məsləhətçi və Teatr Texnikumunda müəllim kimi çalışmışdır.

1905-1909-cu illərdə İstanbul Darülfünununda təhsil alarkən Hüseyn Cavid bir neçə elm sahəsinə xüsusi maraq göstərir: Sənət və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə; Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatına; tarix və fəlsəfəyə; pedaqogika və psixologiyaya; məktəb, maarif və təhsil problemlərinə. O, həmin sahələrində mövcud olan elmi, metodiki və pedaqoji ədəbiyyatla, ədəbiyyat və fəlsəfə tarixilə, sənətin spesifik xüsusiyyətləri və nəzəriyyəsilə ətraflı və dərinlən tanış olur. Vətənə qayıtdıqdan sonra öyrəndiklərini və bildiklərini bədii əsərlərində və dövrü mətbuatda çap etdirdiyi publisistik məqalələrində verir. "Həsbi-hal" silsilə məqalələrində Avropa, Türkiyə, Qafqaz və Azərbaycanda təhsilin vəziyyəti haqqında geniş söz açır. Həmin məqalələr bizim XX əsr pedaqoji fikir tariximizdə əhəmiyyətli yer tutur.

Cavid İstanbulda təhsilin təşkili və texnologiyası, maarif işinin necə qurulması və həyata keçirilməsini ayrıca öyrənir. İstanbulla gedərkən gəmi yolüstü Samsunda lövbər salır. Fərsətdən istifadə edən şair, şəhəri səyahət edir, rüşdiyyə məktəbinə gedib, burada çocuqların gimnastik məşqlərinə baxır. [1, 251] İstanbulda yaşarkən şəhərin bəzi görməli yerlərilə, o cümlədən muzeyləri, məscidləri, kitabxanaları və teatrları ilə tanış olur; maarif işlərinin təşkililə maraqlanır və ətraflı məlumat alır. Məktublarından birində yazır: "İstambulda çox böyük qiraətxana və kütübxanalar var, amma layiqincə kitabları və qəzetləri yoxdur... Türkiyədə maarif işi çox iləridir. Bircə İstambulda otuz dörd dövləti və xüsusi gimnaziya vardır." [2, 106] Bu, şairin Türkiyədə maarif işinin təşkili və vəziyyətilə nə dərəcədə yaxından tanış olmasına dəlalət edir.

O, təhsil illərində görkəmli Avropa nəzəriyyəçiləri və filosoflarından **İmmanuil Kantın, Con Lokkun, Herbert Spenserin, Benedikt Spinozanın**, Türkiyə pedaqoqu **Ayişə Sədiqənin** pedaqogika və təlim-təربiyəyə aid əsərlərini mütaliə edir. Onların

təhsil, təlim və tərbiyə haqqında nəzəri fikir və konsepsiyaları ilə tanış olur. Vətənə döndükdən sonra mətbuat vasitəsi ilə onların məktəb, maarif, ibtidai təhsil, təlim və tərbiyə barəsində fikir və mülahizələri ilə Azərbaycan müəllimlərini və maarif işçilərini tanış edir. Şairin bu mövzuda yazdığı silsilə məqalələri nəinki Naxçıvanda, bütövlükdə çar Rusiyası dövründə Qafqazda və Azərbaycanda maarif, ibtidai təhsil, təlim və tərbiyə işlərinin təşkili və vəziyyətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Mən XX əsrin əvvəllərində (1900-1920) Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin səviyyəsini öyrənmək baxımından Cavidin məqalələrini yüksək qiymətləndirirəm və məqalələrdəki fikir və mülahizələrin ictimai və pedaqoji əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Şair qaldırdığı problemlərə “Naxçıvana nə lazım?”, [3] “Naxçıvanda nə gördüm?” [4] və “Həsbi-hal” [5] silsilə məqalələrində, Abdulla Tofiqə (Abdulla Sura) aid nekroloqunda, [6] Qurbanəli Şərifova yazdığı məktublarda [1, 249-271] geniş yer vermişdir.

- Bir millətin tərəqqi və tədənnisini bilmək üçün o millətin məktəblərini, daha doğrusu, ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər. Avropaya meydan oquyan Almanıyanı, qoca Rusıyanı həyəcana düşürən Japonıyanın bütün bu tərəqqiyati-ciddiyələri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir. [1, 194]

Cavidin bu fikirlərini onun maarif və məktəb məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrinin leytmotivi hesab etmək olar. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məktəb, maarif və təhsilin vəziyyətini nəzərdən keçirən müəllif, diqqəti Gəncə məktəbinə yönəldir. Onu Qafqazın ən birinci və ən parlaq məktəbi hesab edir. Uşaq və gənclərin ana dilində (türk dilində) təhsil almalarına və elm öyrənmələrinə böyük önəm verən şair, Azərbaycan balalarının xaricdə deyil, Gəncədə təhsil almalarına üstünlük verir, pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini buna yönəldir və yazır: “Həmin məktəb haqqında azacıq məlumatı olan kəs, bir-iki il orada oxuyub məqsədinə nail ola bilər.” Arzu edir ki, məktəbin

özünəməxsus pansionu da olsun ki, valideynlər 13-14 yaşında olan uşaqları ora göndərib, orada oxuda bilsinlər. O, böyük bir ümidlə yazır: "Gəncə məktəbi böyüyəcək, artacaq, yüksələcək, geniş bir proqram təqib edəcək, səbatlı bir Darülmüəllim olacaq. Çünki sahibləri yalnız maddətən deyil, mənən də geniş bir mühakimə, təmiz bir məslək sahibləridir." [1, 194]

Şair elmin, təhsilin, dünya və axirətin cəmini məktəblərdə görür. Qız və oğlanların ibtidai məktəblərdə icbari və məcburi təhsil almaları fikrini müdafiə edir. Sənət və məslək məktəblərini tiplərinə görə belə qruplaşdırır: Городской məktəblər, gimnaziyalar, realni məktəblər və seminariyalar. Düşünür ki, iqtidarı, varı, həvəsi olanlar üçün həmin təhsil ocaqları həm münasib, həm faydalı, həm də istifadəlidir.

Cənubi Qafqazda yaşayan türkləri, gürcüləri və erməniləri müqayisə edən şair, məktəblərin təsisi və ana dilində tədrisin təşkilində müsəlmanların geri qaldığına təəssüflənir: "Bir çox qism məktəblərdə gürcülərin, ermənilərin həm şəriət, həm də lisan müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların (Azərbaycan türklərinin – İ.O.) yalnız şəriət mollası var." [1, 194] Müəllif Azərbaycan məktəblərində bu ciddi nöqsanın aradan qaldırılmasını arzulayır. Qeyd edir ki, balalarımız ana dilində təhsil almadıqları üçün tarixlərindən, soyköklərindən xəbərsiz olurlar. Bu da bir millət üçün böyük qəflət və geriləmədir.

Cavid məqalələrində Türkiyədə maarif, mədəniyyət və təhsilin yüksək səviyyədə olmasını təqdir etmişdir. Bu, onunla bağlı idi ki, Türkiyə artıq XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Avropa təhsilinə inteqrasiya olunmuşdur. Buna görə də o, yazmışdır: "Türkiyədə əsnayi-inqilabda vüquə gələn müvəffəqiyyətlər, qılıc parıltısından, qol zorundan ziyadə məktəb tərbiyəsinə və o məktəbləri idarə edən müəllimlərə mədyundur." [1, 195]

Şair millətin dirçəlişini, tərəqqidə uğurlar qazanmasını və gələcəyini elm və təhsildə görürdü və yazırdı: «Bir millətin halını tədqiq etmək üçün ən doğru meyar, ən kəsədmə yol o millətin

məktəbləridir. Əgər dünyada hər iş, hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdırsa, o rəhbər yenə də məktəblər ola bilər. Hər kəs, o cümlədən müəllim öz sənətində mahir olmalıdır. Sənətində mahir olmağı bizə öyrədən isə elm və məktəbdir. Məktəb, elm və savad hər bir peşə sahibinə lazımdır. Buna görə də “tarixi-ədyan”, fəlsəfeyi-din bilməyən xoca hidayət, şəriət yerinə səfsəfə, zəlalət toxumu saçar... Təlim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim tənvi-əfkar edəcək yerdə fəsadı-əxlaqa bais olur. Fəzilət yerinə rəzalət öyrədir, elm yerinə cəhalət öyrətməş olur.» [1, 195]

Cavid təhsildə mövcud olan problemləri yalnız Azərbaycan kontekstində deyil, türklərin çoxluq təşkil etdiyi bütün Qafqaz kontekstində qoyur. Məktəbi həqiqətin əks olunduğu yer, məkan hesab edir. “Həsbi-hal” məqaləsinin birinci hissəsində həmin problemi daha da qabardır. Düşünür ki, təbiət aləmində hər nəyə təsadüf etsək, onun ən mükəmməl, ən gözəl nümunəsini məktəbdə görmək olar. Bu səbəbdən də məktəb, məktəb adına layiq olmalıdır. “Təəssüf ki, belə deyil. Məktəblərimiz bir ətəlxanədən başqa bir şey deyildi” deyər təəssüf edir. “Bir çox məktəblərdə müəllimlər vaxt öldürməkdən başqa bir şeyə yaramırlar. Daima şagirdlərdən miskinənə bir inqiyad, cahılanə bir itaət istərlər. Dərsləri hərfi-hərfinə tutuquşu kibi əzbərlətməyi kəndilərinə üsuli-cədid zənn edib öz-özlərini aldatırlar.” [1, 195]

Hüseyn Cavid əsl və ciddi müəllim əməyinə, müəllim şəxsiyyətinə yüksək qiymət verirdi və deyirdi: “Ciddi müəllim pək şərəfli, pək böyük bir adamdır; əgər üsuli-təlimi və öz vəzifəsini bilirsə. Cahil müəllim pək bayağı, pək aşağı bir insandır, əgər həddini aşıb təlim və tərbiyə meydanına atılırsa...” [1, 195] O, bu cəhətdən 1903-1904-cü illərdə Qafqazda mövcud olan vəziyyətə nəzər salaraq, məktəblərin sayının artmasını müsbət bir hal kimi dəyərləndirir. Fəqət onların təsis və idarə edilməsində ciddi nöqsanlar görür. İstər kənddəki, istərsə də şəhərdəki məktəblərin seçkilər vasitəsilə təsis edilməsinə qarşı çıxır. Düşünür ki, seçkilərdə iştirak edənlərin əksəriyyəti savadsız, təcrübəsiz və elmsiz

olduqlarından düzgün qərar çıxarmaq mümkün olmur; savadsızlar nə yapacaqlarını özləri də bilmirlər. Bu səbəbdən o, məktəblərin təsis edilməsində mükəmməl bir idarə sistemi yaradılması təklifini irəli sürür. Təsisçilərin təsis etdikləri məktəblərdə fədakarlıq göstərmələrinə xüsusi əhəmiyyət verir.

O, məqalələrində yeni üsullu məktəblərdə pedaqoji prosesin düzgün və səmərəli təşkil edilməsində müəllim kadrlarına ciddi ehtiyac olduğunu real faktlarla açıb göstərir. Düşünür ki, məktəb idarə heyəti müəllimlərə qarşı prinsipial olmalı, düzgün və sağlam məqsəd izləməlidir. Fənlərin tədrisinə öz işini bilən və öz sənətini sevən bilikli müəllimlər cəlb edilməlidirlər. Yoxsa “İdarə heyətinin ədəmi-isabətindən istifadə edərək bir taqım cahil, təcrübəsiz, fənni-tərbiyəyə biganə adamlar da dürlü-dürlü yaltaqlıqlar, iltimaslar sayəsində dərs işlərinə daxil olub ortalığı zirü zəbər edərlər.” [1, 197] Başqa sözlə, məktəb, məktəb rəhbərləri və müəllimlər təlim və tərbiyə kimi ciddi bir işdə yaltaqlıq, riyakarlıq, əxlaqsızlıq və rüşvərxorluq kimi yaramaz hərəkətlərdən uzaq olmalıdırlar.

Cavid Avropada və Asiyada təhsilin vəziyyətini Türkiyə, Qafqaz, Azərbaycan, İran və Yaponiyanın təmsalında nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, Avropada təhsilin texnologiyası daha çox inkişaf etmişdir. İran təhsil sahəsində nə qədər geridə qalmışdırsa, Yaponiya bir o qədər irəliləmişdir və Asiyada nümunəvi təhsil sisteminə malikdir. Yaponiyanı çıxmaq şərtilə, Asiyada yaşayan xalqların əksəriyyəti məktəb, maarif və təhsil sahəsində geri qalmışlar. Həmin ölkələrdə əhalinin, demək olar ki, 99 faizi savadsız və avam, 1 faizi isə işbilən təhsil və maarifdən anlayanlardır. Bu səbəbdən Asiya xalqlarının və müsəlmanların maariflənməsinə ciddi ehtiyac vardır. Mövcud problemin həllinə əngəl olan isə cahillik və cəhəltədir. Çünki “cühəla elmin fəzilətini və nə yolda iləriləməsinə təqdir edəməz, çünki cahildir. Maarifi sevən adam heç bir zaman cahil qalmaz, şübhəsiz ki, təhsil edib alim olmuş olardı.” [1, 198]

Müəllif Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda maarif, məktəb və təhsil məsələlərinin vəziyyətini geniş araşdırıb təhlil etdikdən sonra sualı bir cür qoyur: “Şimdi nə yapmalı?” Sualın cavabını və problemin həllini məktəblər açmaqda görür.

Cavid İstanbuldan vətənə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan müəllimləri, maarifçiləri və məktəbdarlarına təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi barəsində geniş məlumat verməyi özünün vətəndaşlıq vəzifəsi hesab edir. Bu məqsədlə “Həsbi-hal” adlı silsilə məqalələr yazıb, “Həqiqət” qəzetində çap etdirir. Həmin məqalələr onun məktəb, maarif və təhsil problemlərinə nə dərəcədə vəqif olması, böyük maraq və diqqət göstərməsi haqda geniş və dolğun təsəvvür yaradır. Məqalələr öz məzmunu, ruhu, qaldırılan problemin müasirliyi və aktuallığı baxımından bu gün də diqqətəlayiqdir. Şair sayca ikinci məqaləsində daha çox Avropa filosofları və nəzəriyyəçilərinin təlim və tərbiyə haqqında fikir və konsepsiyalarını ortaya qoyur və buna öz münasibətini bildirir.

“Tərbiyə - pedaqogika nədir?” sualına İmmanuil Kantın (alman filosofu, 1724-1804), Con Lokkun (ingilis maarifçisi və filosofu, 1632-1704) və Herbert Spenserin (ingilis maarifçisi və filosofu, 1820-1903) tərbiyə barəsində mülahizələri ilə cavab verir. **Kanta** görə, “Tərbiyə, təbiəti-bəşəriyyənin bütün qabiliyyətlərini müntəzəmən və mütənasibən təməniyyə etdirməli və bütün insanları qayeyi-müqəddələrinə isal etməlidir.”

Con Lokka görə, “Tərbiyə insanları fəzilətli, cəmiyyətə faydalı və kəndi məsləklərində məharətli bir hala gətirmək üçün ən qolay və ən qısa üsuldur.”

Herbert Spenser isə belə hesab edirdi ki, “Tərbiyənin qayəsi bizi mükəmməl surətdə yaşamağa hazırlamaqdır.”

Cavid həmin filosof və maarifçilərin fikirlərini təqdir edərək, bizim maarifçilik və pedaqoji fikrimiz tarixində, demək olar ki, ilk dəfə olaraq Qərbi Avropa filosoflarının təlim və tərbiyə haqqında fikirlərini Azərbaycan oxucuları və maarifçilərinin nəzərinə çatdırır. Məqsədi məktəbdarların diqqətini yerli məktəblərdə təlim

və tərbiyə prosesini elmi və pedaqoji cəhətdən Avropa modeli əsasında düzgün və səmərəli təşkil etməyə yönəltmək idi. “Fənni-tərbiyənin insanları bəxtiyar edəcəyi, parlaq və məsud bir həyata nail eyləyəcəyi hər kəsə müsəlləm bir həqiqət olsa gərək” fikrini vurğulayan şair, düşünürdü ki, pedaqogika (tərbiyə) sahəsində yaxşı bir nəticəyə nail olmaq mürəbbiyələrdən, müəllimlərdən, onların pedaqoji hazırlığından, əfəndilərin “səviyyə-i rıfənu və təşəbbüsəti-ciddiyələrindən” asılıdır. Bu cəhətdən müəllim “Elmi-həyat” (həyat elmi) “Elmi-əxlaq” (etika) və “Elmi-ruh” (psixologiya) elmlərinə vəqif olmalıdır.

O, həmin elmlərin pedaqoji mahiyyəti haqda yazırdı: “**Elmi-həyat** məktəb şagirdlərinin yeyib-içmək, gəzib-oturmaq, zəif və qüvvətli olmaq kibi hallardan bəhs edir. **Elmi-ruh** çocuqların fikrini, hissiyatını, əxlaqını öyrənib bilmək üçün böyük bir vasitədir. **Elmi-əxlaq** isə xeyir və şərin nədən ibarət olduğunu, tərbiyədə necə bir qayə təqib etdiyini öyrədir.” [1, 199] Müəllif bu üç fənni bir-birindən ayırmırdı, əksinə, bir-birini tamamladığını, tərbiyə üçün mühüm əsas olduğunu düşünürdü. Məktəb şagirdlərinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini və fiziyanomik ifadələrini də nəzərdən qaçırmır və bu barədə yazırdı: “Bir məktəb otağına girilsə, orada olan şagirdlərin çöhrələrinə (fizyanomiya) diqqət edilsə bir-birinə bənzəmədikləri dərhal gözə ilişər, çöhrələri müxtəlif olacağı şübhəsizdir...” [1, 199]

Cavidə görə, şagirdlərin əxlaq və davranışları donuq və dəyişməz deyildir. Sinifdə nə qədər sifət varsa, bir o qədər əxlaq və davranış var. Uşaqlarda əxlaq və davranış nə qədər müxtəlif olsa da, zaman keçdikcə onlar dəyişir. Buna görə də müəllimin yeknəsək tərbiyəsi mənfəət yerinə zərər verə bilər. Müəllim təlim və tərbiyədə bunu nəzərə almalı və psixologiya elminə əsaslanaraq, şagirdlərin müxtəlif təbiətini nəzər-diqqətdə saxlamalıdır. Bu məsələni yaxşı həyata keçirmək üçün o, təlim və tərbiyə elminə yiyələnməli, öz işində elm ilə təcrübəni birləşdirməlidir ki, pedaqoji işdə uğurlar qazana bilsin.

Şair uşaqların ev və ailə tərbiyəsi ilə məktəb tərbiyəsi arasında qırılmaz bağlılıq görürdü. Qeyd edirdi ki, məktəbə daxil olan şagird (istəyinə görə) 5, 10, 15 il vaxtını məktəbdə keçirir. Bu, az vaxt deyil!.. “Ev tərbiyəsi ilə məktəb tərbiyəsinin hər ikisi çöcülərdə dürlü-dürlü təsirlər bağışlar, bir çöcük evdə ata-ana tərbiyəsi sayəsində xəluq, çalışqan, mütəşəbbis bir qəhrəman olduğunda, məktəbə davam edər-etməz əxlaqı, təbiəti büsbütün dəyişir, fəna, uyğunsuz bir hal kəsb etmiş olur.” [1, 200] Başqa sözlə, məktəb və sinif şəraiti və mühiti uşağın əxlaq və psixologiyasına təsir etdiyindən, müəllimlər buna xüsusi diqqət yetirməli və əhəmiyyət verməlidirlər. Əgər müəllim tərbiyədən anlayan olsa, məktəb şagirdlərində “müzzür əxlaq, fəna təbiətlər bulunmaz; bulunsada, pək səthi, pək təsirsiz qalır” yazan müəllif, demək istəyirdi ki, ailədə böyüyən uşaqların əxlaq və tərbiyəsi də müxtəlif olur. Ailədə sırtıq böyüyən uşaq əxlaqsız olduğunda, məktəbə girəngirməz hamanda dəyişir, inanılmayacaq dərəcədə zəki və uslu bir uşaq ola bilər. İstər ailədə olsun, istər məktəbdə - tərbiyə prosesi arasıkməsilməz pədaqoji prosedir və bu, nəzərdən qaçırılmamalıdır.

O, məqalələrində müəllim və valideynlərin diqqətini ümumi ictimai tərbiyəyə cəlb edir və düşünür ki, bu tərbiyə təhsili bitirdikdən sonra 35-40 yaşına qədər olan bir dövrü əhatə edir. İnsanın tərbiyəsi həmin yaş dövrünə qədər davam edir ki, buna ümumi mühitdən gələn ictimai tərbiyə deyilir. Bu zaman insanın ailə çərçivəsində, yaxud məktəblərdə aldığı tərbiyə büsbütün dəyişilə bilər. İnsan başqa bir aləmə, başqa bir cərəyana tabe ola bilər. “Maddi və mənəvi təsir insanın aldığı tərbiyələri zirü zəbər edəcəkdərəcədə məsləkinə müğayir hallara sevgi edə bilər.” [1, 200]

Müəllif tərbiyələrin ən əhəmiyyətliyin ümumi ictimai tərbiyədə, mühitin tərbiyəyə təsirində görür. Bu cəhətdən diqqəti nəfs məsələsinə çəkir. Hesab edir ki, “**nəfs** əksərən öncəki tərbiyələrə tabe olmaqdan varəstə ola bilməz, lakin fəvqəladə mətənətə malik olan insanlarda onu islah etmək mümkündür.”

Şair ailə tərbiyəsi və bədəninin sağlamlığı haqda yazır: “Ailə

tərbiyəsi və vücud sağlamlığı (səhhəti-bədən) həyatı-bəşəriyyənin ən mühüm əsasını təşkil edir. Vücudun sağlam olmasının yeganə səbəbi və müəssiri isə ata-anadır.” [1, 200] Nə üçün? O, bu suala bir həkim kimi cavab verir, məqalələrində bir psixoloq, bir müəllim, pedaqogikanı gözəl bilən bir mütəxəssis kimi çıxış edir. Bu, bir tərəfdən onun Sidqinin məktəbində aldığı tərbiyədən və ailə tərbiyəsindən, digər tərəfdən, İstanbul Universitetində aldığı mükəmməl təhsildən və mütaliədən irəli gəlirdi.

Cavid hesab edirdi ki, anadan xəstə doğulan uşaq, xəstə yaşar, xəstə vücudu ilə də ölür. Həmin xəstəliyi icad edən isə ata və anadır. Çünki bir çox xəstəliklər uşağa irsən keçir. “Çocuqlara sirayət edən xəstəliklərdə ən dərin fəlakətlərə yol açan analardır. Çünki uşaq ana rəhminə düşdüüyü zamandan başlayaraq doquz aya qadar qanından, təvəllüddən sonra da sütündən” qidalanır. Ən mühlik – sağalmaz xəstəliklərə də bu zaman tutulur. Təhlükəli xəstəliklər də onunla bərabər böyüməyə başlayır. Uşaqlar yalnız buna görə xəstə olurlar. Onlar həm də yeyəcəyi, içəcəyi, geyəcəyi üzündən xəstələnirlər. Tənəffüs etdiyi hava, hərəkətsizlik, valideynlərin qeydsizliyi onların sağlamlığını pozur. Ata-analar və müəllimlər bunu bilməli, uşaqların təmiz və saf havada yaşamalarına, oynamaqdan qalmamalarına diqqət yetirməli, onların sərbəstliyinə mane olmamalıdırlar. Valideynlər uşaqların yeyib-içəcəklərinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Çünki “az yemək faydalı deyildirsə, çox yemək də faydasızdır. Yemək, qarını doyurmaq, yaxud ləzzət duymaq üçün deyildir. Bəlkə həyatı idarə etmək, vücudu bəsləmək içindir.”

Məqalələrində bu kimi ciddi əxlaqi, tərbiyəvi, pedaqoji və psixoloji problemlərə toxunan müəllif, sualı belə qoyurdu: “Qaf-qasiyada uşaq tərbiyəsindən anlayan qaç anaya təsadüf edə biliriz? Uşaq tərbiyəsinə diqqət etmək üçün tərbiyə görmüş analar lazım deyilmi? Hanı ana yetişdirəcək məktəblərimiz?” Cavid vətənin və millətin inkişafını məktəbdə, təhsildə, elmdə, müəllimlərdə və analarda görürdü. “Vətəni, vətənin qiymət və əhəmiy-

yətini, tərəqqi və səadətini kimdən bəkləyə biləriz?" sualına belə cavab verirdi: "...Şübhəsiz ki, vətənə, millətə, millətin gələcəyinə ağlayacaq, tərəqqisinə çalışacaq olsa-olsa ancaq ana qucaqlarında, məktəb sıralarında çırpınan məsumlar ola bilər. Fəqət bu nevzadların yeyib-içməsinə, geyinib gəzməsinə, təlim və tərbiyəsinə diqqət edəcək analar nerdə?... [1, 201-202]

Sualı doğuran zaman, ona cavab axtaran Cavid idi. O, savadlı analar gəzirdi. Düşünürdü ki, analar nə qədər savadlı olsalar, bir o qədər savadlı və nəzakətli uşaqlar tərbiyə edə bilirlər. Azərbaycanda belə analar isə çox az idi. O, tərəqqinin ilk vasitəsini analarda və qız məktəblərində görürdü. Yeni nəslin savadlı və tərbiyəli olması üçün gələcək anaları təhsilli və savadlı görmək istəyirdi. Qadınların ailə tərbiyəsindəki və cəmiyyətindəki rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, kişilərin maddi surətdə doğulub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kibi, mənəviyyatca münəvvərfikir və tərəqqipərvər olmalarına yeganə vasitə yenə qadınlardır.

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005.
2. Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977.
3. Həqiqət, 4 yanvar 1910.
4. Həqiqət, 5 yanvar 1910.
5. Həqiqət, 12, 14, 17, 24 və 25 may, 3, 7 və 8 iyun 1910.
6. İqbal, 9 oktyabr 1913.

Резюме

В статье, основываясь на концепции И.Канта, Дж.Локка, Г.Спенсера, Б.Спинозы и других философов, Г.Джавид дает анализ педагогических взглядов начального образования и ситуаций просветительных работ в Азербайджане и на всем Кавказе.

The summary

In clause, were based on the concept I.Kants, C.Lokks, Q.Spensers, B.Spinoza and other philosophers, H.Djavids gives the analysis of pedagogical sights of initial education and situations of educational jobs in Azerbaijan and on all Caucasus.

İkinci məqalə

1897-ci ildə Türkiyənin tanınmış pedaqoq və maarifçisi Ayşə Sədiqə İstanbulda “Üsuli-təlim və tərbiyə dərsləri” adlı bir kitab nəşr etdirir və kitab ölkənin pedaqoji fikir tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Cavid “Həsbi-hal” məqaləsinin üçüncü hissəsində sözünə Ayşə xanımın kitabından bir sitatla başlayır: “Çocuqlara hər kim olsa dərs verir, fəqət tərbiyə və əxlaq dərslərini hər kəsdən eyi validə verir. Çocuğun birinci mürəbbəsi validədir... Demək olur ki, bir qövmün səadəti və tərbiyəsində qadınların böyük təsiri vardır. Bunun için hər şeydən ziyadə qadınların tərbiyəsinə etina edilməlidir. Tərbiyəli validələr yetişdirməyə qeyrət edilməlidir.” [1, 202]

Cavid də, Ayşə xanım da, Avropanın bir çox filosof və pedaqoqları da uşağın tərbiyəsində ananın rolunu önə çəkirlər ki, bu da təsadüfi deyildir. Zəmanə dəyişsə də, həmin fikir bugün də öz qüvvəsini saxlayır və aktualdır. Məhəmməd peyğəmbərin “Cənnət qadınların ayaqları altındadır” fikrini nəzərə çatdıran şair diqqəti təlim və tərbiyədə islamın rolu məsələsinə yönəldir. Müsəlman ölkələrində və cəmiyyətlərində oğlan və xüsusilə qızların təhsilə cəlb edilməsilə bağlı geniş yayılmış yanlış fikirləri saf-çürük edərək “Rəsuli-əkrəmin [oğlan və qızların] təlim və tərbiyədə heç bir fərq qoymadığını, təhsili-elmdə kişiyə, övrətə müsəvi bir surətdə fərz buyurduğunu” nəzər-diqqətə çatdırır. Problemin həllinə mane olan dini ehkamlara, mövhumata və xurafata qarşı çıxır. Qız uşaqlarının məktəbdən yayındırılması və təhsildən uzaqlaşdırılmasının islama zidd olduğunu söyləyir. Sualı bu cür qoyur: “Əcəba, səkiz-doquz yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsil görürsə, şəriətə müxalifmi zənn olunur?” Guya “qız tərbiyə görür-görməz itaətsiz olacaq” söyləyənlərin fikirlərini qəti surətdə rədd edir. Valideynləri qız uşaqlarını məktəbə qoymağa çağırır. Düşünür ki, əgər biz qızların tərbiyəsinə bu cür yanaşsaq, sabah başımıza, gözüməzə vuracaq

və kor-peşman olacağıq.

Müəllif məqalələrində uşaqların məktəbə hazırlanmasında ev tərbiyəsinin roluna ayrıca yer verir. "Ev tərbiyəsi necə olmalıdır?" sualına ailələrdə mövcud olan xoşagəlməz tərbiyə üsulları ilə cavab verir: "Uşaqlar damdabacalarla qorxudulurlar. Başı açıq çölə çıxsan göydən başına adamcıl qurt dərisi düşər. Qaranlıq bir yerə getsən cinlər, divlər səni təhdid edər" və i.a. Şair ailə tərbiyəsində yalançılığı, kindarlığı, qorxaqlığı, itaətsizliyi, xurafat və mövhumatı tənqid edir və valideynlərin xoşagəlməz müraciət üsullarına qarşı çıxaraq yazır: "...Bir ana oğluna "Yavrum! Quzum! Get qardaşını çağır da gəlsin, yeməyini yesin" deyəcəyi yerdə, "Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş çönənbəri çağır da gəlsin, zəhrimarını zoqqumlasın" - diyor" [1, 203]

O, uşaqlarla bu cür davranışı pisləyir, bu kimi uyğunsuz və cahilanə tərbiyədə bir fayda görmür.

Şair müxtəlif ailələrdə müxtəlif ailə tərbiyəsinə nəzər salır və düzgün qurulmuş ailə tərbiyəsini təqdir edir. Sağlam ailələrdə tərbiyə və əxlaq məsələlərinin uğurlu və düzgün həllini yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, ana bir yaşında uşağın yediyi qaletlərdən əlifba düzəldir və ona öyrədir. Evin divarından hesab cədvəli asır, üç-dörd yaşında uşaq bunları gülə-gülə, sevə-sevə öyrənir. Beş-altı yaşına çatır-çatmaz məktəbə həvəs göstərir. Məktəbə getdiyi zaman zəkası, əxlaqı yerində olur, dərslərini həvəslə öyrənir. 20 yaşında isə o universiteti bitirmiş fəzil bir əfəndi olur."

Şair Azərbaycan analarını, Azərbaycan ailələrini bu cür görmək istəyirdi.

Azərbaycanda ibtidai təhsilin bir çox vacib və ciddi problemlərinə münasibət bildirən müəllif, düşünürdü ki, bu gün olmasa da, bir neçə ildən sonra ibtidai təhsil istər qız, istərsə də oğlanlar üçün məcburi olacaqdır. Şair səbirsizliklə və böyük ümidlə həmin günü gözləyirdi.

Ailə və ana tərbiyəsini, qızların təhsilə cəlb edilməsi mə-

sələsini önə çəkən vətənpərvər və maarifçi şairin cümlələrini oxuyarkən onun nə qədər narahatçılıq hissi keçirdiyini aydın sezmək olur. Belə halı yalnız vətəninə və millətini sevən, onun gələcəyini düşünən insanda görmək olar. O, övladının tərbiyəsini başlı-başına buraxan, qayğısına qalmayan, onu tərbiyədən mərhum edən valideynlərə üz tutaraq “Siz ey ata və analar! Yarınki gün cigərguşələrinizin zillət, fəlakət odunda yanıb-qavrulduqlarını ağlaya-ağlaya seyr edəcəksiniz” deyərək yazırdı: “Çocuqlar məsumdurlar, onunçin yapıdıqları işlərin hiç birindən məsul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən məsul olacaq yalnız ata-analardır... Xeyirsiz, xain, ədəbsiz evlad yetişdirib onları tərbiyə və islahına çalışmayan ata-analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, heysiyyətli insanlara müsəllət olmaq için bir sürü əxlaqsız, bir yığın sərsəri yetişdirmiş olurlar...” [1, 204]

Bu sözlər sanki bugün yazılmış və bugün üçün deyilmişdir. Cavidin yaşadığı dövr başqa, bugünkü dövr başqadır. Bununla belə, ailə, məktəb və əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı problemlər bugün nəinki azalmış, əksinə, çoxalmışdır... Şair övlad tərbiyəsinə məsuliyyətsiz yanaşan ata və analara qarşı barışmaz mövqe tuturdu. “Qeydsiz, tərbiyəsiz ata-ananın övladı için nə dərəcədə məsul olacağı, nə müdhiş cinayət işlətdiyi hər kəscə məlum, aydın həqiqətdir” sözlərini ürəkaçırısı ilə yazırdı.

Cavid təlim-tərbiyə məsələlərindən və məktəb binalarından danışarkən məşhur bir məsəli diqqətə çatdırır: “Günəş girməyən yerə təbirlər girər.” Təlim və tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsində məktəb binasını və sinif otaqlarını əsas təlim və tərbiyə ocağı hesab edir. Düşünür ki, məktəblər və məktəb binaları gözəl və görkəmli, havalı və uca yerlərdə tikilməlidir. “Pis, murdar, üfunətli yerlərdən uzaq olmalıdır. Xəstəxana, həbsxana, məzaristan kibi yapı (bina)lara yaqlaşmamalıdır. Məktəb binası mümkün dərəcədə günəşli yerlərdə vəqə olmalı, rütubəti çox olan yerlərdən həzər edilməlidir...” [1, 205] Nə üçün? Çünki orada körpə uşaqlar oxuyur və tərbiyə alırlar. Günəşsizlik

və rütubət isə bir çox xəstəliklərin mənbəyidir. Şair bu mövzudan bəhs edərkən istər-istəməz özünün oxuduğu və tərbiyə aldığı Sidqinin məktəbini xatırlayır. (Məktəb Bazarçayı üzərindəki came məscidində yerləşdiyi üçün sinif otaqları dar və rütubətli idi.)

O, məzunu olduğu və Naxçıvanın maarif tarixində xüsusi yeri olan məktəb haqqında geniş və qiymətli məlumatlar verir. Həmin məlumatlar Sidqi məktəbinin tarixini və taleyini öyrənmək baxımından əhəmiyyətliyədir. O yazır ki, məktəb acınacaqlı bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Sinif otaqları günəşsiz, darısqal və rütubətli idi. Bazarçayın gurultusu tədris prosesinə mane olurdu. Bunu görən yerli çar hökuməti məktəbin başqa bir yerə köçürülməsini qərara alır. Hökumətin təşəbbüsünü alqışlayan şair, onun baş tutmaması haqda yazırdı: “Şəhər [Naxçıvan] qlavası Cəfərqulu Xan Naxçıvanski cənabları ilə şəhər hakimi Slavaçinski bu xüsusda [məktəbin başqa yerə köçürülməsində] pək fədakarlıqda bulunmuşlar. [Ancaq nə yazıqlar olsun ki] “Cidilli bağ” adlı geniş, havadar, gözəl bir yerdə məktəb təsisini xalqa təklif etmişlər isə də kimsə razı olmamışdır.” [1, 206]

Cavid hesab edirdi ki, təhsil, təlim və tərbiyə işi ilk öncə məktəb binasından başlanır. Əgər məktəb binası yararsız və uyğunsuz bir yerdədirsə, orada təlim və tərbiyə prosesi səmərəli təşkil oluna bilməz. Cəfərqulu Xanın və Slavaçinskiyə cəhdlərinin boşa getməsinə təəssüflənən müəllif, işin baş tutumamasında mövhumatçıları və xurafatçıları suçlayır və bu barədə yazırdı: “Qafqasda sakin bütün türklərin hər şəhərdə, hər qəsəbədə (vəqf yeri)* köhnə məzaristan kibi bir çox qiymətli, əhəmiyyətli yerləri [məktəb və s. üçün] əldən çıxarıb mevhumat sapmaların ərzi-ixtar etməkdir. Bu dürlü uyğunsuzluqlar [Naxçıvanda] deyil bir şəhərdə, Qafqasiyanın hər şəhərində təsadüf etmək mümkündür.” [1, 206-207]

Şair hesab edirdi ki, məktəb binası mümkün dərəcədə

* Savab iş üçün ayrılmış yer, mülk.

günəşli bir yerdə olmalıdır. Sınıf otaqlarına işıq bir tərəfdən (soldan) düşməlidir. Əgər bir neçə tərəfdən düşərsə, bu, şagirdlərin gözlərinə zərərdir. Işığın sol tərəfdən düşməsi daha faydalıdır. “Çünki, [ışıq] sağ tərəfdən gələcək olsa, [şagird] yazı yazarkən sağ əl dəftər üzərində öz kölgəsilə şagirdləri rahatsız edər. Sınıfın (классын) pəncərələri də olduqca çox və aydınlıq olmalıdır. Məktəbin dörd-beş arşın (rus arşını) günəşli bir dəhlizi (коридоры) və tənəffüsxanəsi olmalıdır.” [1, 207] Bundan başqa, hər məktəbin özünə məxsus gözəl bağçası olmalıdır. Şagirdlər tənəffüs zamanı orada sərbəst gəzib təmiz hava almalıdırlar. Ayaqyolu məktəb binasından mümkün qədər uzaqda tikilməlidir. Məktəb xadimləri şagirdlərə qarşı nəzakətli olmalıdırlar. Sınıf otaqlarında partalar şagirdlərin sayına görə düzülməlidir. Müəllim şagirdləri partalarda boy ölçülərinə görə oturtmalıdır. Əks-təqdirdə şagirdlərin boyun, kürək və bel sümükləri əyilə bilər, bədənə zərər toxunar. “Fikrin müstərih* və oynaq olması üçün bəhər hal** baş şaquli (dik) bir vəziyyət almalıdır. Öylə olmasa qan dimağ (beyin)də sərbəst cəvələn edəməz. Beyin qanın cəryanı-sərbəstanəsindən [sərbəst dövrənindən] məhrum olunca fikirlər, duyğular da məhdud və əqim*** qalmış olur. Çünki dimağ qan ilə, əfkar [fikir] və ehtisasat [hissetmə, sezmə] da dimağ [beyin] ilə ərzi-fəaliyyət edir.” [1, 207]

Cavid məqalələrində bu kimi tibbi, pedaqoji, fizioloji məsələlərin şərhində təcrübəli bir müəllim və həkim təsiri bağışlayır, İstanbul Universitetində və fərdi müəllimə yolu ilə adı çəkilən elmlərə nə dərəcədə dərindən yiyələndiyini büruzə verir. Amerika və Avropanın məktəb təcrübəsinə istinad edərək, bir partada iki şagirddən çox uşağın oturmamasını məsləhət görür. Dərs müddətinin, həmin ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq, 45-

* Rahat, dinc.

** Hər halda.

*** Nəticəsiz, səmərəsiz.

50 dəqiqədən çox olmamasını tövsiyə edir. Uşaqların sağlamlığının qorunması məsələsinə xüsusi önəm və əhəmiyyət verir. Bu məqsədlə tənəffüslərdə siniflərin havasının mütələq dəyişdirilməsini bir pedaqoji tələb kimi irəli sürür və bunu belə əsaslandırır: “Dərsdə tələbənin tənəffüs etdiyi zaman havaya hamizi-qarbon dağılır, tər və yağ ifrazatı təbəxxür* edərək sinifin havasını olduqca zəhləyir.”

Şair-pedaqoq məktəbdə və dərsdə gigiyenik qaydalara ciddi əməl olunmasını məktəb rəhbərləri və müəllimlərinin üzərinə düşən ciddi bir vəzifə hesab edir. Xəstəliyə düçar olmuş uşaqların dərsə gəlməyə məcbur edilməsinə qarşı çıxaraq yazır: “Bəzi çocuqların xəstəliyinə diqqət etməyib də ata-anası başından atmaq niyyətilə, müəllim də qeydsizlik və ehtinasızlıqla sınıfa qəbul etməkdən çəkinməz isə, şübhəsiz ki, bir çox biçarə məsumların da [sinifdəki şagirdlərin] fəlakətinə yol açmış olur.” [1, 208]

Cavid məqalələrində uşaqların məktəbə qəbul edilməsi məsələsinə də toxunmuşdur. Düşünmüşdür ki, məktəbə alınan uşaqların yaşına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Şəhadətnaməsi və 7 yaşı olmayan uşaqlar məktəbə qəbul edilməməlidirlər. “Çünki pək kiçük çocuqlar, cır ağaclar kibi cılız, zəif bir vücud ilə dərsə başlayınca sıqılır, zəhmət çəkir, həm vücudca, həm də fikircə zəif olurlar.” [1, 208]

Hesab edirdi ki, şagirdlərin sağlam böyüməsi və təhsil alması üçün tənəffüslərdə məktəbdə gimnastik məşqlər və müxtəlif uşaq oyunları təşkil edilməlidir. Oyunlarda müəllim şagirdləri sərbəst buraxmalı, ancaq onlara nəzarəti unutmamalıdır. Yeri gəlmişkən deyim ki, o, İstanbula ali təhsil almağa gedərkən gəmi yolüstü Samsunda dayanır. Fərsətdən istifadə edən şair qəsəbə məktəblərindən birində şagirdlərin gimnastik məşqlərinə tamaşa edir. Görünür, hələ 1905-1906-cı illərdə Türkiyə məktəblərində şagirdlərin yorğunluğunu və sağlamlığını nəzərə alaraq tənəffüs

* Buxarlanma, buğlanma.

zamanı gimnastik məşqlərdən istifadə edilmişdir.

Cavid "Həsbi-hal" məqaləsində ibtidai siniflərin dərslik və proqramları haqda ayrıca söz açmışdır. Hesab etmişdir ki, dərslik və proqramlar olduqca düşünülmüş, aydın və mənfəətli olmalıdır. Onlarda mövhumat və xurafata aid nə varsa islah edilməlidir. Başqa sözlə, dərsliklər və proqramlar elmi-pedaqoji və metodiki prinsiplərə uyğun hazırlanmalıdır. Çünki bu, zamanın tələbidir. "XX əsr mədəniyyəti [proqramlardakı] belə uyğunsuzluqlara əsla təhəmmül etməz. Zira təlim və tərbiyə saf dimağları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədir edəcək bir alət deyildir." [1, 209] Əksinə, tərbiyə bəşəriyyəti qaplayan çirkinlikləri silib atmalı və paslı beyinləri təmizləməlidir.

Müəllif təlim və tərbiyə prosesində milli xüsusiyyətləri nəzərə almağı pedaqoji bir tələb və vəzifə kimi irəli sürürdü. Bu cəhətdən ingilis filosofu və maarifçisi Herbert Spenserin ingilis məktəblərində təlim və tərbiyə prosesinin təşkili haqda fikirlərini Azərbaycanın pedaqoji ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmağı lazım bilirdi. Düşünürdü ki, ingilis məktəblərində təlim və tərbiyə prosesinin təşkili ilə müsəlman türk məktəblərində təkilini eyniləşdirmək olmaz. Çünki ingilis mühiti, təfəkkürü, dünyagörüşü, təlim və tərbiyəyə münasibəti başqa, bizimki daha başqadır.

Cavid, müəllimin mütaliəsi ilə ilgili onun qarşısına ciddi vəzifələr qoyurdu. Yazırdı ki, müəllim öyrənib və şagirdlərə öyrətdiyi kitablarla kifayətlənməməlidir. Müntəzəm olaraq pedaqogikaya, tərbiyyata və əxlaqa aid kitabları mütaliə etməlidir. Sadəcə mütaliə yox, oxuduğu kitablardan faydalı nəticə çıxarmalı və bunu öz işində tətbiq etməlidir. Müəllim öz mənaəviyyatını zənginləşdirməyə, vicdanını islah etməyə çalışmalıdır. Söylədiyi sözlərlə, verdiyi nəsihətlərlə şagirdlərə təsir etməyi bacarmalıdır. Cavid sinifdə müəllimin sözündən qiymətli, təsirli silah görmürdü. Düşünürdü ki, sözün təsirli və inandırıcı olması üçün müəllimin özü təmiz bir qəlbə, parlaq bir vicdana, gözəl bir əxlaqa, həqiqi bir məlumata malik olmalıdır. Bu, pedaqoji fəaliyyətdə

xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Bir müəllim öz-özünü bir riyazəti-mənəviyyə ilə islah etdikdən sonra, şübhəsiz ki, hər sözü, hər duruşu, hər halı bütün şagirdlər nəzərində böyük bir əhəmiyyətə tələqqi olunur. Kəməli-sürət və mətənətlə hər kəsin ruhuna nüfuz edə bilir." [1, 210] O, bununla diqqəti müəllim sözünün sehrinə, siqlətinə, inandırıcı olmasına, estetik gözəlliyinə, "Özü bir şeyə inanmayan kəs başqasını necə inandıra bilər?" fikrinə cəlb edirdi. Müəllimin pedaqoji hazırlıq və ustalığına, nüfuz və şəxsiyyətinə, bilik və dünyagörüşünə münasibətini bildirərək deyirdi: "Şimdi bizim yalnız məktəblərimiz deyil, bütün həyatı-ictimaiyyətimiz belə saf, parlaq bir tərbiyəyə möhtacdır. Müəllimlərimiz azacıq müşkafanə, durbinanə hərəkət edəcək olsalar, şübhəsiz ki, bütün mühitimizi islah etmiş olurlar." [1, 210]

İbtidai sinif müəllimi yalnız dərs deməklə kifayətlənməməlidir. O, şagirdlərin gigiyenik qaydalara necə əməl etmələrinə, səliqəli və təmiz geyinmələrinə də diqqət yetirməlidir. "Hər iki gündən bir çocuqların əlbisəsinə, yüzünə, əllərinə baqıb kirli və təmiz olduqlarını" yoxlamalıdır. Şagirddə qüsurlar görsə, bunu ona "yumşaq, tatlı bir dil ilə anlatmalıdır" ki, buraxdığı nöqsanı təkrar etməsin. Müəllim uşağın anlayacağı tərzdə, ona bir ata kimi, tövsiyələr versə, onu tənbeh etsə daha uğurlu nəticələr qazana bilər... (Şair ona qarşı ata qayğısını, ata münasibətini Sidqi-nin məktəbində görmüşdü. Bunu müəllimlərə tövsiyə edirdi.)

O, məqalələrində xalqın məktəbə və uşaqların tərbiyəsinə münasibəti məsələsinə də toxunmuşdur. Qeyd etmişdir ki, xalq artıq məktəbə, buradakı tərbiyəyə hüsni-rəğbət bəsləməyə başlamışdır. Müəllimin tərbiyə işində rolu haqda yazmışdır: "Müəllim əgər uslu, namuslu, həlim, səlim bir əfəndi olursa, təbii, dörd-beş sənə zərfində yalnız bir ibtidai məktəbi deyil, məktəblə əlaqədar olan böyük bir köyü (kəndi) köy xalqını tamamilə islahə müvəffəq olur." [1, 210]

Cavid ibtidai məktəblər üçün türk dilində aşağıdakı dərslərin olmasını lazım və vacib bilirdi: Müxtəsər qiraət, kita-

bət, elmi əşya, coğrafiya, hesab, türk tarixi və islam tarixi. İkinci ildən etibarən isə həmin fənlərə rus dilinin əlavə edilmisini məsləhət görürdü. Hesab edirdi ki, sinifdə şagirdlərin oxuması, yazması və öyrənməsi üçün işgüzar şərait yaradılmalıdır. Onların fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Müəllim sxolastik, kor-koranə təlim üsulundan qaçmalı, şagirdləri şəxsi təşəbbüsdən məhrum etməməli, onlara həqiqi bilik verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda və Qafqazda pedaqoji kadrların çatışmazlığı və hazırlanması ilə əlaqədar Hüseyn Cavidin pedaqoji düşüncələri şərh və təhlil edilir.

Резюме

В статье Г.Джавид освещает проблемы привлечения детей к начальному обучению в Азербайджане в период царской России, а также семейное воспитание, ее значение в подготовке детей к образованию.

The summary

In clause H.Djavids shines problems of attraction of children to initial training in Azerbaijan during imperial Russia, and also family education and its meaning in preparation of children for education

Üçüncü məqalə

Cavid “Həsbi-hal” silsilə məqalələrində müəllim qıtlığı probleminə yalnız Azərbaycan kontekstində deyil, bütün Qafqaz kontekstində yanaşır. Qafqazın ibtidai məktəblərində türkcə dərslər deyən müəllimləri 3 qismə bölür:

- Araz aşırı qoşub gələn fanatizm dəllalları;
- Seminariyada (darülmüəllimində) ikmali-təhsil etmiş əfəndilər;
- Yeni üsulda tərbiyə görüb müəllimliyə həvəskar olan gənclər.

Düşünür ki, birinci qismə aid olanlar müəllimdən başqa hər şeydir. “Onlar pək qurnaz həriflərdir. Buqələmun kibi hər saatda bin rəngə girməyə müstəiddirlər.” [1, 211] Bu cür müəllimlər Qafqaza daha çox İrandan gəlirlər və Araz kənarına varar-varmaz, hər şeydən öncə, özünü düşünür və özü üçün sərmayə yeri axtarırlar. “Marağada darğa şagirdi ikən, Aras suyu içər-icməz anadan doğma seyid olurlar.” Qafqazın otlu-sulu torpağına ayaq basdıqdan sonra “ona-buna yalvarıb-yaxarsa da, fırlıdağı işləməz, fəryadı bir yana çatmaz. Çünki camaatın ehtirazı ilə üzləşirlər.”

Öz licimini dəyişən belə fanatizm dəllallarını şair çox gözəl səciyyələndirir. Onlar seyid və mollalıq ilə camaatı aldadır, gah kəfən biçir, gah ölü götürür, gah ölü dəfn edir, gah da mərsiyə oxuyurlar. Fırılacaq yolu ilə pul qazanmağa yer axtarırlar. Tapan kimi “Yəhudi bəzzazı kibi sağına-soluna, eninə-boyuna, hər tərəfinə ölçüb-biçər, yeri gəldikdə fala baqar, dua da yazar, cin də tutar.” [1, 212] Lakin fırlıdağı baş tutmayanda dərhal məsləkini dəyişirlər. Boynuna воротник, qalstuk taxar, əyninə kostyum geyər və diplomsuz, attestatsız образованный bir “müəllim” olurlar. Diplomlu müəllimləri tənqid etməyə başlarlar. Yaltaq və cahil mühafizəkarlar isə bu cür fanatizm dəllallarını himayə edirlər. Onlar bəzi hacı və kərbəlayıların köməyi ilə müəllimliyə

başlayarlar. İşini yola qoyduqdan sonra dürlü-dürlü nitqlər söyləyərler: “Cəmaət, cəmaət! Vətən, millət xərab oldu. Məktəb-xanələr açmaq lazımdır!..” [1, 212] Ki, onların işi “xod” getsin.

Cavid bu cür yalançı, fırıldaqçı, fanatik “müəllimlərdən” dad qılır. Təlim və tərbiyə işinə yaramayan bu cür “əfəndilərin” məktəbə yaxın buraxılmamasını istəyir. İkinci qism müəllimləri isə belə xarakterizə edir: “Muşikafanə* bir nəzərlə baqılsa sair müəllimlərə nisbətən onlar [ikinci qismlər] pək eyidirlər, pək faydalıdırlar. Hissiiyyati-milliiyyəyə azacıq biganə olmaqla bərabər bir taqım çürük, təhlükəli mevhumata aşına deyillər ki, bu da pək böyük qazancıdır. Onlarda olan fəzilətlər və qüsurlar ayrı-ayrı nəzəri-diqqətə alınmalıdır.” [1, 213]

Müəllif bütün məqalələrində xurafat və mövhumatın məktəbə və təhsilə ayaq açmasının qəti əleyhinə çıxmışdır. Müəllim şəxsiyyətinə qiymət verərkən və onu xarakterizə edərkən onda bir neçə milli xüsusiyyət və keyfiyyətin – milli hiss və düşüncənin, milli qeyrət və təfəkkürün – olmasını vacib bilmişdi. Bu da, mənəcə, həm dünən, həm də bu gün üçün çox əhəmiyyətli bir məsələdir.

O, fanatizm dəllalları ilə müqayisədə, ikinci qism müəllimlərin üstünlüyünü seminariyalarda və başqa tipli təhsil ocaqlarında müntəzəm təhsil almasında görürdü. Hesab edirdi ki, onların təhsilində çürük və faydasız elementlərə az təsadüf edilir, əxlaqca sağlam düşüncəyə malikdirlər. Müxtəlif fənlər və elmlərlə bərabər, pedaqogikaya az-çox aşınadırlar. 10-12 illik təhsil və təcrübəyə malik olan belə şəxslər müəllimliyə daha yararlıdırlar; Qafqazın bir çox məktəblərində ciddi çalışqanlıqları ilə fərqlənirlər. “Bəzi əfəndilər müstəsna olmaq şərtilə, bir çoqları azacıq [yolundan] sapıyorlar ki, o sapqınlıq da bir taqım yanlışlıqlar, uyğunsuzluqlar doğurmuş olur... İştə rusca oqunuş, türk dilində müəllimlik edən arqadaşlarımdan birisinin məktubundan bir parça:

* İncədən-incəyə.

“Əfəndim, bən istiyorum getmək iyunun on beşində mineralnı sulara, hansı ki, olar çox mənfəətli məndə olan cüzi naxoşluğa...” [1, 213]

Böyük pedaqoq və maarifçi Sidqinin şagirdi başqa cür düşünə və yaza da bilməzdi. Çünki Azərbaycan türkcəsi açıq-açığına ərəb, fars və rus təcavüzünə məruz qalırdı və Sidqi təsadüfən yazmırdı: “Bu dil [Azərbaycan türkcəsi] bir libasa bənzəyir ki, guya pambığı Türkünstanda əkilib, ipliği İranda əyrilib, rəngi Ərəbistanda verilib, özü Azərbaycanda toxunub, Rusiyada gömrüklənibdir.” [2, 20]

Cavid Azərbaycan məktəblərində təhsilin ana dilində aparılması, şagirdlərin və gələcək müəllimlərin ana dilində təhsil alması ideyasını təsadüfən irəli sürmürdü. Hesab edirdi ki, məktəblərdə türk dilində təhsil alan müəllimlər dərslər deməlidirlər. Onlar ana dilini mükəmməl bilməli, onu şagirdlərə sevdirməli, milli təfəkkürə malik olmalıdırlar.

Şair yuxarıda nümunə gətirdiyim məktubu şərh edərək yazırdı ki, ilk nəzərdə məktub sanki türk dilində yazılmışdır. Lakin cümlələrdəki ahəngə, qarışıq mübtəda və xəbərlərə bir musiqişünas kimi qulaq verilsə, dərhal “xaxol” ruhu ilə düşünülmüş, türk kəlmələri ilə vücuda gəlmiş əcubə olduğu anlaşılar. O, müxtəlif peşə sahiblərini, xüsusilə ziyalı və müəllimləri təmiz ana dilində danışmağa və yazmağa çağırırdı. Şəhər camaatına nisbətən kənd camaatının ana dilində daha yaxşı danışdığını təqdirdə edərək yazırdı: “Elmsiz, saf bir köylüyü (kəndli) qonuşdurunuz, onunla həsb-i hal ediniz, eyicə diqqət edəcək olursunuz, şəhərlilərə nisbətən onları türk ləhcəsinə, türk ruhuna daha yaqın, daha munis bulursunuz.” [1, 213]

Şair həmin müəllimləri müqayisə edərək, bu nəticəyə gəlir: birinci qism müəllimlərin nə fikri, nə duyğusu, nə dili, nə də əxlaqı əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyildir. İkinci qism müəllimlər isə fikircə, əxlaqca, maarifcə daha savadlı və məktəb üçün yararlıdırlar. Onlar türk dili və ədəbiyyatını azacıq nəzərə

alsalar, türk sərf və nəhvini 5-10 ay gözdən keçirsələr, şübhəsiz ki, vətənə və millətə daha çox xidmət etmiş olurlar. Yalnız bu cür müəllimlər yeni nəslə yeni ruhda tərbiyə edə bilirlər.

Cavid üçüncü qism müəllimlər haqqında ayrıca söz açmışdır. Hesab etmişdir ki, həmin müəllimlərin bir qismi türkcə və rusca təhsil almışlar və canı-dildən çalışanlardır. Onların sayı az olsa da, xidmətləri çoxdur. Üstünlüyü daha çox bu qismə verən şair, həmin müəllimləri üç qismə bölməkdə:

- a) Türkcə və rusca ibtidai təhsil alanlar;
- b) Mədrəsələrdə dərs deyib yorulmuş əfəndilər;
- c) Gənc xocalar.

O, həmin xocalara və əfəndilərə məxsus xüsusiyyətləri təhlil edərək yazırdı ki, mədrəsələrdə çalışan əfəndilərimiz təlim və tərbiyə işinin mahiyyətini daha yaxşı anlaşırlar. Gecə-gündüz öz üzərlərində çalışırlar. Türkcə tarixə, ədəbiyyata, dilə diqqət edib, rus dilinə az-çox həvəs göstəririlər, açıqgözlüdürlər. Başqa sözlə, bu qəbildən olan əfəndilər müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmağa çalışırlar və bunu bacarırlar. Başqa cür də ola bilməz. “Maarifpərvər zətin borcudur ki, hər yerdə onları [şagirdləri] şirin dil ilə, məhəbbət ilə çalışıb iləriləməyə təşviq etsinlər. Təşviq etsinlər də həm onları, [tələbələri] həm kəndilərini qayeyi-məqsədə nail etsinlər, edə bilsinlər.” [1, 215]

Cavid bu cəhətdən müəllimlərin işə həvəs və məhəbbətlə yanaşmasını xüsusi qeyd edir. Çünki həvəs və məhəbbət olan yerdə uğurlar qazanmaq daha asan olar. Çünki “Məhəbbət bəşəriyyətin ən dərin, ən ülvəi təcəlligəhədir. Məhəbbət anlı-şanlı ordulardan, vulkanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət ehraz edə [qazandıra] bilir.” [1, 215]

O, məqalələrində mühafizəkar əfəndilər, köhnə fikirli xocalar və münəvvərfikirlilər arasında həqiqi elmə, təhsilə və fəzilətə aid olan ziddiyyət və nöqsanları inandırıcı dəlillərlə açıb göstərmişdir. Onları bir-birinə kəm baxıb əsəbləşməyə və çəkişməyə deyil, əl-ələ verib işləməyə, millətə və vətənə layiqincə

xidmət etməyə, milli təhsil və mədəniyyətimizin tərəqqisinə mane olan əngəlləri aradan qaldırmağa, müəllimi öz işinə həvəslə, sevgi və məhəbbətlə yanaşmağa çağırmışdır.

Cavid publisistik və pedaqoji təmayüllü məqalələrində elm və təhsili mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi hesab edirdi. Ona görə, mədəniyyətdən məqsəd rifah və səadətə nail olmaqdır. Buna görə də bir mədrəsə tələbəsi, yaxud gənc bir xoca müəllimliyə hazırlaşarkən və məsud yaşamaq istərkən mədəniyyət dairəsinə girməlidir. Məktəb rəhbərlərinə gəlincə, onlar tələbə və müəllimlərə qarşı mülayim və məhəbbətli olmalıdırlar. Tələbə və müəllimləri inad və məzəmmət ilə deyil, qardaş kimi sevə-sevə ittihad (həmfikirlik) dairəsinə dəvət etməlidirlər. Bu məqsədlə şəhər və qəsəbələrdə nəşri – maarif cəmiyyətləri kimi cəmiyyətlər təşkil edilməlidir. Cəmiyyətin məqsədi “qəflət və cəhalət uçurumlarına yuvarlananları” müəllimliyə təşviq etməkdən və çalışdırmaqdan ibarət olmalıdır. Müəllimliyə həvəsi olanlar qiraət, hesab, türk dili, islam tarixi, coğrafiya, qəvaidi-lisan (dil qaydaları) fənlərini öyrətmək üçün məktəblərə cəlb edilməlidirlər. Bununla ibtidai məktəblər üçün müəllim çatışmazlığının az-çox aradan qaldırılmasına nail olmaq olar.

O, məqalələrində ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlanmasında, onların maarif və mədəniyyət dairəsinə girməsində məcburiyyətin deyil, maarifləndirmənin tərəfdarı kimi çıxış edir. İbtidai təhsilin müddəti ilə bağlı “Ə.T.” adlı bir müəlliflə polemikaya girir və onun təklifinə qarşı çıxır. Hesab edir ki, onun təklifi arzu ediləcək fayda və nəticəni verə bilməz. “Çünki bu qism müəllimlərin beş-on aylıq təhsili ibtidai məktəbləri yarım-yamalaq idarə edə bilir, çocuğun az-çox qiraət, kitabət, tarix, lisan... və sair kibi şeylər ilə müstəbid* edərsə də, fəqət bir çox nöqtəyi-nəzərdən qüsurlu çıqa bilir.” [1, 216]

Cavid “Ə.T.”-yə cavab olaraq bildirir ki, ibtidai təhsilin

* Faydalı, istifadəli.

müddəti 5-10 ay deyil, bir neçə il (3-4 il) davam etməlidir ki, tədris edilən fənlər şagirdlər tərəfindən layiqincə mənimsənilsin. Yoxsa “Beş aylıq təcəddüd,* iyirmi beş illik mevhumat ilə paslanmış dimağları (beyinləri) [5-10 ayda] hiç də silib təmizləyəməz. Bəhərhal əski küp yenə az-çoq sızmağa başlar. İcab edən fəzali-əxlaqiyyəyi, hissiyyati-milliiyyəyi təlqin edəməyib, xoş bir qayəyə varamazlar. Çünki bu kibi fəzilətlər, tədrici təkamül bir [neçə illik] təhsilə möhtacdır.” [1, 216]

Müəllif təhsilin pedaqoji cəhətdən təşkilində, faydalı olmasında, yeniləşməyə uyğun gəlməsində tələskənliyə yol verilməsi əleyhinə çıxır. Maarif və mədəniyyətin inqilab yolu ilə deyil, təcəddüd və təkamül yolu ilə irəliləməsin ideyasını irəli sürür. Özünün dediyi kimi, sürətlə alovlanan bir şey, bir əməl və hər duyğu səbat göstərilməsə, çox tez söner, yaşaya bilməz, sürətlə məhv olar; yarım-yırtıq, qırıq-sökük işlər daima nəticəsiz qalar. Başqa sözlə, şair demək istəyir ki, təhsildə tələsikliyə yol vermək olmaz. Təhsildə pedaqoji cəhətdən bir sistemlik və ardıcılıq olmalıdır.

O, “Təcrübəli müəllimlərə, həqiqətə (elmə) aşına xocalara malik olmaq üçün nə etmək lazımdır?” sualına iki ciddi problemi həll etməklə cavab verir. Birincisi, Azərbaycanda milli darülmüəllimin, (milli müəllimlər institutunun) ikincisi, ruhani darülelm (ruhani elmi mərkəzin) yaradılmalıdır. Bu cəhətdən şair Qafqaz Şeyxülislamının “Həqiqət” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində irəli sürdüyü fikri – Qafqazda ciddi və həqiqi bir darülelmənin təsis edilməsinə ehtiyac var – fikrini alqışlayır və Şeyxülislamın təklif etdiyi proqrama tərəfdar çıxırdı. Proqramın həyata keçirilməsinə maliyyə yardımı göstərməyən varlıların hərəkətsizliyinə təəssüflənirdi. Hesab edirdi ki, Azərbaycanda müəllim və alim yetişdirəcək müntəzəm, tərtibli, nizama və qaydaya salınmış bir müəssisə olmalıdır. Müntəzəm bir darülmüəllimin təsis edilsə, Azərbaycan müəllim qıtlığından qurtarar.

* Yeniləşmə, təzələnmə.

Ancaq işdə himmət və qeyrət lazımdır ki, arzular həyata keçmiş olsun. Şair gələcəkdə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda darülmüəllimin və darüelmin təsis ediləcəyinə böyük ümidlər bəsləyərək yazırdı: "Sınıflar təqib edildikcə edilir. Səkilz-doquz sənə dərse dəvam olunur. Müəllimliyə istihqaq qazanıldığı təqdirdə təlim və tədrisə həvəskar olanlar müəllimliyinə gedər. Axund (alim) olmaq arzusunda olanlar isə iki-üç sənə dəxi ayrıca darülmüəllimin proqramına ilavə olunmuş, ilahiyyat şöbəsinə dəvam edər. Dünya və axirət elmlərini mükəmməlcə təhsil etmiş olur. Və həqiqi, mühakiməli, doğru bir məlumata malik olunur. İştə o zaman haaqilə alim adına layiq alimlər görərik. Və müəllim qıtlığı çəkməkdən də azad olarıq." [1, 217]

Ulu Cavidin 100 il bundan əvvəl düşündükləri və yazdıqları Azərbaycanda çox-çox sonralar həyata keçirildi. Onun vətən üçün layiqli alim və müəllim kadrları hazırlamaq ideyası və arzusu dünən üçün (həm də bu gün üçün) aktual və mühüm strateji əhəmiyyətə malik bir məsələ idi; dövrün və zamanın tələblərindən irəli gəlirdi. Şair problemin müsbət həllinə milli məsələ kimi baxır, vətənin və millətin gələcəyini və inkişafını onun təhsilində, müəllim və alimlərində görürdü.

"Həsbi-hal" silsilə məqalələri 1910-cu ildə işıq üzü gördükdən doquqz il sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda Dövlət Universiteti təsis edildi. Müəllim və şair Cavid buna çox sevindi. 1920-1930-cu illərdə özü darülmüəllimində və teatr texnikumunda müəllim işlədi. Müəllim və aktyor kadrlarının hazırlanmasında fəal iştirak etdi. Gəncləri elmə və sənətə yiyələnməyə həvəsləndirdi. Ailə vəziyyətinə görə teatr texnikumunda təhsilini yarımçıq qoymaq istəyən bir tələbəyə maddi kömək göstərdi. Ali məktəblərə dəsbədestə axışan qız və oğlanları görərkən ürəyi dağa döndü və Mişkinaz Cavidə dedi: "Bunlardan nə qədər ağsaçlı alimlər, insanlara həyat bəxş edəcək həkimlər, söz sənətinin zirvəsini fəth edəcək sənətkarlar yetişəcəkdir. Bunlar bizim gələcəyimizdir. Mən nə qədər xoşbəxtəm! Gənclik

elmə, sənətə sahib olur.” [3, 6]

Böyük Cavidin ən böyük arzusu qızların təhsilə cəlb edilməsi olmuşdu. O, sağlığında bunu nəinki öz gözlərilə gördü, qızlar seminariyasında qızlara ədəbiyyatdan dərs dedi və fikrini Mişkinaz xanımla bölüşdü: “Mişkinaz! Bir xalqın gələcək nəslinin ağıllı-kamallı olması üçün o xalqın həm də kamil anaları olmalıdır. Mən [seminariyada] gələcəyin analarına – xanım qızlara dərs deyərəkən hiss edirəm ki, onlar vətən üçün, xalq üçün namuslu, vicdanlı balalar tərbiyə edəcəklər...” [3, 18]

Zaman dəyişmişdi. İndi müəllim və şair Cavid düşündüklərini və arzuladıqlarını öz gözləri ilə görürdü və müəllim yoldaşlarına deyirdi: “Yeni nəsil mütləq elmə və sənətə yiyələnməlidir. Çünki hər bir xalq yalnız və yalnız elmin və sənətin qanadlarında yüksələ bilər.”

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005.
2. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960.
3. Mişkinaz Cavid. Cavid xatırlarkən..., Bakı, 1976.

Xülasə

Məqalədə çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda uşaqların ibtidai təhsilə cəlb edilməsi, həmçinin ailə tərbiyəsi və uşaqların təhsilə hazırlanmasında onun əhəmiyyəti haqqında Hüseyn Cavidin fikirləri nəzərdən keçirilir.

Резюме

В статье анализируются и излагаются педагогические взгляды Г.Джавида на подготовку педагогических кадров в связи с недостатком педагогов в Азербайджане и на Кавказе.

The summary

In clause are analyzed and the pedagogical sights H.Djavids on preparation of the pedagogical staff are stated in connection with lack of the teachers of Azerbaijan and on Caucasus.

*Naxçıvanda nə gördüm? Naxçıvana nə lazım?
məqalələrinə bir nəzər*

Hüseyn Cavid 1910-cu ildə İstanbul Darülfünununun ədəbiyyat və tarix fakültəsini bitirib Naxçıvana döndükdən sonra 1910-cu ildə "Həqiqət" qəzetində Naxçıvanda və Azərbaycanda ibtidai təhsilin vəziyyəti, müəllim kadrlarının hazırlanması və s. pedaqoji məsələlər barəsində mətbuatda silsilə məqalələr çap etdirir. [1] Onun məktəb və maarif, təhsil və tərbiyə problemlərinə həsr etdiyi məqalələr XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Qafqazda həmin işin təşkili və vəziyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaradır, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin maraqlı və diqqətəlayiq səhifələrindən birini təşkil edir. Təəssüflər olsun ki, sovet dönməsində və sonralar onun pedaqoji görüşləri, təhsil, təlim və tərbiyə haqqında düşüncələri, obyektiv və subyektiv səbəblərdən, pedaqoji ictimaiyyətin və mütəxəssislərin diqqətindən kənarda qalmışdır. Siyasi repressiya qurbanı olan Cavidin ədəbi irsi 20 illik rəsmi qadağadan sonra 1956-cı ildə xalqa qaytarıldı. Onun pedaqoji məsələlərə həsr etdiyi məqalələri ilk dəfə tam şəkildə 1985-ci ildə qızı Turan Cavid tərəfindən əsərlərinə daxil edildi. Həmin vaxtdan 27 il ötsə də, şairin pedaqoji düşüncələri barəsində elmi-pedaqoji ədəbiyyatda elə bir ciddi araşdırmalara təsadüf edilmir...

Bir neçə söz Cavidin Naxçıvan və naxçıvanlılara aid fikirləri barəsində. Şair məqalələrində Naxçıvanın tarixi haqqında iki rəvayətə münasibətini bildirmişdir. Həmin rəvayətlərdən biri budur ki, Naxçıvan vaxtilə əski yarım-tanrılardan olan məşhur Daqyanosun (el arasında Dağ Yunus) mərkəzi səltənəti olmuşdur...

Daqyanos haqqında rəvayət bu gün də naxçıvanlılar arasında yaşamaqdadır. Guya o, Qızılvang deyilən bir yerdə allahlıq iddiasına düşür. İki dağ arasında tor çəkdirib yağış

yağdırmaq qərarına gəlir. Qərar icra edilərkən Tanrı onun səltənətini dağıdır... Həmin yerə hazırda “Ölən şəhər” deyilir.

İkinci rəvayət makedoniyalı İskəndər və İlanlı Dağla bağlıdır. Rəvayətə görə, İskəndər arvadlarını həmin dağda saxlar, ətrafına ilanlar buraxarmış ki, heç kim onlara yaxın düşə bilməsin. Sonralar həmin dağ “İlanlı Dağ” adlandırılmışdır...

Cavid XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki Naxçıvanı şərti olaraq iki yerə bölür: Bir qismi qul təbiətində yaşayanlar və miskinliyi sevənlər; ikinci qismi təkəbbür və xudkamlıqdan xoşlananlar, daima öz nüfuzlarını işlətmək istəyənlər. O, orta təbəqəni görmür və yazır ki, yalnız müstəsna hallarda üç cüt bir tək adam var ki, onlar da nə qədər çığır-bağır salsalar, ünləri bir yerə çatmır.

Cavid 1905-ci ildə Qurbanəli Şərifzadənin təşviqilə ali təhsil almaq üçün İstanbula gedir. Hamisi Qurbanəli bəylə məktublaşır.* (Qurbanəli Şərifzadənin 1908-1909-cu illərdə Cavidə yazdığı məktublar 1937-ci ildə müsadirə edilmiş və bugünədək tapılmamışdır.) Bir məktubda onun Naxçıvan və naxçıvanlılara aid yazdığı fikirlərə münasibətini bildirir, “pək ziyadə mükəddər oldum deyir” və yazır: “Sonra düşündüm ki, bu da, bənim bu məhzun olmuşum da boş bir şey... Neçin? – deyəcəksiniz. Çünki naxçıvanlılardakı hissi-milli, əcəba bir tərbiyəyi – mədəniyyə məsuludur, yaxud nagahani bir ətiyyə, bir ilham nəticəsimidir? Təbiidir ki, bir həyəcani-həvayidən başqa bir şey deyildir... ” [2, 65]

Təəssüflər olsun, Qurbanəli bəyin məktubları əldə yoxdur. Cavidin qeydlərindən bəlli olur ki, onun məktublarında Naxçıvan, naxçıvanlılar və naxçıvanlılardakı milli hiss və düşüncəyə aid maraqlı mülahizələr var.

Cavid Məhəmməd Tağı Sidqinin 1895-ci ildə Ordubaddan

* Qurbanəli Şərifzadənin 1908-1909-cu illərdə Cavidə yazdığı məktublar 1937-ci ildə müsadirə edilmiş, bugünədək tapılmamışdır.

Naxçıvana gəlməsini Naxçıvanın maarifçilik tarixində yeni mərhələ hesab edir. Naxçıvan cəhalət uyqusundan diskinməyə bir ehtiyac duyarkən, maarif dairəsinə girmək istərkən görkəmli maarif xadimi və pedaqoq Sidqi şəhərdə “Məktəbi-tərbiyə” adlı məktəb təsis edir. Naxçıvanda maarifçilik işləri genişlənir. Cavid mollaxanadan qaçıb onun məktəbinə gəlir. Atası Hacı Molla Abdullanın proqramı ilə oxumaq istəmir. Çox-çox sonralar Qurbanəli bəyə yazdığı bir məktubda bunu açıq-aydın bildirir və yazır: “... Bən də atamın proqramı ilə böyüsəydim, şimdu kim bilir nə məsləkdəyidim? Sidqinin məktəbinə, İstanbula [İstanbulda ali təhsil almağa] bəni təşviq edən siz “[Qurbanəli Şərifzadə] oldunuz”. [2, 71]

Naxçıvanda maarifçilik hərəkatı Sidqinin başçılığı ilə başlanır və bütün bunlar Cavidin gözləri qarşısında baş verir. Cəlil Məmmədquluzadə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirdiyi bir məqalədə yazırdı: “Sidqinin vətənimizə [Naxçıvana] varid olmağı şəhərimizin mədəniyyət və maarif tarixi üçün mühüm fəqərə oldu... Gözəl-gözəl xasiyyətlər Sidqinin Naxçıvanda zərbi-məsəl etmişdir. O hörmət və məhəbbət ki, camaatımız mərhuma göstərirdi, indiyə qədər heç bir şəxsə göstərilməyib”. [3, 21]

Bir neçə söz Sidqi və Cavid haqqında. Sidqi Cavidin müəllimi, Cavid Sidqinin sevimli və çalışqan şagirdi olmuşdur. Sonralar o, müəlliminin pedaqoji fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, haqqında gözəl fikirlər söyləmiş, onun təlim və tərbiyəsini, vəsiyyətlərini özünə həyat yolu seçmiş və barəsində yazmışdır: “Sidqi vətənpərvər idi, həmiyyətli idi, məslək sahibi idi, millətini sevərdi. Hər addım başında məşhur Napolyonun (dünyada olmaz olmaz) düsturi-cəsuresini sərməşq ittişaz edilmişdi. Öyrənmək, bilmək, dev addımları ilə irəliləmək, əfkari-milliyəyi aydınlatmaq ən birinci məqsəd sayılırdı. Bu hal beş-altı ilə qədər davam etdi. Sonra zavallı Sidqi getdi [vəfat etdi], məktəbin məktəbliyi də onunla bərabər bitdi”. [4, 190]

Sidqi 1904-cü ildə vəfat edir. O zaman Cavid Urmiyada idi.

Müəlliminin vəfatını eşidən şair buna çox kədərlənir. Vəfatı münasibətilə “Şərqi-Rus” qəzetinə bir nekroloq göndərir. Ölümünə matəm şeiri yazır. Həmin şeirdən bir neçə misraya nəzər salaq.

Dünyadan köçüb getdi hörmətli böyük Sidqi!
Min təəssüf ki, bizdən belə şəxsiyyət getdi!
Yazaraq nəşr etdiyi maarif yayımıla
Həyat verdi xalqına, qaranlıqdan çıxartdı.
Həyatdan məhrum olub, fəna həbsində yatdı.
Onun vəfatı ilə yenə cəhalət artdı. [5]

Cavid Sidqinin məktəbini bitirdikdən sonra bir neçə ilə Cənubi Azərbaycanın Təbriz və Urmiya şəhərlərində yaşamağa olur. Müəllimi ilə əlaqəni kəsmir. Fars dilində ona beş məktub yazır. Həmin məktublar 1985-ci ildə Cavid əsərlərinə daxil edilərək işıq üzü görür. Məktublar şagirdlə müəllim arasındakı münasibətləri öyrənmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Onlarda şairə məxsus yumor, müəlliminə böyük hörmət və məhəbbəti diqqəti cəlb edir. Görün o məktubda müəlliminə necə sözlər və ifadələrlə müraciət edir: “Müəllim cənabları”, “yüksək cənabınızın nəzərinə”, “şagirdlərə qayğıkeşlik böyüklüyü əskilməz”, “böyük ustad və cəlalı atamız”, “yüksək mərtəbəli, hörmətli böyüyüm Məşədi Tağı Sidqi”, “ruhum sizə qurban olsun”, “hörmətli ağa, izzətli başçı”, “Allah Sidqinin yüksək mərhəmətini əbədi etsin” və s. və i.ə. Özünü müəlliminin “fani və sədaqətli kiçiyi”, “qiymətsiz qulu”... hesab edir. Mən Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində öz müəlliminə bu cür yüksək qiymət verən, haqqında son dərəcə səmimi və dəyərli sözlər deyən, müəllimini öz atası qədər və bəlkə də ondan artıq əziz tutan ... ikinci bir şəxs tanıyıram. Hacı Mola Abdulla Sidqini təsadüfən “Müəllimlərin müəllimi” adlandırmırdı. Cavid görün ona nə yazırdı? “Düzgün yol izləyənlərə, Sizə [Sidqiyə] və Sizinlə olanlara salam göndərirəm”.

- Şagirdinəm mən hər zaman diləyirəm,
O şən dodaqlarından bir təbəssüm öyrənəm.

Cavidin biliklərə dərinlən yiyələnməsində, əxlaqlı və tərbiyəli böyüməsində, şair kimi yetişməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında Sidqi əfəndinin böyük rolu olmuşdur. Şair bunu yüksək qiymətləndirmiş, ömrü boyu ona minnətdar olmuşdur.

Sidqinin vəfatından sonra Naxçıvanda məktəbdarlıq sahəsində nələr baş verir? Cavid bu suala ürək ağrısı ilə cavab verir. Sidqinin məktəbi qapanmır. Lakin o əvvəlki məktəb olmur. Şairin yazdığına görə, məktəb nə zərər verir, nə xeyir gətirir. "Zira qapansa idi, gözəl bir təhəssür, həzin bir arzu ruhu oqşar idi, insanı məşğul edərdi". Məktəbin pis vəziyyəyə düşməsi, "uyğunsuz yaşaması" xalqa böyük dərd olur. Cavid yazır: "Məktəbdə əvvəldən hökmət barmağı var idi. Fəqət Sidqi dövründə əsla əl vurulmadı. O zavallı sönər-sönməz istibdadın qara bulutları hər tərəfdən məktəbin üzərinə çökməyə başladı. İş büsbütün dəyişdi". [4, 191]

Sidqidən sonra Naxçıvan məktəbdarlığında bir boşluq yaranır. Hücrələrdə üsuli-cədid (yeni üsullu) məktəblər təşkil edilsə də, onlar Sidqinin təsis etdiyi məktəblər deyildi. Şairin yazdığına görə, Naxçıvanda məktəblərin bu hala düşməsində rus hökumətinin barmağı var idi.

Sidqinin vəfatından sonra hökumət məktəbləri öz əlinə alır. Naxçıvanda ropодский məktəblər təşkil edilir. Həmin məktəblərdə təhsil rus dilində aparılır. Lakin həmin təhsil ocaqları milli məktəblərin yerini vermir. Qorodskoy məktəblərin təşkilində məqsəd nə idi? Kimlər həmin məktəbdə oxumalı idi? Cavid həmin suallara yeri gəldikcə cavab verir və elm haqqında yazır: "... Elm hər dildə birdir. Elmdə təəssüf yoxdur. Ancaq bir para şərtlər vardır ki, nəzəri-diqqətə almaq faydasız olmaz..."

Şair həmin nəzəri-diqqəti incələyir və ibtidai məktəblərin qarşısında duran məqsəd və vəzifələri birinci növbədə şagirdlərə

yazıb-oxumağı öyrətməkdə görür. Diqqəti Avropa ölkələrində ibtidai təhsilin necə həyata keçirilməsinə yönəldir. Qeyd edir ki, Avropa hökumətləri bunu məcburi qaydada həyata keçirirlər. Qərbi Avropada 3-4 ildə istər qız olsun, istər oğlan, ibtidai təhsil alır. Lakin həmin məktəblərdə oxuyan uşaqların çoxu kasıb ailələrdən olduğundan, onlar məktəbi bitirməmiş ondan uzaqlaşır, ata-analarına kömək etmək məqsədilə iş dalınca gedirlər.

O, Naxçıvan məktəblərində ibtidai təhsilin qurulmasını başqa cür düşünür və görür. Hesab edir ki, milli məktəblərdə ibtidai təhsil başqa cür həyata keçirilməlidir. Hər gün üç dərs rusca, bir dərs türkcə keçilməməlidir. Belə olsa onda uşaq yarım-yanlış türkcədən heç bir fayda görə bilməz. Aldığı bilik “iki gün içində unutulur gedir. O qarışıq yazılar, o pərişan imlalar, o qəliz kəlmələr ilə əsla bir şey anlaşılmaz. Hər gün üç dərs türkcə, bir dərs rusca oqudulursa bir iş sahibi, ticarət və sənətcə lazım olan işlərin beş-üç kəlmə yazıb söylətmək ilə yoluna qoya bilir”. Başqa sözlə, Cavid Naxçıvanda anadilli milli məktəblərin təşkilinə və fəaliyyətinə daha böyük üstünlük və əhəmiyyət verir, müsəlman türk uşaqlarının ana dilində təhsil almalarını vacib sayır. O, milli məktəblərdə ibtidai təhsilin düşündüyü kimi həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edir və yazır:

– Üç il yalnız ana dilində təhsil verilməlidir. Bu üç ildə uşaqlara 1 il ancaq əlifba öyrədilməli, iki ildə ərəb və fars qəvaidindən [qaydalarından] lazım olanları, sonra hesab, coğrafiya, tarix və s. fənlərdən bir para səthi məlumatlar verilməlidir. Tədris prosesində həmiyyətə [şərəf hissi, qeyrətlə] elm qarışdırılmalıdır ki, uşağın gözü açmaqda güclük çəkilməsin.

Bunun üçün müəllim nə etməlidir?

Cavid bu suala da ətraflı cavab verir. Hesab edir ki, müəllimlər elmi-tərbiyəyə [pedaqogika] və lisana [dilə] heç olmazsa səthi surətdə vafiq olmalıdırlar. “Yoqsa qapağan “tuti” kibi təqlidi və gevşək bir proqram təqib etmək eyi bir nəticə verməz”.

Şair müəllimlərin biliyi və savadı ilə bağlı ciddi bir məsələyə də toxunur. Hesab edir ki, “Vətən dili”* “Bəsirəti-ətfal”** bilənlərdən müəllimlik iddiasına düşənlər az deyil. Belə müəllimlər kəndilərini bilmədikləri kibi, onlardan istifadəni də bilmirlər. “Bir kitabı bu gün öyrənib yarın öyrətmək xəyalına düşmək çürük bir xülyadan başqa bir şey deyildir”. Bəs nə etmək lazımdır? Cavid bu suala konkret cavab verir. “Əlifba dərsi vermək istəyən hər bir rusca müəllim mütləq 11 il çalışıb darülmüəllimin (seminariyanı) ikmal etməlidir”. Bəs belə müəllimlər haradan bulunsun? Şair bu cəhətdən diqqəti yalnız Naxçıvanda deyil, Ordubad və İrəvanda mövcud olan müəllim çatışmazlığına cəlb edir. Ancaq dağa-daşa düşməyi də lazım bilmir. Onlara Gəncə Ruhani Mədrəsəsini nişan verir. Gənclərin gedib orada təhsil almalarını və sonra öz yerlərinə qayıdıb müəllimlik etmələrini məsləhət görür. Bakıya gəlincə, hesab edir ki, burada bir-iki təhsil ocağı istisna olmaqla, Gəncə məktəbi Qafqasiyanın ən birinci və ən parlaq məktəbidir. Buna görə də gənclərin orada təhsili-elm almaları daha məqsədəuyğundur.

Hüseyn Cavid Naxçıvan, Ordubad və İrəvan şəhərlərindəki məktəbləri müəllim kadrları ilə təmin etməkdə Gəncə Ruhani Mədrəsəsinin rolunu yüksək dəyərləndirir. Düşünür ki, “Məktəb həm şəriətə, həm məişətə əlverişli bir məktəbdir. Dünya və axirət orada cəmdir. Sahibləri və müəllimləri şayani-təbrikdir. Az bir zaman içində onun öz pansionu da ola bilər. Belə olarsa, o zaman ora 13-14 yaşında uşaqları da göndərmək mümkündür”. Şairin fikrincə, Gəncə məktəbi gələcəkdə böyüyəcək, artacaq, yüksələcək və geniş bir proqram təqib edəcək və səbatlı bir darülmüəllimin olacaqdır.

Cavid ibtidai məktəblər haqqında bəhs etdikdən sonra diqqəti sənət və ya məslək məktəblərinə yönəldir. Belə məktəblər

* Müəllifləri Aleksandr Çernyayevski və Rəşid bəy Əfəndiyev.

** Müəllifi Rəşid bəy Əfəndiyev. Tərcüməsi “Gözüaçıq tifillər”. Dərəkəli, diqqətli uşaqlar da ola bilər.

sırasında qorodskoy, gimnaziya, realni, seminariya və s. tipli təhsil ocaqlarının adını çəkir. Bəzi şəhərlərdə gürcü və ermənilərlə müqayisədə müsəlmanların bu xüsusda qabil davranmalarına təəssüflənir. Təəssüflə qeyd edir ki, bir çox gürcü və erməni məktəblərində həm şəriət, həm lisan (dil) müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların yalnız şəriət mollası var. Müsəlman türk məktəblərində ana dili müəlliminin olmaması səbəbindən şagirdlər az bir zamanda kəndilərini unudurlar. “Özlərini, sözlərini bilmiyorlar. Tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət için pək böyük qəflət, pək böyük tədənnidir. [alçalmadır, geriləmədir] Dilsiz bir millət yaşamaz, çabuc münqəriz olur [bitir, nəslə kəsilir, məhv edilir]. Bir millətin lisanı, mevcudyyətinin ən parlaq bürhanıdır.”* [4, 194]

Məqalələrdə bir neçə məqama aydınlıq gətirmək lazımdır. Cavid İstanbulda təhsil alarkən Türkiyənin təhsil sistemi Avropaya inteqrasiya olunmaqda idi. O, bunu İstanbul Darülfünununun və məktəblərinin timsalında görürdü; Qafqaza nisbətən, Türkiyədə orta və ali təhsilinin irəli getdiyini, tərəqqisini məktublarında qeyd edirdi. Bir sözlə, İstanbulda təhsilin necə qurulması şairi ciddi maraqlandırır. Ən azından ona görə ki, o, 1909-cu ildə müəllimlik peşəsini, necə deyərlər, özü üçün çörək ağacı seçmişdi. Bu haqda fikrini Qurbanəli bəyə bildirmişdi. Məqsədi İstanbuldan qayıtdıqdan sonra ya İrəvanda, ya da Tiflisdə müəllim işləmək idi. O, bu barədə Şərifzadəyə belə yazırdı: “Şimdi əsl məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir. Bakıda kafi dərəcədə müəllim var. Gəncədə hakəza. Şimdi bəndəniz, əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvan. Bunlardan hər hansını məsləhət görsəniz, bəncə məqbul olar...”

Cavid vətənə döndükdən sonra belə də edir. 1910-cu ildən 1938-ci ilədək Naxçıvanda, Tiflisdə və Bakıda müxtəlif tipli təhsil ocaqlarında dərs deyir. Biliyi, bacarığı və müəllimlik fəaliyyətilə

* Dəlili, sübutu, isbatıdır.

vətəninə layiqincə xidmət edir. Millətini, tarixini, dilini, dinini sevən qeyrətli və dəyanətli vətəndaşlar tərbiyə edib yetişdirir. Əhməd Cavad, Rza Təhmasib, Əli Səbri, Mikayıl Müşfiq, Adil İsgəndərov, Əli Zeynalov, Mehdi Məmmədov kimi gələcəkdə böyük sənətkar olacaq gənclər ondan həyat, həqiqət, ədalət, sədaqət, qeyrət, mərdlik və düzlük dərsi alırlar. Cavid öz şair və müəllim şəxsiyyətilə ətrafındakı müəllimlərin bir çoxuna nümunə olur...

Məqalədə başqa bir qaranlıq məqam Aleksandr Çernyayevski və Rəşid bəy Əfəndiyevin məlum dərsləkləri ilə bağlıdır. İstanbuldan Naxçıvana yenidən qayıtmış şair “Vətən dili” və “Bəsirəti-ətfal” dərsləklərini necə əldə edib oxuya bilərdi? Görünür, həmin dərsləklər ya çoxdan rəhmətə getmiş Sidqinin vaxtilə təsis etdiyi məktəbin arxivində, yaxud da Naxçıvan ziyalıları və maarifpərvərlərindən kiminsə şəxsi arxivində olmuşdur. Həqiqətpərəst şair də onlardan alıb oxumuş, ilk məqalələrini təsadüfən “Həqiqət” qəzetində çap etdirməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Naxçıvanda nə gördüm? / “Həqiqət”, 4 yanvar 1910; Naxçıvana nə lazım? / “Həqiqət”, 5 yanvar 1910; Həsbi-hal / “Həqiqət”, 12, 14, 17, 24 və 25 may, 3, 7 və 8 iyun 1910.
2. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Bakı. “Azərnəşr”, 1977.
3. Cəfər M. Hüseyn Cavid, Bakı. “Azərnəşr”, 1960.
4. Cavid H. Əsərləri, V cild, Bakı. 2005.
5. Cavid H. Urmiyədən məktub (M.T.Sidqinin vəfatı münasibətilə) / Şərqi-Rus, 23 yanvar 1904.

Резюме

В статье на материале работ Гусейна Джавида “Что видел я в Нахичевани?” и “Что нужно Нахичевани?” прослеживается развитие просветительского движения конца XIX - начала XX века под руководством М.Т.Сидги. Исследуются положение перводна-

чального образования в Нахичевани, проблемы подготовки учительских кадров для мусульмано-тюркских школ, оцениваются заслуги и деятельность М.Т.Сидги в области первоначального образования в Нахичевани.

Summary

In the article of Huseyn Javid's work "What did I see in Nakhchivan?" and "What does Nakhchivan need?" is followed the improvement of educational movement due to the end of XIX century - the beginning of XX century under leading M.T.Sidgi. The situation of the primary education in Nakhchivan, the problems of preparation of teachers' staff for muslim-turkish schools are investigated and also the service and activity of M.T.Sidgi in the sphere of primary education in Nakhchivan are investigated.

Cavidə şeir ithaf etmiş şairlər

Hüseyn Cavidə ithaf edilmiş şeirləri üç qismə bölmək olar:

1. Cavidə tənqid edən şairlərin şeirləri.
2. Cavidə ithaf edilmiş səmimi şeirlər.
3. Şairin Sibirdən qəbrinin tapılması və vətənə gətirilməsi münasibəti ilə yazılmış şeirlər.

Həmin şeirlərin bir hissəsi şair sağ ikən, qalan hissəsi isə bəraət aldıqdan sonra, daha doğrusu 1956-cı ildən bu günümüzə qədər yazılmış və yazılmaqdadır.

Cavidə tənqid 1913-cü ildən başlanır. O zaman şair “Şəlalə” jurnalına “Sevinmə, gülmə quzum!..” şeirini göndərir. Jurnalın nəşiri Xəlid Xürrəm Səbribəyzadə şeiri təshih edərək, çap edir. Bu, geniş ədəbi mübahisəyə səbəb olur. Cavid, onun böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd, Seyid Hüseyn, Səlmən Mümtaz və b. nəşirə öz etirazlarını bildirirlər. X.X.Səbribəyzadə onlara cavab olaraq və istehzal şəkildə aşağıdakı misraları yazıb jurnalında çap edir:

– Şeiri – Cavidə görüb gülmüş idim,
Demə biçarədə yoxmuş təqsir,
Qəhqəhəylə uğunub ölmüş idim,
Səbribəyzadədən imiş təqyir.
Onu bən çox sevərim, köp sevərim.

Səlmən Mümtaz “Xortdan bəy” imzası ilə ona kinayəli formada aşağıdakı şeiri yazmışdır:

Yeni şair, o müdiri-məqlub,
“Görmüş”ə “gülüş” qılmışdı rədif,
Gərək əlbəttə dəyişsin üslub,
Qaba Qafqaz dilin etsin də zərif...

Cavid İstanbulda tanış olduğu və günlərini bir yerdə keçirdiyi Abdulla Sura iki şeir ithaf etmişdir. A.Sur “Bərdərim şair ruhlu Hüseyn Cavidə” qeyd ilə “Neçin, nədən” şeirini yazmış və “Həqiqət” qəzetində (1 iyun 1910) çap etdirmişdir. Mən Qulam Məmmədlinin “Cavid – ömrü boyu” kitabından A.Surun bu

cümlələrini oxudum: “Ağacların çox çiçəklənmiş, borulara sarılmış, şəfəqlərə bürünmüş, hər biri bir pəri olmuşdu...”

Abdulla Surun (Tofiqin) “Neçin, nədən?” şeirinə nəzər salaq:

Yüksək qarlı dağlardan qopub gələn,
Yalçın, sərt qayalardan sızıb çıxan,
Qutlu-dərin dərələrdən qopub qoşan,
Çəmənlər çeynəyib çiçəklər yolan,
Dağlar aşıb cığırılar sürüyən,
Əyri-müyrü, gilli-qumlu yataqlardan axan,
Ey səlsəbil həyat, nə gur dağların var?
Nə səslə-küylü, fəqət durmaz, axımlı səfərin var?
Nə cuş və nə xuruş, nə düşüb qalxmaqdır.
Yanağın daşlı, qumludur, kirli, çamurludur.
Yerdə ikən göydə uçursan...
Göydə ikən yerdə qayətsən.
Lətif ikən kəsif olursan...
Saf ikən bulanırsan
O zümzümə dərin quyudur fəqandan...
O qəhqəhə için-için iniltidir, nəreyi-candır...
Sürünür, qıvrılırsan.
Yellər ilə inləyib ağlarsan, bağırarsan...

A.Surun şeirindən aydın görünür ki, o, Cavidin İstanbulda keçirdiyi ağır və məşəqqətli həyatını dərinlən duymuş və müşahidə etmişdir. Mən onun şeir ilə İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktublardakı fikrini müqayisə etdim. Məzmun və ruh etibarilə həmin şeir və məktublar arasında çox yaxınlıq gördüm. Onlar İstanbul Darülfünununda ağır şəraitdə, böyük sıxıntılar və maddi ehtiyac içində yaşamış və təhsil almışlar. Cavidin 1909-cu ildə Q.Şərifzadəyə göndərdiyi məktubundan bir parçaya nəzər salaq: “Doğrusu, həm Hacı Rəsulun məktubunda, həm bənimkindəki əsəfamiz, sıqıntılı sözləriniz və “qələm incə rəsid sər beşikəst!..” (“Buraya çatanda qələmin ucu sındı!..” Farsca tərcümə Ə.Şərifə məxsusdur) kibi mərhəmətpərvərliyiniz mükəmməl bir

makina (maşın) təzyiqilə bəni sıqdı, sıqdı və ruhumu, hissiyyatımı parça-parça etdi. Ciddən sizin (Q.Şərifzadənin – İ.A.) bu qədər məhviyyətinizə mütəəssif oldum... Bən kəndim o qədər əcaizəm bir hal ilə ianə tələbinə qalxışsam, buracıqda (İstanbulda – İ.A.) bilmədiyim və bildiyim Osmanlılardan istədiyim qədər istianə edə bilirim, yəni dilənə bilirim.”¹

1912-ci ildə A.Sur Gəncədə vəfat edəcək. Cavid onun dəfnində iştirak etməklə bərabər, haqqında böyük bir nekroloq yazıb, “İqbal” qəzetində (16 may 1912) çap etdirəcəkdir. Nekroloqda A.Sur haqqında bu sözləri yazacaqdır: “Üç sənədən ziyadə fəqr və fəlakət içində, orada (İstanbulda – İ.A.) fəna və ucuz lokanta (restoran)larda yemək yeyərək, gecə-gündüz təhsil ilə uğraşib durmuş. Mərhumun (A.Surun – İ.A.) böylə üful etməsinə əsl səbəb də İstanbulda keçirdiyi günlər olsa gərək... Çünki onu məhv edən bu xəstəlik (kor bağırsağın iltibahı – İ.A.) orada ikən başlamışdır.”²

Hər iki şair İstanbulda müdhiş bir həyat yaşamış, maddi çətinlik içində çabalamışdır. Ehtiyac və məşəqqətli həyat onların ruhunu və hissiyyatını sıxmış, param-parça etmişdir. A.Sur şeirində bunu bədii cəhətdən gözəl təsvir etmişdir. Böyük sənətkarlıq qüdrətinə malik olan dostunun səlsəbil, səs-küylü, müdhiş bir həyat içində, qəhqəhələr içində inlədiyini, “ilan kimi qıvrılıb açıldığını”, “ağladığını”, “bağırdığını”, “için-için inlədiyini” bir həqiqət kimi tarixin səhifələrində qalması lazım bilmişdir.

Hüseyn Cavid yaradıcılıq meydanına atılar-atılmaz oxucuların, şair və yazıçıların diqqətini cəlb etməyə başlayır. Onda şairlik istedadını öncə atası Hacı Molla Abdulla, böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd, o zamankı Naxçıvanın görkəmli ziyalı və maarifpərvərlərindən sayılan Məhəmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifzadə və b. diqqətini cəlb edir. Başda Sidqi müəllim və Qurbanəli bəy olmaqla, xeyirxah adamlar Hüseynin yaxşı təhsil və

¹ Cavid H. Əsərləri. V cild. Bakı, 2005, s. 265.

² Abdulla Məhəmmədzadə, yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq. Cavid H. V cild. Bakı, 2005, s. 223.

tərbiyə almasına qayğı göstərirlər. Çox keçmir ki, Bakıda, Tiflisdə, İstanbulda, Təbrizdə, Tehrandə çıxan qəzetlərdə “Gülçin”, “Salik”, “Arif”, “Hüseyn Salik Rasizadə Naxçıvani”, “H.Rasizadə”, nəhayət, “Hüseyn Cavid” imzaları görünür. Və həmin imzalar həmən oxucuların diqqətini cəlb edir. Günlərin bir günü Əziz Şərif bu sözləri yazır: “Hüseyn Salik təxəllüsü ilə yazılmış şeirlər bu günə kimi (1972-ci ilə kimi – İ.A.) toplanmamışdır, bəlkə bu gündən sonra da toplanmağı asan olmaya, ancaq bu şeirlərdən birinin ilk iki beyti hələ uşaq vaxtlarından mənim yadımda qalmışdır:

Könlüm quşu geyib yenə matəm libasını,
Ağaz edibdi ləhcəyi-millət fəzasını.
Ağla, bəlalı gözlərim, aramasan hələ,
Aləm köçüb, yatıbdı bizim miri-qafilə...”¹

Ə.Şərif şeiri oxuduqdan sonra onun kimə məxsus olduğunu araşdırmağa başlayır. Lakin müəllifin kim olduğunu tapa bilmir. Bir gün Caviddən “Hüseyn Salik”in kim olduğunu soruşur. O, utancaq halda “mənəm” deyir.

Ə.Şərif zəmanəsini qabaqlayaraq, 1913-cü ildə yazırdı ki, Hüseyn Cavid Azərbaycan şeirinə bir yenilik, özünəməxsus bir üslub gətirir. Bu üslub əsərdən əsərə inkişaf edərək, “Hüseyn Cavid” üslubuna çevrilir. Mənim nəzərimcə, özü də mətn bir üsluba çevrilir.

Cavidin ilk oxucularından biri Qulam Məmmədli olmuşdur. O, xatirələrində yazır: “Hüseyn Cavid adlı bir şair olduğunu “İqbal” qəzetində və “Məktəb” jurnalındakı şeirlərindən tanıyırdıq. Uzaqdan uzağa... Onun şeirlərini oxuyurdun. Lakin bu şeirlərin, əsl mənasını başa düşmürdük. Açıq deyək, dili, dərin məzmunu, fəlsəfəsi bizim kimi kəmsavad, məktəb və müəllim görməmiş gənclərin şüuruna çatacaq şeirlər deyildi...”²

Cavidin dərin məzmunlu fəlsəfi şeirlərini başa düşməyən təkcə Q.Məmmədli deyildi, oxucuların çoxu onu oxuyur, lakin

¹ Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Bakı, 1977, s. 33.

² Məmmədli Q. Cavidlə tanışlığım. Cavidə xatırlarkən (tərtib edən İsgəndər Atilla). Bakı, 2012, s. 528.

dərk etməkdə çətinlik çəkirdilər.

1904-1905-ci illərdən başlayaraq, mətbuatda onun imzası daha ardıcıl və tez-tez görünməyə başlayır. O, qəzet və jurnallarda yalnız şeirlərini deyil, dramatik əsərlərini də çap etdirir. Onun adı oxucular arasında getdikcə daha yaxşı tanınır, şöhrəti artır. Mən dövrü mətbuatda XX əsrdə yaşayıb-yaratmış şairlərdən heç birinin adının qabağında Cavid qədər “şöhrətli şairimiz” epitetinə rast gəlməmişəm. Bu cəhətdən birincilik Cavidə məxsusdur. Görkəmli teatr xadimi, bir zamanlar Cavidin tələbəsi olmuş Mehdi Məmmədov təsadüfən yazmamışdı ki, 1920-1930-cu illərdə oxucu və tamaşaçılar Cavidin böyük sənətinə və böyük şəxsiyyətinə pərəstiş edirdilər.

1970-ci illər idi. Qulam Məmmədli ilə Cavid haqqında söhbət edirdik. Söhbət əsnasında o dedi ki, orta boylu Cavidin ləng yerişi var idi. Uzaqdan onun yerişi ilə duruşunu çətin ayırd etmək olurdu. Onu küçədə görərkən biz ayaq saxlayır, yerişinə nəzər yetirir, uzun müddət arxasınca baxır, ona pərəstiş edərdik.

Hüseyn Cavidə böyük el sevgisi yalnız həyatda deyil, bədii yaradıcılıqda da öz ifadəsini tapırdı. Şairlər onun şəxsiyyətinə və bədii yaradıcılığına böyük maraq göstərirdilər. Görkəmli sənətkar haqqında fikir, hiss, duyğu və düşüncələrini kağız üzərinə köçürürdülər. Belə şairlər arasında Abdulla Sur, Əli Nəzmi, M.Tofiq və b. var idi. Həmin şeirlər barəsində Q.Məmmədli “Cavid – ömrü boyu” salnaməsində ilk dəfə məlumat vermişdir. Sonralar həmin şeirləri kitabxana və arxivlərdən mən araşdırıb üzə çıxardım. Ə.Nəzmi, M.Tofiq və Ə.İ.-nin şeirlərinin ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevrilməsində mənə Möhsün Nağısoylu və Arif Ramazanov kömək etdilər.

“M.Tofiq” və “Ə.İ.”nin kim olduğunu müəyyənləşdirə bilmədim. Q.Məmmədlinin “İmzalar” (Bakı, 1977) kitabında həmin adlara təsadüf etmədim. Mətbuatda Əli Nəzminin “Bir xəndə” şeiri qəzetin “Ədəbiyyat” səhifəsində “Məhzun çəhrələrdən qardaşım Hüseyn Cavidə” qeydi ilə, M.Tofiqinki “Operada locada. Qardaşım Hüseyn Cavidə”, Ə.İ.-nin “Getmə” şeiri “Qardaşım H.C. bəyə” qeyd ilə çap edilmişdir.

**Məhzun çəhrələrdən
Qardaşım Hüseyn Cavidə
Bir xəndə**

- 1 -

Bir çəhrə durur pişi-xəyalımda digərgun
Ərz eyliyor aləmı o simada təbiət
Bir qayğulu sima öylə bir çəhrə ki məhzun
Təsvir edüb onda qəmü-xürrəmiyi-bəqüdrət.
Guya ki: deyilmiş kimi o – xəndəyə mazun?
Göstərmiyor üşşaqinə asari-məsərrət.

Bir xariqeyi-xilqətü heyrəti-əcəbəfsun
Bir səfheyi-nadideyi-lövhi-əzəliyyət.
Bir çəhrə ki: sinəmdə həvəs sevgisi mədfun
Bir çəhrə ki: vardır ürəgimdə ona hörmət.

- 2 -

Seyrək görünür ruyi-həzinində təbəssüm.
Yoq oldığı, solğun ləbi kimi xəndan
Şərm etdirilüb sanki üzərində təcəssüm
Ya kim bürünübdir buluta mehri-dirəxşan.
İsmətü ülviyyət edərlərsə təqəddüm
Bu yüzdə olurlar yenə bazigəri-meydan.
Nadərd açaraq ləblərin, etdikdə tərənnüm
Yer səbz bahara bürünür, kuhi-biyaban.
Sübh nəfəsindən edir üşşaq təbəssüm,
Ölmüşlərə nitqi yenidən bəxş ediyor can.

- 3 -

Etdikcə tərənnüm, dökülür şeri-müsəlsəl
Bir xəndeyi-ümid edər alnında təcəlla
Hər güfteyi-həzzavəri bir şeri-mükəmməl
Hər şeri-dilaramı birər düxtəri-ziba.

Ol şeiri öpərgil yügürür pişinə məşəl.
Pərvanə-vü bülbul, kələbək aşiqi-rusva

Hüriyyət üçün düşkün o simayı-müqəl
Pabənd edəməz qeydinə gisuyi-müəttəra.

Təqdis edər alqışlayaram mən, ovaraq əl.
Çünki dəgər alqışlara, ol hüznü sima.

- 4 -

Gülməz o – fəqət güldüriyor cani-cəhani
Açıqda dodaq, həp açılır laləvü güllər

Ya şeyda olur, gülşəni-irfanə məani
Şairləri heyran qoyıcı tazə çiçəklər

Hər bir vərəqi göstərici rahi-nihani
Bir dəftəri-şəri-ədəbamuzi-müsəvvər.

Xəndan edəməz hər baxış ol ruyi-rəvani
Binlərlə gülər çəhrəli baş bakirə düxtər.

Bin şiveyi-nisviyyət bin nazi-cəvani
Bin-bin ala gözlər, qara qaşlar, sarı tellər.

- 5 -

Ol çəhrəyi seyr eylədigim xayli zamandır
Hala o – ögümdə görünür misli-xəyalət

Xülyamı, həqiqətmi?!. Bahar içrə xəzandır
Olmazmı o simayı tamaşa yenə qismət?!

Hər qəlbə var bir əməl, əfsus nihandır
Müşkildürər ifşayi-əməl, kəşfi-həqiqət.

Hər yan bir işıqsız gecə həp qırmızı qandır.
Susamış, mütəvəhişdir – o gündə bəşəriyyət.

Bir böylə mühit iştə o simayə məkandır.
Bir xatirə ol çəhrədə bu hüzn, bu möhnət
Məndən ona: alqış, ona təzim, ona hörmət.

M.Tofiq

Operada locada*Qardaşım Hüseyn Cavidə*

Pütəəb, pürfütürə, pürhəyəcan,
Pənbə pürəng içində məsti həram
Sanki olmuş o sineyi-hər yan
Ruhi-əşarə mühbət aram.

Eyliyor ta fəzayi-eşqə nigah
Bu ilahi, bu atəşin gözlər
Bu bakişlarla yüksəlir və gülər
Pənbə bir nur içində nuri-siyah.

Fikri, sevdası, ehsasatı
Bir əsiri – xəyaldır guya
Gecənin şerini təvaf eylər
Sonra bitab nəşeyi-xülya
Ona bir şeiri-sərmədi söylər
Kəmanın tatlı ehsasatı.

Ə.i.

Getmə*Qardaşım Hüseyn Cavid bəgə*

Getmə bir an, təvəqqüf et, getmə,
Bizi sahildə yasa qərq etmə.
Ey qayıq baq tərəhhüm et də bizə,
Gəl aparma o afəti dənizə.

Şurə dayan, saqla bir kürəklərini
Talqalarda nihan olub itmə
Bunca aşıqlərin yürəklərini
İntizar və ələmlə incitmə

Səni təqib edən nəzərlərə baq
Həpsi məğmum, münfəil, islaq.
O nəzərlərdə yalvarış toludur,
Getmə, lütf et, dəniz də qorquludur.

Bir saqın... yox saqınmadan gedəcək
O pəri qıza dənizdə açma çiçək.
Talqalar siz toqunmayın qayığa
Su pərisi dənizdə bir gəzsin
Qarsu çıxdıqca hər küçük talqa
Omı qəhr ilə çegnəsin, əzsin,
Gediyor, baq qayıq uzaqlaşıyor,
Uçıyor, talqacıqları aşıyor.
Əgilir, toğrulur, şitab ediyor,
Çırpınur, sanki ızdırab ediyor.
Süzülür, işte qalqdı, baq indi
Bir ayun arqasında gizləndi.

Mane olma, çəkil sən ey xanə,
Səni dikmiş ya hanki divanə
Kəsiləydi əlin, sən, ey memar
Böylə bir xanə dikdigin yerdə
O nəzərlər nə bəklıyor, nə umar?
O qayıq bir görünə, ah bir də.

Sual olunur: Cavid haqqında şeir yazanlar onunla tanış idilərmə? Mən hesab edirəm ki, onlar Cavid, Cavid də onları yaxşı tanıyırdı. M.Tofiq və Ə.İ. barəsində geniş danışa bilməyəcəyəm. Ancaq Əli Nəzmi haqqında bir qədər geniş danışmaq istəyirəm. Şeirindən aydın olur ki, Cavid yaxından tanımış, onu yaxşı-yaxşı müşahidə etmişdir. 1878-ci ildə Gəncədə doğulmuş, 1946-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir. Caviddən 14 yaş böyük idi. Gəncədə, Tiflisdə və Bakıda yaşamış, Abdulla Sur, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədağa Şahtaxtılı, Ömər Faiq Nəmanzadə ilə tanış olmuşdur. Həmin yazıçı və ziyalılarla Cavid də tanış idi.

Sual oluna bilər: Cavid Əli Nəzmi ilə harada tanış ola bilərdi? Deməliyəm ki, Ə.Nəzminin yaşayıb-yaratdığı şəhərlərdə Cavid də yaşayıb-yaratmışdır. Mənim fikrimcə, onlar ya Gəncədə, ya da Tiflisdə tanış ola bilərdilər. Çünki Cavid 1912-1914-cü illərdə həmin şəhərlərdə yaşamışdır. Gəncədə Abdulla Surla daha yaxın olmuşdur. Onların ilk tanışlığı 1912-ci ilə təsadüf edə bilərdi.

Bu üç şairin şeirlərinin dil və üslubuna gəldikdə, deməliyəm ki, dövrün damğası (möhrü) onların şeirlərinin üzərindədir. Şeirlərin dili çox qəliz, mürəkkəb, ərəb və fars sözlərilə doludur, müasir oxucu üçün anlaşıqsızdır. Ə.Nəzmi şeiri 1914-cü ildə birinci dünya müharibəsi getdiyi bir zamanda yazmışdır. Görünür, onlar bu zaman ya Tiflisdə, yaxud Bakıda görüşmüşlər. Çünki birinci dünya müharibəsi başlarkən Cavid Tiflisdə yaşayırdı. Burada vəziyyət ağır və gərgin olduğuna görə oranı tərk etmək məcburiyyətində qalır. Öncə Naxçıvana, sonra Bakıya gedir. Şeir də dünya tarixinin belə bir gərgin və qavğalı zamanında qələmə alınmışdır. Cavid həmin günlərdə çox əsəbi, həyəcanlı günlərini yaşayır, sanki bir faciə qəhrəmanı halında idi. Bunu şairin həmin günlərdə yazdığı şeirlərdən də aydın görmək olar. Əli Nəzmi şairin adını təsadüfən "Məhzum çəhrələrdən qardaşın Hüseyn Cavidə bir xəndə" adlandırmamışdır. Gerçəkdən həmin günlərdə şair son dərəcə məhzun idi və dramatik bir həyat yaşayırdı. Bu, Əli Nəzminin şeirindən də aydın hiss olunur. Şeirdə belə misralar var:

*Ol çəhrəyi seyr eylədigim xayli zamandır
Hala o – ogümdə görünür misli-xəyalət.
Xülyamı, həqiqətmi?!. Bahar içrə xəzandır
Olmazmı o simayı tamaşa yenə qismət?!*

Elə bu dördcə misra iki şairin hiss və düşüncə etibarilə bir-birinə qarşı nə dərəcədə səmimi və munis olduğunu təsdiq etmək üçün kifayətdir. Həqiqətən onların o günlərdəki halı, əhvalı bahar içrə bir xəzan idi... Şeirin məzmunundan böyük Cavidə Əli Nəzminin böyük sevgisi, pərəstişi apaçıq duyulur.

M.Tofiqin şeirindən aydın olur ki, şairlər teatrda bir lojada oturub operaya tamaşa edirlər. Şeir belə bir təəssürat nəticəsində 1914-cü ilin yazında qələmə alınmışdır. O zaman Cavidin Tiflisdə yaşadığını nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, onlar operaya Tiflisdə baxmışlar. Hansı bəstəkarın operasına? Sualın cavabı açıq qalır. Bəlkə də onlar burada Üzeyir bəyin hansısa bir operasına baxmışlar. Şeirin son misrasındakı "kamanın tatlı ehsasatı" ifadəsi belə düşünməyə əsas verir.

Mən belə düşünürəm ki, Ə.İ.-nin “Getmə” şeiri çox maraqlı və bədii-estetik cəhətdən çox təsirlidir Cavidin “Dəniz pərisi” şeirinin təsiri altında qələmə alınmışdır. Belə bir fərziyyəni irəli sürərkən şeirdəki kifayət qədər dəlil-sübutu nəzərə alıram.

*Talqalarda nihan olub itmə
Bunca aşıqlərin yürəklərini
İntizar və ələmlə incitmə.*

İkinci misradakı “aşıqlərin” sözünün yerinə “bu iki şairin yürəklərini” sözlərini qoyun və “ələmlə incitmə” oxuyun.

Yaxud:

*Talqalar siz toqunmayın qayığa
Su pərisi dənizdə bir gəzsin.
Qarşu çıxdıqca hər kiçik talqa
Onu qəhr ilə çegnəsin, əzsin.*

Cavidin “Dəniz pərisi” şeirindəki aşağıdakı bəndi misal gətirdiyim parçalarla müqayisə edin.

*Pəmbə şəmsiyyəsilə bir dilbər,
İştə sahil boyunca sallanaraq,
Süzülən pənbə bir qayıqda yüzər,
Bir mələkdir ki, xabgahı-şəfəq...*

İki şairin şeiri bədii ruhu etibarilə bir-birinə necə də oxşayır?.. Bir-birini necə də tamamlayır?..

Sovet dövründə bir neçə şair, o cümlədən Süleyman Rüstəm, Əkrəm Cəfər, Səməd Vurğun və b. Cavid haqqında şeirlər yazmışlar. Abdulla Şaiq roman yazmaq fikrində bulunmuşdur. 1982-ci ildə onun nəşinin İrkutski Vilayəti, Tayşet rayonu, Şevçenko kəndindən (komissiyanın sədri: Həmid Cəfərov, üzvləri Telman Əliyev və Zakir Nəsirov) tapılıb vətənə gətirilməsi münasibətilə çoxlu şeirlər yazılmışdır. Böyük şair və dramaturqumuz haqqında yazılmış şeirlərin hamısını bir kitabda toplayıb, nəşr etmək savab bir iş olardı. Bu vəzifə Hüseyn Cavidin Bakıdakı ev muzeyinin əməkdaşlarının üzərinə düşür.

Sovet illərində yazılmış şeirlərlə ondan əvvəlki illərdə ya-

zılmış şeirləri tutuşdurduqda, məlum olur ki, 1920-ci ilə qədər yazılmış şeirlər nə qədər səmimidirsə, böyük şairə qarşı böyük hörmət və məhəbbətlə yazılmışdırsa, sovet illərində yazılmış şeirlər bir o qədər qərəzli, qeyri-səmimi, şairə qarşı hörmət və məhəbbətdən uzaqdır; nöqsanlıdır, şairə istehza etmək, böhtan atmaq, qara yaxmaq kimi sovet quruluşuna xas əlamət və keyfiyyətlərdən xali deyildir. Məsələn, S.Rüstəmin 1927-ci ildə çap etdirdiyi “Ələmdən nəşəyə” kitabında bu cür misralar var.

Bəsdir bu qədər incə belli afətləri saydın,
Onlar səni pək aldadıyır, gün kimi aydın.
Bax, gör nə tələb etmədə dünya.
İlhamını al kəndi mühitindən amandır.
Şərq ölkəsinin qəndili sönmüş, onu yandır.¹*

1930-cu illərdə Cavidin “dəyişdiyini”, “yeniləşdiyini”, “sovet platformasına keçdiyini” görən və bundan ilham alan S.Rüstəm “Etiraf” şeirini yazır. Onu 1930-cu ildə “Aprel alovları” məcmuəsində çap etdirir.

*... Qız yaranmış sevib, sevilmək üçün,
Eşq, sevda nədir, nə? Bilmək üçün
Başqalıq indi vardır Caviddə,
Bunu əşarı bildirir gülərək.
İndi hər kəs sevir onun səsinə,
O da erkək, qadın deyir birdir,
O da üzmüş əlini fəzalardan .
Söz açır şəhərdən, qəzalardan.
Eşidib Cavidin bu dillərini,
Sıxıram mən ürəkdən əllərini.²*

Səməd Vurğun Cavid həbs edildikdən 6-7 gün sonra “Səadət düşməninə. Xalq düşməni Hüseyn Cavidə” aid bir şeir yazıb, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (16 iyun 1937) çap etdirir. Mən həmin

* “Afət” faciəsindəki Afət surətinə işarədir.

¹ Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 1967, s. 67.

² “Aprel alovları”, №1, 1930, s. 10.

şeyrin tam mətnini “Əsrin şairi” silsiləsindən nəşr etdirdiyim kitabın birinci cildində vermişəm. Burada həmin şeirdən bir parça verirəm.

*Sən böyük günlərin, adına böhtan atan,
Vətəninə, xalqına qarşı çıxan şarlatan!
Adına millətçilər dedi: “böyük sənətkar”.
Gəlin düz araşdıraraq, sənin sənətinmi var?
O murdar arzuların topraqlara gömüldü,
Sənin yaratdıqların özündən əvvəl öldü...*

S.Vurğun həmin şeiri yazarkən Cavid Bakıda NKVD-nin daxili həbsxanasında yatırdı. 1939-cu ildə Sibirə sürgün edildi. Ürəyi soyumayan şair “Komsomol” poemasında Cavidə nəzərdə tutaraq aşağıdakı sözləri yazdı. Nəinki Cavidə, Əhməd Cavadə, Sanılıya, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun görkəmli simalarına da istehza etdi, böhtan atdı.

*Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan..
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?
Böyük bir şairin yazdığı dastan,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan.¹*

1930-cu illərin əvvəllərində Əkrəm Cəfər təhsil almaq üçün Moskvaya göndərilir və oradan müəlliminə – Cavidə “şanlı bir məktub” yazıb “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının redaksiyasına göndərir. Mən 1970-ci illərdə arxivdə araşdırmalar apararkən, həmin şeirə təsadüf etdim. Üzünü köçürdüm. İstifadə etdikdən sonra əlyazımı Cavidin Naxçıvandakı ev muzeyinə bağışladım.

Bir gün Turan Cavidin tapşırığı ilə Əkrəm Cəfərdən Cavid haqqında xatirələrini yazmaq üçün ona müraciət etdim. Söz verdi, amma yazmadı. Həmin şeiri ona xatırlatdım. O, öncə bir təhər oldu, sonra soruşdu: “Haradan oxumusan?” Mən ona mənbəyi dedim. O, bir qədər susdu, sonra dedi: “Mənim barəmdə nə istəyirsənsə yaz...” Sonra dedi: “Cavid mənim müəllimim olub. Bir

¹ “Ədəbiyyat qəzeti”, 16 iyun 1937.

gün “İblis” faciəsini mənə verdi, dedi ki, üzünü köçürərsən. Mən də köçürdüm. Bir-iki sözü dəyişdim. Mətni oxudu. Həmin sözləri oxuyarkən soruşdu: “Nə üçün bu sözləri dəyişmişən?” Mən izahat verdim. O, qəbul etmədi...”

Mən həmin “məktubun” tam mətnini 2009-cu ildə çap etdirdiyim “Əsrin şairi” silsiləsindən I cildə vermişəm. Şeir o dövrün ideologiyasına uyğun olaraq və istehzal bir şəkildə qələmə alınmışdır. Müəllif üç nöqtələrdən gen-bol istifadə etmişdir. Cavidin dil və üslubuna məxsus söz və ifadələrə, əsərlərinin adına məxsusi diqqət yetirmişdir. Mən burada həmin şeirdən bir parça verməklə kifayətlənirəm.

*... Kozmetikli şeirlərinə can verən,
 “Xumarların”..., “Afətlərin” duyğusundan
 Və belə
 Şeirlərim şeirlərinlə vidalaşınca,
 Ağız dolusu bir qəhqəhə ilə
 Bir dəstə qızıl qalstukların arxasınca
 Düşdülər yola.
 Gedib girdilər komsomola.
 Bu gün
 Müzəffər bir döyüş nəfəsilə
 Axınca alınlarının təri,
 Şeirlərimə bir şey demir artıq
 “Bahar şəbnəmləri”...**

Cavid həbs olunduqdan və Sibirə sürgün edildikdən sonra ona şər və böhtan atanlar, əsərlərinə qara yaxanlar çox oldu. Yalnız Əliağa Vahid şairlə kəsdiyi çörəyə xəyanət etmədi. Cavidin aşağıdakı şeirini oxucular arasında yaydı.

*Bir əbnayi-bəşərdən birinə qəsd etsə,
 Qəsdə ancaq bir evi məhv, pərişan eylər.
 Bəncə ən kamili-qatil bu siyasilərdir
 Ki, bir imza ilə min bir evi viran eylər.*

* Şairin 1917-ci ildə Bakıda Müsavat Partiyasının “Açıq söz” mətbəəsində çap etdirdiyi “Bahar şəbnəmləri” şeirlər kitabına işarədir.

Ə.Vahid bununla kifayətlənmədi. “Biz bir qatar tuti-yi-şirin suxənlərik” misrası ilə başlayan qəzəlini Cavidə ithaf etdi. Cavid səmimi hiss və duyğularla xatırladı, oxuculara xatırlatdı. Qəzəl tez bir zamanda oxucular və xanəndələr arasında yayıldı və məşhurlaşdı. Haqqında danışmaq, əsərlərini nəşr etmək və tamaşaya qoymaq rəsmi qadağan edildiyi bir zamanda xanəndələr radioda Vahidin qəzəlini muğamat üstündə oxuyub, onu yad etdilər. Kimi Sibirdə faciəli surətdə həlak olmuş şairə şər və böhtan atdı, kimi onu öz şeirlərində vəsf etdi. Həmin qəzəli oxucuların nəzərinə çatdırıram.:

*Biz bir qatar tuti-yi-şirin suxənlərik,
 Öz nəğməmizlə zinəti-sərvi-çəmən-lərik.
 Gülüzlülər tərənəminin həsrətin çəkir,
 Baği-vətəndə bülbüli-xoş nəğməzənlərik.
 Bir kimsə bilməyir nə xərabatılərdənlik,
 Meyxanələr müsafiri rindi-kühənlərik.
 Bizdən, həmişə zövq alıb ərbabi-mərifət,
 Biz əhlihalə ətr saçan yasəmən-lərik.
 Məşuqəmiz həqiqi Züleyxayi-Misrdir,
 Eşq aləmində Yusifi-gülpirəhənlərik.
 Lövh üzrə pirimiz bizi yazmış şəhidi-eşq,
 Meydani-ədli-dadidə gülgün kəfənlərik.
 Cavid həmişə xəlqimizin xatirindədir,
 Vahid, o yoxsa, ruhi ilə həmvətənlərik.*

1982-ci ildə Cavidin məzarı Sibirdə axtarıldı, tapıldı, nəşi (sümükləri) vətənə gətirildi. Bu münasibətlə şairlər çoxlu şeirlər yazmışlar.

Yazıçı Hüseyn İbrahimov Cavid haqqında roman yazmışdır.

Cavidə aid Türkiyədə nəşr edilmiş kitablar

1. Akpınar, Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul, 1994
2. Akpınar, Yavuz. "Hüseyn Cavid". TDEA, c.IV
3. Aslan, Haver. "Hüseyn Cavidin Şiir Dünyası". TK, nr. 232, 1982
4. Türkekul, Mustafa Hakkı. Azərbaycanlı Türk Şairi Hüseyn Cavid. İstanbul, 1963
5. Uygur, Erdoğan. Hüseyn Cavid Edebi Faliyetleri və Topal Teymur Piyesi. Ankara, 2004

Cavidin dövrü mətbuatda və nəşriyyatlarda çap etdirdiyi pyesləri

1. Dövrü mətbuatda

1. "Zavallı qadın" ("Maral"). "İqbal" qəzeti, 25 və 29 aprel, 7, 9, 13, 15, 18, 21, 28 və 30 may, 4, 5, 7, 10, 12, 14 və 15 iyun 1912.
2. **"Yeni iqbal"**: Məşhur şairimiz Hüseyn Cavid əfəndi "Şeyx Sənan" ünvanlı bir mənzum faciə yazmışdır.

Qəzet 11 may 1915-ci ildə öz səhifəsində "Şeyx Sənan"dan:

*İştə Qafqas, səfalı bir məva,
Allah, Allah, nədir bu abü həva?*

- beytilə başlayan monoloqu çap etmişdir.
3. "Şeyx Sənan". Faciədən parçalar. "Qurtuluş", 1915, №1, 2, 3.
 4. "Şeyx Sənan". Şair bu faciəni "Açıq söz" qəzetinin 1916-cı il yanvar nömrələrində tam şəkildə çap etdirmişdir.
 5. "Uçurum". "Qurtuluş", 1920, №1, 2 (bir parça).
 6. "Afət". "Azərbaycan fəqərəsi", №6, 8, 9, 10, 12, 13 dekabr 1921 (Tam şəkildə çap edilmişdir).
 7. "Peyğəmbər". "Maarif və mədəniyyət", 1923, №1, 7, 8-9, 10, 11, 12 (Tam şəkildə çap edilmişdir). 1926-cı ildə iki dəfə kitab

şəklində nəşr olunmuşdur.

Cavidin qəzet və jurnallarda çap edilmiş əsərləri mətnşünaslıq baxımından tutuşdurulmalıdır. Çünki həmin mətnlər ilə kitab mətnləri arasında fərqlər var. Bu sahədə axtarışlar aparmağa ehtiyac böyükdür. Bu cəhətdən mənim gənc cavidşünaslardan gözləntilərim çoxdur.

2. Nəşriyyatlarda

1. Keçmiş günlər (şeirlər toplusu). Tiflis, “Şərq”, 1913.
 2. Bahar şəbnəmləri (şeirlər toplusu). Bakı, “Açıq söz”, 1917.
 3. Ana. Tiflis, “Gürcü şirkəti”, 1913.
 4. Maral. Bakı, “Açıq söz”*, 1917
 5. Şeyx Sənan. Bakı, “Açıq söz”, 1917. Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1926.
 6. Şeyda. Bakı, “Açıq söz”, 1917, Bakı, 1925
 7. Uçurum. Bakı, 1926.
 8. İblis. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı (Azərnəşr), 1924, 1927.
 9. Peyğəmbər. Bakı, Maarif Komissarlığı nəşriyyatı, 1923. (Pyes iki dəfə nəşr edilmişdir).
 10. Topal Teymur. Bakı, Azərnəşr, 1926
 11. Səyavüş. Bakı, 1932. Yerevan, “Haypetrat”, 1936 (erməni dilində)
- Müəllifin “Səyavüş” faciəsindən başqa yerdə qalan əsərlərinin hamısı ərəb əlifbası ilə, yalnız “Səyavüş” latın qrafikası ilə çap edilmişdir. “Atilla”, “Çingiz”, “Telli saz”, “Şəhla”, “İblisin ilhamı” pyesləri itmişdir. “Knyaz”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı” pyesləri sağlığında nəşr edilməmişdir.

* Müsavat Partiyasının mətbəəsi olmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri və sənət adamlarının Cavid haqqında fikirləri

• Cavidin sosialist-realist sənəti onun mücərrəd-mürtəcə romantizmindən uzaqlaşmasını göstərir. Bu realizm hələlik romantik etilə yolilə həqiqətin bəzi mühüm cəhətlərini aydınlaşdırır. “Azər”lə Cavid romantizminin mündərcəsi dəyişir. Cavidin söz sənətkarlığı bu yeni mündərcəyə daha gözəl bir ilavədir ki, nəticə etibarilə tam, emosional təsir də hasil olur.

Mehdi Hüseyn

• Cavidin yaradıcılığı haqqında tənqidimiz olduqca zəif və dayazdır. Onun yeni əsərləri haqqında ciddi məqalə yoxdur. Bu isə bizim nöqsanımızdır.

S.Şamilov

• Yeni nəsil öz keçmiş mədəniyyəti ilə öyünür. Bu nəsil nümayəndələri “böyük şair və həkim” Nizami, “şeir günəşi” Füzuli, “ölməz düha” M.F.Axundazadə, “Peyğəmbərin böyük yazarı” H.Cavid haqqında yüksək bir üslub və dərin bir sevgilə danışır və yazırlar.

• Azərbaycan gənciliyi saf və səmimi bir niyyətlə türk öyrətmənlərinin tələbəsi oldu. Çox keçmədi ki, Namiq Kamal-Məhəmməd Hadini, Əbdülhaq Hamid – Hüseyn Cavid, Məhəmməd Əmin də Əhməd Cavadı oğulluğa qəbul etdilər.

• “Şeyx Sənan” müəllifi Hüseyn Cavid Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra bir çox mənzumələr yazır. Bunlardan mənsur “Topal Teymur” ilə mənzum “Peyğəmbər” sovet rəhbərlərini çox məşğul edir. Şairin bu iki əsəri oxucularda olduqca dərin təsir buraxır. Öncə oynanılmasına icazə verilən “Topal Teymur” tamaşaçıları həyacana gətirir. Dövlət teatrında pyes bir neçə dəfə oynanır. Əhali türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymur Ləngdən fəvqəladə dərəcədə məmnun və coşğun olur. Məsələn sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər. “Sovet çörəyini yediyi halda tarixin pantürkist tiplərini idalizə etməyə cəsarət edən” şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş

püskürdülər. “Topal Teymur” müəllifinə uzun zaman hiddətlənmiş hökumətin şiddətli cəzalarına qatılanmaq lazım gəlir. Onu sıxışdırırlar, qəzet sütunlarında tənqid edirlər.

• Şairin ikinci əsəri nisbətən daha yaxşı qarşılanır. Lakin “Peyğəmbər” mənzuməsində də bolşevik məzhəbli marksizm əqidəçiliyi burada da az “küfr” tapmamışdı.

İnqilab istiyormusan, bana baq!

İştə kəskin qılıc, kitabı buracaq...

Peyğəmbər qılıncı əlinə alaraq deyir:

Əvət ən doğru, ən gözəl ayın:

Əhli-viddanə busə, xainə-kin!..

Sadəcə inandırmaq deyil, məcbur etmək silahına da malik olan Peyğəmbər bir əlində “Allahın kitabı”, o biri əlində polad bir qılınc aşağıdakı monoloqu söyləyir:

Şu qılıc, bir də şu mənalı kitab!

İştə kafi sizə... Yoq başqa xitab.

Açar ancaq şu kitab el gözünü,

Siləcəkdir şu qılıc zülm izini.

Haq, vətən, zövqi-səadət, cənnət,

Hər qılıc kölgəsi altında, əvət...

İşçi sinifinin qılıncı ilə qurulan dövrün fikri, şübhəsiz bolşevik zövqünü oxşayar, lakin yurdsevərlərin “qılınc kölgəsindəki vətən” anlayışı heç də əsl kommunistlərin xoşlanacaqları bir şey deyildir. Kommunist rejimi və istilasını altında əzilən Azərbaycan vətəninə azərbaycanlı şairin yaratdığı Peyğəmbərin dilindən söylənən vətən şüarının ifadəsi xüsusilə aydındır. Yurdsevərlik bu əsərin təfərrüatında da özünü göstərir.

• Ən qatı bir inqilabçı ədasiyla yazılan “İblis” əsərində dahi şair onu tərk etməyən ana düşüncəsinə – milliyyət və türkçülük fikrinə xüsusi bir yer ayırır: Turanın qurtulması üçün yalnız qılıncın kifayət olmadığını bir qəhrəmanın dili ilə:

Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..

– deyə ifadə edir.

• Cavidin digər əsərləri kimi, “Səyavüş”də türk şeirinin gö-

zəlliyyənin sirlərini bilən bir sənətkarın ifadə parlaqlığı vardır.

• *Bolşevik istilasının ilk dövrlərində Hüseyn Cavidə nisbətən, daha yaxşı yazmaq və yazdıqlarını oxutmaq və dinlətmək müəssər oldu. Halbuki milli cərəyanın digər nümayəndəsi Cavid Axundzadənin işi bolşevik dövründə qətiyyənlə gətirmir.*

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

• *Hüseyn Cavid Stalin kimi bir dünya diktatoru qarşısında baş əymədi. Hətta həyatını qurtarmaq naminə öz əsərlərində onun adını bir dəfə də çəkmədi. Hamı neftdən, pambıqdan, kolxozdan yazan vaxt, o, əqidəsini dəyişməyərək, “Topal Teymur”u, “Peyğəmbər”i, “Səyavüş”ü qələmə aldı. Qorxmadan gözlədiyi Sibir buzlaqlarındakı ölümüsə şirin bir Allahın neməti kimi qəbul etdi. Cavid gedər-gəlməzə yollayaraq, ondan sonra 40-50 il yaşayıb fəxri adlar alanlar, döşlərini orden-medallarla dolduran əqidəsizlər, hər əmrə, göstərişə müti fırfıralarsa, cismani yoxluqlarıyla eyni zamanda mənəvi ölümə də düşər oldular-unuduldular. Cavidə əqidədən dönməmək naminə cismani mövcudluğunu qurban verərək, əvəzində peyğəmbərlərə nəsim olan şərəfli əbədiyyət qazandı!*

Əbülfəz Elçibəy

• *Hüseyn Cavid yaradıcılığını bütünlükdə almaq və onun dərin təhlilini vermək son dərəcə ağır bir işdir. Artmaqda olan sosializm quruluşu daha da dərinləşən proletar inqilabının Cavid üzərində olan təsiri get-gedə artır və dərinləşir. 29-30-cu illərdən başlayaraq bu təsir daha da qüvvətli şəkildə özünü göstərir.*

Mirzə İbrahimov

• *Əcəba Cavidin hankı bir əsəri yaşadığı mühitin, içində dolandığı xalqın, cəmiyyətin, xüsusilə Azərbaycan türk xalqının ifadəyi-hal və keyfiyyətidir. Qoy bir nəfər çıxsın, tərəddüdsüz, Cavidin filan yazısı cəmiyyətimizin ifadə, hal və keyfiyyətidir, söyləsin. Bunu kimsə deyə bilməz...Biz onun heç bir vaxt xalqımızın fəryadları ilə inlədiyini, xalqımızın sevincilə güldüyünü görə bilmirik... Nə olursa-olsun, hər halda Cavid burda, Azərbaycanda yoxdur.*

• ...“Afət” bir əsər olmaqdan daha ziyadə bir şaşqınlıqdır. Afət Özdəmiri zəhərləyir, maraqlanan yox. Ərtoğrul rədd edilir, əsəbləşir, çıldırır, mütəəssir olan yox, Afət Qaratay tərəfindən rədd edilir, anlayan yox. Qaratay öldürülür, sevinən yox. Afət intihar edir, mütəəssir olan yox. Yek kəlmə, Cavidin yazılarında tamaşaçılar səhnədəki həyatla yaşamıyolar. Onlarda Cavidin təsəvvür etdiyi əhvali-ruhiyyə, lazımi həyəcanı – bədii vücuda gəlməyir. Lazımi həzzi-mənəvi təmin edilməyir ki, əsərin əsl qiyməti də burasındadır...

Cavidin əsərlərinin quruluşu pək pozğundur.

Cəfər Cəbbarlı

• Hüseyn Cavid sənəti bədii cəhətdən Cəfərdən daha təsirli, daha yüksəkdir. Əgər Cəfərdə təsadüflük varsa da, Cavid qəhrəmanlarında bu təsadüflük yoxdur.

Mehdi Hüseyn

• Cavid üzərində Əbdülhəq Hamid fəlsəfəsinin böyük təsiri və nüfuzu vardır. İddia edilə bilər ki, Cavid kəndi əsərlərini “Əşbər”, “Təzər”, “Ölü”, “Məqbər”, “Ruhlar” kibi əsərləri oxuduqdan sonra yazmışdır.

• Bu dövr (1910-1917 – İ.A.) Azərbaycanda şovinizm ədəbiyyatı dövrüdür. Cavid bu dövrün nümayəndəsidir. Mənsub olduqları sinif kimi yenə əski mahiyyəti saxlayan, lakin onu maskalandırmaq isətəyən Cavid və Cavad, yenə də bu gün nasionalist, idealist və burjua məfkurə və zehniyyətlərini nəşrə çalışırlar.

• Hadi və Cavidlə təmsil edilən cərəyan “böyük burjua sinfinin ədəbiyyatı” olaraq ortaya çıxmış, onun bütün siyasi, ictimai, məfkurəvi tərzlərini, görüşlərini özündə əks etdirmişdir. Romantizm ədəbiyyatı yalnız yüksək burjua ziyalıların ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyat Türkiyə tənzimat və sərvəti-fünun ədəbiyyatının təqlidgahı olmuşdur. Bu ədəbiyyatın dil, mövzu, romantik üslubu, fikirləri və ideologiyası bu xüsusu çox gözəl isbat edirlər.

Əli Nazim

• Cavid öz sənətini sevən bir şair idi. O, gözü önündə uçuşan minlərcə mövzulardan yalnız ən çox sevdiyini, ruhuna və sənətinə ən müvafiq gələnini yaxalar və onu bir müddət zəhnində yaşatdıqdan sonra səssiz, kimsəyə sezdirmədən yazmağa başlar, ondan soruşmayınca hansı əsərin üzərində çalışdığını söyləməzdi. O, əsərlərini birdən-birə, kamil şəkildə meydana çıxarmaq istərdi. Cavidin mənzum faciələri Azərbaycan səhnəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. Yazdıqları o qədər sevilirdi ki, tamaşaçılar onun əsərlərindəki ayrı-ayrı səhnələri, dialoqları əzbərdən bilirdilər.

Abdulla Şaiq

• Hüseyn Cavidin dili, əsərlərinin dərin məzmunu, fəlsəfəsi bizim kimi kəmsavad, məktəb və müəllim görməmiş gənclərin şüuruna çatacaq şeirlər deyildi.

• “Ana”-nı maraqla oxuyardıq. Oxuduqca Cavidin birpərdəli mənzum pyesindəki yeni xüsusiyyətləri, dumanlı da olsa, başa düşməyə çalışır, onunla daha çox maraqlanırdıq.

• “Keçmiş günlər”dəki və “Bahar şəbnəmləri”ndəki şeirlərin fəlsəfəsini demirəm, incəliyi, orijinallığı, şeiriyyəti, musiqisi bizi özünə məftun etmişdi.

• Cavidə hər dəfə Bakının küçələrində sakit addımlarla gedən gördükdə, ona bir də baxmaq, onun simasındakı səmimiyyəti, əzəməti, zəkanı bir də görmək məqsədilə ayaq saxlayar, onunla müəyyən fasilələrlə yanaşı getməyə çalışardıq.

• Mən 60 ildir ki, Cavid əsərlərinin təsiri altında yaşayıram. Hər dəfə onun əsərlərini oxuyarkən Sənanın Xumara dediyi:

– Məni xatırlayıb da gəlmişsən,
Görünür bivəfa deyilmişsən!

– sözlərindəki lətafəti duyur, ətrini alıram...

Qulam Məmmədli

• Yaxşı yoldaş, bacarıqlı müəllim, dəyərli əsərlər müəllifi olan Hüseyn Cavid mənim ən çox sevdiyim ziyalılardan biridir. O, Darülmüəllimində türk dili və ədəbiyyatdan dərslər deyirdi. Hüseyn Cavid dərslərə yaxşı hazırlaşır, şagirdlərlə əlavə məşğələlər

aparır, hamının yaxşı qiymətlə oxumasına çalışırdı. Cavidin az, lakin mənalı danışığı dinləyiciləri heyran edərdi. O, bərkdən danışmağı, hay-küy salmağı sevməzdi. Mövzunu o qədər canlı və şirin izah edərdi ki, şagirdlər nəinki sinifdə, hətta evdə də onun haqqında uzun müddət deyib danışardılar. Şairin müəyyən bir dram əsərini təhlil edəcəyini eşitdikdə biz müəllimlər də onun söhbətlərinə qulaq asardıq.

- Cavidin rəhbərliyi ilə məktəbdə dram dərnəyi yaradılmışdı. Əsərlərin məşqi zamanı Cavidin özü də iştirak edər və rolların ifasında səhvə yol verən şagirdlərin nöqsanlarını ordaca düzəldərdi. Ədəbiyyata həvəsi olan gənclərə öz biliyini əsirgəməzdi. O, şeir, oçerk və hekayə yazanlara kömək edər, onları da bu işə həvəsləndirərdi. Bir dəfə mən yazdığım 5-6 misralıq şeirimi Cavidə oxudum. O, “lap yaxşıdır, yaz, mən də sənə kömək edəram” dedi.

Camo Cəbrayılbəyli

- Hüseyn Cavid rus dilinin incəliklərini dərindən başa düşür. O, böyük dramaturq, şair olmaqla bərabər, həm də filosofdur.

Pənah Qasımov

- Cavid olduqca təvazökar, insanı heyrətə gətirən bir qürura malik idi. O, insanlara dərin hörmət və məhəbbət bəsləyər, bununla yanaşı, kimsədən asılı olmaq istəməzdi. Cavid həm də xeyirxah insan, mənəvi və əxlaqi cəhətdən son dərəcə pak bir şəxsiyyət idi.

- Cavid pyeslərindəki obrazların çoxu canlı və dolğundur. Aktyor yaradıcılığı və aktyor sənətinin inkişafı üçün bu obrazlarda dərin və zəngin material vardır.

Rza Təhməsisib

- Hüseyn Cavid bir dramaturq kimi, özünə qarşı çox tələbkar idi. Yazmış olduğu əsərləri uzun zaman ortaya çıxarmazdı. Ancaq əsər meydana çıxandan sonra onun bir misrasını da dəyişdirməyə razı olmazdı.

Əli Zeynalov

• Cavid Şərqi və Qərbi dahi sənətkarlarından Dantenin “İlahi komediyası”nı, Hötenin “Faust”unu, Tolstoyun əsərlərini, Sədinin, Hafizin, Xəyyamın şeirlərini çox sevirdi. Müəllimi Rza Tofiqi hörmətlə xatırlayırdı. Filosoflardan Spinozanı, Spenseri çox oxumuşdu.

Mirmehdi Seyidzadə

• Cavidin özünəməxsus olan tam orijinal şeir dili və üslub xüsusiyyətləri “Şeyx Sənan” faciəsi ilə başlayır. Dil, üslub cəhətindən Cavidin sənətkarlığı daha çox mənzum dramlarında meydana çıxır.

• Cavid yaradıcılığının birinci dövründə öz əsərlərində klassik şeir və şifahi xalq şeiri üslubundan istifadə edib hər iki üslubu müstəqil surətdə yaşatmağa çalışırdı.

• Cavid həm Azərbaycan əruzunu, həm də heca vəznində Azərbaycan dilində yüksək dram əsərlərinin yaradılmasının mümkün olduğunu sübut etdi.

• Azərbaycan şeirinin demək olar ki, bütün poetik formalarından yaradıcı şəkildə istifadə etməsi Cavid şeirinin təsirini qüvvətləndirən səbəblərdən biri olmuşdur.

• “Peyğəmbər” Cavidin kəskin sinfi mübarizə illərində tamamilə sarsıldığını, dəhşətləndiyini göstərirdi. O, hər nə qədər fədakarlığa qarşı haqq sözlə qılıncının birləşməsi zərurətindən bəhs etsə də, yenə “Peyğəmbər” sinfi mübarizəyə qarşı mücərrəd, ümumi məhəbbət ideyasını irəli sürən bir əsər idi ki, bu da 20-ci illərdəki Azərbaycan ədəbi həyatı və ictimai-fəlsəfi fikri üçün faydasız, hətta mürtəce bir iş idi.

• “Peyğəmbər”də Cavid sadəcə öz-özünü təkrar edir, həm də görüşlərində olan zəif cəhətləri təkrar edirdi. “Peyğəmbər” müasirlik nöqteyi-nəzərindən şairin geridə qaldığını göstərirdi. Böyük yaradıcılıq, quruculuq illərində Cavidin Hirra və Mələk əfsanəsinə qayıdib, Məhəmmədi idealizə etməsi onun yaradıcılığında çox ciddi bir nöqsan idi. Şairi öz sözü ilə tutub demək olar ki, “həqiqət dövründə əfsanələrə qayıtmaq” idi.

Məmməd Cəfər

- “Cavid teatrı” dedikdə, biz yalnız onun əsərlərinin səhnə tarixini nəzərdə tuturuq, müəyyən xüsusiyyətlərə, estetik prinsiplərə əsaslanan bir teatr, bir səhnə sənəti, bir səhnə üslubu düşünürük ki, Azərbaycan teatrının inkişafında özünə görə mövqeyi olmuşdur.

- Cavid teatrı, teatrı Cavidə düşündürmək olmaz. Bununla belə, Cavidlə teatr arasında münasibətlər çox mürəkkəb olmuşdur. Bu mürəkkəbliyə, əvvəla ondan irəli gəlmişdir ki, Cavid teatrının məzmunu və üslub xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan sovet teatrının məqsədi və yolu arasında həmişə üzvi yaxınlıq olmamışdır.

- Cavid bir səmimi yazıçı idi, heç bir zaman öz sənətkar vicdanına zidd getmir, hər şeyi düşündüyü və idrak etdiyi dərəcədə təsvir edir...

- Cavid dramaturgiyası səhnəmiz üçün yeni idi. Romantik səpgidə yazılmış Cavid pyesləri klassik Azərbaycan dramaturgiyasından xeyli fərqlənirdi. Cavid əsərləri janr, üslub, bədii təsvir vasitələri etibarlı ilə də Azərbaycan teatrı üçün bir çox cəhətdən yeni idi. Azərbaycan teatrı Cavidin simasında ən qüdrətli bir milli faciə müəllifi əldə etdi.

- Azərbaycan poetik teatrının banisi Caviddir. Cavid poetik teatrında xarakter və konfliktlərin mayasında canlı bir fikir, həyatdan gələn bir fəlsəfi ideya vardır. Cavid teatrı psixoloji əsasdan, ehtiraslar, həqiqətlərdən məhrum deyildir.

Cəfər Cəfərov

- Hüseyn Cavid öz ədəbi prinsiplərində möhkəm dayanan bir ədibdir. Əsərdə dəyişiklik etməyi ona söyləmək çətindir, çünki heç bir vəchlə bunu qəbul etməzdi. Yazdığı əsərlərin sonunda belə qeyd edərdi: “imlasına toxunulmasın”. O, iradəli, prinsipli olmağı sevərdi. Zəiflik göstərənlər, fikrindən tez dönənlər onu narazı salardı. İctimai bir yerdə bir haqsızlıq görəndə dərhal ciddi şəkildə etirazını bildirərdi. Bir dəfə Cavid müəllimlər evində onun yaradıcılığını əsassız şəkildə tənqid atəşinə tutan bir nətiqə cavab verərkən çox əsəbləşdi. Mən onun qolundan tutub “Cavid əfəndi hirsənməyin” – deyərək zaldan çıxardım. Səhəri bu hadisə qəzətdə

balaca qeydlə verildi. Bir cümlə ilə mənim haqqımda yazdılar ki, “bəzi gənc şairlər nahaq yerə Hüseyn Cavidə hüsni-rəğbət bəsləyirlər”.

Məmməd Rahim

• Mənə belə gəlir ki, müəllimə xas olan bütün xüsusiyyətlər sanki Hüseyn Caviddə cəmləşmişdi. Bu, onu ideal pedaqoq səviyyəsinə qaldırırdı. Biliyinə gəldikdə, necə deyərlər, dərya idi. Unudulmaz müəllimim böyük sənətkarlardan elə danışardı ki, sanki bizi ovsunlayardı. Danışığında ardıcılığa, səlisliyə, məntiqliyə həmişə diqqət yetirərdi. Bəzi müəllimlər kimi, mövzunu ümumi və mücərrəd şəkildə deyil, konkret ədəbi material üzərində aydınlaşdırardı.

• Sevimli müəllimimizin özünəməxsus dərsdemə və dərsdinləmə üsulu var idi. Dərsdə çəliyini çənəsinin altına söykəyib, dərs danışana diqqətlə qulaq asardı. Tələbənin sözünü ağzında qoymazdı. İmkan verərdi ki, o, fikrini tamamlasın. Hıqqına-hıqqına danışan, ara sözləri çox işlədən tələbəni xoşlamazdı. Onun qüsurunu islah etməyə çalışardı. Özünü elə danışardı ki, elə bil sözlər və cümlələr onun beynindən çıp olunmuş şəkildə çıxardı. Danışanda bəzən çəliyini yerə vurardı. Əvvəla, bu fikrin təsdiqinin ifadəsi idi. İkincisi, çəliyin ritmik səsi ilə onun sözü arasında ahəngdarlıq yaradardı, tələbənin müəllimin danışığına diqqətini daha da artırardı.

• Cavid, bir müəllim kimi, bizdən tələb edirdi ki, hər hansı bir ədəbi əsərin məzmununu danışarkən, yazıçının öz sözlərindən istifadə edək. Əsərin məzmununu öz sözləri ilə yaxşı izah etməyən tələbəyə deyərdi: “Danışarkən yazıçının sözlərindən istifadə et. Olmaya yazıçının sözləri xoşuna gəlmir?..”

• Hüseyn Cavid görkəmli sənətkarların tamaşaya qoyulmuş əsərlərinin təhrif edilməsinə, üzərində yersiz əməliyyatlar aparılmasına dözməzdi. Bizə deyərdi: “O rejissor və aktyor pisdir ki, əsəri dramaturq kimi başa düşmür. Söz qızıldır. Hər bir aktyora, mədəni adama hava və su kimi lazımdır”.

• Məhəbbətdən söz düşəndə deyərdi: “Məhəbbət bəzən göz

yaşları və yas içində də ola bilər”.

• Hüseyn Cavid böyük türk şairi və dramaturqu Əbdülhaq Hamidin həyat və yaradıcılığını çox yaxşı bilirdi. Xüsusən də onun “Hind qızı” pyesini çox təriflərdi. Əsəri ustalıqla yazılmış pyes hesab edərdi və deyərdi: «Hind qızı» haqsızlıq əleyhinə yazılmış klassik əsərdir».

Adil İsgəndərov

• Gəncliyin, ziyalılının, xalqın Cavidə bəslədiyi rəğbət, hörmət, məhəbbət doğurdan da az qala pərəstiş rəsminə çevrilmişdi.

• Mən Cavidə ilk dəfə dərslər otaqlarında gördüm. Təsəvvürumdəki Cavidlə əsərlərini oxuya-oxuya xəyalımda nəhəng surətini yaratdığım şəxsiyyətlə gördüyüm gerçək Cavid arasında kəskin təzad, ziddiyyətli bir təzad var idi. Təsəvvürumdəki tamam qeyri-adi, hər kəsə bənzəməyən ecazkar bir sənətkar, bir sehrkar, gerçəklikdə gördüyüm isə heç kəsdən seçilməyən adi, lap adi bir şəxs idi.

• Böyük faciənəvis dərslər prosesində, söhbət əsnasında bəzən bir yumorist olurdu, duzlu-məzəli ifadələrlə danışdı. Mən onun nadir hallarda açıqlı, əsəbi, qəzəbli olduğunu xatırlayıram. Amma əsəbi və qəzəbli olanda halı-təbiəti tamam dəyişir, müvazinətini tamam itirir, saxlanmaz olurdu. Ümumiyyətlə, biz Cavid müəllimi şən, şux, həlim təbiətli, ciddi mövzuda danışdığı zaman belə yeri gəldikcə lətifdən, zarafatdan, yumordan çəkinməyən xoşxasiyyət bir müəllim kimi tanıdıq. Tanıdıqca ona alışdıq, gündən-günə daha çox sevdik.

• Bir gün mən bir iş üçün Cavid müəllimin tapşırığı ilə evə, onun yanına getdim. İçəri girəndə onu dərin xəyala dalmış, yarıuzanmış vəziyyətdə yazan gördüm. Otağa nəzər saldım, heyrləndim. O indiki cavan ziyalılının yaşadığından çox-çox sadə və kasıb şəraitdə yaşayırdı.

• Cavid ədəbiyyata siyasi motivlər, ictimai-tarixi problemlər gətirməyin əleyhinə olmamışdır. Bu qüsuru, daha doğrusu əsassız ittihamı o vaxtın canfəşanlıq edən, “qulluq göstərən” tənqidçiləri onun yaradıcılığına zorla yamamaq istəyirdilər.

• *Cavid acı fəryadlar, şirin arzular, böyük diləklər, böyük ümidlər şairidir.*

• *Cavid öz opponentləri ilə ideyanın və ideyalılığın bədii əsərdə təcəssümü üsulu, vasitəsi və sənətkarlıq məharəti məsələsində qarşılaşır, toqquşurdu. Cavid bədii əsərlərdə “şüarçılıq” və “siyasət carçılığını” qəbul etmirdi.*

• *Mən Cavid müəllimi dəfələrlə əlində neft qabı ağ neft almaq üçün dükanə tərəf yollandığını, yaxud onun hamı ilə bərabər dayanıb səbr ilə öz növbəsini gözlədiyini görmüşəm. O, heç bir vaxt, heç yerdə özünün şöhrətindən istifadə eləməz, camaatdan fərqlənməyinə razı olmazdı. Həyatda, məişətdə, iclasda, məclisdə son dərəcə təvazökar və iddiasız olardı.*

• *Tələbələrin yaşayışı, güzəranı, maddi vəziyyəti Cavidə maraqlandırır və düşündürürdü. Biz tez-tez onun qayğı-keşliyinin, mehriban rəftarının şahidi olurduq. Təqaüdlə dolanan tələbəyə qiymət yazarkən istər-istəməz güzəştə gedirdi. Təqaüddən kəsilməsinlər deyə, üzlərini danlasa da, qiymətlərini bəzən layiq olduqlarından artıq yazırdı.*

• *Cavidin adi görkəmi, sadə dolanışığı ilə mürəkkəb və zəngin təbiəti arasındakı nadir ahəngi, bu əcəyib əksliyin qərribə vəhdətini tezliklə duymaq olardı. Ortaboyly, dolubədənli Caviddə adətən bir sakitlik və sükunət duyulurdu. Yeriyəndə də sakit-sakit yeriyir, oxumaqdan, yazmaqdan yumurlanmış omuzlarını sanki əlindəki çəlik üzərində gəzdirir, ağır və ləng addımlarla o qədər ehməllə tərpənirdi ki, uzaqdan baxan onun yerişini və duruşunu birdən-birə çətin fərqləndirə bilirdi.*

• *Onun çox vaxt yerə və uzağa, naməlum bir nöqtəyə dikilmiş nəzərləri ilk anda tamam rahat və sakit görünürdü. Amma diqqət yetirəndə gözlük altından şəvə kimi parlayan zil qara gözlərin gur işığını, adamın qəlbinə işləyən iti şüasını, almas kəsərini, qaçılmaz nüfuzunu dərhal duyurdun. Onun sükunətində, sadə sakit görkəmindəki, mis-tunc rəngli simasındakı heykəl vüqarını və səbatını, mənəvi böyüklüyünü və böyük zəkasını da duyurdun.*

• *Cavid toxunduğu məsələlərə, səciyyələndirdiyi şəxsiyyətlərə öz münasibətini heç vaxt gizlətməzdi. Buna görə də onun*

kimi xoşladığını, kimi sevib əzizlədiyini, yüksək qiymətləndirdiyini biz dərhal və aşkar duyurduq. O, sevdiklərini sevdirməyi bacarardı.

- *Cavidin sevdiyi, sənətkarlıq qüdrətinə pərəstiş etdiyi Dos-toyevski haqqında çəliyini döşəməyə, barmağını mizə döyəcləyərək, hərarətlə, ilhamla, daxili inamla elə danışdı ki, biz böyük rus yazıçısının əsərlərini oxumadığımız halda onu müəllimimizin gözü ilə görür, duyğusu ilə duyur və sevirdik.*

- *Hər müəllimin özünəməxsus dərs üslubu, metodu, öz dəstixətti, pedaqoji rəftarı olur. Cavid müəllim məşğələləri orijinal tərzdə keçir, başqa müəllimlərin dərslərindən fərqlənirdi. O, dərs deyərkən də şair və dramaturq olaraq qalırdı.*

- *Cavid haqqında o illər belə bir yalnız fikir yaranmışdı ki, guya o, ədəbiyyatda siyasətin, müasir məsələlərin, xüsusilə əmək mövzusunun əleyhinədir. Əslində isə o, heç bir həyat məsələsini, heç bir temanı ədəbiyyata yabançı hesab eləmirdi. O, tema, siyasi aktuallıq xatirinə bədiiliyi qurban verməyin əliyəhinə çıxırdı.*

- *Cavidin ədəbiyyat dərslərində çox yer tutan məsələlərdən biri ədəbi-bədii əsərlərdə ideya və onun təcəssüm məsələsi idi. O, özünün opponentləri ilə tez-tez qiyabi polemikaya qoşulardı. Onların cərgəsində Əli Nazim, Əhməd Triniç, Mustafa Quliyev və başqaları vardı. Ümumiyyətlə, Cavid razılaşmadığını bildirməkdən, fikirlərini aşkar və açıq söyləməkdən yox, əksinə, onları gizlətməkdən, ürəyində bir cür, dildə isə başqa cür danışmaqdan çəkinirdi.*

- *Pedaqoji fəaliyyətinə, müəllimliyinə gəlincə, mən deyərdim ki, Cavidin istedadı bu sahədə o qədər də parlamamışdır. O, ancaq şair və dramaturqdur. Böyük istedadı, mümtaz zəkası yalnız sənət üfqlərində parlamışdır.*

- *O, çoxcəhətli biliyə malik olduğu üçün dərindən duyduğu ədəbiyyatı və teatrı yüksək məhəbbətlə sevirdi. Çox vaxt dərstdə hərarətlə, ilhamla danışdı. Dinləyənlərin diqqətini vacib bir mətləbə, bədii yaradıcılığın köklü məsələlərinə yönəltməyi bacarır, həm də məzəli haşiyələr açaraq, diqqətini yormamaq, marağı artırmaq məharəti göstərirdi.*

• Cavid tərcüməni, xüsusilə klassik ədəbiyyatın tərcüməsini son dərəcə məsuliyyət, inam və cəsarət tələb edən bir iş kimi qiymətləndirirdi. Firdovsinin 1000 illiyi günlərində ona “Şahnamə”dən parçalar tərcümə etmək təklif olunmuşdu. O, bunun əvəzinə Firdovsi motivləri əsasında “Səyavüş” pyesini yazmağı öhdəsinə götürmüşdü.

Mehdi Məmmədov

• Hüseyn Cavidin yaradıcılıq taleyi elə gətirmişdir ki, o, uzun müddət ədalətsiz tənqiddə məruz qalmışdır. Azərbaycanda apçılıq, vulqar sosiologiya və şəxsiyyətə pərəstişin hökm sürdüyü illərdə ancaq tənqid hədəfi olmuşdur. Özü də elə tənqid ki, onu ortalığa çıxarmağa adamın üzü gəlmir.

• Cavidin bəzi tədqiqatçıları çox vaxt unudurlar ki, Cavid tarixə müraciət edərkən hadisələrə bugünün gözü ilə baxmış, onları müasirlik baxımından mənalandırmışdır. Kim deyə bilər ki, “Knyaz”, “Səyavüş”, “Xəyyam” pyeslərində tarixlə müasirlik üzvi surətdə bağlanmışdır?...

Abbas Zamanov

• Cavid iyirmi-iyirmi beş illik qısa bir zamanda bəzən haqlı ədəbi mübahisələrə səbəb olan, bəzən haqsız irad və böhtanlara hədəf olan poetik əsərlər, dramlar, faciələr, şeirlər qoyub getdi. Çox tez getdi. Minlərlə könüllərdə təəssüf, inciyi, nigarançılığı qaldı.

• Şair Hüseyn Cavidin yazıb-yarada bilmiş olduqları şərəfli bir insan ömrünün, bir şair ömrünün tutumlu, dolumlu, unudulmaz səhifələridir.

• Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında qüdrətli bir faciə ustası idi. Onun romantik qanadlı şeiri yüksək sənətkarlıq nümunəsi idi. Bu gün də öz təsir gücünü itirməmişdir. Cavidin şeir dilinin mürəkkəbliyi və bugünkü dilimizə görə bəzən çətin anlaşılması haqqındakı fikirlər yalnız qismən qəbul oluna bilər. Dilimizin inkişaf yolunu izləyənlər bilirlər ki, Cavidin yazıb-yaratdığı illərdə Azərbaycan dilinə yad olan sözlər, tərkiblər həm

ədəbi dilimizdə, həm də mətbuatda bol-bol işlənirdi.

Rəsul Rza

• Nizamidən və Füzulidən bu tərəfə bütün sənətkarları tərəzinin bir gözünə, Cavidə bir gözünə qoysan, Cavid ağır gələr.

Mir Cəlal

• Cavidin mənzum pyeslərinin tamaşalarına dəfələrlə baxmaqdan daima həzz alırdıq, qəhrəmanlarının sonralar aforizm, xalq misallarına çevrilən monoloq və dialoqlarını əzbər bilirdik. Abbas Mirzə Şərifzadənin, Kazım Ziyanın, Sidqi Ruhullanın, Möhsün Sənaninin, İsmayıl Hidayətzadənin parlaq ifasında gördüyümüz Cavid qəhrəmanlarının monoloqları dilimizin əzbəri idi. Söhbətlərimizdə daima:

“Nə demək istəyirsən? İzah et”.

“Arif ol, arif! Atma vicdanı”.

“Həqiqət istəram, yalnız həqiqət!

Yetər artıq şəriət, ya təriqət!...”

– kimi oynaq misralardan istifadə edərdik.

Şəmsi Bədəlbəyli

• Gənclik illərimizdə Cavid bizim xəyalımıza hikmətamiz fəlsəfi fikirlər, güclü ehtiraslar tərənnüm edən böyük poeziyanın, böyük sənətin ustadı kimi daxil olmuşdu.

Mirzə İbrahimov

• Cavidin “xırda”, “balaca”, “kiçik” sözlərdən xoşu gəlməzdi. “Böyük”, “ali”, “ülvi”, “əbədi” kimi kəlmələr leksikonunda tez-tez eşidilərdi.

Məmməd Rahim

• Hüseyn Cavidin sənəti, görüşləri və yaradıcılığı haqqında düşünərkən fikrimizin fəvqündə çox əzəmətli və məğrur bir sima, incə, həssas, həm də son dərəcə qüdrətli bir istedad canlanır.

• Qəlbin saysız-hesabsız gözəlliklərlə zəngin dünyası ilə məşğul olarkən Cavid yalnız lirik şairdir; məhəbbətdən, gözəllik və eşqdən sonsuz nəşə duyan coşğun həyatsevər və nikbin bir şairdir. Cavid şəxsiyyətin, naturanın, subyektin aləmini daima təbii, saf və

gözəl görmək istəyir.

Məsud Əlioğlu

• Cavidin şeirləri, xüsusən dramları bizə intuiativ təsir göstərirdi, maqnit kimi bizi cəzb edirdi, həyəcanlandırırdı, düşündürürdü, fikrimizi hara isə ucalara qanadlandırırdı. Xəyalımızda füsunkar bir aləm, işıqlı həyat səhnələri açırdı.

• Cavidin əsərləri böyük həyatı əhəmiyyətə və təsir qüvvəsinə malik idi və indi də öz dərin humanist məzmunu, işıqlı fikir və idealları ilə insanları düşündürən, onların ürəyinə, mənəvi aləminə güclü təsir göstərən əsərlərdir.

• Cavid poeziyası gənclik illərindən bizi valeh etmiş, həyatımıza, mənəvi aləmimizə daxil olmuşdu. Onun “Şeyx Sənan”, “İblis” kimi əsərlərindəki bir çox beytləri, aforistik ifadələri dilimizin əzbəri idi. Cavid beytləri bizim qulağımızda romantik bir musiqi parçası kimi, himn kimi səslənirdi.

• Cavidə qarşı hücumlar başladı. Biz tələbələr ona qarşı hər bir hücumu və iradə ürəkağrısı ilə qarşılayırıdık. Cavidin yaradıcılığını və şəxsiyyətini müdafiə etdiyimə görə mənə komsomoldan xaric etdilər. Şairə hücumda fəallıq göstərənlərin əksəriyyəti əslində əsl milli mədəniyyət və ədəbiyyatdan uzaq adamlar idi. O adamlar indi yadıma düşəndə mənə nifrət hissi boğur.

Dilşad Mehdiyeva

• Birinci il ədəbiyyat müəllimimiz Abdulla Şaiq oldu. İkinci-üçüncü illər yenə də həmən o möhtərəm sima, Cavid müəllim ilə qarşılaşdıq. O, bizə ədəbiyyatdan dərs verirdi. Onun sakit və mənalı baxışı, həlim danışığı heç vaxt yadımdan çıxmır. Cavid əfəndi dərs keçərkən mən dərsdə olduğumu tamamilə unudardım. Onun danışığına, rəftarına heyran olardım. Mən onu nəfəs almadan dinləməyə çalışardım. Cavid əfəndinin başını bir qədər yana əyib, sakit və çox təmkinli dərs söyləməsi, hərdənbir zəncirli pensinəsini düzəldib, tələbələri gözü ilə süzməsi çox mənalı görünür və məndə müəllimimə qarşı məhəbbət hissi aşılırdı. Mən

onun hər bir hərəkətini izləməyə səy göstərərdim. Onun, bir müəllim kimi, sadəliyinə, aram-aram və çox sərbəst dərs deməsinə valeh olardım, daha dəqiq desəm, vurulardım.

Bacıxanım Axundzadə

Nisgilli Mişkinaz Cavidin qəmli xatirə dəftərindən sətirlər

- 1918-ci ildə Naxçıvanda evləndik. Kiçik toyumuz oldu.
- Mən savadsız idim Cavid mənə dərs keçdi, yazıb-oxumağı öyrətdi. Mən onun əsərlərinin ilk oxucusu oldum.
- 1918-ci ildə Bakıya köçdük. Cavid kirayə ev tutmuşdu. Evdə heç bir şey yox idi. Bikef oturmuşdum. Məni belə görüb dedi: “Bax, qaçqına bənzəyirsən. Boş ev, boş ocaq, boş bucaq. Əsl şeir malıdır. O, “Qaçqın” şeirini yazdı.
- İşsiz qalmışdı. Maarif İdarəsi ona qız məktəbində əlavə dərs verdi. Atası molla olduğuna görə şəriət müəllimi təyin edildi. Buna çox əsəbləşdi. Məcburən işə getdi. Sinfə girib dedi: “Xanım qızlar, mən sizə şəriət müəllimi göndəriblər. Ancaq mən molla deyiləm. Sizə ədəbiyyatdan dərs verəcəm”. Maarif müdiri bunu bilib, ona demişdi: “Cavid əfəndi, bu necə dərs verməkdi?!”. O, demişdi: “Mənim şəriət dərsim budur”. Buna görə də işdən azad edilmişdi.
- Cavid çox əsəbi idi. Deyərdi: “Sənin iki yox, üç uşağın var. Biri lap cəncəl, nadincdi. O da mənəm”.
- İstirahətə və sağlamlığa fikir verərdi. Deyərdi: “Sağlam bədənlə sağlam fikir olar. Çürük ağacın çürük meyvəsi olar. Geyimin sadə olmasının eyibi yoxdu, mümkün qədər o yerində olsa daha yaxşı”.
- Ayaqqabısı və kostyumu çox köhnə idi. İstədim ikisindən birini alım. Dedi ki, özün bilərsən, ancaq bazardan kəsmə. Gedib bir ciüt ayaqqabı aldım. Geyib işə getdi. Evə gələn kimi dedi: “Sağ ol, Mişkinaz, bu ayaqqabını aldın. Neçəsi dedi ki, Cavid əfəndi, ayaqqabılar sənə necə də yaraşır?”
- Bəzən deyərdi: “İçinizi tənbəllik basıb!”, “Bəzən şəkər

təmiz olmur, qənd al”.

- *Uşaqılıqda sakit oturduğu zaman anası ona deyərdi: “Ay qara Hüseyn, göy Hüseyn, uşaqları döy Hüseyn”.*

- *Cavid uşaq vaxtı çox nadinc olmuşdu. Məktəbə gedəndə qonşu arvadları deyərdilər: “Heç olmasa uşaqlarımızın qulaqları bir neçə saat dinc olar”.*

- *Gecə vaxtı bir yerə gedəndə, yaxud gələndə tanış bir qapıdan keçəndə qapını döyərdi.*

- *Uşaqlar nadinclik edərkən deyərdi: “Darıxma, nadinc uşaq yaxşıdı”.*

- *Cavidgil üç qardaş, üç bacı olublar.*

- *O, yerlipərəstliyin düşməni idi.*

- *Abbas Mirzə Şərifzadə ilə dost idi.*

- *Cavidin bacısı həmişə ürəyində deyərmiş ki, kaş Hüseyn gələydi, Mişkinazı ona alaydım.*

- *O zaman Cavid Bakıda müəllimlik edirdi. Kitablarından bir neçəsini çapa vermişdi. (“Ana”, “Şeyda”, “Bahar şəbnəmləri”). Fikrində tutubmuş ki, kitablar çapdan çıxar, ev-eşik düzəldib, sonra da evlənərəm. Cavid bu fikirdə ikən Bakını od-alov içində görür. Mətbəəni yandırırılar...**

- *O zaman “Təbriz” mehmanxanasında olurmuş. Bu vaxt ermənilər mehmanxananı mühasirə edirlər. Orada olan insanları – 70 nəfər sakini əsir götürürlər. Əsirləri Opera və Balet Teatrına aparırlar. Cavid özü belə nəql edirdi:*

«Onlar içəri girəndə mən dəftərlərimi, paltomu və bir düzüm bublikim vardı, onu da götürdüm. Ordakılardan biri:

– Sağ qalmağa ümidin varmı? – dedi.

– Çıxmayan cana ümid çoxdu – dedim.

Yolun hər ayrıcında bizi aparanlar çəkildilər kənara, əsirləri atəşə tuturdular. Bizi aparanlardan biri hər dəfə məni də özü ilə bərabər çəkirdi kənara. Başqa birisi isə qabağa itələyirdi. Elə bu

* Bakıda 1918-ci il mart hadisələri nəzərdə tutulur. Həmin illərdə ermənilər Musavat partiyasının “Açıq söz” mətbəəsini yandırırılar. Yanğın zamanı onun əsərləri yanib kül olur. – İ.A.

vaxt məni qabağa itələyən o adama güllə dəydi. O biri isə deyirdi: “Gərək bu işi başlayanlar öləydilər”... 70 nəfərdən qaldıq 10 nəfər. Hamısını yolda ermənilər qırdılar. Heç kəsin yemək yadına düşmürdü. Gətirdiyim bublikləri Seyid Hüseynə göstərib dedim: – Elə et ki, bir neçə günə çatsın...»

• 1920-ci ildə xəstələndim. Bir gün kitablarından bir neçəsini ayırdı. Soruşdum:

– Onları neynirsən?

– Bir nəfər istəyib, ona verəcəm – dedi.

Kitabları götürüb getdi. Bir neçə saatdan sonra gəldi. Mənim dərmanımı, qənd, çay, çörək, ət... alıb gətirdi. Onda bildim ki, kitabları satdırıb. Çünki pulu olmadığını bilirdim. Amma çox fikirli idi... Ağladım. Çünki hər kitabı bir neçə dəfə əlinə alıb yerə qoyurdu. Məni ağlayan görüb:

– Adam dar günündə dözümlü olar. Həmişə belə olmayacaq ki – dedi.

– Sən darıxdığın üçün ağladım.

– Keçib gedər, darıxma. Dar günün ömrü az, acısı çox olar.

Amma özü daha çox qəmgin idi.

• Bir azdan uşaq da xəstələndi*. Ağ yun parçadan kostyumu vardı. Onu istədi və dedi:

– Verim satsınlar. Onsuz da o kostyumu geyinməyəcəm. Sonra daha yaxşısını alırıq. Ancaq daha ağlamayasan.

• Uşağın biri öldü.** Belə ağır bir vəziyyətdə Cavid üçün işləmək çox çətin idi. O ərəfdə yazdığı bir əsərini cırıb atdı: “Belə bir vəziyyətdə yazılan bir əsər, əsər deyil, o heç nəyə yaramaz” – dedi.

• Biz Cavidə gözləyirdik ki, gəlsin birlikdə nahar edək. Nə-dənsə bu gün çox gec gəldi. Uşaqların xərəklərini verib özüm Cavidə gözlədim. Saat altıda gəldi. Qapıdan girən kimi:

– Nə istəsən alacam sənə, amma əvvəl mən sənə alacam – dedi.

* Ərtoğrolu nəzərdə tutur. – İ.A.

** Qızı Tumrusu nəzərdə tutur. O, 1921-ci ildə ölmüşdü.

Onun qulağa yapışan brilliant sırğadan xoşu gəlirdi.

Özünü, uşaqları göstərib:

– *Mənim brilliantum var, ona ehtiyac yoxdu – dedim, – xeyr ola, bu sərvət sənə hardan?*

– *Kinostudiyadan gəlirəm. Bu gün “Koroğlu” ssenarisinin müqaviləsini bağladığ. Ayın 5-də (iyun 1937) beş min manat alacağam. Qalanını da film çəkilib qurtarandan sonra verəcəklər.*

• *Çörəyini yedi. Keçdi yataq otağına: “bir saat dincəlim, sonra durub işləyəcəm” – dedi.*

• *Qara günün yelimi dəymişdi, ya nə idisə, çox narahat idim. Adama bir bədbəxtçilik üz verəndə elə bil əvvəlcədən duyur.*

• *Saat 8-də Cavid yuxudan durdu, üzünü yudu, çay içdi.*

– *Həə... indi işləmək lazımdı – dedi, üzümə baxıb deyəsən kefin yoxdu?*

– *Elə darıxıram ki. Heç özüm də bilmirəm nə üçün.*

– *Darıxma. Bu gün işim çoxdu, sabah gedərik gəzməyə. İstəyirsənsə bir saat çıxıb hava alağ, sonra gəlib işləyərəm.*

– *Yox, – dedim, – yorularsan, sonra işləyə bilməzsən.*

– *Mənim də heç işləmək həvəsim yoxdu. Amma bir neçə göstərişim var, gərək onları edim. Sabah aparıb verəcəm.*

• *Cavid işinin sahibi idi. Bir əsərini özü bəyənmişdi, onu üzə çıxarmazdı. Aylarla vaxt sərf edib üstündə çalışdığı bir işi xoşuna gəlməmişdi, onu cırıb atardı. Deyərdi: “Mənasız çoxdansa, mənalı az yaxşıdı”.*

• *Yersiz göstərişlərə, lüzumsuz tələblərə razılıq verməzdi.*

• *Əsərləri tamaşaya hazırlananda məşq zamanı həmişə gedərdi. Bir dəfə “Şeyx Sənan”ın məşqindən çox əsəbi gəldi. Bir qədər sakit olub dedi:*

– *Neçə dəfə demişəm ki, sözün deyilişində, səsin ahəngində nə qədər məna var. Əzra Sənana yaxınlaşıb elə bir ahənglə dedi ki: “Zəhra səni vidayə gəlmiş”. Halbuki Zəhra onun ən yaxın rəfiqəsi idi. O səs, o deyiliş onu bir düşkün qadın kimi nəzərə çarpdırır. Bir əsər yazmaq onu həyata keçirməkdən asandı.*

• *Cavid əsəbiləşəndə, çox gərgin işləyəndə papirosu çox*

çəkərdi. Bu səbəbdən də öskürərdi. Az papiros çəksin deyə, tənəkədən papiros qayırdı. Tənəkə qutusuna ətirşah gülünün yarpağından qoyardı ki, tənəkə atirli olsun. Bəzən işləyəndə hazır papibros çəkərdi. Deyərdi: “Papirosu bükənə qədər fikrim dağılır”.

• Cavid gülü, yaşıllığı, mənzərəni çox sevərdi. Ələlxüsus, qızılgülü. Böyük bacısı deyərmiş: “Qardaşlarımın gülü qardaşım”.

• Gül adlanıb, güllə bəslənən Cavidin axır yeri qaranlıq zindanlar, şaxtalı səhrələr oldu. Canından artıq sevdiyi gülü, Vətənin torpağı da ona qismət olmadı...

• “El içində. Öl içində!” – deyərdi.

• Sevdiyi xalqının nəkəsləri onu yel eyləyib səhralara sovurdular. Əfsus, yararı eldən aldı. Yad ellərdə itkin məzarlı oldun.

• “Knyaz” pyesi üzərində işlərkən bizi Tiflisə apardı. Gedib onun “keçmiş mənzilinə”, kirayə yaşadığı evə baxdıq. Burada tarixçi gürcü alimlərilə söhbət etdi, arxivlərdə oldu. Yazacağı əsər üçün material topladı.

• 1937-ci ilin iyun gecəsi idi. Mən yatmışdım. Birdən içəri girib dedi: “Qalx, geyin!”. Dizlərim, əllərim əsdi. Cavid ayaq üstə durmuşdu. Rəngi ağappaq idi. Başım gicəlləndi. Qolumdan tutub dedi: “Otur, sakit ol”. Oturdum. Gələnlər evi axtardılar. Ələk-vələk etdilər. Cavid o gecə bir qutu yarım papiros cəkdi. Gələn üç nəfərdən biri dedi: “Dəyişəcək və yatacaq götür!”. Kostyumun qarasını istədi. Verdim, dedi: “Qara günə qara yaraşar”. O gedən getdi... Evin, ailənin bütün işi, qayğıları mənim üstümə töküldü.

• İki il Bakı zindanlarında yatdı. Bizə görüş verilmədi. Ayda bir dəfə aparıb bağlama, dəyişik, ərzaq, yemək-icmək... verdim.

• Evimiz müsadirə edildi. Bizə “Совемску” küçəsində yaşamaq üçün 9 kvadratmetr bir daxma verildi. Dedim: “Bizə yaxşı yerdən ev verin”. Dedilər: “Xalq düşməninin arvadı kurort istəyir!..” 19 il nələr çəkdim? Onu bir mən, bir Allah, bir də balalarım bilirlər. Ora oğullu getdim, ordan oğulsuz çıxdım. Oğlum Ərtoğrolu 24 yaşında itirdim. 2 iyul 1939-cu ildə saat 12:00-da bizə görüş verdilər. Mən, oğlum və qızım görüşə getdik.

Oturub əlləri dizləri üstə bizi gözləyirdi. Yaxınlaşdıq. Dik qalxdı. İki il idi ki, onu görmürdük. Qollarını açıb, üçümüzü də birdən qucaqladı. Uşaqlar bir tərəfində, mən bir tərəfində oturdum. Qolunu geniş açıb uşaqları özüinə tərəf sıxdı. Mən hal-əhval tutdum. Dedim: “Yaxşını yaman qələmə verənlər” yox olsunlar! O dedi: “Olacaqlar”. Ağır itkilərdən sonra sağalmaz yaralar qoyub gedəcəklər. Üç dəfə məhkəmə etdilər. Ləkəli, zərərli bir şey tapmadılar. Qərara gəldilər ki, Vətən dəyişikliyi etsinlər. Vaxt olacaq, özləri səhv olduğunu bilib geri qaytaracaqlar. Sözlərim çoxdu, əfsus ki, vaxt azdı. Sizdən arxayın gedirəm. Sağ-salamatsınız. Bu mənə bəsdə? Çox həyəcanlı idi. Amma çalışırdı ki, sakit görünsün.

• Keşlə zindanın həyatında verilən vaxt bitdi. Əvvəl üçümüzü də birdən qucaqladı, sonra təkbətək. Bir qolunu oğlunun boynuna doladı, o biri əli ilə bizi göstərib dedi: “Bunları sənə tapşırıram. Darıxmayın. Mərd olun, mərd ölün. Bu da bir cərəyandı, keçib gedəcək. Mərdlik, namərdlik, kişilik, nakışilik hamısı bu illərdə məhək daşından keçəcək”. Turanı bir də qucaqladı. “Nənəsim amanatdı” dedi. Sakit görünməyə çalışırdı. Bizi həyəcanlı gördükdə daha da həyəcanlanırdı. Dodaqları səyriyirdi. Tez-tez dodaqlarını sümürürdü. Kövrək və ümitsiz bir səslə dedi: “Ayrılıq olmayaydı...”

• İnsanı qəm qədər heç nə yormur. 3 ildə qəm dəryasına qər q olmuşam. “İnsanı qəm yıxar, divarı nəm”.

• Keşləyə Cavidimi görməyə getdim. İlahi, burada nə qədər adam var?! Hər qapıda 2-3 əli tüfəngli dayanıb. Adamları qoyun sürüsü kimi belədən-belə qovurdular... Cavid biləndə ki, ona əlavə görüş veriblər, o qədər sevinmiş, o qədər təəccüblənmişdi ki?!...

• Cavid mənə dedi:

– ... Təmiz adına ləkə vurulması, başı-qulağı üç qəpiyə dəyməyən qarşısında dayanıb təhqirli sözlər dinləmək, anlamaz qarşısında susmaq, anlatmağa haqqın olmamaq cəza deyilmi? Elə təhqirli sözlər deyirlər ki, dözmək mümkün deyil. Gərək nə qədər ürəksiz, şəəfsiz adam ola ki, olmayan sözləri danışa. Nə isə... Sözlərim çoxdu. Əfsus ki, vaxt azdı. Nə qədər deyiləsi sözlərim,

deyiləsi dərdlərim, görülməsi işlərim var. Əsl xain yaxşılıarı pis adlandırır məhv edənlərdir. Vaxt gələcək tarixə, xalqa xeyir vermiş, vaxtından əvvəl itirilmiş bu günahsız, ləkəsiz, zavallılar üçün nə qədər təəssüf ediləcək.

... Bir neçə dostunun adını soruşdu. Dedim:

– Heç birini görməmişəm.

Biri haqqında dedi:

– Görməsən yaxşıdı, o yarım adam satandı, hələ yaxşısı budu. Neçə kişilər nakişi oldu. Əvvəl-axır ölümdü. Mərd ölmək namərd yaşamaqdan yaxşıdı.

• Üzünə baxıb ağladım. Əlimi bərk-bərk sıxıb dedi:

– Mən səni ağlar görmək istəməzdim. Keçirdiyin ağır günlərini bilirəm. Dönüklük edənləri, əyri yola düşənləri eşitdim. Əsl sədaqət ağır gündə bilinir. Silinməz ləkə, çəkilməsi dərd elə dərdlərdi. Şükür o adlar ki adımızda yoxdu. Mən şad gedirəm bu, hər şeydən üstündü. Qəmli qəlbimin sönməz yildızı. Ağır qədim yenilməz xalqımın yenilməsidi. Əllərdə qalxan olmasdı. Nələr olub, nələr var, bunlar olduğu kimi bu bədbəxt xalqa çatacaqmı? İnsan nə qədər alçalmış. Mərd ölmək namərd yaşamaqdan üstündü. Qadınlar ərizə verib, ərlərinə “xalq düşməni” deyib boşandılar və ərə getdilər.

• Soruşdu:

– Evdə əsərlərdən bir şey qaldımı?

– Bütünü yox, bir neçə parça qalıb.

Altı-yeddi hazır dram əsəri vardı. Demək olardı ki, əksəriyyəti əl makinasında çap olmuşdu. Nəşriyyata vermək üçün. Bir də nə ümumi dəftərə nəşr olunmamış əsərlərin məzmununu, iştirakçıların adlarını... bir neçə pyesin hamısını narın xətlə yazmışdı. Onu soruşdu:

– O evdə qalır mı?

– Yox! – dedim.

Bərk həyəcanlananda, fikrini bir yerə toplaya bilməyəndə, dərin fikirləşəndə iki qaşını bir-birinə yaxın sıxar, alnının ortasında bir qırıq görünərdi. Qaşını sıxıb fikrə getdi:

– Bir o qalsaydı, demək olardı ki, hamısı qalıb.

Mənə dedilər, əsərlərindən heç nigaran qalma, özün gələndə hamısını verəcəyik. Ancaq siz adlarını, sayını unutmayın. “Atilla”nın adını, bilirsən, dəyişdirib “Gözəl Eyida” qoydum. Ona görə ki, “Otello” ilə “Atilla”nı qarışdırmasınlar. Gözəl Eyida əsərdəki qəhrəman qızın adıdır. Əl makinasında yazılardan – hərəsindən birini ayrı qoydular, əvvəl “Çingiz”i, “Telli saz”ı, sonra o birilərini. Mən elə bildim ki, onlar evdə qalıb. Demə götürüblərmiş. Üzülmə, bu işləri gələcək həll edəcək. Harada olsa, bir vaxt aşkara çıxacaq... Turan onilliyi bitirib bir il fasilə versin. Çox üzgündü. Sonra qoysalar, ali təhsil alsın.

– Oğlun oxuyur, heç bir söz deyən yoxdu.

– Şükür, xeyirxahlar, qədərbilənlər varmış. Haqlını haqsızdan xalq ayırıb qiymət verəcək. Əfsus ki, gördüyüm rəzalətləri, keçirdiyim günlərimi heç bir yerə qeyd edə bilmədim.

– Gələndən sonra hamısını yazarsan.

Təəccüblü bir iş, ya bir söz olanda qaşının birini qaldırdı... Qaşını qaldırıb, üzümə baxdı.

– Sözüm çoxdu, vaxt az. Bir də kim bilir, görüşmək qismət olacaqmı? Mən istərdim, biz həmişə bir yerdə, el içində şad, xoşbəxt olaydıq. Nə qədər işlərim, arzularım qaldı.

– Cavidim, sənə ümitsizlik yaraşmır. Gələndən sonra bu acıları unudarsan.

Üzümə baxıb çarəsi mümkün olmayan təəssüflü bir səslə dedi:

– Zavallı yavrum. Unudulmaz acılar, unudulmaz umud.

Ağladım.

Kədərli səslə:

– Səni ağlar görmək istəməzdim. Zaman gələcək, yazılmamış əsərlərimə, qaranlıq zindanına xalqım da ağlayacaq. Azərbaycana vurulan yara çox dərindi: namərd əllərdə mərd alim oğullar itirdi. Əsrlər boyu bu yaralar sızlayacaq.

Başımı çiyninə qoyub:

Can, Cavidim - dedim.

Əlini başıma çəkib:

– Sən arzu etdiyin kimi, gələsi olsan, onda hamısını danışaram... Üzləri “ağ” olsun ağ üzləri “qara” adlandıranların.

– Udqundu.

– Sağlıq olsa yenə görüşərik. Məktub yazmaq hüququna malikəm. Harda olsam, məktub yazacam. Məni bu yola yolçu edənlərdən yazsam, təbii ki, burxamayacaqlar. Heç olmazsa, bir-ikisinin adını deyim ki, biləsən...

Sözünü başlamışdı ki, nəzarətçi gəldi.

Heç olmazsa beşcə dəqiqə gec gəlsəydi, o “mərdlərin” adını bilərdim.

Cavidin rəngi ağardı, məni də rəngi qaçmış görüb:

– Vaxt nə tez çatdı, – dedi.

Nəzarətçi utanmış halda:

– Məndən asılı olsaydı, hələ bir az da gec gələrdim, – dedi.

İnsafsızlar içində insafıllar da varmış.

Var gücü ilə əllərimi sıxıb titrək səslə:

– Uşaqları öpərsən, – dedi. – Yaxşı dostlara, qonşulara salam de, darıxmayın. Əlvida...

– Əlvida yox, hələlik – dedim, yaxın vaxtda görüşənə qədər.

Bərk əsəbiləşəndə, çox həyəcanlı olanda dodaqları səyriyirdi. Elə titrək dodaqlarınan:

– Sən deyən olsun, ağlar gözlərin gülsün.

Üzümə baxdı. Məni rəngi qaçmış, gözü yaşlı görüb qəmli səslə:

– Nə qələmim susacaq, nə də gülüm solacaq, – dedi.

Qələmini susdurdular, gülünü soldurdular.

• Cavidə kiçik bir bağlama verdim, evə bir şalə dərd, kədər, nisgil gətirdim.

• Ataları gedər-gəlməzə göndərilən balalarım ağlayırdı. Onlara dedim: “Ağlamaqdan bir şey çıxmaz. Çalışın yaxşı oxuyun. Babanıza layiq olun. Heç kimə əyilməyin. Üzünüz ağ, alnınız açıq olsun. Şərəfli ad dünya qədər qiymətlidir. Ac qalmaq, solğun geyinmək, ağır işlərdə çalışmaq əskiklik deyil. Açıq alınla ac qalmaq alçaq yaşamaqdan qat-qat şərəflidir.

• ...Ümid edirdim ki, Cavidim sürgündən gələcək, yaralı ürəyimə təsəlli verəcək. Göz yaşımı siləcək. Keçirdiyim günlərimi qələmə alacaq. Əfsus ki, o yola gedən gəlməmiş. Mən ən dəyərli

bir evin sahibəsi, ən qiymətli bir alim ailəsi, oğul-qız anası bəxtəvər bir qadın idim. Zavallı bir ana oldum.

- ...Xoşbəxt ailəmizi, şöləli yanan çırağımızı görünməz xain əllər dağıtdı, qaranəfəslilər üfürüb söndürdü.

- 1937-ci il üç iyun. Cavid həmişəki kimi şad və gülərlə saat 10-da: “Salamat qal” deyib evdən çıxdı. Hər günkü kimi pilləkənin başına qədər aparıb yola saldım.

- Cavid sürgün edildikdən sonra xəstələndim. Xəstəxanaya düşdüm. Carpayımın başında xəstəlik vərəqimdə “Mişkinaz Cavid” yazılmışdı. Həkim onu oxuyanda elə bil ki, onu ilan çaldı. Həkim dedi: “Yazın çıxıb getsin!..” Öz-özümə dedim: “Can Cavidim, özünə vətəninə, mənə xəstəxanada yer yoxdur”.

- Oğlum Ərtoğrul mənə dedi: “Ana, elə et ki, ac da qalsaq, babamın o halqa üzüyünü satma. O babamdan yadigardır”. Onun xəbəri olmadan üzüyü satdım. Çünki dolanmaq mümkün deyildi.

- Oğlum vərəm xəstəliyinə tutulub Tiflisdə xəstəxanaya düşdü. Bakıdan böyük əzab-əziyyətlə yanına getdim. O ağır-ağır nəfəs alırdı. Mənə dedi: “Ana mən əsgər gedəndə dedim ki, səni qəhrəman ana edəcəm. Demədim ki, ağır dərдинin üstünə dərd qoyacam. Adamın ki, taleyi döndü hərtərəfli dönür”. Özümü saxlaya bilmədim, ağladım.

- Ərtoğrul xəstə-xəstə dedi: “İki ay pianinonun qabağında otursam, “Şeyx Sənan” operası hazırdı. Çox demirəm, 2-3 dəfə ona dirijorluq edim, sonra...”

- Keçirdiyim günləri xatırlayanda özüm-özümə təəccüb edib deyirəm: “Necə olub ki, dözmüşəm, ölməmişəm?.. Məni dözümlü, səbirli edən yeganə qızım Turanı əlimdə saxlamaq hissi olub. Ölünü qoy, dirini ağla”.

- O, hərbi qospitalda ümitsiz vəziyyətdə idi. Kəlmə-kəlmə öskürürdü. Mənə ümitsiz baxırdı. Düşündüm: “Ömrüm uzunluğunu o baxışlar, unudulmazdı”. Üzümə baxıb dedi: “Ana, baba Keşlədə görüşəndə sizi mənə tapşırırdı. Mən kimə tapşırım?..” Tez əlimi ağzına basdım...

- İmkansızlıq ucbatından Turanı oğlumun yanına apara

bilmədim. Ayrılında dedi: “Turanı əvəzimdən öpərsən. Salam söylərsən. Deyərsən ki, yaxşıdır. Qismət olsa görüşərik”.

• *Oğlum sağalmaz dərdə düşər olmuşdu. Bibisi oğluna, əmisi oğluna yazırdı ki, məni qospitaldan çıxarıb Naxçıvana aparsın. Onlar nəinki apardılar, heç məktubuna da cavab yazmırdılar. Cavidin yaxın dostu Əziz Şərif onu çıxarıb Naxçıvana ana nənəsinin yanına apardı. Ömrüm boyu ona minnətdaram.*

• *O, 1943-cü ildə Naxçıvanda həmin xəstəlikdən öldü. Üzü-qara əmisi oğlu “xalq düşməni”nin oğlunun görüşünə gəlmədi. Cənazə qaldırılarkən gəldi, özü də öz işçilərilə. Çünki o, vəzifə adamı idi. Anam bunu eşidərkən əsəbləşdi və özündən çıxdı. Camaatın qarşısında dedi: “O sənin həsrətini çəkəndə gələydin. Günlərlə sənin yolunu gözləyirdi. Cürətin, qeyrətin çatmayıb ki, gələsən. İndi gəlməyin mənası yoxdur. Rədd ol buradan! Cavidin, Mişkinazın haqqı səni tutsun!..”*

* *Cavid tarixi əsərlər üzərində işləyərkən çalışardı ki, tarixi şəxsiyyətlərə uydurma rənglər vurmasın. Az qala onları tədqiqatçı kimi öyrənərdi. Bir dəfə dedi ki, “Topal Teymur”u, “Peyğəmbər”i yazarkən elə bil onlarla üzbəüz oturub söhbət etmişəm. Onlar sanki öz təbiətləri haqqında mənə danışmışlar. Bəzən onların bu və başqa səhv hərəkətlərini üzlərinə deyir, günahlandırır, nə üçün belə etdiklərini soruşurdum. Doğrudur, onlar da özlərini doğrultmaq üçün mənə cavab verirdilər. Bəziləri məni qane edir. Bəziləri isə yox.*

• *Cavid səhnə sənətimizin bütün xadimlərini, kiçiyindən tutmuş böyüyünə qədər, hamısını sevərdi. O deyərdi ki, böyük sənətkar elə onsuz da ümumi məhəbbət, ümumi qayğı görür. Onu şöhrəti qoynuna alıb gəzdirir. Adi sənətkarlar isə özünəməxsus fədakarlıqlar. Onlar şöhrətdən uzaqdır. Lakin buna baxmayaraq böyük səhnədən uzaqlaşmırlar, əksinə, ona daha möhkəm tellərlə bağlanırlar. Məncə, bunlar da böyük sənətkarlar kimi böyük hörmətə və*

Qeyd. Ərtoğrul Cavid 6 sentyabr 1943-cü ildə Naxçıvanda vəfat edib, orada da dəfn olunub. Sonralardan Cavidlərin hamısının qəbri, Hüseyn Cavidin Naxçıvandakı məqbərəsinə köçürülmüşdür.

məhəbbətə layiqdirlər.

- *Kədərli və ya əsəbi olarkən qaşlarının arasını düyünlü, üzü tutqun olardı. Danışanda dodaqları səyirərdi.*

- *Əsər üzərində işləyərkən kənar mühitdən, ətrafdan tamamilə ayrılırdı. O, dram əsərlərini işləyərkən bəzən obrazların dili ilə danışır, onların dialoqlarını, monoloqlarını bir aktyor kimi ifa edirdi. Bəzən isə bu və ya başqa obrazın hərəkətlərinə görə çox ciddi mühakimə edirdi.*

- *Çox nadir hallarda əsəbləşərdi. Əsəbləşəndə isə çox qəzəbli olardı. Qəzəbi də gec soyuyardı.*

- *Yaxşı bilmədiyi mövzunu yazmırdı. Yazmaq istədiyi mövzunu dərinlən-dərinə öyrənir, sonra qələmə alırdı.*

- *Bütün şairlər kimi gözəlliyə vurğun idi. Gözəllik Cavid üçün elə bil hava, su idi.*

- *Qızılgülü, qızılıgdən hazırlanan bütün şeyləri sevirdi. Tez-tez güləbdən istifadə edirdi. Həmişə qızılgül ətrilə atırlanmayı xoşlardı.*

- *Mürəbbələr içərisində qızılgül mürəbbəsini xoşlayardı. Ona qızılgül ətrini verəndə uşaq kimi sevinərdi. Ətrindən ovucdolusu istifadə edərdi.*

- *Bir ad gününə, toya, qonaqlığa gedərkən nə hədiyyə aparsaydıq, Cavid onun üstünə mütləq qızılgül ətri qoyardı.*

- *Əsər yazmaq fikrində olarkən çox dalğın gəzərdi. Bəzən saatlarla otaqda bir tərəfə çəkilib düşünər, götür-qoy edər, balaca cib dəftərçəsinə narın xətlə qeydlər edərdi. Bu, uzun çəkərdi.*

- *Tarixi əsər üzərində işləməzdən əvvəl o haqda bir çox bədii, elmi əsərlər oxuyardı.*

- *Əsərlərinin üzünü dönə-dönə köçürərdi və hər dəfə çox böyük dəyişikliklər edərdi. İlk əlyazması nə qədər qarışıq olardısı, son əlyazması bir o qədər səliqəli olardı. Əsər üzərində çox gərgin işləyər, hərdən öz-özünə dodaqaltı danışar, qaşları çatılırdı.*

- *Cavidlə Üzeyir bəyin və Müslüm bəyin dostluğu adi bir dostluq deyildi. Bu, sənətkarların sənətkarla dostluğu idi. Onlar sənət naminə, sənət eşqinə, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı*

naminə dostluq edirdilər.

- *Yaradıcılıq vaxtları çox dalğın, bəzən əsəbi, həyəcanlı, kənardakı hadisələrə qarşı diqqətsiz, biganə, soyuqqanlı görünür, yalnız öz aləmi ilə məşğul olardı. Bəzən otaqda var-gəl edərək dialoq, monoloqları ucadan söylər, yenidən masa arxasına keçərək, yazısına davam edərdi. Əsərlərini yazarkən obrazların üzərində çox düşünər, onların üzərində təkrar-təkrar işləyərdi. İstər tarixi, istərsə də müasir həyata həsr etdiyi əsərlərdə müxtəlif biçimli, müxtəlif xarakterli, müxtəlif dünyalı obrazların daxili aləmini, psixologiyasını, düşünmə tərzini mümkün qədər öyrənməyə çalışardı.*

- *“Xəyyam”ı yazarkən bəzən sandığın üstündə bardaş qurub oturur və bu vəziyyətdə işləməyi sevərdi.*

- *Mənə yazıb-oxumağı Cavid öyrətmişdi. Məndə bədii ədəbiyyata marağı da Cavid oyatmışdı. O, hərdən gətirdiyi kitabları mənə oxutdurub özü uşaq marağı ilə dinləyərdi.*

- *Əsərlərinin tamaşası ilə çox maraqlanardı. İstəməzdi ki, bu və ya başqa aktyor yaratdığı surətin sözünü, azacıq da olsa, öz zövqünə uyğun dəyişsin. Obrazın bu və başqa sözünü onun daxili aləmi ilə səsleşməyən ahənglə, intonasiya ilə desin.*

- *Heç bir zaman özü haqqında danışmağı, yaradıcılığından söhbət açmağı sevməzdi. Çox nadir hallarda yaradıcılığı haqqında danışardı.*

- *Daha çox gecələr işləyərdi. Gecələr işləyərkən tünd, qara qəhvə içərdi. Onu da həmişə özü dəmləyərdi. Mənim yuxudan ayılmağıma razı olmazdı. Gündüzlər isə pürəng çay içməyi xoşlayardı. Evə əziz bir qonaq gələrkən azca şarab içərdi. Zərəfatla deyərdi: “Biz şairlər gərək çox şarab içək. Ancaq mənim məcazım bu zəhrimar içkini qəbul etmir”.*

- *Tarix və fəlsəfə Cavidin sevdiyi əsas elmlər idi. Həmişə bu elmlər haqqında kitab oxuyardı.*

Turan Cavid:

- Atam həmişə yanında cib dəftəri saxlayardı. Ora hər cür qeydlər edərdi. Zaman və məkandan asılı olmayaraq onu düşündürən obrazların monoloqunu, müxtəlif dialoqları həmin dəftər-

çəyə yazardı. Əlimizdə olan bir neçə cib dəftərində “Knyaz”, “Səyaviş”, “Xəyyam” və başqa pyeslərdən, “Azər” poemasından və digər əsərlərdən monoloq və dialoqlara, başqa-başqa şeir parçalarına və bir sıra qeydlərə rast gəlmək olar. Atam bir dramaturq kimi səhnə əsərlərinin tamaşa taleyi ilə çox maraqlanar və onların səhnədəki təcəssümündə yaxından iştirak edərdi. O, əsərlərinin quruluşunda iştirak edən yaradıcı heyətlə: rejissor, aktyor, rəssam, bəstəkar və başqaları ilə çox tez-tez söhbət edər, onlara məsləhətlər verərdi. Tamaşanın hazırlandığı ilk gündən ta ilk tamaşa gününə qədər məşqlərə müntəzəm gedərdi. Sonralar da, vaxtı olduqca pyesin növbəti tamaşasına gedib baxar, aktyorların oyununu izləyərdi. Tamaşa zamanı hər hansı bir aktyorun mətni özbaşına dəyişməsinə, özündən söz artırmasına qəti etiraz edərdi. Belə halları heç xoşlamazdı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, III cild, Bakı, 1957.
2. Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, 1964.
3. Azərbaycan sovet ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979; VII cild, Bakı, 1983.
4. Abdulla Şaiq. Əsərləri, V cild, Bakı, 1978.
5. Ağayar Şükürov. Fəlsəfə, Bakı, 1979.
6. Cavid xatırlarkən (Məqalə və xatirələr. Tərtib edən İsgəndər Atilla), Bakı, 2012.
7. Cəfər Cəfərov. Əsərləri, I cild, Bakı, 1968.
8. Əbülfəz Elçibəy. Bu mənim taleyimdir, Bakı, 1992.
9. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1979.
10. Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977.
11. Fəridun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 1978.
12. Hüseyn Cavid. Əsərləri, I cild və V cild, Bakı, 2005.
13. Hüseyn Həşimli. Azərbaycan poeziyasında sonet və terst, Bakı, 2003.
14. Kamal Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı, 1966.
15. Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982.
16. Qurban Səid. Əli və Nino, Bakı, 2006.
17. Qurani-Kərim... Bakı, 1992.
18. Mahmud İsmayıl, Marat İbrahimov. El atası, Bakı, 1994.
19. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960.
20. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1974.
21. Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1978.
22. Mişkinaz Cavid. Cavid xatırlarkən..., Bakı, 1976.
23. Müxtəsər fəlsəfə lüğəti, Bakı, 1941.
24. Teyyub Qurban. Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət, birinci kitab, Bakı, 2006.
25. Yaşar Qarayev. Tarix: Yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996.
26. Ziya Göyöl. Türkçülüyn əsasları, Bakı, 1991.

* * *

1. Воровский В.В. Эстетика. Литература. Искусство, Москва, 1975.
2. Гайденко П. Экзистенциализм и проблема культуры, Москва, 1963.
3. Зверев А. Модернизм в литературе США, Москва, 1979.
4. Краткий словарь по философии. Москва, 1966.
5. Модернизм: Анализ и критика основных направлений, Москва, 1980.
6. Современный экзистенциализм, Москва, 1966.
7. Соловьев Э.Ю. Экзистенциализм, в кн.: Буржуазная философия XX века, Москва, 1974.
8. Гус М. Модернизм без маски, Москва, 1966.
9. Философия и искусство модернизма. Москва, 1980.

Kitabın içindəkilər

Ön söz	6
Birinci fəsil. Şairin müxtəlif zamanlarda və məkanlarda yazdığı, müxtəlif mənbələrdəki şeirlərinə ümumi bir baxış	
1.1. Şeir və sənətə gəlişi	8
1.2. İlk şeirləri	12
1.3. İlk oxucuların şairin şeirləri haqqında fikir və təəssüratları	15
1.4. Urmiyadan Məşədi Tağı Sidqiyyə yazdığı məktublardakı şeirlər barəsində bir neçə söz	22
1.5. İstanbuldan Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublardakı şeir parçaları haqda bir-iki söz	27
1.6.1. Şeirləri Məmməd Cəfərin araşdırmalarında	29
1.6.2. Hüseyn Cavid və Avropa ədəbi cərəyanları	48
İkinci fəsil. Hüseyn Cavidin lirikası, yaxud şeir yazmaq eşqinə düşər edilmiş şair	
2.1. Şeirlər kitabı	64
2.2. Dini mövzuda yazdığı şeirləri	66
2.3. Caviddə yurd sevgisi, yaxud vətən və millət qəmilə cünun olan şair	73
2.4. Qəzəlləri	83
2.5. Dramatik əsərlərində qəzəl və muğamlar	89
2.6. Uşaqlara aid şeirləri	94
2.7. Ölümə pəncələşən insanlar, yaxud könüllər qan, çiçəklər qan	101
2.8. Caviddə türkçülük, yaxud vətən və Turan sevgisi	114
2.9. Türk əsirləri	137
2.10. Dünya filosoflarının nəzəriyyə və konsepsiyaları kontekstində şair-filosof Cavidin fəlsəfi fikir və düşüncələrinə bir nəzər	142

2.11. Hüseyn Cavidin fəlsəfi lirikası	166
2.12. Lirik qəhrəmanın kədər və izzətlərini ifadə edən misralar	196
2.13. Təbiət və kainat haqqında düşüncələr	214
2.14. Caviddə maarifçilik ideyaları və qadın azadlığı problemi (Cavid və Cabbarlı)	229
2.15. Məhəbbət və gözəllik aşiqi, şeir və sənət məftunu.....	255
2.16. Məsud və Şəfiqə	280
2.17. Cavidin görkəmli şəxsiyyətlərə və sənətkarlara həsr etdiyi şeirləri	287
2.17.1. Hacı Zeynalabidin Tağıyevə	287
2.17.2. Abdulla Sura	298
2.17.3. İsmayıl bəy Qasımlıya	304
2.17.4. Əli bəy Hüseynzadəyə	307
2.18. Qəzet və jurnallarla əməkdaşlığı	311
2.19. Cavidin əsərləri dərslərdə (1920-1930-cu illər)	319
2.20. Cavid şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri və poetik formaları	321
2.21. Şeirlərindən seçmələr	327
2.22. Dövri mətbuatda çap etdirdiyi şeirlər	339
Hüseyn Cavidin pedaqoji görüşləri	342
Naxçıvanda nə gördüm? Naxçıvana nə lazım?	370
Cavidə şeir ithaf etmiş şairlər	380
Cavidə aid Türkiyədə nəşr edilmiş kitablar	395
Cavidin dövrü mətbuatda və nəşriyyatlarda çap etdirdiyi pyesləri	395
Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri və sənət adamlarının Cavid haqqında fikirləri	397
Nisgilli Mışkinaz Cavidin qəmli xatirə dəftərindən sətirlər	412
Ədəbiyyat	426

İsgəndər Atilla

Əsrin şairi

Doqquzuncu kitab

Hüseyn Cavidin lirikası

Azərbaycan türkcəsində

Isgender Athilla

The poet of century. IX

In Turkish

Искендер Атилла

Лирика Гусейн Джавида

Из серии “Поэт века”. IX

Müəlliflə əlaqə tel.: (+99412) 569 78 95

mob.: (+99451) 877 46 69

Nəşriyyatın direktoru: M.Şəfiyev
Texniki redaktor: S.Mamoyeva
Mətni yığdı: Xuraman Bağirova

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Tel.: (+99412) 555 15 60
muallim.mmc@gmail.com

Çapa imzalanmışdır 18.01.2018. Sifariş 4.
Kağız formatı $60 \times 84^{1/16}$. 27,0 ç.v. Sayı 200.

1943-cü ildə anadan olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. ADPU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllimdir. Ömrünün 30-35 ilini dahi şair və dramaturq Hüseyn Cavidin irsinin öyrənməsinə sərf etmişdir. Hüseyn Cavid haqqında 8 monoqrafiyanın müəllifidir. Oxuculara təqdim edilən bu kitab “Əsrin şairi” silsiləsindən müəllifin Hüseyn Cavidə həsr etdiyi 9-cu monoqrafiyasıdır.